

Krzysztof Kasprzak • Jerzy Sobczak

Żerkowsko-
-Czeszewski
Park Krajobrazowy

Żerkowsko-Czeszewski
Park Krajobrazowy

Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza
Nr 38

Krzysztof Kasprzak • Jerzy Sobczak

Żerkowsko-Czeszewski
Park Krajobrazowy

Wydawnictwo WBPiCAK
Poznań 2009

Fotografie
Zbigniew Szmidt

Zdjęcie na okładce
Zbigniew Szmidt

Mapki wykreślił
Antoni Szwed

Mapki w wersji elektronicznej przygotował
Radosław Przebitkowski

Redaktor prowadzący
Natalia Słomińska

Korekta
Anna Skowrońska

Wydano dzięki pomocy finansowej Wojewódzkiego Funduszu
Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Poznaniu

ISBN 978-83-60746-32-5

© Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej
i Centrum Animacji Kultury, 60-819 Poznań, ul. Prusa 3
tel. 061 664 08 75
e-mail: wydawnictwo@wbp.poznan.pl, www.wbp.poznan.pl

Projekt graficzny, skład i łamanie

perfekt

ul. Grodziska 11, 60-363 Poznań

tel. 061 867 12 67

e-mail: dtp@perfekt.pl, <http://dtp.perfekt.pl>

Druk i oprawa

Wydawnictwo Bernardinum Sp. z o. o.

ul. Biskupa Dominika 11

83-130 Pełplín

Wstęp

Od ponad stu lat okolice Żerkowa i Czeszewa uważane są za jeden z najpiękniejszych zakątków Wielkopolski. Ze względu na bardzo zróżnicowaną rzeźbę terenu i malowniczy krajobraz zwyczajowo nazywane są Szwajcarią Żerkowską. Kuracjusze i letnicy zaczęli przyjeżdżać tu, głównie do Dębna i Żerkowa, już w połowie XIX w. W końcu XIX w. lasami okolic Czeszewa zainteresowali się wielkopolscy przyrodnicy. Na początku XX w. z inicjatywy botanika i florysty Fritza C.I. Pfühla (1853-1913) w okolicach Czeszewa powstał pierwszy w Wielkopolsce rezerwat przyrody. Kolejne rezerваты utworzono krótko przed 1939 r., jednak zostały one całkowicie zniszczone w latach II wojny światowej. O przyrodzie tamtejszych lasów pisali w latach 30. XX w. m.in. ornitolog Jan B. Sokołowski (1899-1982), botanik, geograf roślin i twórca fitosocjologii Józef Paczoski (1864-1942), botanik i leśnik Konstanty Stecki (1885-1978). Postulowali oni ochronę kompleksu lasów łągowych i przeciwstawiali się działaniom mogącym doprowadzić do jego zniszczenia, głównie przez budowę wału przeciwpowodziowego.

Chociaż dawne próby ochrony rezerwatowej lasów okolic Czeszewa były nieudane, to jednak kompleks leśny jako całość zachował swoje walory przyrodnicze. Umożliwiło to podejmowanie kolejnych działań w celu ochrony rezerwatowej wybranych fragmentów tych lasów. W 1959 r. utworzono leśne rezerваты przyrody Dwunastak, Lutynia i Czeszewo, które w 2004 r. połączono, tworząc rezerwat przyrody Czeszewski Las. W 1974 r. utworzono faunistyczny rezerwat przyrody Dębno nad Wartą.

Prowadzone w ciągu ostatnich 40 lat działania ochronne dotyczyły nie tylko ochrony zespołów leśnych i wybranych grup zwierząt, ale miały także na celu ochronę całości krajobrazu terenów obecnego Parku. W 1966 r. planowano utworzenie w okolicach Żerkowa i Dębna dwóch obszarów o szczególnej ochronie krajobrazu. Pierwszy, o powierzchni około 2200 ha, miał obejmować morenę czołową w okolicach Żerkowa, stromą krawędź Pradoliny Berlińsko-Warszawskiej oraz Oz Mieszkowski, natomiast drugi, o powierzchni około 600 ha, miał

chronić tereny położone w okolicy Wolicy Koziej i Dębna. W 1974 r., w nowej propozycji obszarów chronionego krajobrazu dla ówczesnego województwa poznańskiego uwzględniono m.in. konieczność ochrony Wzgórz Żerkowskich i Ozu Mieszковского. Zaproponowano także wprowadzenie na obszarze Szwajcarii Żerkowskiej strefy chronionego krajobrazu w celu ochrony zasobów wodnych w zasięgu granic zlewni Lutyni i Warty. W 1989 r. Wojewódzka Rada Narodowa w Kaliszu ustanowiła na terenie ówczesnego województwa kaliskiego Obszar Chronionego Krajobrazu Szwajcarii Żerkowska, określając także zasady korzystania z tego obszaru. W 1994 r. utworzono Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy. W jego granice weszła część Obszaru Chronionego Krajobrazu Szwajcarii Żerkowska, którego ustanowienie w granicach województwa wielkopolskiego zostało potwierdzone w 2001 r.

Turystyka i wypoczynek realizowane są obecnie na terenach położonych w granicach Parku i w jego najbliższej okolicy na obszarze chronionego krajobrazu. Turystów przyciągają tereny leśne, malownicze doliny Warty, Lutyni i Proсны oraz zachowany zróżnicowany krajobraz rolniczy. Atrakcją są rozległe panoramy widokowe, zabudowania dworsko-pałacowe i folwarczne, zadrzewienia śródpolne, parki podworskie i kręte linie dróg podkreślające kompozycję krajobrazu. Docelowo Czeszewo ma szansę stać się wsią uzdrowiskową ze względu na występujące zasoby termalnych wód leczniczych. Zwiedzanie terenów Parku ułatwiają piesze i rowerowe szlaki turystyczne, łączące wszystkie najbardziej interesujące krajoznawczo miejscowości.

Autorzy

Część ogólna

Zasięg terytorialny i układ przewodnika

Przewodnik opisuje głównie obszar Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego w granicach określonych rozporządzeniem. Opisy przyrodniczo-geograficzne i krajoznawcze wykraczają jednak poza tak określone ramy, ponieważ uznano, że należy Czytelnikowi przedstawić niektóre interesujące miejscowości i obiekty przyrodnicze położone poza granicami Parku, ale w jego najbliższej okolicy. Obejmuje ona tereny położone w odległości około 2-3 km na wschód, do 5 km na południe, około 3-5 km na zachód i około 2 km na północ od granic Parku. Na północny wschód i na wschód od Parku są to obszary znajdujące się pomiędzy Żerkowsko-Czeszewskim Parkiem Krajobrazowym a Nadwarciańskim Parkiem Krajobrazowym i doliną Lutyni. Na zachód od Parku są to tereny znajdujące się pomiędzy jego granicą a drogą krajową nr 11, a na południe – pomiędzy granicą Parku a drogą wojewódzką nr 443.

Część ogólna zawiera podstawowy opis przyrodniczo-geograficzny i historyczny terenu. W części krajoznawczej zamieszczono szczegółową charakterystykę miejscowości, podkreślając ich wyjątkowe walory. Omówiono także znakowane i nieznakowane szlaki turystyczne (trasy piesze, rowerowe, samochodowe i wodne) oraz ścieżki dydaktyczne. Końcowa część zawiera noty biograficzne ludzi związanych z terenami Parku i jego najbliższej okolicy poprzez działalność lub miejsce urodzenia.

Co to jest park krajobrazowy?

Ochrona walorów krajobrazowych, podobnie jak rzadkich i chronionych gatunków roślin i zwierząt, jest jednym z celów ochrony przyrody. Polega ona na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i skład-

ników przyrody. Celem ochrony przyrody jest m.in. zapewnienie ciągłości istnienia gatunków roślin, zwierząt i grzybów wraz z ich siedliskami. Cele te realizowane są także poprzez obejmowanie ochroną prawną wyjątkowych zasobów, tworów i składników przyrody. Mogą być wśród nich pojedyncze twory przyrody żywej (np. okazałe drzewa i krzewy gatunków rodzimych lub obcych) i nieożywionej (np. źródła, wodospady, skałki, jary, głązy narzutowe, jaskinie) lub ich skupiska ze względu na szczególną wartość przyrodniczą, naukową, kulturową, historyczną lub krajobrazową, chronione jako pomniki przyrody. Pozostałości ekosystemów, mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej (np. śródpolne oczka wodne, kępy drzew, bagna, siedliska przyrodnicze, stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków grzybów, roślin i zwierząt), chronione mogą być jako użytki ekologiczne. Fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego natomiast ze względu na walory widokowe lub estetyczne jako zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.

Tereny o wyróżniającym się zróżnicowanym krajobrazie, wartościowe ze względu na możliwości zaspokojenia potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnieniem funkcji korytarzy ekologicznych, czyli obszarów umożliwiających migrację roślin, zwierząt lub grzybów, chronione mogą być jako obszary chronionego krajobrazu. W przypadku, gdy pewien obszar (o powierzchni nie mniejszej niż 1 tys. ha) wyróżnia się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi, można utworzyć park narodowy, w którym ochronie podlega całość przyrody oraz walory krajobrazowe.

Obszary zachowane w stanie niezmienionym lub mało zmienione, ekosystemy, siedliska przyrodnicze oraz twory przyrody nieożywionej wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi mogą być objęte ochroną jako rezerwaty przyrody.

Park krajobrazowy jest natomiast obszarem chronionym ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu ich zachowania i popularyzacji w warunkach zrównoważonego rozwoju. W granicach parku krajobrazowego pozostawia się jednak dla gospodarczego wykorzystania grunty rolne i leśne oraz inne nieruchomości. Zasada równoległego prowadzenia działań ochronnych

w warunkach rozwoju gospodarczego i społecznego w celu zachowania trwałości przebiegu podstawowych procesów przyrodniczych, przy jednoczesnym zagwarantowaniu możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb społeczeństwa, zarówno współczesnych, jak i przyszłych pokoleń, wyróżnia park krajobrazowy spośród innych form ochrony przyrody. Ważnym warunkiem istnienia parku jest więc, aby wpływy człowieka na ten obszar wzbogacały go, a nie degradowały.

Park krajobrazowy ma chronić jakiś teren jako całość, równą miarą traktując jego wartości przyrodnicze, kulturowe i historyczne. Stąd też pewne wymagania dotyczące sposobu korzystania ze środowiska, mówiące na przykład o: zakazie dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody; zakazie umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia ich schronień i miejsc rozrodu; zakazie likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, czy wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu. Zadaniem parków krajobrazowych jest nie tylko ochrona wartości przyrodniczych, historycznych i kulturowych, lecz również ich upowszechnianie. W tym celu powstają centra edukacyjne, ścieżki dydaktyczne i szlaki turystyczne. Jednym z celów ochrony przyrody jest także kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody – przez edukację, informowanie i promocję. Wiele parków krajobrazowych chroni także zasoby kulturowe, będące rezultatem często wielowiekowej, harmonijnej koegzystencji człowieka i przyrody.

Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy utworzony został w 1994 r.¹ w celu ochrony cennych i interesujących pod względem przyrodniczo-krajobrazowym terenów Wielkopolski, zwłaszcza unikatowej rzeźby terenu, rzadkich i chronionych gatunków roślin i zwierząt, licznych zbiorowisk roślinnych oraz wartości kulturowych regionu, w tym miejsc związanych z pobytom Adama Mickiewicza i Henryka Sienkiewicza.

Do szczególnych celów ochrony na terenie Parku należą:

- zachowanie trwałości oraz różnorodności biologicznej ekosystemów leśnych wraz ze spontanicznymi procesami ich dynamiki;
- zachowanie populacji rzadkich i chronionych gatunków grzybów, roślin i zwierząt oraz ich siedlisk;
- zachowanie torfowisk i innych środowisk wilgotnych oraz bagiennych;

- zachowanie naturalnych ekosystemów wodnych;
- utrzymanie cennych ekosystemów nieleśnych;
- zachowanie dziedzictwa geologicznego;
- utrzymanie walorów kulturowych;
- utrzymanie struktury przestrzennej terenów z uwzględnieniem swoistych cech miejscowego krajobrazu leśno-rolniczego.

W celu realizacji zadań ochronnych na terenie Parku wprowadzone zostały następujące zakazy:

- wznoszenia obiektów i instalowania urządzeń powodujących ujemne oddziaływanie na środowisko i krajobraz;
- wprowadzania niekorzystnych dla środowiska zmian stosunków wodnych;
- dokonywania prac ziemnych naruszających w sposób trwały rzeźbę terenu;
- eksploatacji surowców mineralnych z wyjątkiem koniecznych do zaspokajania potrzeb lokalnych;
- niszczenia obszarów zabagnionych i zatorfionych, łącznie z eksploatacją torfu;
- prowadzenia czynności powodujących wzmożenie procesów erozyjnych;
- lokalizowania wysypisk odpadów komunalnych i przemysłowych z wyjątkiem niezbędnych dla potrzeb miejscowej ludności;
- lokalizowania dużych ferm hodowli zwierząt;
- używania łodzi motorowych i uprawiania sportów motorowych (zakaz nie dotyczy łodzi należących do gospodarstw rybackich oraz organów bezpieczeństwa i porządku publicznego);
- wycinania roślinności brzegowej w okresie wiosennym i letnio-jesiennym, zagradzania strefy przybrzeżnej na odległość minimum 100 m;
- umieszczania tablic reklamowych i ogłoszeniowych z wyjątkiem znaków związanych z ochroną i zagospodarowaniem Parku;
- likwidowania zadrzewień i zakrzewień.

Jednocześnie wprowadzono szereg nakazów związanych bezpośrednio z realizacją celów ochrony przyrody na terenie Parku:

- zakładania, uzupełniania i rekonstrukcji istniejących zadrzewień wyłącznie gatunkami rodzimymi;

- stosowania w budownictwie form architektonicznych harmonizujących z walorami krajobrazowymi okolic Parku;
- ograniczenia lokalizowania budownictwa letniskowego;
- prowadzenia niezbędnych linii energetycznych wysokiego napięcia poza obszarami leśnymi;
- objęcia ścisłą ochroną wód powierzchniowych i podziemnych przed zanieczyszczeniami;
- rekultywacji i zagospodarowania istniejących gruntów zdegradowanych i nieużytków;
- prowadzenia gospodarki leśnej zapewniającej ciągłość i trwałość lasu oraz zachowanie właściwego składu gatunkowego dla tego regionu;
- prowadzenia gospodarki rolnej niepowodującej degradacji gleb i innych elementów środowiska, ze szczególnym zwróceniem uwagi na zasadność stosowania środków chemicznych;
- wyznaczania i wykonania prostych urządzeń ułatwiających krajoznawstwo.

Spółeczność lokalna zainteresowana jest istnieniem i dalszym rozwojem Parku. Przynosi to wiele bezpośrednich i pośrednich korzyści ekonomicznych i zdrowotnych. Szczególnie pożądanym kierunkiem rozwoju jest ochrona środowiska przyrodniczego i walorów estetycznych Parku w warunkach rozwoju zrównoważonego. Zapewnia to zachowanie równowagi przyrodniczej w warunkach prowadzonych działań gospodarczych, umożliwiających zaspokojenie podstawowych potrzeb społeczeństwa.

Położenie i granice

Ochroną w formie parku krajobrazowego objęto teren położony na pograniczu powiatów: jarocińskiego, średzkiego i wrzesińskiego między Miłosławiem, Jarocinem, Nowym Miastem nad Wartą i doliną Proсны. Park położony jest około 40 km na południowy wschód od Poznania, około 10 km na południe od Wrzesni i około 7 km na północ od Jarocina. Obejmuje powierzchnię 15 640 ha na terenie gmin: Żerków (55,5%), Miłosław (37,6%) i Nowe Miasto nad Wartą (6,9%). Strefa ochronna Parku (otulina), zabezpieczająca jego tereny przed wpływem czynników zewnętrznych, nie jest wyznaczona. W pewnym zakresie jej

funkcję pełni od strony południowej i częściowo od strony zachodniej i wschodniej Obszar Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska. Od strony północnej brakuje ustanowionego obszaru chronionego krajobrazu. Największą powierzchnię Parku zajmują: użytki rolne (52,3%), lasy (39,2%), użytki zielone (6,4%), wody (1,0%), tereny zabudowane (0,5%) i inne (np. drogi) (0,6%). Wśród terenów rolnych największą powierzchnię zajmują grunty orne (89,2%) i użytki zielone (10,8%).

Lesistość całego Nadleśnictwa wynosi 18,8%, a lesistość Parku 39,2% (lesistość Polski – 28,9%, lesistość Wielkopolski – 15,5%). Od zachodu teren, na którym znajduje się Park, ograniczony jest drogą krajową nr 11, od północy drogą krajową nr 15, od wschodu drogą wojewódzką nr 442, a od południa drogą wojewódzką nr 443. Przez północną część Parku przebiega droga wojewódzka nr 441, łącząca drogę wojewódzką nr 442 z drogą krajową nr 145 w Miłosławiu. Wymienione drogi oraz miejscowości w Parku i w jego najbliższej okolicy połączone są także siecią dróg lokalnych, często gruntowych i ścieżek. Przy głównych drogach znajdują się urządzone parkingi leśne (miejsca postoju pojazdów). Między miejscowościami Parku i jego okolicy istnieją dobrze rozwinięte połączenia autobusowe (PKS).

Przez zachodnią część Parku przebiega z północy na południe fragment linii kolejowej nr 281 Oleśnica (0 km)–Chojnice (310,4 km) ze stacjami na terenie Parku: Radlin Wielkopolski, Żerków, Orzechowo, Miłosław, Księżno, Chwalibogowo. W ciągu doby jest kilka połączeń z Wrześnią, Jarocinem i z Poznaniem.

Granica Parku, począwszy od północy, prowadzi południową granicą miasta Miłosław do drogi Miłosław–Górzyce. Następnie drogą Miłosław–Górzyce do skrzyżowania z drogą lokalną wiodącą do folwarku Franulka. Dalej biegnie drogą do folwarku Franulka, stąd do drogi Bugaj–Rudki i następnie drogą **tą na zachód do** miejscowości Bugaj. Stąd **wzdłuż** drogi przez miejscowości: Kozubiec, Mikuszewo, Chlebowo, Nowa Wieś Podgórna, Pogorzelica i Paruchów do skrzyżowania z drogą Komorze–Śmiełów. Na skrzyżowaniu skręca na zachód i wędzie około 500 m do kolejnego skrzyżowania, gdzie skręca na **południowy** wschód w kierunku wsi Przybysław. Omija Przybysław **od** wschodu i biegnie dalej drogą do wsi Kretków, gdzie skręca **na** zachód w stronę Żerkowa. Po około 300 m ponownie skręca w kierunku południowo-wschodnim i wędzie dro-

gą lokalną omijającą od strony wschodniej uroczysko Kretków. Następnie biegnie wzdłuż południowego skraju lasu uroczyska Kretków do skrzyżowania dróg Żerków–Dobieszczyzna–Lisew, stąd drogą do Lisewa, gdzie skręca na południe, prowadzi do granicy gmin Żerków i Jarocin. Dalej biegnie granicą gmin do drogi lokalnej wiodącej do przysiółka Parzewnia. Drogą tą wiedzie do przysiółka Parzewnia i do skrzyżowania drogi Radlin–Pawłowice. Dalej drogą do wsi Pawłowice i drogą lokalną oraz rowem melioracyjnym na północ do drogi gminnej Żerków–Chrzan. Przed wsią Chrzan skręca w kierunku północno-zachodnim, dalej biegnie wzdłuż południowego i zachodniego skraju Lasu Mrówkowego (na północ od Chrzanu). Następnie prowadzi drogą polną do drogi polnej Chrzan–Dębno i do skraju lasu na południe od wsi Dębno. Tutaj wiedzie południowym skrajem lasu położonego na zachód od Dębna, gdzie dochodzi do wsi Wolica Kozia, a stamtąd w kierunku północnym do granicy gmin: Nowe Miasto nad Wartą, Krzykosy (na Warcie) i dalej tą granicą do granicy z gminą Miłosław. Skrajem lasu dochodzi do wału przeciwpowodziowego na południe od Orzechowa. Dalej wiedzie wzdłuż wału przeciwpowodziowego do północnego krańca wsi Orzechowo, gdzie skręca w kierunku północno-zachodnim do Lasów Czeszewskich. Ich południowym skrajem dochodzi do granicy gminy Miłosław i dalej wzdłuż niej osiąga granicę miasta Miłosław.

W granicach Parku znajdują się następujące miejscowości: Antonin, Białe Piątkowo, Bieździadów, Brzostków, Bugaj, Chlebowo, Czeszewo, Dębno, Gašiorowo, Gęczew, Kozubiec, Kretków, Laski, Lgów, Lisew, Łuszczanów, Mikuszewo, Miłosław, Paruchów, Pawłowice, Podlesie, Pogorzelica, Przybysław, Raszewy, Rudki, Szczodrzejewo, Szczonów, Śmiełów, Żerków, Żółków.

W najbliższej okolicy Parku występują: Annapol, Bachorzew, Chrzan, Cielcza, Czarne Piątkowo, Jarocin, Kadziak, Kamień, Klęka, Komorze Przybysławskie, Lisewo, Ludwinów, Miąskowo, Mieszków, Miniszew, Murzynówko, Nowe Miasto nad Wartą, Nowa Wieś Podgórna, Orzechowo, Pięczkowo, Radlin, Radliniec, Stęgosz, Szlachcin, Tarce, Wilkowyja, Winna Góra, Witowo, Wolica Kozia, Żerniki.

W odległości 4,5 km na wschód od granic Parku znajduje się granica Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego (jego strefę ochronną od strony zachodniej, południowej i wschodniej stanowi Pызdrski Obszar Chronionego Krajobrazu); około 46 km na po-

łudnie – granica Parku Krajobrazowego Dolina Baryczy; 36 km na zachód – granica Parku Krajobrazowego im. gen. Dezyderego Chłapowskiego; 29 km na zachód – granica Rogalińskiego Parku Krajobrazowego; około 26 km na północny zachód – granica Parku Krajobrazowego Promno; i około 29 km na północny wschód – granica Powidzkiego Parku Krajobrazowego.

W województwie wielkopolskim powierzchnia obszarów chronionych wynosi 936 726,03 ha, co stanowi 31,4% powierzchni ogólnej województwa (2766 m² na 1 mieszkańca). Największą powierzchnię zajmują obszary chronionego krajobrazu (25%) i parki krajobrazowe (5,8% powierzchni województwa). Powierzchnia wszystkich 12 parków krajobrazowych województwa obejmuje 175 130 ha (18,7% powierzchni obszarów prawnie chronionych w województwie), z czego 52% zajmują użytki rolne, 33% lasy i 6% wody powierzchniowe. Tereny Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego zajmują 1,67% powierzchni obszarów chronionych w województwie (0,52% jego powierzchni całkowitej).

Krajobraz, budowa geologiczna, gleby

Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy położony jest w środkowej Wielkopolsce i dzieli się na dwie różniące się części, północną o krajobrazie leśnym i łąkowym oraz południową o krajobrazie rolniczym. Urozmaicona rzeźba powierzchni Parku jest wynikiem działania lodowca. Jej podstawowe formy to wysoczyzna morenowa płaska i falista na północ od Warty, Pradolina Warszawsko-Berlińska pośrodku i położony dalej na południe Wał Żerkowski. Istotny wpływ na obecny charakter morfologii terenu miała głównie działalność wód roztopowych lądolodu. Dlatego też przeważającą część obszaru Parku zajmuje terasa zalewowa w dolinach Warty, Prosnycy i Lutyni. Spiętrzenie glacictektoniczne w rejonie Żerkowa – Wał Żerkowski – ze względu na swoje pochodzenie stanowi spiętrzoną morenę czołową, powstałą w fazie leszczyńskiej zlodowacenia bałtyckiego. Interesującą formą rzeźby terenu jest także Pradolina Żerkowska, której dnem płynie Lubieszka.

Zgodnie z podziałem Polski na regiony fizyczno-geograficzne Park i jego okolice wchodzi w granice dwóch podprowincji, trzech makroregionów i pięciu mezoregionów. Podprowin-

cja Pojezierza Południowobałtyckie obejmuje obszary w części zachodniej i północno-zachodniej tego terenu. W jej obrębie wyróżnia się makroregion Pradolina Warciańsko-Odrzańska i mezoregion Kotlina Śremska w części północnej oraz makroregion Pojezierze Leszczyńskie wraz z mezoregionem Wał Żerkowski w części południowej. Pozostały obszar należy do podprowincji Niziny Środkowopolskiej makroregionu Nizina Południowowielkopolska i trzech mezoregionów: Doliny Konińskiej – w części północnej, Równiny Rychwalskiej – w części środkowej i Wysoczyzny Kaliskiej – w części południowej.

Zgodnie z podziałem geomorfologicznym Niziny Wielkopolskiej obszar Parku i jego okolicy należy do trzech regionów: Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej z subregionami: Odcinkiem Śremskim, Kotliną Pyzdorską i Odcinkiem Konińskim; Wysoczyzny Leszczyńskiej z subregionem Równina Radlińska oraz Wysoczyzny Kaliskiej z subregionami: Równiną Koźmińską i Równiną Kaliską.

Wysoczyzna Kaliska stanowi przedłużenie Wysoczyzny Leszczyńskiej ku wschodowi, od której dzieli ją Obniżenie Gostyńsko-Rawickie. W przeważającej części należy do dorzecza Warty, część południowa natomiast do dorzecza Baryczy. Do Warty płynie Proсна, przecinająca wschodnią część wysoczyzny, oraz Lutynia w części północnej. Od północy Wysoczyzna Kaliska graniczy z młodoglacjalnymi morenami żerkowskimi i kotlinowym Obniżeniem Rychwalskim, od wschodu z Wysoczyzną Turecką i Kotliną Grabowską, od południa z Kotlinami Żmigrodzką i Milicką. Kotlina Śremska obejmuje odcinek doliny Warty od ujścia Proсны do ujścia Kanału Mosińskiego.

Wał Żerkowski ciągnie się na przedłużeniu Pojezierza Krzywińskiego w kierunku wschodnim w postaci pozbawionej jezior wysoczyzny, ograniczonej od północy doliną Warty (Kotliną Śremską), natomiast od południa i wschodu doliną uchodzącą do Warty Lutyni.

Obszar Parku charakteryzuje się znacznym urozmaiceniem rzeźby terenu ze względu na ukształtowaną w czasie ostatniego zlodowacenia rozległą dolinę – Pradolinę Warszawsko-Berlińską, wciętą na około 40 m w powierzchnię wysoczyzny oraz wyraźnie zaznaczające się doliny Proсны (wcięta na głębokość około 12-20 m) i Lutyni (wcięta na głębokość około 20-27 m). Pradolina Warszawsko-Berlińska łączy się z szeroką, przebiegającą prawie południkowo, doliną Proсны, tworząc tzw. Ko-

Krajobraz okolic Brzostkowa

tlinę Pyzdrską. Terasy Proсны na południowy-wschód od doliny, zalegają na wysokościach 77-82 m n.p.m., a w obrębie Kotliny Pyzdrskiej 72-76 m n.p.m. Dno pradoliny opada w kierunku zachodnim z 75 do 68 m n.p.m. Na powierzchni teras w Kotlinie Pyzdrskiej i w dolinie Proсны występują wyraźne wysokie na 3-15 m wały i pagórki wydmowe.

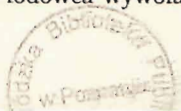
Południowa i południowo-zachodnia część Parku i jego okolicy to wysoczyzna morenowa o rzeźbie falistej, rozcięta przez dolinę Lutyni i Łubianki, zalegająca na wysokości od 93 do 113 m n.p.m. W okolicach Żerkowa, między krawędzią pradoliny a doliną Lutyni występuje zwarty obszar wzgórz moreny czołowej i pagórków o wysokościach bezwzględnych od 107 do 154 m n.p.m. Tereny położone pomiędzy 70 i 80 m n.p.m. zajmują około 40% obszaru. Najwyższymi wzniesieniami są: w obrębie Wzgórz Żerkowskich – Łysa Góra o wysokości bezwzględnej 161 m n.p.m. oraz Góra Żerkowska o wysokości 151 m n.p.m. Punkt najniższy położony stanowi poziom wody Warty (68 m n.p.m.) w pobliżu Czeszewa. Wysokości względne między dnem pradoliny a Łysą Górą sięgają 85 m, a między doliną Lutyni a Łysą Górą – 80 m. Nachylenia stoków wahają się w granicach od 30 do 12°.

Obecna rzeźba terenu ostateczne ukształtowanie zawdzięcza działalności łądolodów plejstocenijskich z okresu zlodowacenia środkowopolskiego i bałtyckiego. Na linii Żerków-Konin przebiega strefa obszaru zajmowanego przez czoło łądolodu fazy leszczyńskiej ostatniego zlodowacenia, tworząc na północ od Warty tzw. Kieszeń Wrzesińską. Wzdłuż doliny Lutyni oraz na Wale Żerkowskim występują liczne ozy, będące wałami lub silnie wydłużonymi pagórkami o wysokości najczęściej kilkunastu metrów i długości kilku kilometrów. Wyniesione zostały wskutek osadzania piasku i żwiru przez wody płynące pod lodowcem lub w jego szczelinach podczas postoju lub cofania się łądolodu. Na północ od Mieszkowa, w zachodniej partii Wału Żerkowskiego, między wsiami Panienska i Chrzan występuje

równoleżnikowo ukształtowany o długości około 10 km i wysokości do 15 m o kierunku nieco skośnym do osi wału. Kulminacja ozu (116 m n.p.m.) występuje na wschód od wsi Wolica Pusta po stronie powiatu jarocińskiego. Lokalne pasmo wzniesień w układzie równoleżnikowym występujące w ramach Ozu Mieszkowskiego nazywane jest także Górami Mieszkowskimi. Kolejny długi oz występuje 1,6 km na północny wschód od Miłostawia i ciągnie się przez Krzywą Górę do Sokolnik; długość pięciu pagórków wynosi 10,4 km.

Obszar doliny Warty na omawianym terenie wchodzi w granice Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000 w postaci Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty oraz projektowanego Specjalnego Obszaru Ochrony Siedlisk Ostoja Nadwarciańska.

Park i jego okolica położone są na rozległym obszarze zbudowanym z warstw skalnych nachylonych w jednym kierunku i pod jednakowym kątem, ciągnących się od okolic Zielonej Góry po Kraków (tzw. monoklina przedsudecka). Powierzchnię tego obszaru tworzą osady jury. W południowo-zachodniej części występują utwory jury dolnej, reprezentowane przez utwory piaszczysto-mułkowe. W części północnej występują utwory jury środkowej przykryte piaskowcami i łupkami ilastymi przechodzącymi w osady wapienno-margliste. Strop warstw mezozoicznych występuje na rzędnej 30-40 m n.p.m. Osady trzeciorzędowe charakteryzują się dużą zmiennością. Osady oligoceńskie w dolnej powierzchni warstwy trzeciorzędowej stanowią nieciągłą powierzchnię i charakteryzują się zmienną miąższością do kilku metrów. Zbudowane są głównie z piasków zawierających glaukonit (minerał o zabarwieniu zielonym) oraz ilów. Osady te pokryte są kilkudziesięciometrową warstwą mioceńskich piasków, ilów, mułków i lokalnie węglem brunatnym. Ciągłą serię osadów stanowią ily plioceniczne o miąższości od 25 m do prawie 100 m. Na skutek erozji utworów czwartorzędowych wyjscia na powierzchnię pstrych ilów pliocenicznych spotyka się w okolicy Żerkowa, Nowej Wsi Podgórnej i Raszew. Osady czwartorzędowe, nieosiągające miąższości 20 m, związane są z wzniesieniem warstw dolnych pliocenu oraz z erozyjną działalnością wód roztopowych. Duże miąższości osadów czwartorzędowych występują w obrębie Wzgórz Żerkowskich, co wynika z ich ukośnego ułożenia będącego efektem deformacji osadów w podłożu lodowca wywołanej naciskiem na osa-

dy lodu lodowcowego (zaburzenia glacitektoniczne). Stanowią one warstwę o miąższości od 10 m do 25 m. W części centralnej występują głównie piaski akumulacji lodowcowej oraz utwory pylaste, a w części południowej gliny zwałowe. Osady czwartorzędowe powstały tutaj w wyniku akumulacji lodowcowej, działalności odpływających wód rzecznych z lodowca i samych rzek oraz erozji i akumulacji wietrznej.

Rejon Jarocina, Nowego Miasta, Żerkowa, Stęgosza i Chrzanu jest jednym z najważniejszych miejsc występowania i eksploatacji gazu. Jedno z największych odkryć złóż gazu ziemnego w latach 80. ubiegłego wieku na tym terenie to Radlin. Zasoby wydobywalne tego eksploatowanego złoża wynoszą 6161 mln m³, zasoby przemysłowe – 4377 mln m³, a roczne wydobycie wynosi 398 mln m³.

Ze względu na występowanie wód podziemnych obszar Parku i jego okolice, zgodnie z podziałem hydrograficznym Polski, znajduje się w Regionie Mogileńskim (XII), z czego około 90% należy do rejonu Pradoliny Berlińsko-Warszawskiej oraz do Regionu Wielkopolskiego (XIII) z rejonem Pradoliny Berlińsko-Warszawskiej. Na obszarze położonym na wschód od Warty i doliny Prozny główny użytkowy poziom wodonośny występuje w utworach czwartorzędowych, zbudowanych głównie z piasków i żwirów, o miąższości około 30 m. Wydajność studni zlokalizowanych w tej strefie waha się od 30 do 70 m³/h. Poziomy użytkowe w utworach trzeciorzędowych mają mniejsze znaczenie i związane są głównie z osadami piaszczystymi (miocen), występującymi średnio na głębokości 30 do 60 m, o potencjalnej wydajności otworów od 30 do 70 m³/h. Głębiej zalegają kredowe utwory wodonośne w postaci margli, piaskowców i piasków, jednakże niemające większego znaczenia dla zaopatrzenia w wodę.

Obszar położony na zachód od linii łączącej Prusinów–Żerniki–Przybysław i dalej na północ w kierunku Warty, obejmuje Region Wielkopolski, a jego część położona na północ, począwszy od krawędzi **Walu Żerkowskiego** (wzdłuż koryta Lutyni), należy do rejonu Pradoliny Berlińsko-Warszawskiej. Na obszarze tym główny użytkowy poziom wodonośny stanowią utwory czwartorzędowe o miąższości od kilkunastu do 30 m. Wydajności studni zlokalizowanych w tej strefie wahają się od 30 do 70 m³/h i więcej, co związane jest z występującymi tutaj utworami piaszczystymi i żwirowymi. Na głębokości do 100 m wy-

stępują utwory mioceneskie, jednak o mniejszym znaczeniu użytkowym i niemające większego znaczenia dla zaopatrzenia w wodę.

Rejon Żerkowa (Wał Żerkowski) to strefa zaburzeń glaciotektonicznych o skomplikowanej sytuacji hydrogeologicznej. Głębokość zalegania zwierciadła wód podziemnych jest bardzo zmienna i waha się od kilku do kilkunastu metrów. Często są to wody niełączące się z głębszymi poziomami wodonośnymi lub z wodami powierzchniowymi. Na pozostałym obszarze wody pierwszego horyzontu zalegają na głębokości od 2 do 3,5 m p.p.t. W dolinach rzecznych zwierciadło wód podziemnych zalega płytko – do 1 m p.p.t.

Szeroki pas obszaru wzdłuż doliny Warty wchodzi w zasięg czwartorzędowego Głównego Zbiornika Wód Podziemnych nr 150 Pradolina Warszawsko-Berlińska, stanowiącego Obszar Wysokiej Ochrony, gdzie czas przenikania zanieczyszczeń do warstwy wodonośnej wynosi od 25 do 100 lat. Zbiornik ten zajmujący obszar 1904 km², charakteryzuje się zróżnicowaną jakością wód, średnią głębokością ujęć 25-35 m i szacunkowymi zasobami dyspozycyjnymi 456 tys. m³/d. Natomiast rejon doliny Prosny i jej okolic wchodzi w zasięg czwartorzędowego Głównego Zbiornika Wód Podziemnych nr 311 rzeka Proсна, stanowiącego Obszar Wysokiej Ochrony o powierzchni 535 km², zróżnicowanej jakości wód, średniej głębokości ujęć 30 m i szacunkowych zasobach dyspozycyjnych 123 tys. m³/d.

W Parku występują także mineralne wody termalne. W Wielkopolsce, stanowiącej obok Kujaw obszar rokujący największe nadzieje na występowanie bogatych złóż mineralnych wód termalnych, złoża wód o temperaturze 30-80°C występują w obrębie starszych utworów geologicznych na głębokości 800 m. W zależności od poziomu geologicznego, stwierdzono obecność wód chlorkowych, chlorkowo-sodowych, bromkowych, borowych o różnym stopniu mineralizacji. Największe perspektywy występowania mineralnych wód termalnych wiąże się m.in. z dolnojurajskimi piaskowcami, obejmującymi strefę od Pызdr poprzez Środę Wlkp. i Poznań do Gorzowa Wlkp.

Grunty podatne na infiltrację zanieczyszczeń do pierwszego poziomu wód podziemnych związane są głównie z terasami dolin Warty, Prosny i Lutyni oraz pagórkami wydmyowymi. Występują zarówno pod lasami, jak i w obrębie użytków rolnych. Do głównych zagrożeń wód podziemnych należą obecnie

niekontrolowane zrzuty nieoczyszczonych lub niedostatecznie oczyszczonych ścieków komunalno-bytowych z oczyszczalni oraz ścieki z kanalizacji burzowej. Ponadto do wód gruntowych przenikają zanieczyszczenia pochodzące z gospodarki rolnej (środki agrochemiczne, składowiska surowców rolniczych). Zanieczyszczenia pierwszego poziomu wód podziemnych występują w obrębie większości miejscowości Parku i jego okolicy.

Ujęcie wody w Gąsiorowie ujmuje wody czwartorzędowego Głównego Zbiornika Wód Podziemnych nr 150 na głębokości 21 m. Ujęcie w Śmielowie ujmuje wody jurajskie Lokalnego Zbiornika Wód Podziemnych na głębokości 144 m, które są izolowane od powierzchni warstwą miąższości 63 m. Ujęcie w Stęgoszu ujmuje wody trzeciorzędowe Lokalnego Zbiornika Wód Podziemnych na głębokości 103,5 m izolowane od powierzchni warstwą miąższości 81 m, natomiast ujęcie w Wilkowyi zlokalizowane jest w obrębie Lokalnego Zbiornika Wód Podziemnych na głębokości 23 m. Ze względu na zawartość żelaza, związków azotu i fosforanów jakość tych wód jest jednak niezadowalająca.

Rozprzestrzenienie gleb na terenie Parku i w jego najbliższej okolicy nawiązuje do morfologii terenu. Dominują gleby wytworzone w dolinach Warty, Proсны i Lutyni w postaci mad rzecznych. Miejscami pojawiają się gleby bagienne, w tym torfowe, mułowo-bagienne i murszowe. Na północ od linii Warty występują gleby płowe właściwe, natomiast w rejonie Żerkowa – gleby płowe odgórnie oglejone. Południową część zlewni Lutyni i Lubianki zajmują gleby rdzawe właściwe, natomiast w obrębie zlewni Proсны, przeważają gleby bielcowe i bielice.

Obszar Parku i jego najbliższa okolica położone są w granicach trzech regionów glebowo-rolniczych: Pleszewsko-Żerkowskim, Jarocińskim oraz Nadwarciańskim. Do Regionu Pleszewsko-Żerkowskiego należą obszary w części centralnej Parku. Występuje tu przewaga gleb kompleksu 5, z dużym udziałem 4 i mniejszym – 6. Przeważają zdecydowanie grunty orne, natomiast użytki zielone stanowią zaledwie 7%. Są to przeważnie gleby pseudobielcowe i brunatne wylugowane, wytworzone z piasków gliniastych, często głęboko osadzonych na glinach oraz częściowo mady średnio zwięzłe o składzie mechanicznym glin lekkich. Na ogół zarówno gleby gruntów orných, jak i pod lasami są często okresowo zbyt suche. Na niewielkich obszarach występują też grunty okresowo podmokłe. Południo-

wo-zachodnia część Parku należy do Regionu Jarocińskiego, charakteryzującego się zdecydowaną przewagą gleb kompleksu 4 – żytniego bardzo dobrego. Są to przeważnie gleby pseudobielicowe utworzone z glin powierzchniowo silnie spłaszczone, wykazujące skład mechaniczny piasków gliniastych mocnych i lekkich, a nawet słabo gliniastych. Są to w większości gleby lekkie do uprawy, o stosunkach powietrzno-wodnych zbliżonych do optymalnych.

Niewielki pas na północy i północnym-zachodzie Parku wchodzi w granice Regionu Nadwarciańskiego, obejmującego tu wschodni odcinek Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej o charakterystycznej morfologii i specyficznych stosunkach wodnych. Dno pradoliny wypełnione jest plejstocenijskimi piaskami aluwialnymi o dużym przewodnictwie wodnym i przeciętnej miąższości około 10 m. W takich warunkach filtracja wód gruntowych jest swobodna; mają one kontakt z wodami Warty, a także z wodami podziemnymi. W gruntach ornych przeważają gleby słabe, zaliczane do kompleksów 6, 7 i 9. Są to gleby brunatne wylugowane, gleby murszowate, utworzone z piasków starych terasów rzecznych oraz płytkie, bardzo lekkie mady. Do kompleksów 5 i 4 zaliczono natomiast mady lekkie i średnie, o okresowym niedoborze wody, a ponadto gleby brunatne utworzone z piasków gliniastych, przeważnie pylastych, osadzonych na nieco wyżej wzniesionych częściach dna pradoliny. Użytki zielone, skoncentrowane są przy korycie Warty, na bardzo lekkich, mocno przesychniętych madach oraz w najniższej położonych partiach dna pradoliny i w wypłyconych starorzeczach, na glebach murszowatych i murszowato-mineralnych. W obrębie doliny Warty można obserwować, szczególnie w sezonie roztopów wiosennych, gleby zawodnione. Zdecydowana większość gruntów terenu Parku i jego okolicy odznacza się glebami dobrych kompleksów przydatności rolniczej i stanowi gleby chronione.

Grunty terenów leśnych i uprawowych narażone na erozję występują na terenie Parku sporadycznie, głównie w obrębie zboczy Wału Żerkowskiego i w strefie krawędziowej doliny Warty. Dostyc znaczne powierzchnie w obrębie doliny Warty, Proсны, Lutyni i Lubieszki stanowią grunty narażone na zalewy powodziowe. Wśród gruntów antropogenicznych występują niewielkie obszary o zabudowie zwartej (np. centrum Żerkowa) oraz luźnej, rozproszonej – w pozostałych miejsco-

wościach. Do innych form degradacji powierzchni terenu należą wały ochronne przeciwpowodziowe w dolinach rzek: Warty, Prosnego i Lutyni, nieliczne cementarze, składowiska surowców przemysłowych i leśnych, składowiska paliw stałych, czynne i nieczynne stacje benzynowe, stacja gazowa oraz liczne związane z rolnictwem składowiska surowców rolniczych (na polach w gospodarstwach). Na terenie gminy Żerków, w miejscowości Brzostkowo, na powierzchni 10,05 ha znajduje się składowisko odpadów. W rejonie Sławia, Bieździadowa, Żerkowa znajdują się czynne wyrobiska związane z eksploatacją istniejących tam złóż kruszywa.

Klimat

Obszar Parku leży w strefie przejściowej i objęty jest zarówno wpływami Atlantyku, jak i kontynentu Euroazji z przewagą wpływu Oceanu Atlantyckiego. Najczęściej napływające w ciągu roku powietrze polarno-morskie odznacza się stosunkowo dużą zawartością pary wodnej. Jego napływ zmniejsza amplitudy temperatur, często zwiększa zachmurzenie i przynosi opady. Powoduje to krótsze i łagodniejsze zimy. Okres wegetacyjny rozpoczyna się wcześniej i trwa dłużej niż na obszarach Polski centralnej i wschodniej. Powietrze polarno-kontynentalne napływa ze wschodu i odznacza się małą wilgotnością. Udział mas powietrza arktycznego z nad Europy Północnej, jak i zwrotnikowego jest niewielki.

Zgodnie z podziałem rolniczo-klimatycznym Polski obszar, na którym położony jest Park, należy do Dzielnicy Środkowej (VIII), w części obejmującej swym zasięgiem dorzecza środkowej Warty. Występują tutaj najniższe w kraju opady roczne wynoszące przeciętnie około 530 mm. Najwięcej jest także dni słonecznych (ponad 50), występuje najmniejsza liczba dni pochmurnych (poniżej 130), liczba dni mroźnych waha się od 30 do 50, dni z przymrozkami natomiast od 100 do 110. W ciągu roku występuje od 140 do 160 dni z opadami powyżej 0,1 mm i około 35 dni z opadami śnieżnymi. Przeciętny czas trwania pokrywy śnieżnej wynosi od 50 do 80 dni. Czas trwania okresu wegetacyjnego waha się od 180 do 220 dni.

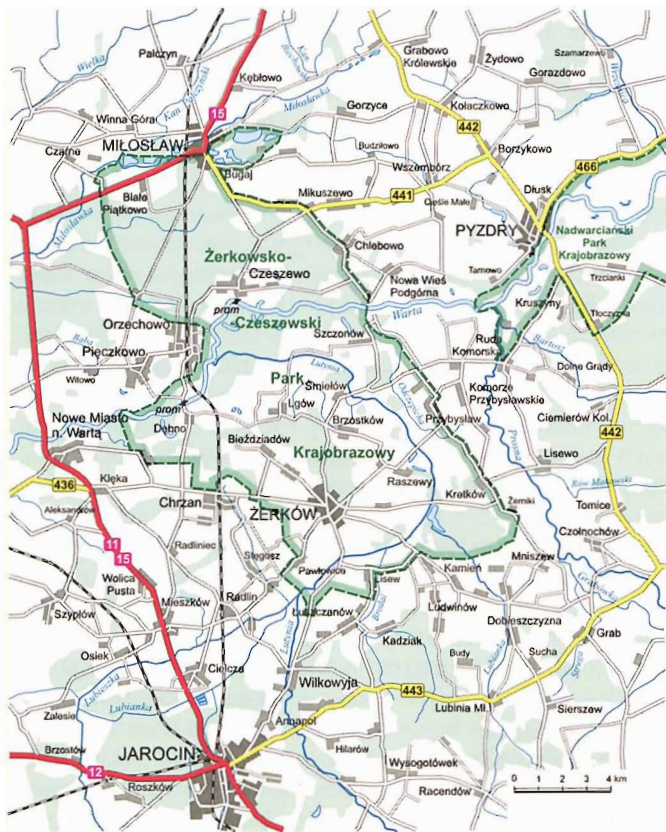
Obszar, na którym znajduje się Park, wchodzi także w zasięg bardzo rozległego Regionu Środkowopolskiego,

będącego największym wydzielonym na obszarze Polski regionem klimatycznym. Jego granice odznaczają się różnym stopniem ostrości. Najmniej wyraźny jest odcinek granicy południowej, oddzielający od Regionu Południowowielkopolskiego. Nie występują tu skrajnie duże lub skrajnie małe (w porównaniu z innymi regionami) roczne liczby dni z wyróżnionymi typami pogody. W porównaniu z innymi regionami Niziny Wielkopolskiej nieco częściej występuje pogoda bardzo ciepła i jednocześnie pochmurna bez opadów (około 39 dni w roku). Dobowa suma opadów wynosi poniżej 0,1 mm, zachmurzenie średnie dobowe 21-79%, temperatura średnia dobową 15,1-25°C, a temperatura dobową minimalną i maksymalną sytuuje się powyżej 0°C. Mniej liczne są dni umiarkowanie ciepłe z dużym zachmurzeniem bez opadów (12). Nieco liczniejsze niż w innych regionach są dni z przymrozkami, bardzo chłodne z dużym zachmurzeniem i opadami; średnio w roku jest ich prawie 20.

Obszar Parku i jego okolice położone są w strefie największych deficytów wodnych. Niedobór wody mierzony różnicą rocznych sum opadowych i rocznej wartości parowania potencjalnego wynosi około 100 mm. W okolicach Żerkowa średni opad z wielolecia wynosi 587 mm, w okolicach Nowej Wsi Podgórnej – 557 mm. Stwierdzone wartości minimalnych rocznych sum opadów wynoszą 369 mm (Nowa Wieś Podgórna) i 395 mm (Żerków), maksymalne – 770 mm (Żerków) i 808 mm (Nowa Wieś Podgórna). Najwyższe opady w roku przeciętnym występują w lipcu. Opady wyższe o około 50% od średniorocznych występują od maja do końca sierpnia. Wartości najniższe występują w lutym, a okres najniższych sum opadowych trwa od stycznia do kwietnia. Maksymalne odchylenia sum opadów rocznych od wielkości opadu przeciętnego wynoszą w latach wilgotnych: w Nowej Wsi Podgórnej 145% i w Żerkowie 131,2%. Opady w latach suchych w stosunku do opadu roku normalnego stanowią odpowiednio: 66,2% w Nowej Wsi Podgórnej i 67,3% w Żerkowie.

Wody

Park i jego okolice położone są w dorzeczu Warty i jej prawobrzeżnych dopływów, Proсны i Lutyni. Północna część obszaru

Położenie Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego na tle sieci hydrograficznej

odwadniana jest przez Wartę i jej lewobrzeżne dopływy, Kanał Ulgi i Odczepichę.

Warta (pierwotnie Vrta – nazwa wywodzi się z języka prasłowiańskiego i oznacza rzekę wartko płynącą, często zmieniającą kierunek), trzecia co do wielkości rzeka w Polsce, prawy dopływ Odry. Długość 808 km, w tym odcinek żeglowny 407 km, powierzchnia dorzecza 54 520 km², przepływ średni 216 m³/s. Źródła w postaci wywierzyiska krasowego (wypływ 30-40 dm³/s) znajdują się w Kromolowie (dzielnica Zawier-

cia). Rzeka kończy bieg w Kostrzynie, uchodząc do Odry w jej km 617,6 (km 0,0 Warty). Rzeka jest żeglowna od km 406,6, czyli od miejsca, w którym Kanał Warta–Gopło (Kanał Ślesiński, zwany niekiedy Goplańskim) rozpoczyna drogę wodną łączącą środek Wielkopolski przez Kujawy ze środkową Wisłą. Warta przez jezioro Gopło i Kanał Górnonotecki łączy się z Kanałem Bydgoskim i dalej z Wisłą. Uregulowane koryto Warty biegnie od połączenia z Kanałem Ślesińskim w niektórych miejscach między opaskami wałów przeciwpowodziowych, które dzieli odległość zaledwie 500-600 m. Od ujścia Neru Warta przyjmuje charakter rzeki nizinnej. W rejonie Koła szerokim łukiem zmienia kierunek na zachodni i wpływa do Doliny Konińskiej (dł. 60 km, szer. do 4 km). Poniżej Pызdr do Warty w km 348,0 uchodzi z lewej strony Proсна, będąca największym dopływem po Noteci, dalej Warta wpływa do Kotliny Śremskiej.

Lutynia (w górnym biegu Lutynka) jest lewobrzeźnym dopływem Warty. Całkowita jej długość wynosi 60,4 km, a powierzchnia zlewni 570,1 km². Początek bierze na zachód od Korytnicy, na wysokości około 145 m n.p.m. w gminie Raszków i ma przebieg południkowy. Dorzecze Lutyni do Lubieszki, jej najdłuższego lewego dopływu włącznie, położone jest na Wysoczyźnie Kaliskiej. Natomiast dolny odcinek Lutyni ciągnie się zachodnim skrajem Równiny Rychwalskiej i lejkowatym rozszerzeniem tarasu zalewowego łączy się z doliną Warty na 333,0 km biegu. Średni spadek całej rzeki wynosi 0,4%. Główne dopływy to Lubienka i Lubieszka, na której znajduje się niewielki zbiornik retencyjny Roszków. Zlewnia jest typowo rolnicza z nielicznymi zbiornikami wodnymi. Znaczny fragment zlewni Lutyni obejmuje częściowo zlewnię Lubienki i Brodka (prawe dopływy Lutyni) oraz zlewnię Lubieszki (lewy dopływ Lutyni) z jej prawym dopływem Lipinką.

Proсна to największy lewobrzeźny dopływ środkowej Warty, wypływający spod miejscowości Wolencin na Wyżynie Wożnicko-Wieluńskiej na wysokości ok. 272 m n.p.m. i uchodzący do Warty w km 348,0 w pobliżu miejscowości Modlica na wysokości 70 m n.p.m.; średni spadek całej rzeki – 0,7%, dł. 217 km, powierzchnia dorzecza 4 917 km², przepływ średni 17,4 m³/s.

Działy wodne III rzędu wyznaczają zlewnie: Lutyni, Proсны, przyrzecza (tj. obszarów położonych nad rzeką główną między zlewniami jej dopływów) Warty, prawych dopływów

Warty: Flisy i Moskawy oraz lewych dopływów: Kanału Ulgi i Odczepichy. Działy wodne IV rzędu wyznaczają zlewnie: Bartosza, Kanału Monikowskiego, Grabówki i Kanału Żernickiego (dorzecze Proсны), Bródka i Lubieszki (dorzecze Lutyni) oraz przyrzecza Proсны i Lutyni. Jedynie fragment zlewni Lipinki – prawego dopływu Lubieszki – stanowi zlewnię V rzędu. Zdecydowana większość działów wodnych jest wyraźna, a tylko nieliczne odcinki, przebiegające po płaskich i mało urozmaiconych terenach w obrębie doliny Warty oraz Lutyni stanowią działy wodne niepewne. Ciekawa rzeźba z wyraźnie ukształtowanymi formami terenu oraz niezbyt rozwinięta sieć rowów melioracyjnych, niewielkich bezimiennych cieków, powoduje, że w przebiegu działów wodnych sporadycznie występują bramy wodne.

Warta, Lutynia i Proсна charakteryzują się śnieżno-deszczowym reżimem zasilania. Kulminacja stanów na Warcie występuje głównie w marcu, a na Lutyni w lutym. Po okresie utrzymywania się wysokich stanów wód od kwietnia następuje systematyczne ich obniżanie się. Najniższe stany obu rzek występują w lipcu oraz we wrześniu. Średni odpływ jednostkowy (w $\text{dm}^3/\text{s}/\text{km}^2$) dla Warty wynosi 4,73, a dla Lutyni 3,32. Wartości te stanowią odpowiednio 86% i 60% średniego odpływu jednostkowego dla obszaru Polski (5,5). Wartości ekstremalne odpływu jednostkowego dla średnich miesięcznych w wieloleciu wynoszą 7,57 i 3,30 dla Warty oraz odpowiednio 6,6 i 1,74 dla Lutyni. Ekstrema absolutne dla Warty osiągają wartość 38,3 i 0,99, a dla Lutyni 39,3 i 0,06. Od początku lat 90. ubiegłego wieku przepływy i stany Warty oraz w mniejszym stopniu Lutyni i Proсны są wyraźnie zmienione przez eksploatację zaporowego zbiornika Jeziorsko², którego celem jest m.in. zapobieganie niskim stanom wody Warty w okresie letnim. Zalewy powierzchniowe stanowią najważniejszy czynnik kształtujący poziom wód gruntowych na znacznej powierzchni Parku.

Na obszarze zlewni Lutyni występują niesprzyjające warunki infiltracyjne, które ograniczają wzrost retencji gruntowej, a w konsekwencji powodują niewielkie zasilanie podziemne tej rzeki, zwłaszcza w okresach najniższych stanów. Zasilanie powierzchniowe odgrywa istotną rolę, szczególnie w okresach roztopów, gdy większość wód roztopowych zasila rzekę poprzez spływ powierzchniowy. Dla Lutyni średnie miesięczne przepływy z wielolecia wynoszą około 3,4-3,8 m^3/s . Lutynia

charakteryzuje się (w porównaniu z Wartą) częściej występującymi wezbrzeniami letnimi.

Na Prośnie wysokie stany wody związane z roztopami wiosennymi utrzymują się od lutego do marca, niekiedy do kwietnia. W czasie częstych wezbrań roztopowych przeciętnie odpływa 45-55% odpływu rocznego. Od czerwca do lipca pojawiają się krótkotrwałe wezbrania spowodowane deszczami nawalnymi. Zjawiska lodowe pojawiają się na rzece od grudnia (1-20), a zanikają między 1 lutego a 10 marca. Przeciętne zjawiska lodowe na Prośnie występują przez 30 do 60 dni. Stała pokrywa lodowa pojawia się po 1 stycznia i może utrzymywać się jeszcze w pierwszej dekadzie marca. Średni roczny przepływ z wielolecia w dolnym odcinku rzeki wynosi około $16 \text{ m}^3/\text{s}$. Średni odpływ jednostkowy ($\text{dm}^3/\text{s}/\text{km}^2$) dla Proсны wynosi 3,83; wartości ekstremalne wynoszą 55 (maksimum) oraz 0,38 (minimum). Przeciętny roczny odpływ Proсны przekracza 500 mln m^3 .

Obszary dolin rzecznych na terenie Parku i w jego okolicy objęte są systemem zabudowy hydrotechnicznej. Warta na całym odcinku przebiegu przez Park i jego okolicę posiada ostrogi³. Po stronie północnej jest obwałowana⁴ na całej długości, natomiast po południowej od okolic Komorza na zachód i Dębna na północny wschód. Niektóre cieki

mają brzegi wzmocnione faszyną⁵, np. Miłosławka, na której zbudowane są także zastawki spiętrzające wodę. Na Lubieszce znajduje się niewielki retencyjny zbiornik zaporowy Roszków o powierzchni maksymalnej zalewu 34,0 ha (pojemność całko-

Lutynia w Raszewach

Dolny bieg Proсны

wita 980,0 tys. m³), który powstał w 1997 r. Tama na Lubieszce o wysokości piętrzenia 7,2 m z urządzeniami przepustowymi jest największą budowlą hydrotechniczną na terenie Parku.

Urządzenia hydrotechniczne związane są głównie z ochroną przeciwpowodziową. Największe zagrożenie zalewania wodami powierzchniowymi jest w rejonie tzw. żerkowskiego węzła hydrotechnicznego, gdzie zbiegają się Warta, Proсна i Lutynia.

Urządzenia hydrotechniczne na Moskawie

Lewostronny wał wzdłuż Warty (km 338-348) oraz lewostronny wał wzdłuż Prosnicy (km 0-15) wybudowane zostały w latach 1934-1936. Wał wzdłuż Warty został częściowo przebudowany w 1994 r. Obustronny wał wzdłuż Lutyni (km 3,5-12) wybudowany został w latach 1935-1936 i częściowo przebudowany w latach 1995-2000. Znajdująca się we wsi Komorze przepom-

pownia, służy odwadnianiu północno-wschodnich obszarów gminy Żerków (ok. 1480 ha).

W okolicach Śmiełowa i Wilkowyi występuje interesujące zjawisko hydrologiczne uważane za bifurkację, tj. rozwidlenie się rzeki na dwa lub więcej ramion płynących do dwóch różnych dorzeczy. W pobliżu Śmiełowa wody Lutyni rozdzielają się na koryto właściwe (Lutynia) oraz odnogę Starej Lutyni – przepływ w tym miejscu regulowany jest przez jaz – budowlę umożliwiającą stałe piętrzenie wód na tym samym poziomie. Zaledwie kilkaset metrów dalej Stara Lutynia ponownie rozdziela swoje wody na Odnogę Brzostowską. Podobna sytuacja ma miejsce na północ od Wilkowyi, gdzie koryto Lutyni również rozdziela się na dwa ramiona: właściwe koryto Lutyni oraz Rudnik, do którego dopływ wód z Lutyni regulowany jest poprzez jaz. Rudnik prowadzi wody przez bramę wodną aż do połączenia z Brodkiem w jego ujściowym odcinku. W wymienionych przypadkach nie jest to jednak zjawisko naturalne, lecz w znacznej mierze ukształtowane poprzez działalność człowieka w wyniku prowadzonych w ubiegłych wiekach prac melioracyjnych.

W Parku i w jego okolicy nie ma jezior. U ujścia Lubieszki do Lutyni w Podlesiu oraz w Raszewach znajdują się hodowlane stawy rybne. Łącznie występuje 11 zbiorników o powierzchni około 35 ha zasilanych wodami, niektóre z nich rozdzielone są tylko groblami. Stawy hodowlane występują także w dolinie rzeki Miłośławi oraz w okolicach Miłośława, Winnej z Góry i Białego Piątkowa. Niewielkie stawy znajdują się też w granicach zespołów pałacowo-parkowych oraz we wsiach, często są przeznaczone do ochrony przeciwpożarowej.

Pozostałe zbiorniki wodne to występujące zwłaszcza w dolinie Warty różnej wielkości starorzecza (zwane walciskami) powstałe w wyniku prac regulacyjnych prowadzonych na rzece w ubiegłych wiekach. Na terenie Uroczyńska Warta zachowało się dotąd 11 starorzeczy: Mała Starucha, Stara Warta (Starucha), Szaniec, Łojewo, Musiółka, Czaple, Podkowa, Przerwica, Zaskrzęcie Okrągłe, Zaskrzęcie Długie, Dębiński Rów.

Starorzecza znajdują się w różnych stadiach sukcesji⁶. Dla zachowania ich unikalnych biocenoz zalecane jest hamowanie odpływu wody ze starorzeczy Szaniec, Czaple i Łojewo poprzez budowę urządzeń wodnych (przepusty, zastawki). Starorzecza mają szczególne znaczenie w kształtowaniu reżimu wód podziemnych. Wolniejszy spadek poziomu wody powierzchniowej przyczynia się bowiem do wyraźnie wolniejszego spadku wód gruntowych i zapewnia ich wysoki poziom przez znacznie dłuższy okres niż na terenach położonych nawet w bezpośrednim sąsiedztwie Warty. Ogólnie wahania poziomu wód powierzchniowych i gruntowych są jednak w Parku

Staw hodowlany koło Białego Piątkowa

Dębno, starorzecze

znaczne, zwłaszcza w przypadku Warty i starorzeczy, w mniejszym natomiast stopniu w przypadku Lutyni. W okolicach Spławia występują wypełnione wodą wyrobiska żwirowe (zbiorniki powyrobiskowe), zasilane wodami z urządzeń melioracji szczegółowej, wodami gruntowymi oraz wodami pierwszego poziomu wodonośnego.

Charakterystycznym elementem środowiska w rozwoju każdej rzeki są pozostałości po jej dawnym korycie, czyli tzw. starorzecza. Są to jeziora przyrzeczne leżące na dnie doliny rzecznej, będące fragmentem jej byłego koryta i odcięte wałem przykorytowym od obecnego nurtu. Starorzecza – mające zwykle sierpowaty kształt – powstają najczęściej w dolinach rzek tworzących liczne zakola (meandrujących) przez odcięcie zakola (meandru), czyli wygiętego odcinka rzeki zawartego między jej dwoma zakrętami o tym samym kierunku (dwoma prawymi lub dwoma lewymi). Meandry sprawiają, że rzeka płynie wolniej niż w wyprostowanym sztucznie korycie, a dolina magazynuje więcej wody. Starorzecza, tworzące całkiem odmienny typ biotopu wodnego w porównaniu z korytem rzeki, ulegają jednak szybkiemu zanikowi przez zamulenie i zasypywanie osadami z wezbrań rzeki oraz przez wzrost roślinności.

Dla zachowania szczególnych walorów przyrodniczych lasów łągowych i łąkowych w Uroczysku Warta realizowany jest program małej retencji, polegający na budowie i odbudowie urządzeń piętrzących oraz zatrzymujących w starorzeczach wodę z Warty i Lutyni oraz z innych cieków. Na Lutyni znajduje się 8 jazów regulujących przepływ rzeki, a na Lubieszce 2 w odcinku ujściowym.

Do obszarów z rozbudowaną siecią rowów melioracyjnych należą głównie fragmenty doliny Lutyni wraz ze zlewniami jej dopływów (Brodek) oraz zlewnią Bartosza w dorzeczu Prośny. Najwięcej obszarów podmokłych i okresowo podtapianych znajduje się w dolinie Warty – rozciągają się one wzdłuż całej doliny. Tereny podmokłe występują także w dolinie Lutyni (rejon Śmiełowa, Brzostkowa, Podlesia, Ludwinowa, Radlina i Wilkowyi).

W strefie krawędziowej doliny Warty od okolic Nowego Miasta nad Wartą po Dębno występują stałe źródła (pojedyncze lub zespoły źródeł) o wydajności od 0,5 do około 10 dm³/s

(najczęściej około $1 \text{ dm}^3/\text{s}$), związane z wychodniami płytkich warstw wodonośnych.

Doliny Warty, Proсны i Lutyni przez setki lat poddawane były intensywnym zalewom powodziowym. Od zalewów tych, nanoszących warstwy żyznych namulów, ściśle uzależnione były warunki siedliskowe i typy gleb, zwłaszcza duże powierzchnie mad. Obecnie obszar Parku i jego okolica charakteryzują się znacznym stopniem przeobrażenia stosunków wodnych. Proces ten został zapoczątkowany już w XVIII w. i kontynuowany był przez cały XIX i większą część XX w. Polegał głównie na pracach regulacyjnych i melioracyjnych prowadzonych w dolinie Warty. Kilkakrotne regulacje Warty wykonane w ciągu ostatnich ponad 260 lat polegały m.in. na budowaniu wałów przeciwpowodziowych, umocnieniu brzegów, pogłębieniu i wyrównaniu głębokości, oczyszczeniu dna, wyprostowaniu i zwężeniu koryta oraz budowie systemu ostróg. W rezultacie tych prac nastąpiło wyprostowanie biegu rzeki i skrócenie jej na odcinku od ujścia Proсны po Śrem o 25 km i między Śremem a Rogalinkiem o 9 km. Równocześnie nastąpiło jednak także niekorzystne zwiększenie szybkości odpływu wód i obniżenie poziomu wód gruntowych, co spowodowało częściowe odwodnienie rozległych mokradel w dolinie Warty. Nastąpiło lądowanie starorzeczy, żyzne mady uległy degradacji, przekształcając się w gleby o niskiej wartości. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat wyraźnie zmienił się stan użytkowania terenów, zwłaszcza zasięg lasów, łąk i terenów zabudowanych. Powstały duże kompleksy stawów rybnych.

Prace melioracyjne prowadzone na tym terenie polegały także na włączeniu do sieci hydrograficznej obszarów zmeliorowanych i bezodpływowych przez wykonanie przekopów oraz poprzez pogłębienie i łączenie istniejących cieków okresowych. W ten sposób większość cieków stałych została uregulowana, a liczne połączenia naturalne i sztuczne doprowadziły do rozbudowy sieci rzecznej. Prace melioracyjne skupiały się głównie w dolinach większych rzek: Warty, Proсны i Lutyni. Prace odwodnieniowe w dolinie Warty wywarły wybitnie ujemny wpływ na liczne siedliska łąkowe ze względu na ich nadmierne przesuszenie. Obecnie znaczna część tych obszarów jest wykorzystana rolniczo jako użytki zielone i grunty orne. Wykonane w czasie melioracji znaczne wycinki drzew i krzewów spowodowały wyraźne zmniejszenie się składu gatunkowego i liczeb-

ności ryb. Istotne przeobrażenia stosunków wodnych spowodowane zostały ponadto szeregiem prac hydrotechnicznych. Najważniejsze z nich to budowa wałów przeciwpowodziowych wzdłuż Warty, Proсны i Lutyni, budowa umocnień brzegowych (faszynowanie) oraz jazów i zastawek, głównie na Lutyni i jej dopływach. W korycie Warty na całej długości biegu wybudowano ostrogi stabilizujące nurt. Koryto Lutyni poniżej Raszew jest obustronnie obwałowane, podobnie jak Warta i Proсна na przestrzeni wielu kilometrów.

Istotny wpływ na stosunki wodne wywierają również istniejące lokalne ujęcia wód podziemnych, m.in. w: Żerkowie, Śmiełowie, Lgowie, Gaşiorowie i Przybysławiu. Eksploatacja tych indywidualnych ujęć wody powoduje lokalne zdepresjonowanie powierzchni wód gruntowych dochodzące do 5 m.

Znaczący wpływ na stan wód powierzchniowych Parku ma gospodarka wodno-ściekowa (oczyszczalnie ścieków, kanalizacje deszczowe w większych miejscowościach), zakłady przemysłu rolno-spożywczego (np. gorzelnie w Żółkowie i Radlinie) oraz działalność rolnicza. Rozbudowie podlega sieć wodociągowa (Żerków, Raszewy, Pyzdry), której nie zawsze towarzyszy równoczesna budowa sieci kanalizacyjnych i oczyszczalni ścieków. W efekcie tego zrzuty ścieków często trafiają bezpośrednio do wód powierzchniowych, a także do wód podziemnych, poprzez nieszczelne szamba i zaadaptowane do tego celu nieużywane studnie gospodarskie. Stanowi to główne zagrożenie i jednocześnie jest bezpośrednią przyczyną pogarszania się stopnia zanieczyszczenia wód płynących na obszarze Parku i w jego okolicy. Również spływy zanieczyszczeń pochodzenia rolniczego w znacznym stopniu wpływają na utrzymujący się stan zanieczyszczenia wód powierzchniowych i podziemnych. Są to zanieczyszczenia obszarowe pochodzące ze spływów z pól uprawnych, z ferm hodowlanych lub ze składowanego na polach obornika. Istnieją też miejsca, w których częściowo oczyszczone (w mechaniczno-biologicznych oczyszczalniach) ścieki kierowane są bezpośrednio do wód powierzchniowych – Warty (Tarnowa) i Lutyni (Raszewy, Żółków). W rezultacie wody Warty, Proсны i Lutyni są wyraźnie zanieczyszczone, także pod względem sanitarnym, co świadczy o stałym dopływie na całej długości biegu tych cieków i ich dopływów nieoczyszczonych ścieków bytowych praktycznie ze wszystkich miejscowości.

Na wodach Parku i w jego bezpośrednim sąsiedztwie dozwolony jest amatorski połów ryb (wędkarstwo). W Rejonie Wodnym Warty wydzielone są m.in. następujące obwody rybackie:

- obwód rybacki rzeki Proсна - nr 1: obejmuje wody Proсны od jej źródeł do ujścia do Warty, wraz z wodami jej dopływów oraz wodami starorzeczy i innych zbiorników wodnych o ciągłym lub okresowym dopływie lub odpływie do wód tej rzeki albo jej dopływów;
- obwód rybacki rzeki Lutynia - nr 1: obejmuje wody Lutyni od jej źródeł do ujścia do Warty, wraz z wodami jej dopływów oraz wodami starorzeczy i innych zbiorników wodnych o ciągłym lub okresowym dopływie lub odpływie do wód tej rzeki albo jej dopływów, w tym wody zbiornika wodnego Roszków na Lubieszce;
- obwód rybacki rzeki Warta - nr 6: obejmuje wody Warty na odcinku od ujścia Proсны do mostu w Rogalinku na drodze wojewódzkiej Mosina-Kórnik (nr 431) wraz z wodami jej dopływów na tym odcinku oraz wodami starorzeczy i innych zbiorników wodnych o ciągłym lub okresowym dopływie lub odpływie do wód tego odcinka albo jego dopływów.

Na Warcie polecane jest wędkowanie na kilku łowiskach. Port w Nowym Mieście to dobre łowisko niedużych drapieżników. Przeważają okonie, ale spotykane są także bolenie oraz duże sandacze i szczupaki, zwłaszcza w miejscu, gdzie rzeka wpływa do portu i jest dość głęboko. Sporadycznie można złowić także nieduże sumy. Po wiosennych wylewach port zarasta roślinnością, w której licznie występuje drobnica (ukleje, płocie, leszcze, klenie). Często na tym odcinku rzeki rozgrywane są zawody wędkarskie. W Nowym Mieście znajduje się także łowisko zwane „Starym Portem nad Wartą”, którym jest krótki odcinek rzeki, gdzie dawnej istniał port towarowy. Rzeka połączona jest w tym miejscu kanałem z niewielkim starorzeczem. Ze względu na bardzo urozmaicone środowisko (zróżnicowana głębokość od 0,3 m do 4,5 m, występowanie miejsc obficie porośniętych roślinnością wodną i całkowicie odkrytych) żyją tutaj także rozmaite gatunki ryb (sumy, bolenie, leszcze, szczupaki, okonie, klenie, krąpie, płocie). Łowiskami tymi administruje Okręg Polskiego Związku Wędkarskiego w Poznaniu.

Łowisko w Pogorzeliczy nad Wartą, administrowane przez Okręg Polskiego Związku Wędkarskiego w Kaliszu, to głównie

Warta oraz starorzeczca. W starorzeczach występują: liny, karasie, wzdręgi, a w Warcie: leszcze, krąpie, jazie, płocie, a także ryby drapieżne (okonie, szczupaki, sandacze, bolenie) poławiane z wykorzystaniem spinningu. Przeprowa promowa umożliwia prowadzenie połowów po obu stronach rzeki. Ze względu na urozmaicony rybostan gatunków drapieżnych Okręg PZW w Kaliszu organizuje tutaj zawody spinningowe o mistrzostwo okręgu.

Na Lutyni polecany przez wędkarzy jest odcinek od Woli Książęcej do ujścia do Warty w Czeszewie. Złapać tutaj można wszystkie gatunki ryb (m.in. krąpie, karpie, liny, karasie), jednak przeważają płocie i jazie. Poza granicami Parku na odcinku od Woli Książęcej do Słupi, gdzie rzeka przedzielona jest tamami, można złapać także szczupaki i okonie. Rzeka ma na tym odcinku spowolniony nurt, więc najlepszą metodą połowu jest przepływanka. Trudniej natomiast korzystać ze spinningu ze względu na występowanie w wodzie dużej ilości zaczepów. Idąc z biegiem rzeki za tamą w Słupi znaleźć można wyraźne zagłębienia, gdzie prawie zawsze spotykane są płocie, jazie i okonie. Koło Żerkowa, w Podlesiu, na rzece znajdują się prywatne stawy hodowlane, w których hoduje się narybek m.in. karpie, amurów białych i szczupaków. Jesienią w trakcie spuszczenia stawów część narybku ucieka do Lutyni, zwiększając zarybienie tej rzeki. Na tym odcinku Lutyni można także łowić miętusy.

Na łowiskach Proсны, dość zróżnicowanych na całej długości rzeki, występują: amury białe, bolenie, jazie, karasie, karasie srebrzyste, kara, klenie, krąpie, leszcze, liny, okonie, płocie, sandacze, sumy, szczupaki i ukleje. W pewnych odcinkach poza Parkiem, gdzie Proсна przypomina rzekę górską, trafiają się brzany. Łowiska Proсны są słabo zarybiane i chronione przed kłusownikami.

Atrakcyjny dla wędkarzy jest także, znajdujący się poza Parkiem około 5 km na zachód od Jarocina, zbiornik zaporowy Roszków na Lubieszce. Część zbiornika od strony miejscowości Siedlemin jest wąska i na długości około 100 m stanowi strefę ochronną tarliska ryb. Fragment ten wyłączony jest z wędkowania, o czym informują tablice. W zbiorniku poławiać można: jazie, karasie, karpie, krąpie, leszcze, liny, płocie i ryby drapieżne. Najczęściej stosowaną metodą połowu jest gruntówka ze sprężyną zanętową lub koszyczkiem. Szczupaki i sandacze najlepiej łowić na obrotówki, natomiast okonie na boczny trok,

choć często atakują one także obrotówki. Od września do końca listopada poławiać można duże leszcze, natomiast w ciągu całego sezonu dobrze żerują krąpie i płocie. Za strefą ochronną w miejscach obficie porośniętych przez trzciniowiska i łąki podwodne z powodzeniem poławia się liny i karasie. Zarośnięta część zbiornika jest także ostoją szczupaków i okoni. W kierunku tamy zbiornik się poszerza i pogłębia. Łowić tam można sandacze i szczupaki. Na nieporośniętych odcinkach brzegu zbiornika rozgrywane są zawody wędkarskie.

Wędkarze mogą korzystać także z łowiska specjalnego zorganizowanego na zarybionych zbiornikach znajdujących się w byłej żwirowni w Czarnym Piątkowie. W łowisku występują dobre okazy: karpie, amurów białych, szczupaków, sandaczy, sumów, jesiotrów, karasi, krąpie, leszczy, linów, okoni, płoci, pstrągów tęczowych, tołpyg i węgorzy. Dozwolone jest stosowanie dowolnych technik wędkowania.

W rezerwacie Czeszewski Las amatorski połów ryb z brzegu dozwolony jest tylko w starorzeczach Musiółka i Mała Starucha (wędkowanie z brzegu wyłącznie do 14 marca lub po 16 czerwca każdego roku).

Lasy i parki

Tereny leśne na obszarze Parku oraz w jego najbliższej okolicy zarządzane są przez Nadleśnictwo Jarocin rozciągające się na przestrzeni od Środy Wlkp. do Kotlina, od Zaniemyśla do Miłosławia i od Koźmina do Pyzdr (zasięg terytorialny ok. 1300 km², powierzchnia ogólna 234,4 km²). W Nadleśnictwie znajdują się tereny rolnicze i leśne o dużych walorach przyrodniczych, krajobrazowych, historycznych i kulturowych. Zgodnie z regionalizacją przyrodniczo-leśną lasy Nadleśnictwa Jarocin położone są w III Krainie Wielkopolsko-Pomorskiej, w tym prawie całe obręby Czeszewo i Klęka w 7 Dzielnicy Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej, mezoregionie Pojezierza Wielkopolskiego, a południowo-wschodni fragment obrębu Czeszewo i północno-wschodnia część obrębu Jarocin – w mezoregionie Doliny Konińskiej. Pozostała część Nadleśnictwa położona jest w 8 Dzielnicy Krotoszyńskiej.

Lesistość Nadleśnictwa wynosi 18,8% (lesistość Polski – 28,9%, Wielkopolski – 25,5%, Parku – 39,2%). Aż 63% po-

wierzchni lasów Nadleśnictwa, w którym występuje 247 kompleksów leśnych, stanowią lasy ochronne. Są to głównie lasy wodochronne zasobów wód podziemnych, siedlisk wilgotnych i wzdłuż zbiorników wodnych oraz w strefach ochronnych źródeł i ujęć wody (83% kategorii lasów ochronnych). Do lasów ochronnych należą także cenne fragmenty rodzimej przyrody. Najbardziej wartościowy jest kompleks leśny położony w widłach Warty i Lutyni z występującymi tam drzewostanami w Uroczysku Warta oraz drzewostany na pograniczu Czeszewa i Klęki na obszarze występowania łągu zboczowego. Najważniejsze gatunki drzew tych lasów to: jesion wyniosły, dąb szypułkowy, lipa drobnolistna, olsza czarna. W północnej części strefy zboczowej Wału Żerkowskiego występują naturalne siedliska subatlantyckiego łągu zboczowego. W okolicach Lgowa występuje las paklonowy o charakterze zboczowym, będący zbiorowiskiem zagrożonym wymarciem. W południowej części Parku lasy są w znacznym stopniu przekształcone – występują tutaj głównie sztuczne monokultury sosnowe.

Struktura siedliskowa lasów Nadleśnictwa Jarocin różni się od tego typu struktury lasów na terenie kraju. W lasach Polski, występujących w zasadzie na terenach o glebach najslabszych, przeważają siedliska borowe występujące na 59,2% powierzchni; siedliska lasowe zajmują 41,8%, z czego olsy i łągi 3,9%. Ponad połowę powierzchni leśnej Nadleśnictwa zajmują siedliska lasów mieszanych i lasów liściastych, aż 6,1 % powierzchni leśnej to siedliska lasu łągowego. Natomiast w lasach Nadleśnictwa Jarocin wśród typów siedliskowych lasu przeważają bór mieszany świeży (30,6%), las mieszany świeży (22,1%), las świeży (13,5%) i bór świeży (10,3%). Powierzchnie lasu łągowego, olsu jesionowego, lasu mieszanego wilgotnego, lasu wilgotnego i boru mieszanego wilgotnego są znacznie mniejsze. Udział boru suchego, boru wilgotnego, lasu mieszanego bagiennego i olsu jest znikomy (łącznie 0,9%).

Głównym gatunkiem lasotwórczym jest sosna zwyczajna, występująca na 65,9% powierzchni, następnie dąb – 16,8%, brzoza – 5,9%, jesion wyniosły – 2,7%, olsza czarna – 5,7% i pozostałe gatunki (modrzew, świerk, daglezwia, buk, jawor, wiąz, grab, topola, osika, lipa) – 3,0%. W Nadleśnictwie udział powierzchni drzewostanów z panującym dębem rosnącym na glebach wilgotnych i zasobnych (gleby brunatne, płowe, czarnoziemy, mady) wynosi 16,1% i jest ponad dwukrotnie wyż-

szy niż średnia dla całego kraju. Udział drzewostanów z sosną i modrzewiem jako gatunkami panującymi jest niższy niż średnia dla kraju i wynosi 66,4%. Sosny z reguły rosną na ubogich siedliskach borowych, na bogatszych tworzą drzewostany mieszane z gatunkami liściastymi. Drzewostany o składzie gatunkowym zgodnym z siedliskiem stanowią w Nadleśnictwie Jarocin 56% powierzchni zalesionej. Niezgodność występuje głównie na siedliskach bogatszych. Drzewostany o składzie gatunkowym niezgodnym z siedliskiem to głównie te z panującą sosną i brzozą na siedlisku lasu świeżego; z brzozą i dębem na siedlisku lasu mieszanego wilgotnego; z brzozą, sosną i olszą na siedliskach lasu wilgotnego i lasu łęgowego. Drzewostany częściowo zgodne na siedlisku lasu mieszanego świeżego to jednogatunkowe sośniny, bez udziału dębu, który powinien wynosić 30%. Dostosowanie składu gatunkowego do warunków siedliskowych następuje poprzez podsadzenia w drzewostanach starszych i zastosowanie odpowiednich wycinek (rębni). Przeciętny wiek drzewostanów w lasach całego Nadleśnictwa Jarocin wynosi 59 lat. Przeważają drzewostany jednopiętrowe, niewielki jest udział drzewostanów dwupiętrowych. Wyjątkowo podatne na zagrożenia drzewostany na gruntach porolnych zajmują na terenie całego Nadleśnictwa około 31% powierzchni; występują one także w granicach Parku.

Przyczyną istniejących zagrożeń lasów jest stała presja czynników stresowych: biotycznych, abiotycznych, antropogenicznych. Destrukcyjnie wpływające na środowisko leśne czynniki z reguły nie występują pojedynczo, ale wzajemnie potęgują negatywne skutki swoich oddziaływań i zwiększają podatność lasu na kolejne zagrożenia. W ostatnich 10-20 latach lasy na terenie całego Nadleśnictwa Jarocin, w tym także na obszarze Parku, znacznie ucierpiały w wyniku suszy, wiatrolomów i powodzi spowodowanych wylewami Warty i Lutyni. Wskutek niedoboru opadów następuje wzmożone wydzielanie się posuszu sosny, świerku, brzozy i dębu. Kondycja drzewostanów wyraźnie poprawia się wraz z polepszaniem się warunków wilgotnościowych. Szczególnie duże zniszczenia w lasach spowodowały huraganowe wiatry w 1987 i 1997 r. W latach tych usunięto ze wszystkich leśnictw odpowiednio 70 tys. m³ i 20 tys. m³ drzew złamanych lub powalonych przez wiatr.

Na drzewostanach rozwijają się różne patogenne grzyby, powodujące znaczne osłabienie żywotności i obumieranie

drzew. Na gruntach porolnych zagrożeniem jest grzyb korzeniowiec wieloletni (huba korzeniowa), wywołujący zgniliznę korzeni drzew. W starszych drzewostanach sosnowych znaczące szkody powoduje choroba zwana hubą sosny, wywoływana przez cztery sosnowy, powodujący zgniliznę najcenniejszych partii strzały sosen. W młodnikach oraz na uprawach w szkółkach rozwijają się opieńki, wywołujące opieńkową zgniliznę korzeni (armilariozę). W szkółkach na sadzonkach sosny rozwijają się osutki sosny (grupa chorób sosen wywoływanych przez grzyby niedoskonałe i workowce), powodujące żółte przebarwienia igieł i ich przedwczesne opadanie. Na sadzonkach dębów rozwija się natomiast mączniak prawdziwy dębu, grzyb z klasy workowców atakujący liście i pędy młodych drzewek. Poważnym problemem jest także zamieranie drzew w starszych drzewostanach dębowych. Szkody w uprawach leśnych poprzez zgryzanie, wydeptywanie i wyrwanie powoduje płowa zwierzyna łowna (sarny, jelenie, daniela). Duża jest także powierzchnia uszkodzeń powstałych przez spalowanie.

Znaczące szkody w drzewostanach wyrządzają również owady, zwłaszcza motyl zwójka zieloneczka, którego larwy żerują w drzewostanach dębowych na pączkach i młodych liściach. Występując w znacznej liczebności, gąsienice mogą doprowadzić do poważnej redukcji ulistnienia drzew, głównie górnych fragmentów koron, co w konsekwencji redukuje przyrost drzew. Poważne szkody powoduje coraz częściej występujący szeliniak sosnowy – chrząszcz z rodziny ryjkowcowatych – szkodnik w szkółkach i młodnikach iglastych gatunków drzew (głównie sosny, ale także świerka, modrzewia, jodły, daglezi).

Ze względu na atrakcyjność krajobrazowo-przyrodniczą i bogactwo lasów w plody runa leśnego obszar Nadleśnictwa i tereny Parku narażone są na szkody związane ze zwiększonym ruchem turystycznym. Do negatywnych zachowań osób przebywających w lesie należą głównie: zaśmiecanie, wydeptywanie i niszczenie runa w tym młodego pokolenia lasu, kradzieże świerków (choinek), pozyskiwanie roślin chronionych, kłusownictwo, niszczenie grzybni i rozkopywanie mrowisk. Liczne kompleksy leśne są szczególnie zagrożone przez: pożary ze względu na duży udział drzewostanów iglastych, rozbudowę sieci szlaków publicznej komunikacji, umożliwiającą penetrację terenu, oraz wiosenne wypalanie łąk i pastwisk.

Szkółki leśne znajdują się w Czeszewie, gdzie prowadzona jest produkcja polowa (pow. 1,5 ha) głównie sadzonek dębu szypułkowego i buka zwyczajnego oraz w Jarocinie, gdzie prowadzona jest produkcja (pow. 6,27 ha) sadzonek dębu szypułkowego, lipy drobnolistnej i olszy czarnej oraz w niewielkiej ilości różnych gatunków ozdobnych. W Jarocinie, przy siedzibie Nadleśnictwa, znajduje się także wyluszcarnia nasion, którą można zwiedzać po uprzednim uzgodnieniu terminu z Nadleśnictwem zapewniającym także przewodnika udzielającego fachowych objaśnień na temat pracy obiektu.

Otwarcie i uruchomienie wyluszcarni nasion nastąpiło w 1993 r. W 2000 r. oddano do użytku chłodnię do przechowywania nasion dębu i buka oraz stratyfikacji nasion. Wyluszcarnia obsługuje wszystkie (25) nadleśnictwa Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych Poznań oraz 7 nadleśnictw z RDLP Wrocław i 6 nadleśnictw z RDLP Piła. Z usług wyluszcarni korzystają także inne nadleśnictwa dyrekcji: Olsztyn, Białystok i Łódź. Wyluszcarnia prowadzi: przechowywanie nasion z własnego luszczania, wyluszczenie nasion z szyszek (sosna, świerk, modrzew, daglezyja, i inne gatunki), długoterminowe przechowywanie nasion pozyskanych w innych wyluszcarniach, przechowywanie bukwi oraz żołądzi, przygotowywanie nasion w celu przyspieszenia ich kiełkowania, suszenie ziół i owoców, przysposabianie nasion do wysiewu.

•

Interesujące z przyrodniczego punktu widzenia parki przy dworach i pałacach zakładane były głównie na siedliskach grądowych. W XVIII w. były to założenia nawiązujące do ogrodów włoskich o niezbyt dużej powierzchni z symetrycznie rozplanowanymi czworobocznymi kwaterami. Najbliższej rezydencji znajdowały się partery kwiatowe, dalej – głównie szpalerowe gabinety, a na końcu ogrodu-parku znajdowały się grupy wysokich drzew i krzewów ujęte w ściany z regularnie strzyżonych żywopłotów (tzw. boskety). Niekiedy były to niewielkie sady. Od XIX w. założenia parkowe zaczęto przekształcać w angielskie parki krajobrazowe. Wiele z nich uległo różnym przekształceniom na początku i w pierwszej połowie XX w. Szczególnie duże zniszczenia powstały w większości parków po 1945 r.

W granicach Parku i w jego najbliższej okolicy różnie zachowane dawne historyczne parki dworskie i pałacowe znajdują się w: Żerkowie, Kretkowie, Prusinowie, Pawłowicach, Lgowie, Brzostkowie i Miniszewie (gmina Żerków) oraz w Mieszkowie (gmina Jarocin). Do rejestru zabytków wpisane zostały parki dworskie w Komorzach Przybysławskich i Przybysławie oraz parki pałacowe w Tarcach, Raszewach i Śmiełowie.

W parkach licznie występują rodzime i obce gatunki drzew, niekiedy znacznych rozmiarów. Do największych i najlepiej obecnie utrzymanych należą parki w Winnej Górze, Śmiełowie i Miłostawiu. W drzewostanie parku w Miłostawiu (pow. 37,8 ha) wśród wprowadzonych stosunkowo licznie obcych gatunków drzew przetrwało do dzisiaj kilkanaście okazałych egzemplarzy, m.in.: miłorząb dwuklapowy, wiązowiec zachodni, sefora japońska, glediczja trójcierniowa, cypryśnik błotny (drzewo złamane lecz dobrze ponawiające wzrost). Projektując ten park w połowie XIX w. zgodnie z angielskimi wzorami, wykorzystano naturalne warunki terenowe, siedliskowe i rosnący wcześniej w tym miejscu drzewostan leśny. Pochodzą z niego rosnące w parku okazałych rozmiarów dęby oraz utrzymujące się do dzisiaj, chociaż nieco przekształcone, bogate gatunkowo runo. W parku znajdują się cztery malowniczo wijące się kanały oraz staw (pow. ok. 6 ha) z dwoma zadrzewionymi wyspami. Znaczna powierzchnia lustra wody przedłuża optycznie główną oś widokową (dł. ok. 0,53 km). Podczas zakładania parku pierwotny las mieszany na południowo-zachodnim brzegu stawu został wycięty, a w jego miejsce posadzono drzewa gatunków iglastych. Teren został podzielony na kwartały czterorzędową aleją modrzewiową i prostopadłymi do niej alejami: modrzewiową i świerkową. Obsadzone sosnami i świerkami części parku w łagodny sposób przechodzą początkowo w las mieszany, a następnie w las liściasty. Widoczne w parku nasadzenia topoli kanadyjskich i wierzb białych są wynikiem wielu nieprzemyślanych działań prowadzonych na terenie parku przez ponad 40 lat, co przyczyniło się do jego dewastacji. Zauważalna jest wyjątkowa malowniczość tego miejsca wyrażona subtelną kolorystyką roślin, wykorzystaniem cech naturalnego krajobrazu i walorów plastycznych wprowadzonych założeń wodnych. W 1990 r. rozpoczęto pełną rewaloryzację parku.

Park w Śmiełowie (pow. 14 ha) założony został na przełomie XVIII i XIX w. w stylu angielskim. Zachował się czytelny

układ serpentynowatych ścieżek, aleja lipowo-grabowa z około 1870 r. oraz stare koryto Lutyni z wyspą z trzema mostkami. Występują tam grupy pomnikowych dębów, olch, modrzewi i lip, szpaler grabowy na granicy pola i parku oraz bogate runo. W południowo-zachodniej części parku niedaleko pałacu znajduje się „Ogródek Zosi” z różnymi gatunkami ziół, którego urządzenie nawiązuje do opisu przedstawionego przez Adama Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*.

Założenie ogrodowo-parkowe w Winnej Górze pochodzi z XVII w. Przekształcone zostało w ogród francuski około połowy XVIII w., a około połowy XIX w. w romantyczno-krajobrazowe założenie nawiązujące do parków angielskich. W czasie II wojny światowej park został znacznie zniszczony, a dalsza dewastacja nastąpiła w okresie powojennym w czasie użytkowania przez rolniczą spółdzielnię produkcyjną. Prace konserwatorskie i rewaloryzacyjne rozpoczęto dopiero po 1996 r. Obecnie park, w którym rośnie ok. 1400 drzew i krzewów, zajmuje powierzchnię 8,2 ha. Na pozostałości dawnego układu składają się, zachowane do dzisiaj w stosunkowo dobrym stanie, trzy aleje grabowe, w tym jedna uzupełniona lipami. Graby są drzewami najliczniej tam występującymi (ok. 550 okazów); trzy z nich mają obwód przekraczający 200 cm (najgrubszy ma 220 cm). Dość licznie reprezentowane są takie gatunki drzew, jak: lipa drobnolistna, dąb szypułkowy, kasztanowiec zwyczajny, jesion wyniosły, wiąz szypułkowy, wierzba biała, klon zwyczajny. Za pomniki przyrody uznano trzy jesiony wyniosłe (obw. 282-340 cm), dąb szypułkowy (obw. 320 cm), lipę drobnolistną (obw. 360 cm), platan klonolistny (obw. 410 cm), sosnę zwyczajną zrosniętą z czterech pni (obw. 400 cm), sosnę wejmutkę (obw. 265 cm) i wiąz szypułkowy (obw. 390 cm). Występują także drzewa o charakterystycznych kształtach, np. klon jesionolistny o siedmiu pniach, lipa drobnolistna o czterech pniach (z których dwa są zrosnięte), potrójny klon polny. W parku znajdują się także dwa stawy.

Rośliny i grzyby

Teren Parku i jego okolicy charakteryzuje się bardzo bogatą szatą roślinną, mimo jej widocznych antropogenicznych przeobrażeń, powstałych w wyniku prowadzonej gospodarki leśnej, rolnej i wodnej, zwłaszcza wieloletnich prac melioracyjnych.

Zgodnie z geobotanicznym podziałem Polski obszar Parku i jego okolice leżą w granicach Państwa Holarktydy, Obszaru Eurosyberyjskiego, Prowincji Niżowo-Wyżynnej-Środkowoeuropejskiej, w Dziale Bałtyckim, Poddziale Pas Wielkich Dolin, Krainie Wielkopolsko-Kujawskiej i w Okręgu Poznańsko-Gnieźnieńskim. Zgodnie z podziałem Polski na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne Park położony jest w Krainie Wielkopolsko-Pomorskiej i Dzielnicy Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej.

Flora roślin naczyniowych na obszarze Parku liczy blisko 800 gatunków. Wśród nich jest wiele gatunków chronionych, rzadkich i zagrożonych, np.: bluszcz pospolity, marzanka wonna, konwalia majowa, czyściec leśny, kopytnik pospolity, kokoryczka wielokwiatowa, kruszczyk szerokolistny, grzybień biały, grażel żółty. Występuje także 6 gatunków porostów i 15 mchów. Ładową roślinność potencjalną Parku stanowią głównie zbiorowiska leśne, a najbogatszym środowiskiem pod względem florystycznym są tereny zalewowe Warty, gdzie stwierdzono występowanie około 680 gatunków roślin naczyniowych, w tym ponad 30 chronionych oraz wiele zagrożonych i ginących w Wielkopolsce. Przeważają siedliska lasów mieszanych i lasów liściastych przy dużym udziale siedliska lasu łęgowego, charakterystycznego dla niezabagnionych niżowych siedlisk aluwialnych w pradolinie Warty.

Wśród gatunków iglastych dominuje sosna zwyczajna, a wśród liściastych dęby (szypułkowy i bezszypułkowy); znaczny udział mają także: brzoza brodawkowata, olsza czarna i jesion wyniosły. W lasach występują również: wierzba biała, klon zwyczajny, kasztanowiec biały, buk zwyczajny, jawor, modrzew europejski, świerk pospolity, daglezja (jedlica) zielona, grab zwyczajny, topola biała i czarna, osika, lipy (drobnolistna i szerokolistna). Grab zwyczajny jest najliczniej występującym gatunkiem w parkach dworskich i pałacowych.

Dąb szypułkowy to drzewo liściaste z rodziny bukowatych. Występuje w Europie (z wyjątkiem północnej Skandynawii) oraz południowo-wschodniej Azji. Osiąga wysokość od 20 do 50 m. Drzewo długowieczne, żyje ponad 700 lat. W młodości rośnie dość szybko na wysokość. Wzrost ten kończy się w wieku 120-200 lat, nadal trwa jednak przyrost pnia na grubość. Drzewo rosnące swobodnie wykształca szeroką koronę. Pień ma krótki, dochodzący do 2-3 m średnicy, konary grube i rozłożyste.

Konary wyrastają z pnia często zaledwie kilka metrów nad ziemią, co nadaje drzewu wygląd dwupiętrowy. Korona młodych drzew jest kulista, z czasem staje się kopułowata. Młode drzewo ma gładką korę, błyszczącą, brązową lub białoszara, stare — grubą, szarą do ciemnoszarej, głęboko, podłużnie spękaną. Pąki są skrętoległe, jajowate, a łuski brązowe, czarno obrzeżone, końce czarne, szaro owłosione. Liście ułożone są skrętoległe, mają 5-18 cm długości, są skórzaste, nagie, z lekko szarozielonym odcieniem, od spodu nieco owłosione, z 3-6 parami zaokrąglonych klap. Ogonki liściowe są krótkie (do 1 cm), nasady uszate lub sercowate. Nerwy boczne dochodzą do końca klap i do wcięć między nimi. Kwiaty są wiatropylne, rozdzielnopłciowe. Kwitną od końca kwietnia do końca maja równocześnie z rozwojem liści. Kwiaty męskie w postaci długich i wiotkich, luźno zwisających kotków, zgrupowane są po kilka sztuk i wyrastają z pąków bocznych zeszłorocznych pędów, mają żółtawozielony kolor. Kwiaty żeńskie są mało widoczne, drobne, cebulkowatego kształtu. Zebrane po kilka na długiej szypulce, wyrastają na młodych pędach; dają początek żołędziom. Owoce w postaci orzechów, potocznie nazywane żołędziami, mają kształt elipsoidalno-walcowaty, rosną po 2-3 na szypulce o długości 2-5 cm. Osadzone są w półokrągłych miseczkach. Drzewo rosnące swobodnie owocuje po 40-50 latach, natomiast w zwartym lesie po 60-80 latach. Korzeń na glebach głębokich jest długi, palowy, a na glebach płytkich powierzchniowy. Dzięki długim i mocnym korzeniom drzewa potrafią się oprzeć nawet bardzo silnym wichurom.

Gatunek ten tworzy dąbrowy, występuje także w lasach mieszanych, łągach i grądach. Rośnie na nizinach, na tereny górskie wkracza zwykle dolinami. Dobrze znosi okresowe zalewanie, jest drzewem światłolubnym. Preferuje gleby głębokie, żyzne i wilgotne (gliny lekkie, średnie i ility). Rośnie także na glebach brunatnych i płowych. Dąb przewyższa wszystkie drzewa europejskie pod względem wytrzymałości i trwałości drewna, cenionego w stolarstwie, bednarstwie i szkutnictwie, twardością niekiedy przewyższającego nawet drewno bukowe. Dawniej wykorzystywano je również w kolodziejstwie oraz jako materiał konstrukcyjny. Drewno dębowe zatopione w bagnach, torfowiskach lub rzekach po kilkuset latach przybiera czarną matową barwę (tzw. czarny dąb, polski heban), wskutek reakcji garbników z solami żelaza rozpuszczonymi

Dąb
szypułkowy

w wodzie. Ze względu na wysoką wartość jest wykorzystywane przy produkcji mebli stylowych oraz w inkrustacjach. Kora jest ważnym surowcem zielarskim. Wywar z kory stosuje się do płukanek, okładów i obmywań przy stanach zapalnych skóry, błon śluzowych, odmrożeniach i lekkich oparzeniach. Posiada właściwości ściągające, przeciwzapalne, bakteriobójcze oraz przeciwbiegunkowe.

Stosowany również przy niezżytach układu pokarmowego. Korę ze względu na wysoką zawartość garbników wykorzystywano także w garbarstwie (tzw. dębienie). Narośla na liściach (galasy) wywoływane przez owady błonkówki z rodziny galasówkowatych ze względu na wysoką zawartość garbnika taniny dawniej wykorzystywano do produkcji atramentu i w medycynie ludowej.

Żołędzie są bardzo ważnym składnikiem pokarmu wielu gatunków zwierząt leśnych, głównie ssaków (dzik, żołędnicza, koszatka) i ptaków (sójka, grubodziób). Dąb jest często sadzony jako drzewo pamiątkowe, wykorzystywany także do obsadzania parków, osiedli oraz w nasadzeniach przydrożnych; stosowany nawet na żywopłoty i formowane szpalery. Traktowany jest także jako roślina ozdobna, niektóre odmiany są bardzo dekoracyjne (np. *fastigiata* — odmiana stożkowa o pokroju zbliżonym do topoli włoskiej, *pendula* — odmiana zwisająca).

Dąb jest motywem często wykorzystywanym w herbach oraz w symbolice wojskowej. Majestat i dostoyny wygląd dębu zawsze wywierał na człowieku duże wrażenie. Dębom okazywano cześć jako siedzibie bóstw, otaczano szacunkiem zwłaszcza stare rozrośnięte drzewa. Wiązane były legendami i podaniami ze znanymi postaciami historycznymi. Dąb jest drzewem opisywanym również w literaturze ludowej i w pieśniach, a w praktykach magicznych postrzegany był zawsze jako dający siłę i zdrowie. Żyje najdłużej z polskich drzew liściastych i osiąga imponujące rozmiary, dlatego jest symbolem długowieczności, dostojeństwa i siły.

Dąb bezszypułkowy to drzewo liściaste z rodziny bukowatych. Występuje w Europie Środkowej, Irlandii, Wielkiej Brytanii, południowej Skandynawii, aż po tereny Włoch i Bułgarii. W Polsce występuje rzadziej od dębu szypułkowego. Osiąga w naszym kraju północno-wschodnią granicę zasięgu. Korona

drzewa jest szerokojajowata, z czasem rozrasta się na szerokość. U starych drzew rosnących na wolnej przestrzeni korona jest zwykle bardzo rozrośnięta wszerz, natomiast drzewa rosnące w zwarciu wykształcają koronę wąską i wysoką. Konary są bardzo grube i silne, mniej powyginane niż u dębu szypułkowego. Pień osiąga 30-35 m wysokości, zazwyczaj jest prosty, z wiekiem czasem poskręcany, widoczny do samego wierzchołka (różnica w stosunku do dębu szypułkowego). Drzewo korzeni się głęboko i mocno, jest bardzo odporne na przewrócenie przez wiatr. Kora u młodych drzew jest gładka, z czasem staje się szorstka, podłużnie bruzdowata, szarobrązowa. Pąki szczytowe są jajowate, obłe, lśniące brązowe, ciemnobrązowo obrzeżone, pokryte srebrzystym meszkiem. Liście dł. 5-12 cm ustawione są skrętolegle. Blaszka liścia w zarysie jest odwrotniejąjowata lub eliptyczna z 5-8 zatokowato zaokrąglonymi kłapami, z krótkim ogonkiem (różnica w stosunku do dębu szypułkowego posiadającego kłapy parami niesymetryczne i w mniejszej liczbie). Kłapy blaszki są regularne, niezbyt głęboko wcięte. Nasada liści jest klinowata lub lekko i niesymetrycznie sercowata, ale nie ma tak wyraźnych „uszek” jak u dębu szypułkowego. Blaszka z góry jest ciemnozielona, naga, od spodu bardzo delikatnie owłosiona, w dotyku dość gruba i sztywna. Nerwy dochodzą zwykle tylko do końców kłap (nie dochodzą do wcięć pomiędzy kłapami, jak u dębu szypułkowego). Ustawienie liści jest skrętoległe na 1-2-centymetrowych zielonkawych ogonkach (ogonki cieńsze i wyraźnie dłuższe niż u dębu szypułkowego). Liście rozwijają się wraz z kwiatami w drugiej połowie kwietnia około 1-2 tygodni przed dębem szypułkowym.

Gatunek jednopienny. Kwitnie około dwa tygodnie później niż dąb szypułkowy. Kwiaty są rozdzielнопłciowe, rozmieszczone jednopiennie, wiatropylne. Kwiaty męskie zebrane są w kotkowate kwiatostany wyrastające na pędach z poprzedniego roku. Kotki luźne i żółtawozielone zwisają, są siedzące lub na szypułkach długich do 1 cm. Pojedyncze kwiaty męskie są bardzo drobne i niepozorne. Kwiaty żeńskie wyrastające na wierzchołkach młodych pędów, występują pojedynczo lub zebrane po 1-6 sztuk na bardzo krótkich (do 1 cm) szypułkach

Dąb
bezszyplkowy

lub siedzące (różnica w stosunku do dębu szypułkowego). Pojedyncze kwiaty są drobne i bardzo niepozorne, mało widoczne, posiadają butelkowaty kształt oraz trójdzielne, czerwone znamię. Wcześniej dojrzewają kwiaty męskie. Przekwitają one zwykle już na prelomie kwietnia i maja lub na początku maja. Owoc w postaci orzecha, nazywanego żołędziem, osadzony jest w miseczce. Owoce są bardziej krępe niż u dębu szypułkowego. Początkowo są zielone, dojrzałe — jednolicie ciemno-brunatne; zarówno niedojrzałe, jak i dojrzałe bez podłużnych, ciemnych pasków (różnica w stosunku do dębu szypułkowego), umieszczone są na bardzo krótkich szypułkach lub wręcz siedzące (najważniejsza różnica w stosunku do dębu szypułkowego), przeważnie skupione w grona po 1-6 sztuk na wierzchołkach pędów. Okres dojrzewania: wrzesień-październik. Żołędzie opadają zaraz po dojzeniu. Drzewo zaczyna owocować w wieku 40-50 lat i jeszcze później, gdy rośnie w zwarcu. Preferuje klimat umiarkowany, łagodny i wilgotny. Drzewo leśne i polne. Tworzy czyste dąbrowy i lasy mieszane z innymi gatunkami dębów, kasztanowcem białym, bukiem zwyczajnym i grabem zwyczajnym. Najlepiej rośnie na glebach piaszczysto-gliniastych, lekko kwaśnych. W Polsce występuje na nizinach, rzadziej w górach, gdzie na ogół nie przekracza wysokości 550 m n.p.m.

Drewno dębu bezszypułkowego, nieco bardziej miękkie i lżejsze, niż dębu szypułkowego, jest jednym z najbardziej cenionych gatunków. Używane jest do budowy okrętów, wytwarzania mebli i podłóg, sklejki, płyt wiórowych. Szczególnie nadaje się w budownictwie wodnym, ze względu na swoją dużą wytrzymałość na gniciu. Wykorzystuje się je także do budowy beczek, w których leżakują cenne alkohole. Jako roślina lecznicza ma podobne właściwości i zastosowanie jak dąb szypułkowy. W porównaniu z dębem szypułkowym, dąb bezszypułkowy posiada ogólnie bardziej regularną budowę przy nieco mniejszych rozmiarach i nieco krótszym życiu. Regularność budowy dotyczy zarówno pokroju, jak i cech związanych z poszczególnymi organami, np. bardziej symetrycznych liści, dłuższych ogonków liściowych. Najpewniejsza metoda pozwalająca odróżnić dąb bezszypułkowy od dębu szypułkowego wiąże się z długością szypulek żołędzi, które u dębu bezszypułkowego są bardzo krótkie i grube lub nie występują wcale. Najlepszym kryterium rozróżniającym oba gatunki są jed-

nak liście. U dębu szypułkowego podstawa blaszki liściowej posiada charakterystyczne, uszkowate wcięcia, a sama blaszka jest mniej symetryczna i posiada mniejszą liczbę klap. Ponadto kłapy liści dębu szypułkowego są głębsze, a nerwy dochodzą nie tylko do wierzchołków kłap, ale i do wcięć pomiędzy kłapami. Bardzo ważną cechą odróżniającą oba gatunki jest też długość ogonka liściowego. Niezbyt głęboko powcinane i dość symetrycznie kłapowane liście dębu bezszypułkowego w odróżnieniu od szypułkowego mają dłuższy ogonek (zwykle co najmniej trzy razy), a ich klinowata nasada nie posiada charakterystycznych „uszek”.

Poza terenami leśnymi roślinność rzeczywistą stanowią głównie zbiorowiska gatunków wykorzystujących bliskość siedlisk ludzkich, zwłaszcza roślin pojawiających się na polach wśród roślin uprawnych (tzw. chwasty), roślin zasiedlających podłoże zmienione przez człowieka (wysypiska odpadów, rowy, pobocza dróg, ciągi komunikacyjne, parkingi) oraz roślin rosnących w środowiskach półnaturalnych.

W lasach występują cztery zasadnicze zespoły leśne: oles, łęg wierzbowo-topolowy, łęg jesionowo-wiązowy, grąd. Bardzo bogatym florystycznie zespołem (30-40 gatunków) jest oles, którego najładniejsze fragmenty znajdują się w leśnictwie Bagatelka. Występują tutaj: olsza czarna, jesion wyniosły, wiąz polny, brzoza brodawkowata, dąb szypułkowy oraz wiąz szypułkowy. W widłach Warty i Lutyni spotyka się łęg wierzbowo-topolowy, w którym piętro drzew tworzą drzewiaste gatunki wierzb (wierzba biała i wierzba krucha) oraz topola biała i rzadziej topola czarna. Sporadycznie występuje jesion wyniosły i dąb szypułkowy. Największe i najpiękniejsze fragmenty łęgu jesionowo-wiązowego, szczególnie dobrze rozwinięte w nieobwałowanym fragmencie doliny Warty przy ujściu Lutyni, chronione są w rezerwacie Las Czeszewski. W drzewostanie tego zespołu występuje m.in.: jesion wyniosły, wiąz polny, olsza czarna i dąb szypułkowy. W Uroczysku Warta spotykane są największe osobliwości florystyczne w Parku, m.in. rzadkie gatunki roślin wodno-błotnych, gatunki storczyków oraz stare okazale drzewa. Nadrzeczne lasy łęgowe jesionowo-wiązowe i wierzbowo-topolowe, które zajmują obecnie w Polsce już bardzo niewielką powierzchnię (ok. 27 km²), uważane są za najbogatsze pod względem gatunkowym i najbardziej złożone eko-

systemy naszego kontynentu. Grąd niski dobrze rozwinięty jest w zakolu Warty i poblizu Lutyni. Zespół ten wykształcony jest w różnych wariantach: jako zbiorowisko typowe z wiązem polnym oraz z jesionem wyniosłym. Gatunkiem wspólnym dla wszystkich wariantów tego zespołu jest grab zwyczajny. W południowej części Parku występują zniekształcone formy grądu. Bardzo interesującym i rzadkim zespołem jest łąg zbczowy. Na naturalnym siedlisku tego zespołu, w północnej części zbczowej Wału Żerkowskiego, będącym jednym z kilku tylko stanowisk w Polsce, w runie występuje m.in.: piżmaczek wiosenny, kokorycz wątła, złoć łąkowa, niezapominajka skąpokwiatowa, przetacznik bluszczokowaty i fiołek wonny. W drzewostanach na Wale Żerkowskim oraz w sąsiedztwie stawów koło Podlesia występują także uprawy sosnowe. W Parku spotykane są też fragmenty lasów z dużym udziałem klonu polnego (las pakłonowy). Lasy na północ od Warty są znacznie zmienione przez człowieka. Reprezentowane są one przez duże powierzchnie borów mieszanych i chrobotkowych, rzadziej grądu. W lokalnych obniżeniach, zwłaszcza między Miłosławiem i Samicami, występuje łąg olszowy i zbiorowiska przejściowe między olesem a łągiem olszowym. Na niewielkich fragmentach występują sztucznie nasadzone drzewostany bukowe, świerkowe i modrzewiowe.

Duże bogactwo gatunków drzew oraz krzewów liściastych i iglastych, zarówno gatunków rodzimych, jak i obcych, występuje w parkach dworskich i pałacowych. Majątki ziemskie związane były na ogół z żyznymi glebami, dlatego w tworzonych tam parkach rośliny rodzime i obcego pochodzenia znajdowały na ogół odpowiednie warunki rozwoju. W parkach spotykane są obce gatunki, m.in.: sosna wejmutka, miłorząb dwukłapowy, wiązowiec zachodni, sefora japońska, glediczja trójcieniowa, cypryśnik błotny.

Liczne gatunki roślin związane są z osiedlami ludzkimi o mniej lub bardziej rozproszonej zabudowie. Są to rośliny zarówno dziko występujące, jak i uprawne, związane z nasadzeniami roślinności ozdobnej i owocowej, z rabatami kwiatowymi i warzywnymi w ogrodach przydomowych oraz z trawnikami.

Południowa część Parku jest mocno odlesiona. Z powierzchni różnego rodzaju upraw rolnych w Parku i jego okolicy związane są zbiorowiska chwastów polnych, które rozwinięte są w zależności od typu gospodarki rolnej prowadzonej w da-

nym miejscu. Na wielkoobszarowych uprawach, gdzie stosowany jest wysoko kwalifikowany materiał siewny i wprowadzane są do gleby znaczne dawki nawozów mineralnych oraz stosowane chemiczne środki chwastobójcze, spotyka się zbiorowiska chwastów o bardzo zubożałym składzie gatunkowym. Liczne na ogół gatunki chwastów występują jedynie na niewielkich pod względem powierzchni polach prywatnych rolników oraz w niepielegnowanych ogródkach i działkach przydomowych, na przydrożach i miedzach. Na gruntach ornych uprawiane są zboża, kukurydza, rośliny okopowe i przemysłowe (rzepak). Rzadziej spotykane są wieloletnie uprawy roślin paszowych (koniczyna, lucerna). Sady występują w postaci pojedynczych enklaw obsadzonych drzewami, rzadziej krzewami owocowymi.

Na trwałych użytkach zielonych (łąki, pastwiska) w Parku i jego okolicy prowadzona jest gospodarka ekstensywna, która stwarza dogodny warunki do życia dla wielu gatunków roślin charakterystycznych dla tego typu środowiska w naszej strefie klimatycznej. Podstawowymi gatunkami trwałych użytków zielonych są trawy (kostrzewa łąkowa, tymotka łąkowa, kupkówka, łąkowa, życica wielokwiatowa, wyczyniec łąkowy, rajgras wyniosły i stokłosa wyniosła) oraz rośliny motylkowe (koniczyna czerwona, koniczyna biała, lucerna). Występują także m.in.: krwawnik pospolity, mniszek lekarski, kminek zwyczajny, macierzanka, marchew zwyczajna, szalwia lekarska, rdest ptasi, babka lancetowata, dziurawiec zwyczajny, mięta pieprzowa, pasternak zwyczajny. W miejscach podmokłych rozprzestrzeniają się turzyce, wełnianki i sity. W niektórych miejscach terenów rolnych występują zadrzewienia w postaci kęp drzew liściastych lub zadrzewień przydrożnych. Występują aleje przydrożne obsadzone lipami i innymi gatunkami grądowymi (np. w okolicach Miłosławia).

Roślinność Parku co najmniej w 30% składa się z gatunków związanych z różnymi środowiskami wodnymi i bagnistymi, gdzie występuje ponad 200 gatunków roślin naczyniowych. Stawy rybne, stawy wiejskie i oczka śródpolne, doliny rzek i różnych drobnych cieków oraz tereny międzywala to siedliska dla bardzo zróżnicowanej roślinności wodnej i szuwarowej. Największym bogactwem gatunkowym i zarazem największą odrębnością roślinności wodnej odznaczają się starorzecza. W zbiornikach tych występują rośliny związane z wodami płytkimi

i głębokimi. Siedliska oczek śródpolnych umożliwiają wykształcanie się wielu różnorodnych zbiorowisk roślinnych, podobnych do rozwijających się w drobnych, okresowo wysychających ciekach. Przeważa w nich roślinność szuwarowa, wśród której najczęstsze są: trzcina pospolita i pałka szerokolistna. Roślinność szuwarowa bujnie występuje także w zarastających stawach w dolinie Lutyni. W stawach wiejskich roślinność jest na ogół bardzo uboga. W Parku nie występują torfowiska wysokie, niewielki jest także udział torfowisk niskich. W wykraczającej poza jego granice zatorfionej dolinie Miłosławki przeważają zbiorowiska łąkowe i szuwarowe oraz roślinność związana z zarastającymi dolami potorfowymi (potorfiami).

Na terenie Uroczyska Warta stwierdzono występowanie około 130 gatunków grzybów, wielu bardzo rzadkich. Na obszarze Parku znaleziono stanowiska 11 gatunków objętych ochroną gatunkową lub umieszczonych na czerwonej liście grzybów wielkoowocnikowych, których występowanie w Polsce jest zagrożone. W drzewostanach Parku występują także grzyby pasożytnicze powodujące różne choroby drzew. Największe znaczenie jako patogeny drzew iglastych mają opieńki, ciemna i miodowa. Najgroźniejszym jednak pasożytem, występującym głównie na sośnie zwyczajnej i świerku pospolitym, jest korzeniowiec wieloletni, wywołujący zgniliznę korzeni (huba korzeniowa). Owocniki tego grzyba wyrastają u nasady pni i pniaków lub na korzeniach żywych i martwych drzew iglastych, rzadko na liściastych. Mają one postać nieregularnych rozpostarto-odgiętych półeczek (dł. 5-30 cm, gr. 3-15 cm). W lasach występują także czyreń sosnowy i mączniak prawdziwy dębu.

Bardzo interesującymi gatunkami są, występujące m.in. w okolicach Nowego Miasta nad Wartą, włóknouszek ukośny oraz jeleniak, tworzące owocniki pod powierzchnią gruntu.

Włóknouszek ukośny to pasożytniczy grzyb, zwany popularnie czarną hubą brzozową lub czarną hubą modrzewiową. Jedyne w Polsce grzyby objęte ochroną częściową. Ma postać chropowatej, często nieregularnego kształtu splekanej narośli (**guza**) (śr. do 50 cm) barwy brunatnej, **czarniawej** lub brązowoczarnej, tworzącej się na pniu **przez wiele** lat. Rośnie na pniach **modrzewi, brzoź** i olch, powodując białą zgniliznę drzewa. Narośl **tworzy się** poprzez działanie grzybni na korę, która stanowi **osłonę zewnętrzną**. Owocnik jest płaski i cienki, w ko-

lorze rdzawobrzązowym lub rdzaworudym. Jest on widoczny pod spodem narośli lub w jej spękaniach. Grzybnia rozwija się w drewnie. W Polsce gatunek występuje często. Trudne do zerwania narośle po odcięciu są surowcem farmaceutycznym (huba brzoza). Pozyskiwanie owocników dopuszczone jest w ograniczonych ilościach tylko do celów zielarskich. Stosowany w medycynie ludowej od około XVI w. do leczenia miażdżycy, nadciśnienia, przewlekłych stanów zapalnych przewodu pokarmowego, wrzodów żołądka, układu nerwowego, narządów płciowych, układu moczowego, skóry. Także współcześnie stwierdzono, że wodno-alkoholowe ekstrakty tego grzyba mają właściwości przeciwnowotworowe, ogólnie wzmacniające, przeciwzapalne i przeciwgorączkowe. Stosuje się je w zwalczaniu trądziku i wielu innych chorób skórnych opornych na leczenie, w tym guzów nowotworowych. Mają zastosowanie w zwalczaniu chorób wirusowych, obniżaniu ciśnienia krwi oraz pozytywnie wpływają na zwiększenie liczby erytrocytów i limfocytów.

Jeleniak tworzy owocniki podziemne, bulwiaste (śr. 0,5-4 cm), najczęściej dość regularnie kuliste, nerkowate lub spłaszczone o twardej okrywie z charakterystycznie urzeźbioną powierzchnią. Po wydobyciu z gleby są żółtawopomarańczowe lub złocistopomarańczowobrzązowe, później ich kolor dość szybko blaknie. Miąższ młodego owocnika jest różowoszarawy, watowaty i elastyczny, a u dojrzałego brązowoczarny, kłaczkowato-sypki, gorzki w smaku. Przekrojony owocnik bardzo specyficznie pachnie. Gatunek jest w Polsce pospolity. Owocniki tworzy przez cały rok, najczęściej od maja do września, w lasach iglastych, głównie sosnowych i świerkowych. Wyrastają one 2-15 cm pod powierzchnią gruntu, zazwyczaj gromadnie. Do gleby i korzeni drzewa-partnera owocnik przytwierdzony jest cieniutkimi, żółtawymi sznureczkami grzybni, które go otaczają. Owocniki mogą przebywać w glebie kilka lat. Grzyb jest niejadalny, ale dla ludzi nietrujący. Jest przysmakiem zwierząt leśnych (np. saren, jeleni, dzików, nornic, wiewiórek), które zrywają ściółkę i rozkopują glebę w poszukiwaniu owocników.

Zwierzęta

Dużemu zróżnicowaniu fauny Parku i jego okolicy sprzyja znaczna mozaikowość siedlisk. Szczególnie licznie, zarówno pod względem liczby gatunków, jak i ich liczebności, zwierzęta występują w dolinach rzek. Obok pospolitych, szeroko pod względem geograficznym rozmieszczonych gatunków, spotykane są tam również zwierzęta rzadkie i zagrożone, zarówno w skali Wielkopolski, jak i całego kraju, a nawet Europy.

Na terenie Parku i w jego okolicy występuje większość bezkręgowców glebowych i wodnych znanych z różnych środowisk leśnych i rolnych Wielkopolski. Szczególnie mocno zróżnicowana jest fauna bezkręgowców w dolinach cieków (Warta, Lutynia, Prosna), gdzie występują bardzo różne pod względem siedliskowym środowiska lądowe i wodne. Wśród bezkręgowców glebowych, z uwagi na znaczne antropogeniczne (rolnicze) przekształcenia środowiska przyrodniczego na terenach przyległych do Parku, a także w jego granicach, przeważają gatunki grup związanych z glebami użytkowanymi rolniczo (głównie dżdżownice, wazonkowce, nicienie, owady, roztocze).

W dolinach rzek oraz w lasach czeszewskich i na terenach rolniczych występują większość gatunków ślimaków lądowych oraz ślimaków wodnych i małży związanych z terenem Wielkopolski. Około 25% fauny mięczaków lądowych i wodnych to gatunki rzadkie. Są wśród nich także te objęte ochroną prawną, np. ślimak winniczek. Na uwagę zasługują lądowe ślimaki: przydrożny, zaroślowy, ogrodowy i gajowy, pozbawione skorupy (tzw. nagie ślimaki) pomrówiowate i ślinikowate oraz związane z różnymi wodami błotniarki (m.in. błotniarka stawowa) i zatoczki (m.in. zatoczek rogowy i pospolity). W środowiskach wilgotnych, w pobliżu zbiorników wodnych, cieków i mokradel występują ślimaki bursztyнки.

W rezerwacie przyrody Dębno nad Wartą stwierdzono m.in. występowanie rzadkich gatunków równonogów oraz ślimaka świdrzyka stępionego i ślimaka maskowca.

Świdrzyk stępiony należy do rodziny świdrzykowatych — ślimaków o wysmukłych, wrzecionowatych, przeważnie lewoskrętnych muszlach. Rozpowszechniony jest niemal w całym kraju, jednak na znacznych terenach w ogóle nie występuje. Żyje w cienistych lasach liściastych i mieszanych, pod opa-

dłymi liśćmi, kawałkami drewna i kamieniami. Zamieszkuje Europę Wschodnią oraz wschodnią część Europy Środkowej. Prawdopodobnie jest gatunkiem wymierającym w Wielkopolsce.

Ślimak
maskowicz

Ślimak maskowicz należy do rodziny ślimakowatych — ślimaków o prawie kulistej, mniej lub bardziej spłaszczonej muszli, nieraz o pięknym zabarwieniu. Żyje w cienistych lasach, pod opadłymi liśćmi i kłodami, między odstającą korą pniaków, w zarośniętych rumowiskach skalnych i pod kamieniami. Występuje głównie w Europie Środkowej. W Polsce rozpowszechniony jest zwłaszcza w górach i na pogórzu, na niżu bardzo rzadki, znany jedynie z kilku reliktowych stanowisk. W Wielkopolsce prawie już wymarł.

Świdrzyk
stępieny

Tysiące gatunków bezkręgowców (pierścienic, pajęczaków, wijów, owadów, ślimaków) uzależnionych jest od obecności w lesie martwego drewna. Są wśród nich: gatunki żyjące w korze, pod korą, w drewnie i w próchnie; gatunki, których pokarmem są grzyby rozkładające drewno oraz owocniki tych grzybów przerastających martwe i obumierające drzewa; drapieżne i pasożytnicze bezkręgowce odżywiające się owadami i innymi organizmami zasiedlającymi to środowisko; gatunki odżywiające się odchodami innych zwierząt żyjących w drewnie; gatunki padlinożerne; gatunki żyjące w soku wyciekającym z drzew; gatunki korzystające z drewna jako materiału konstrukcyjnego na gniazda oraz gatunki bezkręgowców wykorzystujące martwe drewno jako miejsce schronienia przed drapieżnikami, ekstremalnymi warunkami pogodowymi i jako miejsce zimowania.

Spośród nich najbardziej zagrożone wyginięciem są bezkręgowce zasiedlające próchnowiska w starych dziuplastych drzewach oraz grube stojące i leżące martwe pnie. Stare drzewa i drzewa obumarłe są siedliskiem niezwykle różnorodnym

(kombinacje kształtów, gatunków drewna, stopni rozkładów), umożliwiającym współistnienie na stosunkowo niewielkim obszarze bardzo wielu gatunkom o różnych wymaganiach i sposobie życia. Szczególnie bogata fauna związana jest z dziuplami, które wykorzystywane są jako miejsca lęgowe przez wiele gatunków ptaków. Ptaki w martwym drewnie poszukują również pokarmu. Pojedyncze, zamierające drzewa wykorzystywane są do wykuwania dziupli przez dzięcioły. Z martwym drewnem związane są też ssaki owadożerne, nietoperze, gryzonie i niektóre gatunki ssaków drapieżnych.

Duża różnorodność zbiorowisk roślinnych w Parku na mozaikowo rozmieszczonych siedliskach, na ogół o niewielkich powierzchniach, sprzyja bogactwu gatunkowemu owadów (motyle, błonkówki, pluskwiaki, chrząszcze, prostoskrzydłe, chruściki, muchówki) i pajęczaków (kosarze, pająki, roztocze). Występują także wije (krocionogi, pareczniki).

Zróżnicowana fauna owadów występuje w Uroczysku Warta, gdzie na uwagę zasługują zwłaszcza chrząszcze, w tym wiele gatunków chronionych (m.in.: kozioróg dębosz, jelonek rogacz, dylaż garbarz, łucznik, ciótek matowy, rzemlik kropkowany, biegacz gajowy, biegacz skórzasty) oraz motyle (m.in.: mieniak tęczowiec, pokłonnik osinowiec).

Kozioróg dębosz jest w Polsce największym chrząszczem z rodziny kózkowatych. Dorosły osobnik mierzy do 56 mm. Zasięg tego gatunku pokrywa się z zasięgiem dębów, szypułkowego i bezszypułkowego, na których kozioróg występuje. Gatunek ten rozwija się pod korą i w drewnie, preferując dobrze nasłonecznione, ponadstuletnie drzewa, grube, o spękanej korze. Występuje głównie w starych parkach, zadrzewieniach alejowych oraz na starych samotnie stojących dębach lub rosnących w niewielkich skupieniach. Częsty jest także w starych, dobrze prześwietlonych dąbrowach. Zajmuje najczęściej drzewa opanowane już częściowo przez grzyby. Może zajmować drzewa na prawie całej długości pnia, z wyjątkiem wierzchołka, lub pojedyncze konary i grube gałęzie. Najczęściej i najliczniej występuje jednak w dolnej części pnia, oświetlonej przez słońce. Czulki samicy są długości jej ciała, samca — o połowę dłuższe. Samica składa jaja w spękaniu kory. Larwy żerują początkowo w korze, gdzie spędzają pierwszą zimę, następnie w łyku i twardzieli, drążąc długie chodniki. Z uszkodzonego drzewa **wyplýwa sok, tworząc** na

korze ciemne przebarwienia. Czas rozwoju trwa około 3 lata, w drewnie przesuszonym — nawet do 5 lat. Larwa jest jasnożółta z rdzawą głową, dorasta do 10 cm. Łączna długość żerowiska dochodzi do 1 m. Larwa przepoczwarza się jesienią, jednak wewnątrz drzewa opuszcza dopiero od maja do początku września. Kozioróg objęty jest ochroną gatunkową. W Polsce występuje wyspowo, najczęściej w południowo-zachodniej części kraju. Od kilkudziesięciu lat obserwuje się stały spadek populacji tego chrząszcza, zagrożonego wyginieciem. Zanikanie kozioroga spowodowane jest głównie zmianami siedliskowymi, które ograniczają jego możliwości rozwojowe. Do znacznego spadku liczebności kozioroga, zwłaszcza na przełomie XIX i XX w. przyczyniło się również masowe wylapywanie tych chrząszczy przez kolekcjonerów i handlarzy.

Kozioróg dębosz

Jelonek rogacz, jeden z największych chrząszczy w Polsce, należy do rodziny jelonkowatych. Barwę ma ciemnobrązową. Osiąga długość 60 mm bez „rogów”. Żuwaczki samca są potężnie rozwinięte i wydłużone, przypominają kształtem poroże jelenia; u samicy dużo mniejsze. Jelonek żyje w lasach dębowych, żywiąc się głównie sokiem wyciekającym z pni drzew. Owady dorosłe występują w czerwcu. Larwa jelonka ma postać pędraka, żyje w zmuśzonym drewnie lub w ziemi, żywiąc się głównie szczątkami organicznymi. Rozwój larwy trwa cztery lata; po tym okresie przepoczwarza się ona w ziemi. Stadium poczwarki trwa zaledwie parę tygodni, lecz już w pełni wykształcone chrząszcze pozostają w ziemi aż do następnej wiosny. Z powodu długiego okresu rozwoju, atrakcyjności z punktu widzenia zbieraczy amatorów, wycinania starych drzew i opryskiwania lasów środkami chemicznymi owad ten został w Polsce niemal doszczętnie wytępiony. Znajduje się od dawna pod ścisłą ochroną gatunkową. Ocenia się, że w Polsce jest zaledwie ok. tysiąca jelonków. Ze względu na niezwykle kształt i rozmiary jelonek stanowił również inspirację artystów. Znane są przedstawienia tego chrząszcza w miniaturach rękopisów, iluminowanych msza-

Jelonek rogacz

łów, na akwarelowych portretach, martwych naturach, kompozycjach kwiatowych od XIV do XVII w. Stylizowane przedstawienia chrząszcza spotykane są w dziełach sztuki okresu secesji. Jelonek spotykany jest również w numizmatyce i filatelistyce; występuje także w baśniach i literaturze dla dzieci (jako „król owadów” lub „rycerz”) oraz w heraldyce.

Lucznik, chrząszcz z rodziny kózkowatych. Osiąga długość 12-27 mm, ubarwienie ma zmienne. Ciało ma czarne, pokrywy od czarnych do żółtawych lub czerwono-brunatnych, boki przedplecza z przytępionym kolcem. Chrząszcze w dzień, od maja do lipca, występują na kwiatkach drzew, krzewów i roślin zielnych oraz na nasłonecznionych gałęziach drzew iglastych. Larwy żerują w obumierających i zupełnie martwych drzewach liściastych lub ich fragmentach (od pni po gałęzie). Gatunek jest rzadki, zwłaszcza na niżu. Występuje w lasach liściastych na brzegach rzek i potoków oraz w alejach przydrożnych.

Rzemlik kropkowany, chrząszcz z rodziny kózkowatych. Występuje w prześwietlonych lasach z dużym udziałem starych wiązków; także na starych drzewach w parkach i w zadrzewieniach. Spotykany jest głównie na wiązach, bardzo rzadko na innych drzewach (np. dąb, lipa). Larwy żerują pod korą konarów i pni drzew osłabionych, świeżo ściętych lub powalonych o grubości powyżej 10-12 cm, najczęściej na grubych kłodach, nawet o średnicy powyżej 1 m. Kolebka poczwarkowa znajduje się w drewnie na głębokości 0,5-3 cm, a jej wylot zapchany jest grubymi i długimi wiórkami. Rzadziej przepoczwarczenie odbywa się pod korą lub w grubej korowinie. Larwa zimuje, a osobniki dorosłe pojawiają się od maja do sierpnia, szczególnie często w czerwcu. Obserwowane są bardzo rzadko, ponieważ zwykle przebywają w koronach drzew, gdzie żerują na liściach i na końcówkach cienkich gałązek. Przylatują do źródeł światła sztucznego, co świadczy o nocnym lub zmierzchowym typie aktywności. Cykl rozwojowy trwa 2 lata. Rzemlik zasiedla zwłaszcza drzewa, które są osłabione przez holenderską chorobę wiązków. Gatunek jest bardzo rzadki, występuje lokalnie. W Polsce stopniowo wymiera.

Dyląg garbarz, chrząszcz z rodziny kózkowatych. Pokrywy ma skórzaste, pomarszczone, lekko błyszczące z trzema niewyraź-

nymi, podłużnymi żeberkami. Ciało ma krępe i wypukłe. Osiąga długość 18-45 mm. Samica składa jaja w szczeliny kory do starych lub martwych drzew i pniaków, najczęściej blisko szyi korzeniowej. Larwy żerują początkowo pod korą, a później przenoszą się do szyi korzeniowej i korzeni. Po zakończeniu rozwoju opuszczają miejsce żerowania i przenoszą się do gleby, gdzie z wiórek drzewnych i cząstek gleby budują kokony, w których następuje przeobrażenie. Gatunek jest w Polsce pospolity.

Ciołek matowy, chrząszcz z rodziny jelonkowatych. Ciało ma duże (dł. 18-34 mm), dość płaskie i słabo sklepione. Głowa jest bardzo szeroka i masywna, na niej para czulek 10-członowych, kolankowato zagiętych, z 4-członową, grzebykową buławką. Oczy ma dość duże, umieszczone po bokach głowy. Żuwaczki, zwłaszcza u samców, są bardzo dobrze wykształcone. Pokrywy są wydłużone i dość smukłe. Odnóża ma bardzo silne, bieżne, przystosowane do chodzenia po pionowych powierzchniach pni drzew. Ubarwienie ma jednolite, brunatnoszare, brunatnospielate lub jednolicie ciemnoszare. U samca żuwaczki są zagięte ku środkowi, a na wewnętrznej stronie mają tępy guzek. U samic są one mniejsze. Duże, wyrosnięte samce ciołka matowego mogą być czasami (zwłaszcza przez niedoświadczonych entomologów) mylone z samicami jelonka rogacza. Jednak te drugie są z reguły większe i ubarwione brunatnie w odróżnieniu od ciemnospielatych ciołków. Spotykany jest w lasach liściastych i mieszanych z dużym udziałem drzew liściastych. Występuje także w miastach w starych parkach oraz na drzewach przydrożnych w alejach. W warunkach klimatycznych Europy Środkowej cykl rozwojowy tego gatunku trwa najczęściej trzy lata. Samice składają jaja do spróchniałych pni drzew liściastych. Larwy żyją przez dwa kolejne lata, odżywiając się drewnem z grzybnią. Pod koniec lata drugiego roku następuje przepoczwarczenie. Stadium poczwarki nie jest długie i już po kilku tygodniach wylęgają się dorosłe chrząszcze, które zimują w kolebkach poczwarkowych, a opuszczają je dopiero wiosną kolejnego roku. Dorosłe osobniki często spijają sok wyciekający z martwych drzew oraz chętnie zlatują się do owocników grzyba żagwi siarkowej. Najchętniej roją się wieczorem, bardzo chętnie przylatują do światła. Gatunek europejski, zasiedla głównie tereny nizinne. W Polsce prawnie chroniony.

Biegacz skórzasty to największy z występujących w Polsce chrząszczy biegaczowatych. Osiąga długość ciała 40 mm. Barwę ma czarną, z punktowanymi, pomarszczonymi pokrywkami. Jest bardzo ruchliwy, aktywny nocą, szczególnie po deszczu. Obdarzony dobrym węchem; jest drapieżnikiem i poluje na ślimaki. W czerwcu bądź lipcu ma letnią przerwę w aktywności, często natomiast widuje się go w sierpniu. Osobniki dorosłe są prawie niezdolne do lotu. Chrząszcz poluje, biegając. Ofiarę oblewa sokami trawiennymi, a następnie ją wysysa. Soki trawienne służą mu również jako ciecz obronna. Zaniepokojony biegacz może je wystrzykiwać na odległość 1 m. Jaja składa pojedynczo w małych dołkach w ziemi, teleskopowo wydłużającym się odwłokiem. Drapieżne larwy żyją w wierzchniej warstwie gleby. Występuje w lasach i na nieużytkach.

Biegacz gajowy, chrząszcz z rodziny biegaczowatych. Osiąga długość 20-25 mm. Barwę ma ciemnobrązową z fioletowym obrzeżeniem pokryw. Zamieszkuje wilgotne lasy, zarośla, ogrody. Często spotykany jest w parkach miejskich. W Polsce jest pospolity, podlega ochronie gatunkowej.

Środowiska wodne Parku (Warta i jej starorzecza, Lutynia, Proсна, stawy hodowlane, sztuczne łowiska) licznie zasiedlają różne gatunki ryb: okoń, boleń, sandacz, szczupak, sum, ukleja, płoć, leszcz, lin, karaś, wzdręga, krąp, jaź, karp, amur biały, miętus, brzana, jesiotr, pstrąg tęczy, tołpyga, węgorz. Występowanie płazów w Parku i jego okolicy ściśle związane jest z miejscami ich rozrodu. Stwierdzono 14 gatunków z 18 występujących w Polsce. Nieliczne są w Parku i okolicy gatunki gadów. Na nagranych zboczach pagórków i dolin o wystawie południowej powszechnie występują jaszczurki zwinki, na obrzeżach zbiorników wodnych padalce, a w pobliżu otwartych zbiorników wodnych pospolite są zaskrońce.

Pierwsze informacje o faunie ptaków terenów objętych obecnie granicami Parku pochodzą z XIX w. Współcześnie na terenie Parku i na bezpośrednio do niego przyległych obszarach stwierdzono 153 gatunki lęgowe oraz 39 gatunków niegiazdujących (przelotnych, zimujących, zalatujących). Tylko w Uroczysku Warta występuje 75 gatunków ptaków lęgowych oraz prawdopodobnie lęgowych, co stanowi ok. 40% gatunków występujących w całej Wielkopolsce. Spośród nich 27 jest zagro-

zonych w skali Europy. Bogactwo gatunkowe ptaków wynika ze znacznej różnorodności środowisk w Parku.

Wyjątkowym zróżnicowaniem fauny, zwłaszcza owadów i ptaków, podobnie jak i wielu innych grup zwierząt, charakteryzują się nadrzeczne lasy łęgowe (jesionowo-wiązowe, topolowo-wierzbowe) uważane za najbogatsze i najbardziej złożone ekosystemy w Europie. Szczególnie liczne są gatunki ptaków wodnych i błotnych związanych z doliną Warty i ciągami środowisk podmokłych, w tym stawów hodowlanych znajdujących się nad dopływami Warty.

Teren Parku jest także ważną ostoją ptaków leśnych. Obok gniazdujących w lasach gospodarczych występują tutaj ptaki związane z wyłączonymi z użytkowania najstarszymi i w części chronionymi w rezerwach przyrody drzewostanami liściastymi. Są to gatunki drapieżne (bielik, kania ruda i czarna), bocian czarny oraz inne rzadkie w Wielkopolsce (trzmiełojad, kobuz, siniak, zniczek, muchołówka mała). Na uwagę zasługuje duża populacja dzięcioła średniego. Szereg gatunków gniazduje na obszarach użytkowanych rolniczo, na nieużytkach oraz na obszarach zabudowanych. Miejsca gniazdowania kani rudej, kani czarnej, bielika i bociana czarnego objęte są ochroną strefową. Ta specjalna ochrona stanowisk łęgowych najrzadszych gatunków zwierząt zabezpiecza bezpośrednio ich łęgowiska i gwarantuje spokój w trakcie łęgów. Obecnie jest to jedna z najskuteczniejszych metod ochrony ptaków drapieżnych i bociana czarnego w lasach.

Miejscami szczególnie cennymi dla ptaków w okresie łęgowym i podczas wędrówek są tereny Parku na południe od War-

Kania czarna

Bielik

Dzięciol średni

Rybolów

Rybolów w locie

Żuraw

Żuraw w locie

ty, dolina środkowej Warty i stawy w Miłosławiu (m.in. rybolów, łabędź niemy). Obszary położone na południe od Warty, w tym stawy Podlesie, Kaszewy oraz dolina Lutyni są miejscami lęgowymi wielu gatunków ptaków wodnych, zwłaszcza: perkoza rdzawoszyjnego, perkoza dwuczubego, perkozka, zausznika, kaczek: cyranki, głowienki i czernicy. Występują tutaj lęgowiska: błotniaka stawowego, żurawia, zimorodka i remiza, a przy stawach Podlesie kani rudej. Na terenie tym występuje druga co do wielkości w Wielkopolsce populacja dzięcioła średniego (aż do 150 par lęgowych), duże populacje bociana białego i bociana czarnego; gniazduje także bielik i prawdopodobnie błotniak łąkowy. W lasach lęgowych w widłach Warty i Lutyni występują kolonie lęgowe czapli siwej i kormorana, obserwowano także lęgi: dzięcioła średniego, bielika, kani rudej, kani czarnej, zimorodka, bociana czarnego i gołębia siniaka.

Bocian biały charakteryzuje się jednakowym śnieżnobiałym upierzeniem samca i samicy, tylko lotki i duże górne pokrywy skrzydłowe są czarne. Dziób i nogi są czerwone, także zimą. Naga skóra na podbródku jest czarna, z tyłu czerwona. Naga brew i skóra dookoła oczu są czarne.

Błotniak łąkowy

Tęczówki są brunatne. Upierzenie młodych jest takie, jak u osobnika dorosłego. Nogi są brunatnoczerwone, dopiero po osiągnięciu pełnej zdolności do lotu stają się czerwone. Dziób jest początkowo czarniawy, później brunatnieje i nieco czerwienieje. Upierzenie puchowe pierwsze jest białe. Upierzenie puchowe drugie jest również białe. Bocian osiąga długość 95-115 cm, rozpiętość skrzydeł 155-220 cm. Zasiedla otwarte tereny, przeważnie niżowe, łąkowe z występującymi na nich grupami drzew lub pojedynczymi drzewami i wodami w sąsiedztwie. Gatunek bardzo ściśle jest związany z silnie przekształconym krajobrazem wiejskim. Dojrzałość płciową osiąga w trzecim lub nawet w czwartym roku życia. Związek obu płci ma prawdopodobnie charakter trwały. Trwale jest również przywiązanie pary do lęgowiska, ściślej do gniazda, które jest z roku na rok wykorzystywane, poprawiane, uzupełniane i nadbudowywane do tego stopnia, aż z czasem tworzy okazałych rozmiarów stertę gałęzi, patyków, chrustu i delikatniejszego materiału roślinnego, tworzącego wraz z dodatkiem ziemi wyściółkę. Do starego gniazda przylatuje najpierw samiec, mniej więcej z nadejściem kalendarzowej wiosny, zazwyczaj pod koniec marca lub z początkiem kwietnia, i swą obecność sygnalizuje charakterystycznym klekotaniem. Nieco później przylatuje samica i z tą chwilą rozpoczynają się osobliwe ceremonie godowe kończące się poprawianiem i nadbudową gniazda. Zniesienie składa się z 4-5 (wyjątkowo z 6-8) białych jaj o gładkich skorupach, składanych w odstępach dwudniowych i wysiadywanych przez samca i samicę od chwili zniesienia pierwszego lub drugiego jaja przez 33-34 dni. Pisklęta wykluwają się w odstępach jedno- lub dwudniowych. Oboje rodzice troskliwie się nimi opiekują i karmią oraz osłaniają szeroko rozpostartymi skrzydłami przed skwarem słonecznym. Najstarsze pisklę liczy prawie 10 dni, gdy wykluwa się ostatnie. To najstarsze, jako największe i najsilniejsze,

dominuje w gnieździe i nieustannie domaga się pożywienia. Wskutek takiego zachowania reszta rodzeństwa bywa najczęściej upośledzona i do tego stopnia niedożywiona, że wkrótce ginie. W gnieździe pozostają i przeżywają pomyślnie zazwyczaj 3-4 pisklęta. Po trzech tygodniach młode bociany są na tyle silne i sprawne, że często podnoszą się, stają i wreszcie próbują swych skrzydeł, wykonując nimi intensywne zamachy. Opuszczają gniazdo po 54-63 dniach od wyklucia. Początkowo towarzyszą rodzicom i są jeszcze przez dwa tygodnie karmione, nie oddalają się zbyt daleko od lęgowiska, a nawet często, zwłaszcza na noc, wracają do gniazda. Po około 70 dniach usamodzielniają się, zachowując związek z rodziną i tułają się aż do chwili nadejścia wielkiej, sierpniowej koncentracji w postaci tzw. sejmów bocianich, zapowiadających rychły, masowy odlot.

Pożywienie bociana białego składa się głównie z żab, drobnych ssaków, jaszczurek, dżdżownic, dużych owadów i ich larw (chrząszcze, szarańczaki). Zasięg występowania tego gatunku jest porozrywany: środkowa i południowa Europa, niektóre części Azji, północno-zachodnia Afryka. Jest to gatunek wędrowny. Europejskie bociany białe tworzą dwie potężne populacje — zachodnią i wschodnią, do której należą bociany w naszym kraju. Bociany należące do populacji wschodniej lecą szlakiem południowo-wschodnim ponad Półwyspem Bałkańskim, Bosforem, Małą Azją, Egiptem i doliną Nilu w kierunku Afryki południowej. Powrót na lęgowiska odbywa się tym samym szlakiem, ale przebiega znacznie szybciej. Szlak jesiennej wędrówki liczącej około 10 tys. km bociany pokonują w ciągu 3-4 miesięcy, natomiast na wiosnę od Kanalu Sueskiego do Polski przelatują w ciągu zaledwie 2 tygodni. Wędrówka odbywa się tylko podczas dnia, przy wykorzystaniu do lotu szybowcowego statycznego ciepłych prądów powietrza. Bociany lecą niejednokrotnie wysoko, przy dobrej pogodzie i widoczności osiągają wysokość do 2 tys. m. W Polsce gatunek jest pospolity, objęty ochroną. Jego lęgowiska są rozproszone po całym kraju z wyjątkiem obszarów górskich.

Bocian czarny (hajstra) jest symbolem Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego. Głowa, szyja, grzbiet, skrzydła i ogon są u tego gatunku jednolicie czarne z silnym metalicznym, zielonawym i purpurowofoioletowym połyskiem. Pierś, brzuch, pokrywy podskrzydłowe i podogonowe są białe. Dziób i nogi są ciemnoczerwone (jesienią i zimą brunatnawe). Ubar-

wienie samców i samic jest jednako-
we. Dookoła oczu i przed nimi oraz
na podbródku jest naga skóra bar-
wy czerwonej. Tęczówki są brunatne.
Upierzenie młodych na głowie, szyi
i na grzbiecie jest ciemnobrunate,
matowe, bez połysku. Pisklę w upie-
rzeniu puchowym (pierwszym i dru-
gim) jest białe, z wierzchu nieco ciem-
niejsze. Dziób ma cytrynowożółty;
nogi najpierw jasnoróżowe, później
bielejące. W wieku około 8 tygodni

Bocian czarny

drugie upierzenie puchowe jest zrzucane. Bocian czarny osią-
ga długość 90-100 cm, rozpiętość skrzydeł 145-210 cm. Sylwetka
w locie jest taka sama jak u bociana białego; jedyną różnicą jest
widoczne czarne upierzenie całego wierzchu ciała. W przeci-
wieństwie do bociana białego, ten występuje w lasach, uni-
kając bliskiego sąsiedztwa człowieka i jego osiedli. Prowadzi
skryty tryb życia. Pod względem biologii i zachowania przypo-
mina bociana białego. Dojrzałość płciową osiąga w wieku 3 lat.
Gniazdo umieszcza na drzewach, wyjątkowo na skałach, i wy-
korzystuje ten sam materiał budulcowy co bocian biały. Zwią-
zek obu płci jest trwały. Hajstra wykazuje silne przywiąza-
nie do gniazda, które zajmuje przez wiele lat. W zniesieniu są
przeważnie 4 jaja, białe z niebieskim odcieniem i słabym po-
łyskiem; składane są w odstępach dwudniowych. Bocian ten
gnieździ się raz w roku pod koniec kwietnia lub z początkiem
maja. Jaja wysiadują samiec i samica na zmianę od chwili znie-
sienia pierwszego jaja do wylęgnięcia ostatniego pisklęcia,
przez 35-46 dni. Młode przebywają w gnieździe około 9 tygo-
dni. Biologia rozrodu, opieka nad potomstwem i pożywienie są
podobne jak u bociana białego. Zasięg występowania gatunku
jest porozrywany: głównie środkowa i wschodnia Europa, Pół-
wysep Iberyjski, środkowa, wschodnia i częściowo zachodnia
Azja, południowa Afryka.

Jest to gatunek wędrowny, objęty ochroną. Populacja euro-
pejska zimuje głównie w południowo-wschodniej i południo-
wej, rzadziej w zachodniej Afryce, natomiast azjatycka na sub-
kontynencie indyjskim. W całej Polsce jest ptakiem rzadkim.
Liczebność oceniana jest na 1,1-1,2 tys. par lęgowych (w Euro-
pie 6,3-9,6 tys. par). Polska populacja należy do największych

Gęgawa

Gęś zbożowa

Gęś białoczelna

Batalion

w Europie, ale i tak bocian czarny jest u nas ok. 40 razy mniej liczny od bociana białego. W przeciwieństwie do bociana białego, gnieździ się także w lasach górskich, w Karpatach, nie tylko na pogórzu.

Jednym z najważniejszych w zachodniej Polsce miejsc gniazdowania ptaków wodno-błotnych jest dolina środkowej Warty. Gniazdują tam m.in.: bąk, bocian biały, gęgawa, bielik, błotniak stawowy, błotniak łąkowy, derkacz, żuraw, rybitwa białowąsa, rybitwa czarna. Dolina jest także jedną z najważniejszych w Polsce tras migracyjnych ptaków. W czasie wędrówek na znacznej powierzchni doliny, w tym także w granicach Parku, gromadzi się ok. 10 tys. gęsi zbożowych, białoczelnych i gęgaw, kilkaset batalionów i siewek złotych. Starorzecza w dolinie Warty są ważnym noclegowiskiem i żerowiskiem gęsi i żurawi.

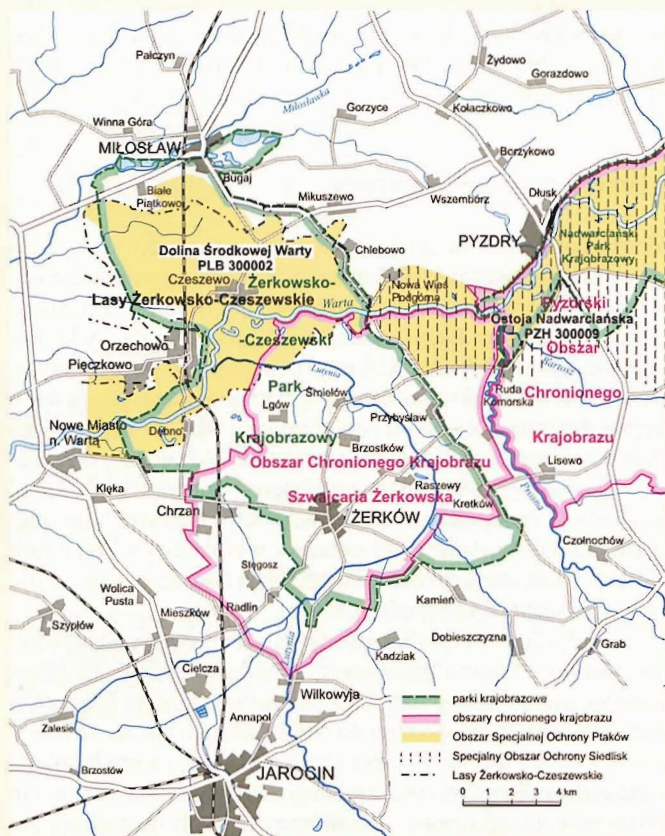
Na terenach Parku, jego otuliny i w najbliższej okolicy występuje także bogata fauna ssaków (nieopierze, owadożerne, zajęczaki, gryzonie, drapieżne, parzystokopytne). Szczególnie wiele gatunków występuje wzdłuż brzegów rzek. W środowisku tym zamieszkują ssaki ziemno-wodne (m.in.: wydra, bóbr, karczownik ziemnowodny, piżmak) oraz: ryjówka malutka, ryjówka aksamitna, badyłarka i mysz polna. W lasach Parku występują: sarny, jelenie europejskie, dziki, tchórze zwyczajne, lisy i jenoty. Zwierzęta te z lasów przechodzą także w doliny cieków, m.in. do wodopojów oraz na pola uprawne, gdzie często żerują. Różne typy łąk zamieszkują

norniki zwyczajne i krety. W lasach łągowych występują także nornice rude i myszy leśne. W różnych środowiskach leśnych występują jeże zachodnie.

Formy ochrony przyrody

Ważnym elementem działalności związanej z ochroną przyrody jest zabezpieczenie zachowania cennych przyrodniczo obszarów i tworów przyrody poprzez obejmowanie ich różnymi formami ochrony. Różnorodność biologiczna to nie tylko bogactwo gatunkowe, ale także inne poziomy organizacji przyrody, w tym również krajobrazowej. Z tego powodu ochrona musi być realizowana w sposób kompleksowy. Dlatego na obszarze Parku i w jego bezpośrednim sąsiedztwie niezależnie chronione są różne cenne obiekty przyrodnicze o znaczeniu lokalnym, krajowym i europejskim. Także sam Park i jego wybrane fragmenty objęte są dodatkową ochroną, wynikającą z krajowych i europejskich strategii ochronnych. Mają one też znaczenie dla rozwoju turystyki i krajoznawstwa.

Część Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego stanowi Obszar Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska, utworzony w 1989 r., na powierzchni 14 740 ha, w celu ochrony obszaru zbliżonego do naturalnego, o bardzo urozmaiconej rzeźbie terenu, bogatej szacie roślinnej i z rzadkimi gatunkami zwierząt. Wyznaczenie tego obszaru miało na celu nie tylko zabezpieczenie przed zniszczeniem lub degradacją zasobów przyrodniczych, ale także zapewnienie społeczeństwu warunków do wypoczynku i turystyki w środowisku o cennych walorach przyrodniczych. W zasięg tego obszaru wchodzi: zespół wzgórz morenowych na północ od Żerkowa, strome zbocza Pradoliny Berlińsko-Warszawskiej, część Wysoczyzny Mieszkowskiej z Pagórem Żerkowskim i Ozem Mieszkowskim, ciągnącym się od Zalesia do Chrzanu, fragment środkowego i dolnego odcinka doliny Lutyni oraz fragment doliny Warty z lasami łągowymi i starorzeczami. Wyznaczony Obszar Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska obejmuje teren zamknięty od północy rzeką Wartą na odcinku od Hermanowa (gmina Nowe Miasto) do lewobrzeżnych wałów przeciwpowodziowych Proсны. Od wschodu jego granica biegnie wzdłuż wałów aż do drogi Lisewo-Kretków. Południowy przebieg gra-

Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy w powiązaniu z innymi formami ochrony przyrody

nicy kończy się na drodze Lisewo–Kretków. Następnie granica prowadzi wzdłuż tej drogi, przez miejscowość Kretków, aż do przecięcia się z drogą leśną przed stawami rybnymi, prowadzącą dalej, aż do drogi Żerków–Dobieszczyzna. Po jej przecięciu granica prowadzi na południe drogą utwardzoną przez wieś Lisew, Łuszczanów – do Wilkowyi. Prowadząc wzdłuż szosy Wilkowyja–Radlin–Radliniec, granica dochodzi do drogi Żerków–Kłęka. Biegnie wzdłuż niej na zachód przez ok. 1 km, po czym zmieniając kierunek na północny, przez Wolicę Kozią dochodzi do Warty.

W 1994 r. północna część Obszaru Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska weszła w skład Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego. Pozostała część obszaru stanowi dla Parku strefę ochronną od strony południowej i zachodniej, łącząc się z Pызdrskim Obszarem Chronionego Krajobrazu o powierzchni 19 370 ha, będącym z kolei strefą ochronną od strony południowej dla położonego w pobliżu Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego.

Zgodnie z obecnie obowiązującymi przepisami i celami współczesnej ochrony przyrody obszary chronionego krajobrazu obejmują tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnią funkcję korytarzy ekologicznych, umożliwiającą migrację roślin, zwierząt i grzybów. Na obszarze chronionego krajobrazu mogą być wprowadzane m.in. zakazy zabijania dziko występujących zwierząt i niszczeniach ich schronień oraz miejsc rozrodu (z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb), likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, wydobywania torfu, zniekształcania rzeźby terenu, dokonywania zmian stosunków wodnych, likwidowania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy i obszarów wodno-błotnych, lokalizacji inwestycji mających ujemny wpływ na środowisko przyrodnicze.

W granicach Parku występują trzy rezerваты przyrody: Czeszewski Las, Dębno nad Wartą, Dwunastak.

Rezerwat Czeszewski Las powstał w 2004 r. na terenie gruntów leśnych, łąk, wód i bagien (pow. 222,61 ha), położonych w widłach rzek Warty i Lutyni w gminach Miłosław i Żerków w Leśnictwie Warta (obręb Czeszewo), na lewym brzegu Warty, na wysokości przeprawy promowej w Czeszewie. Rezerwat powstał z połączenia dwóch istniejących już rezerwatów utworzonych w 1959 r.: Lutynia i Czeszewo. Rezerwat przyrody Lutynia (pow. 43,41 ha), który znajdował się na prawym brzegu rzeki Lutyni, utworzono w celu zachowania fragmentów lasu łągowego wiązowo-jesionowego i grądu niskiego w wieku 100-160 lat o naturalnym składzie gatunkowym drzew i podszycia. Rezerwat Czeszewo (pow. 23,70 ha), znajdujący się na lewym brzegu Warty, naprzeciw wsi Czeszewo, utworzony został dla zachowania fragmentu lasu łągowego i grądu niskiego o cechach naturalnych z drzewostanami w wieku około 170 lat.

Rezerwat Czeszewski Las jest fragmentem Uroczyska Warta, stanowiącego zwarty kompleks leśny, położony na południowym brzegu Warty, o powierzchni 772,44 ha (w tym 634,99 ha lasu). Powierzchnia najcenniejszej przyrodniczo północnej części kompleksu, położonej za rzeką Lutynią, stanowi 498,28 ha (w tym

Rezerwat przyrody
Czeszewski Las

Rezerwat przyrody
Czeszewski Las

420,75 ha lasu). Celem ochrony przyrody rezerwatu jest zachowanie kompleksu naturalnych lasów i starorzeczy na terenie zalewowym Warty wraz z typową dla nich florą i fauną. Szczególnie dotyczy to zabezpieczenia najlepiej zachowanych w Polsce ekosystemów lasu łęgowego i grądu, populacji owadów związanych z rozkładającym się drewnem (m.in. chrząszczy: kozioroga dębosza, jelonka rogacza, ciolka matowego, tucznika, rzemlika kropkowanego oraz kózek), stanowiska bielika, zespołu ptaków typowych dla dobrze zachowanego lasu łęgowego, zwłaszcza licznych gatunków ptaków gnieźdzących się w dziuplach, oraz łąki selernicowej z występującymi na niej rzadkimi gatunkami roślin (selernicy żyłkowej, konitruta błotnego).

Podstawowe cele ochrony realizowane są przez utrzymanie warunków siedliskowych, zwłaszcza naturalnych zalewów wodami rzecznyymi, a przy ograniczonych możliwościach zalewowych – poprzez hamowanie odpływu części wód ze starorzeczy, zachowanie płatów roślinności o dużej różnorodności gatunkowej, zachowanie starodrzewi oraz podniesienie zasobów rozkładającego się drewna w lesie, które stanowi środowisko życia dla wymagających ochrony gatunków owadów żyjących w rezerwacie. Szczególne znaczenie ma nie tylko po-

zostawianie w lesie wszystkich martwych i obumierających drzew liściastych oraz wszystkich drzew dziuplastych, ale także odślanianie pni starych, obumierających i martwych dębów, stanowiących środowisko życia dla kozioroga dębosza.

Na wysokie wartości przyrodnicze lasów łęgowych w okolicach Czeszewa zwracano już uwagę na początku ubiegłego wieku, tworząc na tym terenie, prawdopodobnie w 1905, 1907 lub 1909 r., pierwszy w Wielkopolsce rezerwat przyrody (pow. 0,75 ha). Po I wojnie światowej drzewostan rezerwatu został znacznie wyrąbany, bowiem miejscowy leśniczy nie był w ogóle poinformowany o istnieniu rezerwatu i nakazał wycinkę najstarszych drzew. Mimo poważnych zniszczeń, powstałych w wyniku ówczesnej gospodarki leśnej, lasy czeszewskie jako całość zachowały jednak swoje wartości i wciąż były postrzegane jako jeden z najcenniejszych obiektów przyrodniczych w Wielkopolski, o wartościach porównywanym z Puszcą Białowieską. W latach 30. ubiegłego wieku zaproponowano utworzenie dwóch rezerwatów przyrody: jednego w okolicy przeprawy promowej na Warcie (obejmującego skupienie starych pomnikowych dębów) i drugiego w miejscu późniejszego rezerwatu Czeszewo. Prawdopodobnie rezerwaty te zostały utworzone na krótko przed 1939 r.

Po 1946 r. proponowano objęcie ochroną rezerwatową całego lasu o powierzchni 477,50 ha (dawne Leśnictwo Czeszewo), pomiędzy Wartą a Lutynią. Przed 1939 r. proponowano jednak także budowę w pobliżu Warty wału przeciwpowodziowego, który miał przeciąć las czeszewski, co spowodowałoby jego zniszczenie. Plan ten nie doczekał się realizacji. Do pomysłu przeprowadzenia wału przeciwpowodziowego przez las w bliskiej odległości od Warty powrócono jednak po 1946 r. Projekt ten również nie został zrealizowany, a wał został zbudowany wzdłuż Lutyni na południowy-wschód od lasu. Kompleks leśny między Lutynią a Wartą pozostał – przynajmniej potencjalnie – w zasięgu zalewów wodami rzecznyymi.

Lasy łęgowe Uroczyska Warta, wraz z lasami rozciągającymi się wzdłuż Warty poniżej Czeszewa (do wysokości rezerwatu przyrody Dębno nad Wartą), stanowią największy i najlepiej zachowany kompleks lasów łęgowych w Wielkopolsce i prawdopodobnie również w Europie. Teren Uroczyska War-

ta to typowa równinna terasa rzeczna, zbudowana głównie z mad rzecznych; ich udział w północnej części Uroczyiska położonej między Lutynią a Wartą sięga do 88%. W madach zaznacza się proces brunatnienia, będący świadectwem gładowienia łągów. Zwłaszcza w glebach południowej części Uroczyiska wyraźne są ślady użytkowania rolniczego. Rezerwat, podobnie jak teren całego Uroczyiska, znajduje się pod znacznym wpływem wód Warty i Lutyni. Wody tych rzek w postaci zalewów powierzchniowych najsilniej oddziałują na północną część obiektu, nieobwałowaną i podlegającą zalewom. Część południowa jest bowiem odcięta od wpływu zalewów wałem przeciwpowodziowym.

Fragmenty lasu czeszewskiego są regularnie zalewane na przełomie zimy i wiosny; zalewy letnie występują rzadko. Na terenie całego Uroczyiska zachowało się jedenaście starorzeczy Warty: Mała Starucha, Stara Warta (Starucha), Szaniec, Łojewo, Musiółka, Czaple, Podkowa, Przerwica, Zaskrzęcie Okrągłe, Zaskrzęcie Długie, Dębiński Rów. Występuje tam także kilka zarośniętych rynien po dawnych starorzeczach. Starorzeczka to jeden z ważniejszych elementów przyrody Uroczyiska Warty i samego rezerwatu. Są one miejscem występowania wodnych i bagiennych zbiorowisk roślinnych i charakterystycznej fauny. Najważniejszymi dla roślin siedliskami występującymi w rezerwacie są: stare lasy liściaste, starorzeczka, szuwały na brzegach starorzeczy, okresowo wysychające dna starorzeczy, łąki (m.in. fragment cennej ze względów florystycznych łąki selenicznej), skarpa nad Wartą wraz z obrywami podmywanymi wodami rzecznyymi i trawiaste murawy. W drzewostanach Uroczyiska, podobnie jak na terenie całego kraju, występuje w ostatnich latach obumieranie jesionów i dębów, co jest wynikiem pogorszenia się warunków wodnych i spadku poziomu wód gruntowych. W rezerwacie rosną stare i okazałe drzewa, wśród nich dęby osiągające wiek do ok. 160 lat, wys. do 34 m i do 400 cm obw. pni.

Obniżenia terenowe zajmują lasy łąkowe, w których w górnym piętrze występują: dąb szypułkowy, jesion wyniosły, wiąz: szypułkowy i pospolity, natomiast piętro dolne tworzą: grab zwyczajny, lipa drobnolistna i klon polny. W skład bardzo bogatego runa wchodzi m.in.: czyściec leśny, czartawa pospolita, jeżyna popielica, kostrzewa olbrzymia i ziarnopłon wiosenny. W miejscach wyżej położonych występują lasy gładowe, któ-

re tworzą: dąb szypułkowy z udziałem jesionu wyniosłego, lipy drobnolistnej i grabu zwyczajnego w domieszce z wiązem popolitym i klonem zwyczajnym. Na runo tego zespołu składają się: gwiazdnica wielkokwiatowa, groszek wiosenny, jaskier różnolistny, kokoryczka wielkokwiatowa, marzanka wonna, czyściec leśny, świerżabek gajowy, prosownica rozpierzchła i turzycza odległokłosa. Osobliwością jest rosnący w rezerwacie okazały klon zwyczajny (wys. 34 m, śr. pnia 80 cm).

Na terenie Uroczyska Warta stwierdzono występowanie 75 gatunków ptaków lęgowych lub prawdopodobnie lęgowych (39% gatunków lęgowych lub prawdopodobnie lęgowych odnotowanych na terenie Wielkopolski), w tym 27 gatunków zagrożonych w skali Europy, dla których lasy lęgowe mają istotne znaczenie dla ich przetrwania na kontynencie, lub będących bardzo silnie związanych z lasami lęgowymi.

W rezerwacie występują także zabytki kultury materialnej i niematerialnej. Są to: wpisane do rejestru średniowieczne grodzisko stożkowate w pętli starorzecza Szaniec oraz tradycyjne nazewnictwo terenowe dotyczące starorzeczy (Mała Starucha, Szaniec, Łojewo, Musiółka, Czaple) i nazw miejscowych (Czarny Most, Przerwica, Grabina).

Na terenie rezerwatu niezbędna jest obecnie eliminacja lub ograniczenie szeregu istniejących i potencjalnych zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych. Występujące przesuszenie siedlisk, ograniczenie częstotliwości i czasu trwania zalewów wodami rzecznyymi eliminuje się poprzez zatrzymywanie części wody z zalewów w starorzeczach (Musiółka, Czaple, Szaniec, Łojewo), podpiętrzenie wód Lutyni oraz odtworzenie połączenia Lutyni i starorzecza Łojewo przy zapewnieniu jednokierunkowego przepływu wody z Lutyni do starorzecza. Poprawa warunków wodnych przyczyni się do ograniczenia obumierania dębów i jesionów. Konieczne jest ograniczenie presji działalności człowieka (drogi leśne, prace leśne, ruch turystyczny) poprzez zmianę przebiegu i wprowadzenie okresowego udostępniania dróg leśnych w rezerwacie oraz ograniczenie masowego zwiedzania rezerwatu poprzez stworzenie zagospodarowania turystycznego (ścieżki przyrodnicze, pole biwakowe, starorzecza udostępnione do wędkowania) poza rezerwatem. Zanieczyszczenie wód Warty i Lutyni, podtapiających rezerwat, możliwe jest do wyeliminowania tylko poprzez uporządkowanie gospodarki wodno-ściekowej w zlewniach tych rzek.

Pozostawianie wszystkich martwych i zamierających drzew liściastych oraz wszystkich drzew dziuplastych w lesie, a także odsłanianie pni starych, obumierających i martwych dębów jest w stanie uzupełnić deficytowe biotopy dla wielu organizmów, w tym także dla kozioroga dębosza. Działania ochronne w rezerwacie obejmują m.in.: koszenie łąk w celu ich zachowania (w tym pozostawienie niekoszonych fragmentów zabagnionych i zarośniętych szuwarami), usuwanie samosiewów z łąk oraz unaturalnianie drzewostanów przez usuwanie drzew sosny lub świerka, przeszkadzających w rozwoju gatunków liściastych, szczególnie dębów, wiązów, jesionu wyniosłego, topoli białej, klonu polnego i derenia świdwy.

Do rezerwatu można dotrzeć drogami od strony południowej z Żerkowa przez Lgów lub Śmielów i Gąsiorowo, lub też – za zgodą Nadleśnictwa Jarocin – z Czeszewa promem przez Wartę. Poruszanie się na terenie rezerwatu pieszo, rowerem lub na nartach możliwe jest tylko po drogach leśnych (wyłącznie do 14 marca lub po 16 czerwca każdego roku).

Koło wsi Dębno na południowym stoku Pradoliny Berlińsko-Warszawskiej znajduje się utworzony w 1974 r. faunistyczny rezerwat przyrody Dębno nad Wartą (pow. 21,62 ha). Celem ochrony przyrody w tym rezerwacie jest zachowanie stanowisk rzadkich zwierząt bezkręgowych i ich siedlisk. Dotyczy to zwłaszcza lasów łągowych wiązowo-jesionowych z dębami, olszą czarną, wiązami i jesionem wyniosłym, źródlisk warunkujących istnienie unikalnych mikrosiedlisk oraz zróżnicowanych populacji zwierząt bezkręgowych, szczególnie rzadkich i chronionych gatunków mięczaków (w tym świdrzyków i gatunków równonogów charakterystycznych dla terenów górskich) oraz bogatych pod względem gatunkowym zbiorowisk roślinnych i rzadkich gatunków roślin.

Na terenie rezerwatu występują także siedliska boru mieszanego świeżego, lasu mieszanego świeżego oraz siedliska porolne, częściowo z nasadzeniami sosny zwyczajnej (ok. 60-70 lat.). Nasadzenia sosnowe w wieku ok. 40 lat występują także miejscami na siedlisku łągu wiązowo-jesionowego. W rezerwacie występuje, konieczna do zahamowania, ekspansja roślin obcego geograficznie pochodzenia, głównie robinii akacyjowej i czeremchy amerykańskiej. Ruch turystyczny w rezerwacie możliwy jest tylko na przechodzącej przez rezerwat ogólnodostępnej drodze Wolica Kozia-Dębno.

W 1959 r. utworzony został leśny rezerwat przyrody Dwunastak (pow. 9,12 ha), który znajduje się 5 km na południe od Miłosławia, przy leśniczówce Sarnice, położonej przy drodze do Orzechowa, w północno-zachodniej części Uroczyska Warta. W rezerwacie ochroną objęto zespoły leśne o naturalnych cechach grądu niskiego, łągu i lasu mieszanego. Drzewostan o niejednorodnym charakterze składa się głównie z dębów i sosny pospolitej (wys. do 30 m) w wieku ok. 170 lat. W górnym piętrze występują także graby i lipy, a jako domieszka: jesion wyniosły, klony, olsza czarna, wiązy i brzozy. Przy leśniczówce rosną znacznych rozmiarów: lipa (obw. 330 cm) i dąb (480 cm).

Na podstawie dyrektywy Unii Europejskiej w sprawie ochrony dzikich ptaków (tzw. Dyrektywa Ptasia) północna część Parku (lasy żerkowsko-czeszewskie) oraz niewielka północna część Obszaru Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska weszły w skład Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty, ważnego z punktu widzenia ochrony zasobów przyrody Europy. Dyrektywa ta naka-

zuje ochronę wszystkich gatunków ptaków naturalnie występujących w stanie dzikim na terytorium państw członkowskich oraz ustala zasady ochrony, regulowania liczebności, gospodarowania nimi i dopuszczalnego ich wykorzystania. W granicach tego typu obszarów ptaki mają korzystne warunki bytowania w ciągu całego życia, w dowolnym jego okresie albo stadium

Rezerwat przyrody Dwunastak

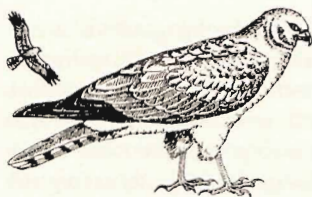
rozwoju. Obszary specjalnej ochrony ptaków wchodzi w skład Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000, będącej spójnym systemem obszarów chronionych na całym terytorium Unii Europejskiej, zabezpieczającym zagrożone w skali kontynentu siedliska przyrodnicze typowe dla różnych regionów biogeograficznych oraz siedliska zagrożonych i rzadkich gatunków roślin i zwierząt. Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty o powierzchni 52 832,8 ha jest jednym z 17 tego typu obszarów, położonych częściowo lub całkowicie w granicach województwa wielkopolskiego, o łącznej powierzchni 199,41 tys. ha (4,82% powierzchni wszystkich krajowych obszarów lądowych). Na terenie kraju znajdują się obecnie 124 obszary specjalnej ochrony ptaków o łącznej powierzchni 4721,8 tys. ha, w tym obszary lądowe 4138,0 tys. ha.

W granicach Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty, poza Żerkowsko-Czeszewskim Parkiem Krajobrazowym i Obszarem Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska, znajdują się także następujące formy ochrony przyrody: Nadwarciański Park Krajobrazowy oraz 6 obszarów chronionego krajobrazu – Pyzdrowski, Uniejowski, Goplańsko-Kujawski, Nadwarciański, Powidzko-Bieniszewski, Złotogórski. Powierzchnia tego obszaru w województwie wielkopolskim wynosi 92,52% całkowitej powierzchni obszaru, zajmującego także niewielką powierzchnię w województwie łódzkim. Na terenach Parku i w jego najbliższym sąsiedztwie obszar zajmuje tereny w gminach Żerków (1518,9 ha), Nowe Miasto nad Wartą (1071,8 ha) i Miłosław (4940,3 ha).

Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty obejmuje dolinę Warty pomiędzy wsią Babin koło Uniejowa a Dębniem. Dolina ma na tym odcinku szerokość od 0,5 km do około 5 km. Wypełniona jest przez mady i piaski, a jedynie w bezodpływowych obniżeniach występują niewielkie powierzchnie płytkich torfów. Cała dolina jest w zróżnicowanym stopniu przekształcona i odmiennie użytkowana. Na zdecydowanej większości obszaru dominuje ekstensywna gospodarka łąkowopastwiskowa z udziałem leśnictwa. Pola uprawne koncentrują się w miejscach wyniesionych oraz na krawędzi doliny, gdzie rozwinęło się umiarkowane osadnictwo rolnicze. Cały obszar charakteryzuje się harmonijnym kompleksem dobrze zachowanych ekosystemów, typowych dla ekstensywnie użytkowanej doliny rzecznej. Szata roślinna jest bardzo urozmaicona i zacho-

wała półnaturalny (zarośla tarniny i głógów, łąki, pastwiska, murawy, okrajki) i naturalny (lasy, wikliniska, łozowiska, roślinność wodna) charakter. Na całej powierzchni obszaru wśród siedlisk przeważają: łąki i pastwiska, grunty orne oraz tereny rolnicze z dużym udziałem elementów naturalnych; udział lasów liściastych i iglastych jest niewielki. Występuje tutaj cały szereg siedlisk chronionych w skali całego kontynentu, m.in.: starorzecza i naturalne eutroficzne zbiorniki wodne z dobrze wykształconymi zbiorowiskami roślinności wodnej i znacznym udziałem szuwarów z manną mielec i turzycą zaostrzoną, zmiennowilgotne łąki trzęślicowe, łągi wierzbowe, topolowe, olszowe i jesionowe, łąki selernicowe, torfowiska nakredowe, grąd środkowoeuropejski i subkontynentalny oraz łąkowe lasy dębowo-wiązowo-jesionowe. Na niedużych powierzchniach, głównie na obrzeżach doliny, zachowały się olsy porzeczkowe; bliżej koryta rzeki częste są wikliny nadrzeczne. Na piaszczystych zboczach występują murawy kserotermiczne i napiaskowe oraz lasy sosnowe. Zachodni fragment obszaru, na zachód od ujścia Prosny, zajmuje duży kompleks zalewowych, zbliżonych do naturalnych starych łągów jesionowo-wiązowych i grądów niskich. Różnorakie zmiany siedliskowe obszaru spowodowała zmiana naturalnego rytmu hydrologicznego Warty wskutek wybudowania zbiornika Jeziorsko. Obszary zalewowe z łąkami, pastwiskami, łągami i wiklinami nadrzecznymi znajdują się głównie w strefie międzywala oraz w ujściu Prosny. W zagłębieniach bezodpływowych, w obrębie terasy wydmowej, występują torfowiska przejściowe. W pasie przykorytowym Warty zespoły roślinności naturalnej kształtowane są tylko przez wody rzeki.

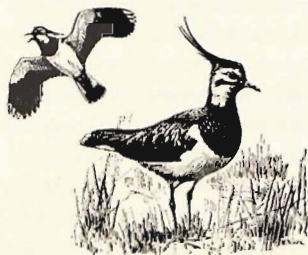
Dolina Środkowej Warty jest, obok doliny Noteci, najważniejszą ostoją ptaków wodno-błotnych w Wielkopolsce. Do tej pory odnotowano tutaj występowanie ponad 230 gatunków ptaków, z czego około 150 łągowych. Na terenie tego obszaru stwierdzono gniazdowanie aż 37 gatunków, których ochrona jest istotna dla całego kontynentu (bąk, bączek, ślepowron, bocian czarny, bocian biały, trzmielojad, kania czarna, kania ruda, bielik, błotniak stawowy, błotniak zbożowy, błotniak łąkowy, orlik krzykliwy, kropiatka, zielonka, derkacz, żuraw, batalion, dubelt, rybitwa rzeczna, rybitwa białoczelna, rybitwa białowąsa, rybitwa czarna, uszatka błotna, lelek, zimorodek, dzięcioł zielonosiwy, dzięcioł czarny, dzięcioł średni, lerka, świergotek polny, podróżniczek, jarzębatka, muchołówka mała, muchołówka

Błotniak zbożowy

białoszyja, gąsiorek, ortolan) oraz 19 gatunków wymienionych w *Polskiej czerwonej księdze zwierząt*, zawierającej rejestr i opis statusu gatunków zagrożonych wyginięciem w skali globalnej lub regionalnej: bąk, bączek, ślepowron, rożeniec, kania czarna, kania ruda, bielik, orlik krzykliwy, zielonka, sieweczka obroźna, batalion, dubelt, kulik wielki, rybitwa białoczerna, rybitwa białowąsa, rybitwa białoskrzydła, uszatka błotna, podróżniczek, wąsatka.

Jednym z najcenniejszych elementów fauny ptaków tego terenu są ptaki siewkowate i „łakowe” kaczki. Niestety, na skutek zmian zachodzących w dolinie obserwuje się postępujący spadek liczebności tej grupy. Niektóre gatunki (batalion, rożeniec) w ostatnich kilku latach zupełnie przestały gniazdować, a jeszcze w latach 80. ubiegłego wieku występowało tutaj kilkadziesiąt gniazdujących par. Inne gatunki wyraźnie zmniejszyły swoją liczebność, choć nadal populacje występujące w Dolinie Środkowej Warty należą do najważniejszych w Polsce. Należą do nich: czajka (700-1000 par), rycyk (200-250 par), krwawodziób (160-190 par), płaskonos (120-150 par) i cyranka (100-150 par). Lasy łęgowe w zachodniej części obszaru, w okolicach Czeszewa i Miłosławia, są ważną ostoją dzięcioła średniego. Na terenie tym do łęgów przystępują także: kania ruda, kania czarna oraz bielik. Prawdopodobnie jest to również jedyne w Wielkopolsce stanowisko łęgowe ślepowrona. Dolina Środkowej Warty ma także duże znaczenie dla ptaków migrujących, zwłaszcza siewkowatych i blaszkodziobych. Występujące tutaj koncentracje gęsi, głównie zbożowych i gęgaw, dochodzą do 10 tys. osobników. Zaobserwowano również duże stada świstunów (1,5 tys. osobników), krzyżówek (od 1,5-3 tys. do blisko 20 tys. osobników), łysek (2 tys. osobników), cza-

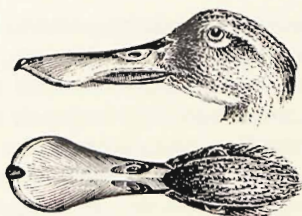
Czajka

jek (1 tys. osobników) i batalionów (1,2 tys. osobników). Wzdłuż Warty w granicach Parku (m.in. nad starorzeczem Starucha i w pobliżu ujścia Lutyni) gniazduje zimorodek.

Największymi zagrożeniami zewnętrznymi obszaru są zanieczyszczenie powietrza i wody w rzekach. Poważnym problemem jest także bardzo niekorzystne zmodyfikowanie naturalnej rytmiki wylewów Warty przez zbiornik Jeziorsko. Obniżenie poziomu zalewów oraz zmniejszenie ich częstotliwości powodują zanikanie i zmiany siedlisk wilgotnych, dla których wylewy były podstawowym czynnikiem siedliskotwórczym. Terenowi temu zagrażają także nielegalne wycinki drzew i krzewów, dzikie wysypiska śmieci i żwirownie, zrzuty ścieków, postępująca zabudo-

wa mieszkaniowa i kłusownictwo. Niekorzystne są także zmiany sposobu użytkowania gruntów, szczególnie wyłączenie z gospodarczego użytkowania łąk i pastwisk, które zarastają mniej wartościowymi, z przyrodniczego punktu widzenia, zaroślami. Poważnym zagrożeniem jest niekontrolowany rozwój turystyki i rekreacji odbywający się bez uwzględniania potrzeb ochrony przyrody.

Wyznaczenie obszaru Natura 2000 Dolina Środkowej Warty nie oznacza jego wyłączenia z użytkowania gospodarczego. Ochrona składników przyrody, dla ochrony których obszar ten został wyznaczony, może być bowiem realizowana z uwzględnieniem uwarunkowań gospodarczych. Nie podlega tutaj ograniczeniu działalność związana z utrzymaniem urządzeń i obiektów służących bezpieczeństwu przeciwpowodziowemu

Płaskonos, widok głowy z boku i od góry

Lyska w locie

Krzyżówka

oraz działalność gospodarcza rolna, leśna, łowiecka i rybacka, a także amatorski połów ryb, jeżeli niezagrożają one zachowaniu siedlisk przyrodniczych oraz siedlisk roślin lub zwierząt, ani nie wpływają w ujemny sposób na gatunki roślin i zwierząt, dla ochrony których obszar ten został wyznaczony.

Od granicy Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego w kierunku wschodnim rozciąga się planowany w ramach sieci obszarów Natura 2000 Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk Ostoja Nadwarciańska o powierzchni 26 653 ha, wyznaczony na podstawie dyrektywy Unii Europejskiej o ochronie siedlisk naturalnych oraz dzikiej fauny i flory (tzw. Dyrektywa Siedliskowa). Obszary tego typu wyznaczane są w celu trwałej ochrony siedlisk przyrodniczych lub populacji zagrożonych wyginięciem gatunków roślin oraz zwierząt, względnie w celu odtworzenia właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych tudzież odpowiedniego stanu ochrony tych gatunków. Granice Specjalnego Obszaru Ochrony Siedlisk Ostoja Nadwarciańska w znacznej części pokrywają się z granicami wschodniej części Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty. W granicach Ostoi Nadwarciańskiej znajduje się także niewielki północny fragment Obszaru Chronionego Krajobrazu Szwajcaria Żerkowska. Głównym walorem tego obszaru, pokrytego mozaiką lasów, pól uprawnych i łąk, są cenne kompleksy łąkowo-torfowiskowe, rozwinięte m.in. na kredzie jeziornej, z bogatą florą, żyjącą w warunkach zwiększonej wilgotności, wapieniolubną i słonolubną, skupiającą w skali Wielkopolski wiele osobliwości florystycznych. Najbardziej interesujące z nich to: kukulka krwista, goździk okazały, goryczuszka błotna, sit tępokwiatowy, groszek błotny, grażel żółty i grzybień biały. Siedliskami, których ochrona na terenie tego obszaru jest ważna w skali kontynentu, są: zwłaszcza starorzecza i inne naturalne eutroficzne zbiorniki wodne ze zbiorowiskami włosieniczników, dystroficzne zbiorniki wodne, torfowiska alkaliczne, łąki halofilne, zmiennowilgotne łąki trzęślicowe, torfowiska nakredowe, grąd środkowoeuropejski, lasy łąkowe i nadrzeczne zarośla wierzbowe, niżowe ziołorośla nadrzeczne i okrajkowe oraz niżowe łąki użytkowane ekstensywnie. Obszar obejmuje ochroną co najmniej 24 rodzaje siedlisk, których występowanie jest ważne w skali Europy. Są one wyjątkowo zróżnicowane (od bagiennych i torfowiskowych – do suchych, wydumowych) i na ogół bardzo dobrze zachowane. Za najcenniejsze z siedlisk

omawianego terenu należy uznać bardzo dobrze zachowane śródładowe łąki słonorośli, których ochrona jest uznana w Dyrektywie Siedliskowej za priorytet. Łąki te stanowią miejsce bytowania bogatych populacji ginących gatunków słonorośli (np. świbki nadmorskiej) oraz krytycznie zagrożonego w Polsce storczyka błotnego. Inne cenne typy siedlisk to m.in.: starorzecza i inne naturalne, eutroficzne zbiorniki wodne, murawy bliźniczkowe, łąki trzęślicowe, lasy łęgowe i nadrzeczne zarośla wierzbowe, wydmy śródładowe z murawami szczotlichowymi, murawy kserotermiczne, zbiorniki wodne z podwodnymi łąkami ramienic, zalewane muliste brzegi rzek, suche wrzosowiska, niżowe ziólorośla nadrzeczne i okrajkowe, łąki selernicowe, niżowe łąki użytkowane ekstensywnie, grąd środkowoeuropejski, łęgowe lasy dębowo-wiązowo-jesionowe.

Teren ten jest jednym z najbardziej interesujących florystycznie miejsc w Wielkopolsce. Występują tutaj gatunki wymagające ochrony w skali kontynentu (sasanka otwarta, starodub łąkowy) oraz aż 42 inne gatunki rzadkie lub chronione. Wśród nich najbardziej interesujące to: fiołek mokradłowy, goryczka wąskolistna, goryczuszka błotna, goździk kosmaty, goździk piaskowy, goździk pyszny, jarnik solankowy, kosaciec syberyjski, kruszczyk błotny, listera jajowata, mieczyk dachówkowaty, miecznik nadmorski, podkolan zielonawy, pszeniec grzebieniasty, selernica żyłkowana, skrytek drobnoowocowy, skrzyp olbrzymi, stokłosa graniasta, storczyk błotny, turzyca ciborowata, widlicz spłaszczony, widłaczek torfowy, widłak goździsty oraz widłak jałowcowaty. W dolinie Warty w granicach Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty oraz Specjalnego Obszaru Ochrony Siedlisk Ostoja Nadwarciańska stwierdzono występowanie co najmniej 10 gatunków zwierząt wymagających ochrony w skali kontynentu (bóbr, wydra, nocek duży, kumak nizinny, traszka grzebieniasta, boleń, koza, piskorz, różanka, kozioróg dębosz). Ponadto występuje tu wiele innych rzadkich już obecnie gatunków zwierząt (m.in. nietoperzy, ryb, owadów wodnych, pijawek, mięczaków).

Do potencjalnych obszarów siedliskowych wymagających ochrony zalicza się także proponowany przez pozarządowe organizacje proekologiczne Obszar Specjalnej Ochrony Siedlisk Lasy Żerkowsko-Czeszewskie o powierzchni 10 500 ha, obejmujący północną część Parku. Obszar ten obejmuje największe z istniejących na terenie środkowej Wielkopolski powierch-

nie łągów wiązowo-jesionowych, które reprezentują wszystkie znane z terenu Polski postacie tych lasów. Wraz z dobrze zachowanymi płacami niskich łągów tworzą one typowy dla dolin rzecznych kompleks żyznych lasów liściastych. Lasom towarzyszą różne typy ekosystemów łąkowych, wśród których najcenniejsze są tzw. łąki selernicowe, typowe dla siedlisk nadrzecznych. Odnaleziono tutaj 6 rodzajów siedlisk wymagających ochrony w skali kontynentu: łąkowe lasy dębowo-wiązowo-jesionowe, łąka środkowoeuropejska, starorzeczka i inne naturalne eutroficzne zbiorniki wodne, zalewane muliste brzoża rzek, łąki selernicowe oraz łąki użytkowane ekstensywnie. Występuje tutaj niemal 40 gatunków roślin uznawanych za rzadkie i zagrożone na terenie Wielkopolski lub całego kraju (m.in.: czarcikęsik Kluka, fiołek mokradłowy, gnieźnik leśny, groszek błotny, krwawnik wierzbolistny, podkolan biały, selernica żyłkowana oraz wolffia bezkorzeniowa). Ochrona dotyczy także zwierząt (bóbr, wydra, kumak nizinny, piskorz oraz dwa gatunki chrząszczy: jelonek rogacz i kozioróg dębosz).

Na terenie Parku i w jego okolicy występują także twory przyrody chronione jako jej pomniki. Są to głównie pojedyncze okazałe drzewa, wśród których przeważają dęby: szypułkowy i bezszypułkowy. Ochroną objęte są także: lipa drobnolistna i jesion wyniosły, a także gatunki drzew obcego pochodzenia. Ochroną jako pomniki przyrody objęte są również grupy drzew w Żerkowie (jesion wyniosły, grab zwyczajny, dęby: szypułkowy i bezszypułkowy, klon polny, topola biała) i Tarcach (dąb szypułkowy i sosna pospolita oraz świerk pospolity, sosny smółka i wejmutka, platan klonolistny). Na terenie rezerwatu przyrody Czeszewski Las, w pobliżu przeprawy promowej na Warcie, ochroną jako pomnik przyrody objęta jest grupa 39 dębów szypułkowych (obw. pni do 620 cm). Występuje tutaj także 77 innych okazałych drzew o wymiarach kwalifikujących je do uznania za pomniki przyrody – wiąz górski (brzost) (obw. do 350 cm), dąb szypułkowy (obw. do 550 cm), grab zwyczajny (obw. do 306 cm), jesion wyniosły (obw. do 360 cm), klon polny (obw. do 208 cm), osika (obw. do 435 cm), topola biała (obw. do 450 cm), wierzba krucha (obw. do 455 cm).

Pomniki przyrody występują w parkach podworskich, jako pojedyncze drzewa lub grupy drzew rosnących na pobrzeżu lasu, wśród zabudowań wiejskich, na terenach leśnych i na łąkach. Wymienić należy zwłaszcza drzewa rosnące w Czesze-

wie, Śmiełowie, Brzostkowie, Rogaszycach, Kretkowie, Żerkowo, Szymanowicach i Tarcach.

Na terenie Parku i w jego okolicy występują liczne gatunki roślin, zwierząt i grzybów objęte ochroną gatunkową, zarówno częściową, jak i ścisłą. Ma ona na celu zapewnienie przetrwania i właściwego stanu ochrony dziko występujących gatunków oraz ich siedlisk, gatunków rzadko występujących, podatnych na zagrożenia i zagrożonych wyginięciem oraz objętych ochroną na podstawie umów międzynarodowych, a także zachowania różnorodności gatunkowej i genetycznej. W przypadku ptaków drapieżnych (bielik, kania: ruda i czarna) oraz bociana czarnego prowadzona jest także strefowa ochrona gniazd. Dla pełnej ochrony tych ptaków wymagana jest nie tylko ochrona ich miejsc gniazdowania, ale także żerowisk. W przypadku bielika i bociana czarnego jest to zachowanie mokradeł i zbiorników wodnych, a w przypadku kań zachowanie niezabudowanych i nieprzekształconych dolin rzek i obrzeży zbiorników wodnych (kania czarna) oraz zachowanie ekstensywnie użytkowanego krajobrazu rolniczego (kania ruda).

Z dziejów – walory kulturowe

Zalesione tereny położone między Lutynią, Wartą i Prosną stanowiły naturalne, wyjątkowo sprzyjające warunki dla obrony ludności zamieszkującej niegdyś obszar obecnego Parku i jego najbliższe sąsiedztwo. Znaleźiska archeologiczne pochodzące m.in. z okolic ujścia Prozny do Warty, doliny dolnego biegu Lutyni oraz Nowego Miasta nad Wartą wyraźnie wskazują, że teren ten był od kilku tysięcy lat penetrowany przez człowieka. Najstarsze ślady osadnictwa społeczeństw o gospodarce zbieracko-łowieckiej (Jarocin) związane są z kulturą chojnicko-pieńkowską z VII-V w. p.n.e. (drobne przedmioty wykonane z kamienia i rogu, krzemienne ostrza strzał i harpunów) oraz z okresem neolitu (Nowe Miasto, Jarocin), czyli młodszej epoki kamienia (4500 r. p.n.e. – 1700 r. p.n.e.). Znaczna intensyfikacja osadnictwa na terenie obecnego Parku występowała w okresie epoki brązu (ok. 2300 r. p.n.e. – VII w. p.n.e.) i żelaza (od ok. połowy VIII w. p.n.e.). Odkryto także ślady osad kultury łużyckiej i kultury trzcinieckiej oraz cmentarzyska kultury pomorskiej i przeworskiej, a także okresu lateńskiego i wpływów

rzymskich (III w. p.n.e. – V w. n.e.) (cmentarzysko w Radlinie, osady w Jarocinie).

Początek i rozwój kultury łużyckiej występującej między 1300 r. a 400 r. p.n.e. przypada na koniec epoki brązu, a rozkwit na początek epoki żelaza. W okresie kultury łużyckiej powstało grodzisko zwane Modlicą w pobliżu ujścia Proсны do Warty. Prawdopodobnie kontrolowano z niego przeprawy i żeglugę na Prośnie i Warcie. Odgrywało ono pewną rolę jeszcze we wczesnym średniowieczu.

Kultura trzciniecka (osady w Dębnie i Lgowie) rozwinęła się we wczesnej epoce brązu w okresie od 1900 do 1000 r. p.n.e. W Lgowie znaleziono m.in. ziemiankę z otoczonymi kamieniami paleniskami, krzemienne groty do strzał oraz różne użytkowe przedmioty z brązu. „Skarb” w postaci brył brązu i surowego żelaza z wczesnej epoki żelaza znaleziono w Przybysławiu.

Kultura pomorska (cmentarzyska w Raszewach i Stęgoszy), następująca po kulturze łużyckiej (cmentarzyska w Nowym Mieście, Bugaju, Jarocinie) na terenie niemal całej Polski, rozwinęła się w epoce żelaza w okresie VII-III w. p.n.e. Odznaczała się charakterystycznym obrządkiem pogrzebowym z urnami twarzowymi i grobami skrzynkowymi oraz płaskimi cmentarzyskami w odróżnieniu od kurhanowego pochówku kultury łużyckiej. Osadnictwo rozwinięte było w osiedlach otwartych, a gospodarka opierała się głównie na hodowli. W Raszewach znaleziono duże cmentarzysko ciałopalne (90 grobów na powierzchni ok. 5 ha), będące pozostałością po ludności kultury łużyckiej.

Także w epoce żelaza rozwinęła się między III w. p.n.e. a V w. n.e. kultura przeworska (Dębno), która zastąpiła na znacznej części terytorium wcześniejszą kulturę pomorską. Podstawą gospodarki tej kultury było głównie rolnictwo oraz hodowla zwierząt. Rozwijał się handel z południową Europą oraz na wysokim poziomie była produkcja rzemieślnicza.

Liczba osad wyraźnie wzrosła w średniowieczu (V-XV w.). W Bugaju znaleziono groby szkieletowe z X-XI w., natomiast w Radlinie w 1885 r. skarb srebrnych denarów krzyżowych (moneta bita w Saksonii dla potrzeb handlu ze Słowianami) z drugiej połowy XI w. Rozwojowi osad sprzyjało położenie nad rzekami. Prawdopodobnie już od wczesnego średniowiecza miejscowe osadnictwo podporządkowane było strukturze grodowej. Stosunkowo dobrze na terenie obecnego Parku roz-

winięte był osadnictwo w okresie XI-XIV w. Na uwagę zasługuje zwłaszcza grodzisko Franciszków związane z wczesnym średniowieczem (połowa VI w. – XIII w.). Okrągłe w podstawie grodzisko ma kształt ściętego stożka o wysokości do 12 m, i otoczone jest podwójną linią wałów i rowów. Znalezione tu przedmioty datowane są na XI-XII w., przy czym najstarsze są fragmenty ceramiki związane z kulturą łużycką. W średniowieczu obiekt o konstrukcji ziemnej z umocnieniami drewnianymi podwyższono o 1,5-2 m i zaopatrzone w nową konstrukcję drewnianą oblepioną gliną, a dziedziniec wewnętrzny wybrukowano. Istnieją także informacje o zniszczonych grodziskach w Raszewach i Lisewie. Ślady osadnictwa w okolicach Nowego Miasta nad Wartą pochodzą z przełomu er, szczególnie wyraźną pozostałością jest znajdujące się na północ od miasta grodzisko z XI-XII w. (wys. 10 m, średnica u podstawy 30 m) zwane Zamczyskiem lub Kopcem z fosą i wysokim wałem.

W Muzeum Regionalnym w Jarocinie znajdują się fragmenty ceramiki i różne przedmioty o charakterze militarnym pochodzące z grodziska w Nowym Mieście. W latach 1992-1994 prowadzone były tam badania archeologiczne. Wykazały one, że w pierwszej połowie XIV w. stała tam drewniana wieża rycerska rodu Doliwów, która przetrwała do lat 80. tego stulecia. Prawdopodobnie w 1384 r. w czasie walk zbrojnych między rodami wielkopolskimi, które wybuchły po śmierci Ludwika Węgierskiego (1326-1382; króla Polski w latach 1370-1382), uległa zniszczeniu w pożarze. Później postawiono kolejną drewnianą wieżę, a na przełomie XV i XVI w. murowaną, która w końcu XVIII w. była już w ruinie, a w XIX w. została rozebrana.

Na brzegu Warty odkryto także ślady wytopienia rudy darniowej⁷ oraz pozostałości pieców do wypalania wapna. W miejscowości Chrzan odkryto cmentarzysko szkieletowe z wczesnego średniowiecza. W Przybysławiu odkryto pozostałości średniowiecznej osady garncarskiej.

Żerków i Nowe Miasto wymienione są w dokumencie z 1283 r. wydanym przez księcia Przemysła II (1257-1296, króla Polski od 1295 r.), ustanawiającym prawa w obu miastach na wzór praw obowiązujących w Kaliszu. W XIII w. zorganizowana została także sieć parafii. Siedzibą stosunkowo dużego dekanatu (49 parafii w 1510 r.) stało się Nowe Miasto.

Prawdopodobnie za panowania Przemysła II założono różne miasta prywatne. Wiadomości o nich pochodzą dopiero z przełomu XIII i XIV w. Przypuszczenia te dotyczą m.in. Jarocina (własność rodu Zarembów), Nowego Miasta nad Wartą (bliżej niezidentyfikowany Mikołaj, prawdopodobnie z rodu Doliwów) oraz Żerkowa. W pochodzącym z 1312 r. akcie z projektowanym podziałem dzielnicy wielkopolskiej pomiędzy synów zmarłego księcia Henryka III Głogowskiego (1251/1260-1309), w latach 1306-1309 księcia wielkopolskiego, przedstawiono podział Wielkopolski na 25 dystryktów ze stolicami, z których jedną miało być Nowe Miasto. W okresie po załamaniu się rządów czeskich w Polsce, po śmierci Wacława II Czeskiego (1271-1305), króla Czech i od 1300 r. króla Polski, właśnie miasta wielkopolskie stanowiły najtrwalsze oparcie dla rządów Henryka i następnie jego pięciu synów. Rozwijał się w nich handel i rzemiosło. W XIII w. w Solcu, położnym obecnie około 7 km na zachód od granic Parku, istniały np. składy solne.

W Raszewach w 1882 r. odnaleziono skarb srebrny zakopany po 1061 r. złożony z ponad 130 monet arabskich, czeskich, niemieckich, węgierskich, kawałów srebra i fragmentów ozdób. W 1890 r. znaleziono w Żółkowie skarb srebrnych monet z XI w. ukrytych w glinianym garnku.

W okresie I Rzeczypospolitej (od połowy XV w. do 1795 r.) na terenach tych przebiegała granica między województwami poznańskim i kaliskim. W 1793 r. okolice Żerkowa i Nowego Miasta znalazły się na pograniczu zaboru pruskiego; granica wytyczona była na Prośnie. W pobliżu przeprawy promowej w Pogorzeliczy utworzona została komora celna. Rozwój społeczno-gospodarczy terenów po obu stronach granicy przebiegał odmiennie, co powodowało rozkwit przemytu na bardzo dużą skalę. Na teren zaboru rosyjskiego przemycano wyroby przemysłowe, lekarstwa i spirytus, natomiast z zaboru rosyjskiego transportowano głównie bydło. W 1817 r. administracja pruska wprowadziła na terenie zaboru nowy podział administracyjny, który był zgodny z podziałem istniejącym na terenie całego państwa pruskiego.

W okresie zaborów, zwłaszcza w drugiej połowie XIX w., na terenie obecnego Parku wyraźnie zwiększyła się liczba osadników niemieckich, a spadła liczba ludności pochodzenia żydowskiego. Miejscem zamieszkiwania Niemców i Żydów były głównie miasta, w których obok kościołów katolickich zaczęto

budować także zbory ewangelickie i synagogi. Większe skupiska ludności niemieckiej występowały we wsiach kolonizacyjnych oraz w Boguszynku i Radlińcu (dawnych osadach olenderskich).

Na terenie Parku i w jego najbliższej okolicy znajdują się miejscowości o bogatej historii, w których zachowały się m.in. dawne kościoły i kaplice, dwory i pałace, parki, zabudowa folwarczna, dawne domy mieszkalne, krzyże przydrożne, kapliczki i figurki oraz dawna infrastruktura techniczna. Za-

chowane do dzisiaj materialne pozostałości przeszłości są świadectwem potrzeb gospodarczych, artystycznych i politycznych ówczesnych właścicieli oraz kultury późniejszych użytkowników. W końcu XIX w. w Wielkopolsce w architekturze dworów i pałaców zauważalny jest nurt określony jako styl narodowy, występujący głównie w rezydencjonalnym budownictwie wiejskim. Pozbawienie Polski niepodległości spowodowało, że pod koniec XIX w. poszukiwano także w architekturze polskich narodowych cech i symboli. Na przełomie XIX i XX w. wykreowano w architekturze tzw. styl dworski, traktowany jako symbol narodowej kultury, pielęgnujący tradycje szlacheckie i niepodległościowe, skierowany przeciwko germanizacyjnym wpływom zaborcy. W Wielkopolsce w stylu narodowym powstawało wiele dworów i pałaców, m.in. w Winnej Górze.

Zygmunt ks. Czartoryski w swojej publikacji *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim* (1896, Księgarnia

Krzyż przydrożny
w okolicach Dębna

Kapliczka przydrożna
w okolicach Dębna

J.K. Żupańskiego w Poznaniu) pisał: „Każdy kraj ma pewne cechy zewnętrzne, oryginalne odróżniające go od krajów postronnych. Cechy te nadaje krajom po części przyroda, jak np. górzystość, lesistość, bagnistość itp. – ale w części większej obyczaje zamieszkujących je ludzi, a więc strój oryginalny ludowy, a jeszcze więcej sposób i kształt budowania domostw. Tak i naszemu krajowi właściwym był niegdyś oryginalny styl budownictwa, przynajmniej wiejskiego, wyrobiony wiekami, zastosowany do środków i materiałów budowlanych miejscowych, odpowiadających klimatowi krajowemu, potrzebom i zwyczajom mieszkańców. Niestety, wobec teraźniejszych prądów niwelacyjnych i skutkiem nowoczesnych stosunków kosmopolitycznych, jak zacierają się wszelka oryginalność i odrębność, tak i styl swojski budownictwa wiejskiego w naszym kraju coraz więcej zanika”. Starał się także określić zasady, jakim powinna odpowiadać ówczesna polska siedziba ziemiańska: „Dwory wiejskie zatem nie w górę i na dół, lecz poziomo wzdłuż i wszerz rozpościerać się mają; a jeśli zdarzy się, że nie wszystko na jednym piętrze się zmieści, wtenczas lepiej jest zamiast drugiego piętra dawać z czasem wedle potrzeby skrzydła i oficyny”. Wznoszone w tej konwencji budowle nawiązywać miały do wzorów architektury baroku i klasycyzmu, a więc do epok utożsamianych z rozkwitem kultury staropolskiej.

Od końca XVIII w. zaczęto wznosić budynki gospodarcze w całości murowane i kryte dachówką. Już wówczas budowano je w pewnym oddaleniu od pałacu (np. w Śmiełowie). Budowane były starannie, często z ozdobnymi fasadami, także w przypadku budynków bezpośrednio związanych z produkcją rolną. Przy dworach i pałacach zakładano parki. W XVIII w. były to założenia nawiązujące do ogrodów włoskich. Od XIX w. założenia parkowe zaczęto przekształcać w angielskie parki krajobrazowe, charakteryzujące się wykorzystywaniem elementów naturalnych (rzeźby terenu, wody, roślinności i zwłaszcza drzewostanu).

Rozwojowi gospodarki, handlu i transportu towarowego w końcu XIX w. sprzyjała budowa linii kolejowych. Czynniki ich rozmieszczenia na terenach zaboru pruskiego miały nie tylko charakter militarny i polityczny, ale także ekonomiczny, głównie ze względu na rozwijający się w Wielkopolsce przemysł rolno-spożywczy. Przy liniach kolejowych powstawało dobrze rozwinięte techniczne zaplecze serwisowe kolei. Linię

kolejową Oleśnica–Gniezno (105 km na terenie Wielkopolski) otwarto w 1875 r., a linię Orzechowo–port nad Wartą (dł. 1,1 km) w 1881 r. W gospodarce leśnej na terenach nadrzecznych do transportu drewna stosowano także promy. Używanym do dziś zabytkiem techniki jest kursujący przez Wartę na wysokości Czeszewa prom Nikodem, będący przykładem tradycyjnego rozwiązania technicznego przeprawy przez rzekę, służącego pierwotnie do wywozu drewna z lasu. Obecnie prom wykorzystywany jest głównie do przewozu okolicznych mieszkańców i turystów.

W XVIII w. zapoczątkowano prace regulacyjne i melioracyjne w dolinie Warty. Kontynuowano je w XIX i XX w. W XVIII w. podejmowane były także próby uregulowania Proсны, której ze względu na płycizny i nierówny spadek nie używano nawet do organizowania większych spławów drewna. W 1794 r. rząd pruski nakazał wykonanie pomiarów Proсны od Kalisza do ujścia i przygotowanie tego odcinka do spławiania drewna. Sporządzony w oparciu o pomiary wykonane w latach 1795-1800 kosztorys wykazał jednak, że ewentualne zyski nie pokryją kosztów poniesionych przy oczyszczaniu rzeki. Projekt został więc odrzucony. Różne drobne prace regulacyjne prowadzone w latach następnych umożliwiły spławianie drewna Prosną po 1840 r.

W celu zwiększenia i doskonalenia produkcji rolnej w Wielkopolsce po 1860 r. rozwinęły działalność kółka rolnicze, będące dobrowolnymi społeczno-gospodarczymi organizacjami chłopskimi. Wybuch powstania styczniowego w 1863 r. zahamował m.in. działania związane z rozwojem oświaty i podnoszeniem poziomu gospodarczego mieszkańców wsi. Dopiero po upadku powstania nastąpił wyraźny przełom w podejściu do walki o niepodległość, polegający na zastąpieniu walki zbrojnej pracą organiczną. W taki sposób rozumował także ks. Tułodziecki, założyciel pierwszego w Wielkopolsce Kółka Włościańskiego w Miłostawiu w końcu 1865 r. lub na początku 1866 r. Było to Parafialne Ludowe Towarzystwo Rolnicze, które stanowiło filię Towarzystwa Rolniczego Średzko-Gnieźnieńsko-Wrzesińskiego, uważane za pierwszą organizację w Wielkopolsce złożoną z włościan. W 1913 r. do Związku Poznańskich Kółek Rolniczych należało m.in. kółko z Nowego Miasta, Pogorzelic, Miłostawia, Winnej Góry, Żerkowa, Wilkowyi i Żernik. W 1936 r. do Wielkopolskiego Towarzystwa Kółek Rolniczych należały m.in. kółka z Brzostkowa, Mieszkowa, Wilkowyi, Żerkowa i Żernik.

Jeden z pierwszych banków ludowych założono w Żerkowie w 1873 r. W Nowym Mieście i Żerkowie działały także towarzystwa przemysłowców, koła śpiewackie i oddziały Towarzystwa Czytelni Ludowych. Działalność patriotyczną prowadziły także bractwa strzeleckie (istniejące od XVII w.).

W dworach i pałacach zamożnych właściciele gromadzone były bogate zbiory sztuki, artystycznych wyrobów rzemieślniczych, różnego rodzaju kolekcje i księgozbiory. Ziemianie wielkopolscy, urządzając swoje domy kierowali się określonym systemem wartości i poczuciem estetyki. Kontynuowano zwłaszcza kulturę szlachecką, manifestowano świadomość narodową, przestrzegano pewnych wzorców etycznych. Polski dwór w XIX i XX w. przyjął funkcje kulturowe, społeczne i edukacyjne, a styl życia prowadzonego w zaborze pruskim znajdował wyraz w obyczajach, gustach artystycznych, sposobie wyposażania wnętrz i jakości gromadzonych zbiorów.

W większości siedzib szczególną rolę pełniło miejsce poświęcone refleksji nad historią Polski (tzw. miejsce trofealne) oraz podkreślające historyczne zasługi rodu. W odpowiednio wybranym pomieszczeniu lokowano obrazy, militaria, sztandary, popiersia wodzów oraz pamiątki historyczne. Całość tego rodzaju zbiorów miała tworzyć czytelny program ideowy, wywołujący patriotyczną interpretację doniosłych wydarzeń z przeszłości kraju. Starano się eksponować udział przodków w znaczących wydarzeniach historycznych, np. insurekcja kościuszkowska, Legiony Dąbrowskiego, powstania narodowe w XIX w., powstanie wielkopolskie w 1918 r. Wartość emocjonalna zgromadzonych przedmiotów była bardziej istotna niż ich jakość artystyczna, dlatego często obok wybitnych dzieł sztuki znajdowały się przedmioty codziennego użytku, należące do wybitnego przodka. „Miejsca trofealne” spełniające ważną funkcję społeczną sytuowane były zazwyczaj w reprezentacyjnym lub centralnym punkcie rezydencji. W mniej okazałych domach ziemiańskich były one często ograniczane tylko do jednego pokoju lub nawet do jednej przeszklonej szafy.

Powszechnie znanym i silnie oddziałującym na wielkopolskie środowisko ziemiańskie w XIX w. „miejsce trofealne” było urządzone po 1815 r. przez gen. Jana H. Dąbrowskiego muzeum w pałacu w Winnej Górze. Gromadzona przez całe jego życie kolekcja była ukierunkowana tematycznie i przemyślana. Przypuszcza się, że pragnął on stworzyć w Winnej Górze rodzaj

narodowego panteonu. Obok kolekcji broni, obrazów, fresków, rzeźb umieścił tam także osobiste pamiątki, m.in. tabakierkę Napoleona, szkatułkę z otrzymanymi odznaczeniami, mundury oraz przestrzeloną wełnianą rękawiczkę, którą miał na ręce, gdy został ranny pod Berezyną. Syn generała, Bronisław Dąbrowski, zamówił w Padwie popiersia słynnych wodzów: Sobieskiego⁸, Czarnieckiego⁹ i Napoleona¹⁰. Tłem i uzupełnieniem zgromadzonych zbiorów był wystrój i dekoracja wnętrz dworskich, znajdujące się tam rzeźby, obrazy oraz polichromie ścian, niosące również określone treści ideowe i symboliczne. Ściany gabinetu Dąbrowskiego ozdobione były polichromiami pokazującymi pomniki nagrobne jego poległych towarzyszy broni, przedstawione na tle włoskich krajobrazów. Kolekcję uzupełniały liczne obrazy, głównie pędzla Jana Gładysza¹¹, m.in. *Wjazd gen. Henryka Dąbrowskiego do Poznania w 1806 roku* (dziś obraz znajduje się w Muzeum Historii Miasta Poznania w ratuszu) oraz liczne portrety generała, w tym – niezachowany – przedstawiający Dąbrowskiego z antyczną rzeźbą Aleksandra Wielkiego¹². Kolekcja generała, w tym zbiór cennej broni, nie zachowała się jednak do czasów współczesnych i została rozproszona. W testamencie właściciel powierzył ją Warszawskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk, uzasadniając zamiar tym, że chciałby, „aby każdemu Polakowi wolno było rzeczy te [...] oglądać”. Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. w ramach represji wszystkie zbiory publiczne zostały jednak zarekwirowane przez cara Mikołaja I¹³. Cenna kolekcja broni wzbudziła szczególne zainteresowanie cara, który w tym czasie tworzył własną. Zagarnięte zbiory po generale stanowiły zatem podwaliny carskiej kolekcji broni i zostały umieszczone w Arsenale Carskiego Siola, a następnie w Ermitażu¹⁴ w Sankt Petersburgu. Reszta zbiorów została rozproszona po różnych muzeach w Rosji.

Niewielką część pamiątek po Dąbrowskim, głównie przedmioty o wartości rodzinno-sentymentalnej (rzeczy osobiste, korespondencja), odziedziczył wraz z Winną Górą Henryk Mańkowski – wybitny kolekcjoner i mecenas instytucji naukowych. W 1892 r. ofiarował Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk kolekcję ponad 800 motyli z Wielkopolski i Śląska. Jego życiową pasją i specjalnością było jednak kolekcjonowanie i opisywanie monet, których zebrał około 10 tys. Zbierał m.in. monety polskie, w tym także najstarsze piastowskie, starając się skompletować wszystkie typy. Wiele cennych okazów ze swe-

go zbioru Henryk Mańkowski ofiarował utworzonemu w 1883 r. Gabinetowi Numizmatycznemu Muzeum Narodowego w Krakowie, powstałego w 1879 r. W 1907 r. przekazał m.in. 412 denarów krzyżowych z XI w., pochodzących ze skarbu znalezionego w okolicach Winnej Góry, oraz 20 antycznych monet greckich i rzymskich. W 1910 r. podarował do Gabinetu Numizmatycznego ozdoby srebrne z XI w. stanowiące część skarbu znalezionego w Dzierznicy, a w latach 1916-1918 przekazał kilkaset bonów wojennych, asygnat i monet zastępczych z lat 1914-1915 pochodzących z różnych miast Wielkopolski i Pomorza Zachodniego. Subwencjonował także Towarzystwo Numizmatyczne w Krakowie, które w 1907 r. powołało go na dożywotniego członka, a w 1908 r. powierzyło mu prezesurę. Przekazywał pieniądze również czasopismu „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”. Zbiory Henryka Mańkowskiego uległy niestety rozproszaniu. Średniowieczną część kolekcji sam odstąpił innemu numizmatykowi – Józefowi Weysenhoffowi¹⁵. Po jego śmierci kolekcja znalazła się w Muzeum Narodowym w Warszawie.

W czasie II wojny światowej wyposażenie dworów i pałaców oraz znajdujące się w nich zbiory malarstwa, grafiki, rzeźby, książek i różnych przedmiotów rzemiosła artystycznego zostały decyzją Arthura Greisera¹⁶ przejęte przez Niemców. Tylko część wyposażenia i zbiorów znalazła się w muzeum, większość została zrabowana lub uległa zniszczeniu. Zbiory z pałacu w Winnej Górze zostały zagrabione w latach 1942-1944 na polecenie Siegfrieda Ruhla, dyrektora Muzeum Krajowego Okręgu Rzeszy Kraj Warty w Poznaniu¹⁷, przez malarza Franza Maya, kustosa w tej placówce. Tylko część kolekcji została przekazana do muzeum. W latach powojennych następował rabunek pozostałości mienia w pałacach i dworach w połączeniu z ogromną dewastacją i zniszczeniem wielu obiektów.

Na terenie Parku i w okolicy miały miejsce również znaczące wydarzenia historyczne. W okresie Wiosny Ludów mieszkańcy znajdujących się tu miejscowości (Nowego Miasta, Winnej Góry, Jarocina, Żerkowa, Pogorzelicy, Pałczyna, Kęblowa, Bugaju) wstawili się różnymi formami działalności powstańczej i walką o niepodległość. W Miłosławiu, na obrzeżach miasta i w jego bezpośrednim sąsiedztwie u podnóża wzniesienia z osadą leśną Bagatelka rozegrała się w 1848 r. zwycięska bitwa powstańców pod wodzą Ludwika Mierosławskiego¹⁸ z wojskami pruskimi.

Mieszkańcy Jarocina i okolic mieli znaczący udział w powstaniu wielkopolskim w 1918 r. W Jarocinie działał tajny Powiatowy Komitet Obywatelski (później Powiatowa Rada Ludowa), który utrzymywał ścisłą współpracę z polskimi organizacjami walczącymi z germanizacją m.in. z Sokołem działającym w Jarocinie od 1904 r., skautingiem działającym od 1913 r. i konspiracyjną organizacją Jedność. Najważniejszym działaniem Jedności było przygotowanie żołnierzy polskich w jarocińskich koszarach do poparcia rewolucyjnych dążeń na fali wielkiego niezadowolenia wśród niemieckiej armii pod koniec I wojny światowej. W jarocińskich koszarach ukonstytuowała się pierwsza w Wielkopolsce Rada Żołnierska. Powstała także Rada Robotników, która po połączeniu z Radą Żołnierską przyjęła nazwę Jarocińska Rada Robotniczo-Żołnierska i pełniła faktyczną władzę w Jarocinie. W dniu 29 listopada 1918 r. Zbigniew Ostroróg-Gorzeński objął dowództwo nad jarocińskim oddziałem zbrojnym, który stał się załóżką jarocińskiego batalionu powstańczego. Jego kompanie jako odwód Dowództwa Głównego Wojsk Wielkopolskich okryły się chwałą na wszystkich frontach powstania wielkopolskiego, a po jego zakończeniu weszły w skład 11 pułku strzelców wielkopolskich¹⁹. W czasie przejazdu Ignacego Paderewskiego²⁰ do Warszawy 31 grudnia 1918 r. jarociński oddział ubezpieczał tory kolejowe na trasie do Ostrowa Wlkp. Oficjalne przejęcie władzy przez Polaków w Jarocinie nastąpiło 1 stycznia 1919 r.

W latach II wojny światowej wielu mieszkańców terenów obecnego Parku i jego okolicy zamordowano, uwieziono, zesłano na przymusowe roboty do Niemiec oraz wysiedlono do Generalnego Gubernatorstwa (GG - Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete). Na miejsce Polaków sprowadzano ludność niemiecką.

Wiele miejscowości na terenie obecnego Parku odwiedzali w XIX i XX w. znani artyści, pisarze, muzycy, malarze i politycy. Wielu wybitnych Polaków przyciągały zwłaszcza Winna Góra i Śmiełów. Niektórzy z nich wspominali te odwiedziny w swoich utworach, np. Adam Mickiewicz, pisząc *Pana Tadeusza*. W Muzeum Narodowym w Poznaniu znajduje się portret Marii Goreckiej, najstarszej córki Mickiewicza, malowany w 1919 r. w Śmiełowie przez Teodorę (Dorę) Mikułowską²¹.

Na obszarze Parku zachowały się także zabytki kultury niematerialnej, np. tradycyjne nazewnictwo terenowe w rezerwa-

cie Czeszewski Las dotyczące starorzeczy (Mała Starucha, Stara Warta (Starucha), Szaniec, Łojewo, Musiółka, Czaple, Podkowa, Przerwica, Zaskrzęcie Okrągłe, Zaskrzęcie Długie, Dębieński Rów) i nazw miejscowych (Czarny Most, Grabina, Przerwica).

Działalność łowiecka w XIX i częściowo XX w. podporządkowana była przepisom administracji pruskiej. Polowania na łowiskach z udziałem zaproszonych członków rodziny i przyjaciół organizowali zwłaszcza ziemianie. Z zachowanych wpisów do *Księgi Gości* w pałacu w Winnej Górze wynika, że polowano w okolicznych lasach obfitujących w zwierzynę.

Sprzyjające warunki klimatyczne oraz występowanie wód mineralnych pozwoliło na założenie w 1847 r. zakładu wodoleczniczego w Dębnie, upowszechniającego modne wtedy metody wodolecznicze Sebastiana Kneippa²² i Vincenta Preisnitza²³. Także przed 1914 r. i w okresie międzywojennym powstawały na terenie obecnego Parku ośrodki wypoczynkowe. Letniska organizowane były nad Wartą, np. w Nowej Wsi Podgórnej. W Żerkowie w 1943 r. wybudowano basen kąpielowy.

Po 1945 r. państwo przejęło majątki ziemskie prywatnych właścicieli. Znaczna część dorobku poprzednich pokoleń została bezpowrotnie zniweczona, mimo podejmowanych jednostkowych działań związanych najczęściej z ochroną zabytków.

Miejscowości w Parku i okolicy

BAGATELKA (gm. Miłosław) – wieś położona 1 km na południe od Miłosławia.

W przeszłości była to osada leśna, związana z dobrami miłosławskimi Mielżyńskich, a później Kościelskich. W 1848 r., podczas bitwy miłosławskiej, przybywające z odsieczą powstańcom oddziały płk. Feliksa Białokórskiego stoczyły u podnóża pagórka, na którym stoi leśniczówka, zaciętą potyczkę z wojskiem pruskim, zmuszając przeciwnika do ucieczki. Był to przełomowy moment całej bitwy. W okresie międzywojennym założono tu tartak, w którym od 1957 r. mieścił się zakład produkcyjny sprzętu pasienniczego Okręgowej Spółdzielni Pszczelarskiej. Rozbudowany w latach 1962 i 1972-1977, był jedynym w Polsce producentem uli.

Przy północnym skraju zakładu drzewnego, ok. 100 m na zachód od drogi, na niewielkim wzniesieniu, stoi budynek dawnej leśniczówki, zbudowany w 1849 r. według projektu Seweryna Mielżyńskiego. Do 1868 r. miał tutaj swą siedzibę nadleśniczy, czyli zarządca lasów prywatnych należących do Mielżyńskich. Następnie – po przybyciu Filipa Skoraczewskiego – mieściło się tutaj do 1945 r. nadleśnictwo. Później do 1970 r. budynek funkcjonował jako leśniczówka w Nadleśnictwie Czeszewo. Od 1971 r.

Bagatelka, tablica na pomniku ku czci nadleśniczych

stał się mieszkaniem rodzin emerytowanych pracowników leśnych. Przed frontem budynku (obecnie w pobliżu przebiegającej drogi) w 1988 r. odsłonięto kamień-pomnik ku czci trzech nadleśniczych, gorących patriotów, którzy niegdyś tu mieszkali i pracowali: Filipa Skoraczewskiego, Władysława Wiewiórowskiego i Władysława Żyźniewskiego.

BIAŁE PIĄTKOWO (gm. Miłosław) – wieś położona 3 km na południowy zachód od Miłosławia przy drodze wojewódzkiej nr 259, prowadzącej w kierunku Jarocina. Od północy przylega do wsi duży kompleks stawów hodowlanych, ciągnących się w dolinie Miłosławki, należących do Gospodarstwa Rybackiego Skarbu Państwa w Miłosławiu.

Wieś znana w przeszłości także jako Wielkie Piątkowo. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1305 r. (Petkovo) jako wieś szlachecka. W 1463 r. wymieniona była wśród posiadłości rodu Doliwów. W późniejszych wiekach została włączona do klucza dóbr miłosławskich. W XVIII w. wraz z całością klucza była własnością Grabskich, od 1777 r. Mielżyńskich, a od 1895 r. Kościelskich. W drugiej połowie XVIII w. sprowadzono tutaj olędrow²⁴. Stąd pochodził Mścigniew – kasztelan zbąski w latach 1390-1401. Przed 1914 r. na północny wschód od wsi odkryto cmentarzysko szkieletowe z ponad 70 grobami, ułożonymi w kilku rzędach, datowane na IX-XI w. Prowadzone w 1934 r. prace wykopaliskowe doprowadziły też do odkrycia wśród łąk, zamienionych na stawy rybne, na lewym brzegu Miłosławki, częściowo zniszczonego, wczesnośredniowiecznego grodziska stożkowatego otoczonego wałem, a w jego pobliżu dwóch osad z tego okresu. W okolicy odkryto również szkielety o wyraźne mongolskich cechach, co mogłoby świadczyć, że podczas najazdu Tatarów na Polskę w XIII w. ich oddziały zawędrowały także i tutaj.

W centrum wsi, przy skrzyżowaniu dróg stoją figura Matki Boskiej z 1945 r. oraz budynek dawnej szkoły z 1936 r., do którego w okresie okupacji hitlerowskiej uczęszczały polskie dzieci z Miłosławia i okolicy (w Miłosławiu funkcjonowała w tym czasie szkoła tylko dla dzieci niemieckich). Obok jest budynek straży pożarnej, wzniesiony w latach 1987-1990 z salą widowiskową. W południowej części wsi zachowała się dawna kolonia mieszkaniowa folwarku, złożona z dwóch ośmioraków i trzech

czworaków, zbudowanych w drugiej połowie XIX w. Nieco dalej, na skraju wsi przy rozwidleniu dróg, stoi figura św. Antoniego, pochodząca z okresu międzywojennego. Ok. 200 m na zachód od figury wokół podwórza gospodarczego znajdują się zabudowania folwarczne z drugiej połowy XIX w., z zabytkową stodołą, oborą i spichlerzem. W północnej pierzei podwórza, na fundamentach rządcówki, wzniesiono nowy budynek mieszkalny.

- ♦ Przystanek PKS na linii Środa Wlkp.–Miłosław–Pyzdry, także do Poznania i Wrześni. Stacja diagnostyczna pojazdów z warsztatem naprawczym.

BIEŹDZIADÓW (gm. Żerków), wieś położona około 3 km na północny zachód od Żerkowa.

Nazwa wsi pochodzi od imienia Bezdziad (urodzony już po śmierci dziadka), które było spotykane w rodzie Pomianów. Ich dobra w średniowieczu sięgały po Książ i Zaniemyśl. W XIII w. własność ta przeszła na ród Doliwów, później wchodziła w skład dóbr żerkowskich. Prawdopodobnie od końca XIV w. znajdował się tutaj kościół parafialny pw. św. Marcina, wymieniany w dokumentach od 1405 r. Kościół w późniejszych latach zniszczył pożar. Ostatnia wzmianka o tutejszym proboszczu pochodzi z 1683 r.; w 1811 r. parafia została formalnie zniesiona.

Zabudowania wsi rozciągają się wzdłuż dawnego traktu z Żerkowa do Nowego Miasta, biegnącego w kierunku południowy wschód–północny zachód. Trakt przestał być używany po wybudowaniu w 1864 r. obecnej drogi. We wsi zachowało się kilka starych domów, niektóre z nich mają ganki. W północno-zachodniej części wsi zachował się budynek oberży z 1912 r. Przy głównej drodze znajduje się kaplica Najświętszej Marii Panny Nieustającej pomocy z 1911 r.

Bieżdziadów, kaplica Najświętszej Marii Panny Nieustającej Pomocy

Bieżdziadów, tablica ku czci ofiar lat 1939-1945

będąca kaplicą filialną parafii w Żerkowie. Z prawej strony wejścia do kaplicy znajduje się tablica ku czci ofiar lat 1939-1945. Obok kaplicy, po jej wschodniej stronie znajduje się symboliczna mogiła ofiar I wojny światowej, z betonowym obramowaniem. Pod krzyżem umieszczono betonową płytę, na której poniżej skrzyżowanych szabel wypisano nazwiska 22 poległych mieszkańców wsi. Wśród nich wymieniony jest szeregowiec Wincenty Taszarek (1900-1919), który zmarł w Kcyni z powodu odniesionych ran.

Przy głównym skrzyżowaniu wsi stoi postawiony w latach międzywojennych Dom Strażaka.

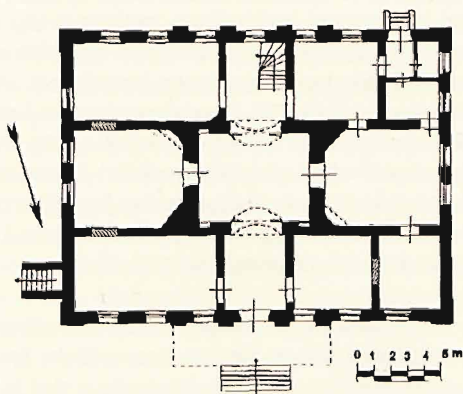
- ◆ We wsi znajduje się końcowy przystanek linii PKS z Jarocina przez Żerków.

BRZOSTKÓW (gm Żerków) – wieś położona 3 km na północ od Żerkowa.

Nazwa pochodzi od brzostu – dawnej nazwy wiązu górskiego. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1417 r. Pierwotnie wchodziła ona w skład dóbr rodu Zarembów, później często zmieniała właścicieli. W XIV i XV w. należała do Brzostkowskich. Od nich przeszła w XVI w. w posiadanie Poturzyckich, którzy sprzedali ją w 1626 r. Eremiaszowi Domiechowskiemu herbu Prawdzic. W rękach tej rodziny pozostawała do XVIII w. Po Eremiaszu wzmiankowany jest w źródłach Wojciech Domiechowski z żoną Ludwiką z Radomickich, od 1689 r. Stefan ożeniony z Dorotą z Tomickich, powtórnie z Marianną z Rogalińskich, określany w przekazach jako dziedzic Brzostkowa i kolator tamtejszego kościoła. Zmarł on w 1713 r. i po działach spadkowych, przeprowadzonych pomiędzy wdową i synem

Kazimierzem, dożywotnią dziedziczką Brzostkowa została Marianna z Rogalińskich Domiechowska, która wyszła powtórnie za mąż za Aleksandra Psarskiego herbu Dadźbóg i zamieszkała wraz z mężem w istniejącym tu dworze (na co wskazują zapisy w księgach metrykalnych brzostkowskiego kościoła). Po jej śmierci w 1730 r. dobra powróciły do Domiechowskich i około połowy XVIII w. przypadły w dziale córce wspomnianego Kazimierza, Ludwice z Domiechowskich Ponińskiej, żonie Antoniego Ponińskiego herbu Łodzia, starosty kopanickiego i stolnika poznańskiego. Około połowy XIX w. dobra należały do Szczanieckich herbu Ossorya, a od 1863 r. do Grabskich herbu Wczele. W 1899 r. kupił ją Bogumił Hebanowski (1870-1953), doktor prawa, zasłużony w okresie przygotowywania powstania wielkopolskiego i przywracania polskości powiatu jarocińskiego po I wojnie światowej, ojciec Stanisława Hebanowskiego. W posiadaniu Hebanowskich Brzostków znajdował się do 1939 r.

Zabudowania wsi lokalizowane są głównie wzdłuż drogi, prowadzącej równoległe do podnóża wzniesień od drogi Żerków-Śmiełów w kierunku Raszew. Wzdłuż niej prowadziło odgałęzienie kolei wąskotorowej z Witaszyc, które istniało w latach 1911-1979. Obecnie w niektórych miejscach widoczne są tylko zatarte ślady nasypu i torowiska. Po północnej stronie drogi znajdował się barokowy zespół dworski, powstały w drugiej połowie XVIII w. i przebudowywany w ciągu XIX i XX w. Odnowiony obecnie dwór kryty jest dachem łamanym z naczółkami. Za dworem rozciąga się park krajobrazowy (pow. 5,45 ha), ze

Brzostków, rzut dworu

Brzostków, dwór

Brzostków, spichlerz

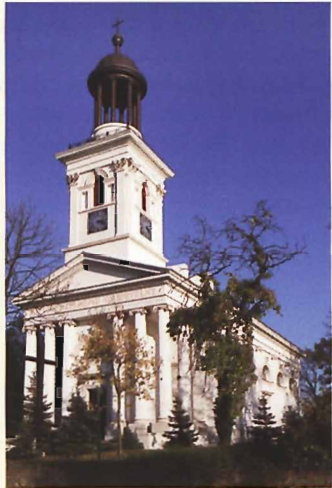
stawem. Wśród drzewostanu parku na uwagę zasługują zrosnięty z dwóch pni dąb szypułkowy (obw. 760 cm), rosnące w głębi parku jesiony wyniosłe (obw. do 390 cm) i dęby szypułkowe (obw. do 430 cm). Rosną tam także daglezie, jesiony pensylwańskie, kasztanowiec czerwony, dereń jadalny, karagana podolska. W parku znajduje się cokół z figurą Matki Boskiej – symboliczny pomniczek zmarłej w 1931 r. w wieku 17 lat Marii Hebanowskiej, ze śladem po znajdującym się na nim dawniej medalionie dłuta Władysława Marcinkowskiego.

Ze znajdującego się w sąsiedztwie dawnego folwarku, o nieczytelnym już obecnie układzie przestrzennym, zachowało się tylko kilka obiektów. Zniszczona dawna

kuźnia oraz czworak pochodzą z przełomu XIX i XX w. Nieco dalej wznosi się bardzo zaniedbany spichlerz z nietynkowanymi elementami architektury militarnej (np. okienka imitujące otwory strzelnicze, narożnikowe ośmioboczne „baszty” o pochylonych ścianach zwieńczone krenelażem. Wewnątrz na belce wryta jest data 1776. Obecna neogotycka forma jest prawdopodobnie wynikiem odbudowy w 1830 r. Przy drodze, odchodzącej prostopadle pod górę na wysokości dworu, wznosi się klasycystyczny kościół parafialny pw. św. Jana Chrzyciela, zbudowany w latach 1839-1840 z fundacji Antoniego hr. Czarneckiego (proj. prawdopodobnie poznański arch. Hoffman).

Pierwszy, drewniany kościół wybudowali tu zapewne w końcu XIV w. Niechanowscy (później Brzostkowscy) herbu Zaremba. Pierwsza wzmianka o tym kościele pochodzi

z 1419 r. Stał on nieco poniżej obecnego, w miejscu, gdzie po zachodniej stronie drogi znajduje się szachulcowy dom nr 15 z XIX/XX w. i rośnie kępa drzew. Po spaleniu się pierwszego kościoła Domiechowscy postawili w tym samym miejscu nową świątynię, również drewnianą, ozdobioną malowidłami, którą poświęcił w 1660 r. biskup poznański Wojciech Tolibowski. Po pożarze od pioruna w 1913 r. kościół odbudowano, zmieniając nieznacznie jego wygląd zewnętrzny (proj. arch. Marian Andrzejewski).

Brzostków, kościół pw. św. Jana Chrzciciela

Dla uzyskania miejsca pod świątynię wyrównano płaszczyznę na stoku wzniesienia, żeby zaś pokonać różnicę wysokości, wybudowano ceglane mury oporowe. W narożnikach muru usytuowano kaplice grobowe (jedna z nich nie zachowała się). Na kaplicach, a także na kościele i murze oporowym znajdują się stare epitafia. Jedno z nich upamiętnia pułkownika Józefa Borzęckiego, patriotę i powstańca, zmarłego w Brzostkowie w 1875 r. Przy schodach wmurowano dwie tablice żeliwne z pierwszej połowy XIX w. z wierszowanymi napisami dedykowanymi zmarłym w Brzostkowie tułaczom – uczestnikom powstania listopadowego. Do kościoła wchodzi się po stopniach prowadzących pod ośmiokolumnowy portyk joński, z napisem *Nieśmiertelnemu śmiertelny*. W zachodniej fasadzie frontowej znajduje się wieża, z nieczynnym zegarem, dawniej zwieńczona hełmem, który usunięto w 1949 r. i odtworzono w 2000 r.

Wyposażenie wnętrza pochodzi z okresu budowy kościoła i jest utrzymane w stylu klasycystycznym. Zachowała się też dekoracja sztukatorska: rozety na stropie, przyścienne pilastry i bogato rozbudowane belkowanie. Na ścianach widnieje wykonana w 1934 r. polichromia pędzla Antoniego Wrześnińskiego.

go. Po bokach prezbiterium, które jest węższe od nawy, umieszczono łoże. Krucyfiks w oltarzu głównym pochodzi z pierwszej połowy XIX w. W lewym oltarzu bocznym znajduje się słynący łaskami obraz Matki Boskiej Śnieżnej z XVII w. w srebrnej sukience. W prawym oltarzu znajduje się obraz Serca Jezusowego pędzla Antoniego Wrześnińskiego, wyżej stoi barokowa rzeźba patrona kościoła z końca XVIII w. Na lewej ścianie umieszczono nagrobek z wierszowanym epitafium i portretem płk. Ludwika Sczanieckiego²⁵. Po prawej portret fundatora ko-

Widok na kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Brzostkowie

ścioła – Antoniego hr. Czarnieckiego (1756-1845), przed rozbiorami krajczego koronnego; pod nim znajduje się jego nagrobek, wystawiony ponownie w 1916 r. po pożarze. Za kościołem znajduje się późnoklasycystyczna plebania, zbudowana równocześnie z kościołem oraz obszerna stodoła z 1861 r.

Spośród zabudowy wsi najstarszy jest dom nr 22, częściowo drewniany, zbudowany w pierwszej połowie XIX w. Dom nr 38, z daszkiem na kolumnkach, pochodzi z 1923 r. W 1972 r. rozebrany został stary zajazd przy skrzyżowaniu głównych dróg, który wystawiono prawdopodobnie w 1788 r. staraniem Antoniego Ponińskiego. Zgodnie z miejscową tradycją zajazd ten mógł być pierwowzorem karczmy Jankiela, uwiecznionej przez Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*.

W Brzostkowie urodził się Stanisław Hebanowski.

- ◆ Przystanki PKS na linii Jarocin-Żerków-Antonin.

BUGAJ (gm. Miłostaw) – wieś przylegająca od południowego wschodu do Miłostawia, położona przy drodze wojewódzkiej nr 441 do Pyzdr. Od północy do wsi przylegają hodowlane stawy rybne.

Wieś jest dawnym folwarkiem właścicieli Miłostawia, który był centralnym ogniwem klucza folwarcznego zwanego Mi-

łosław Zamek, ukształtowanego w pierwszej połowie XIX w. za czasów Mielżyńskich. Do klucza tego należały okoliczne folwarki: Białe Piątkowo, Franulka, Górzycy Kębłowo, Kozubiec i Lipie. W 1926 r. majątek obejmował 2500 ha, a oprócz podstawowej działalności rolno-hodowlanej, prowadzono w nim także cegielnię, gorzelnię, mleczarnię, młyn parowy (poprzednio browar) i tartak parowy. Nazwa Bugaj podobno wywodzi się od istniejącego tu niegdyś Bożego Gaju ze świątynią pogańską. Było to miejsce schronienia dla ludności przed najeźdźcami. W późniejszym czasie przyległa do Miłosławia część Bożego Gaju zwać zaczęto przedmieściem Piaski. Gdy świątynię miłosławską przejęli protestanci, staraniem tutejszych katolików wybudowano ok. 1613 r. na Piaskach drewniany kościół pw. św.św. Piotra i Pawła. W 1737 r. był on już bardzo zniszczony. Po zamknięciu w 1817 r. kościoła miłosławskiego przez 24 lata pełnił on funkcję kościoła parafialnego dla Miłosławia. W ruinę popadł w 1844 r. Przy kościele tym w latach 1801-1829 istniał cmentarz parafialny; w 1866 r. kopano doły pod fundamenty oficyny-rządcówki, wydobyto wiele szkieletów, które złożono na cmentarzu przy ul. Pałczyńskiej. W 1848 r., podczas Wiosny Ludów, w tutejszym folwarku stacjonowały oddziały powstańcze, a w kuźni prostowano kosy, kuto i osadzano lance oraz lawy do armatek. Doszło tutaj też do jednej z najzacieklejszych potyczek w bitwie miłosławskiej.

W zespole folwarcznym, na rozwidleniu drogi z Miłosławia do Pyzdr i Bagatelki – w miejscu, gdzie stał niegdyś kościół pw. św.św. Piotra i Pawła – wznosi się eklektyczna oficyna-rządcówka z 1880 r. W 1965 r. dobudowano do niej nowe skrzydło mieszkalne. W partii szczytowej elewacji południowo-wschodniej (od strony podwórza gospodarczego) widnieje zamiast herbu zegar, który miał zachęcać do pracy i zapobiegać marnowaniu czasu. W obszernym zespole budynków gospodarczych, zgrupowanych wokół dużego podwórza w kształcie nieregularnego czworoboku (250 × 150 m), częściowo zachowały się pokazowe zabudowania z połowy XIX w., wzniesione przez Seweryna Mielżyńskiego na wzór francuski, m.in. trzykondygnacyjny spichlerz z około 1860 r. Pośrodku zachodniej części podwórza znajduje się niewielka kuźnia (magazyn) z połowy XIX w. Południowo-zachodnią część zajmuje duży, masywny kompleks budynków gorzelnii z drugiej połowy XIX w.

i dawnego browaru z końca XIX w., zaadaptowanego w 1924 r. na młyn. Sąsiadują one od południa z jednym ze stawów hodowlanych (w bezpośrednim sąsiedztwie folwarku istnieją cztery dalsze stawy). Centrum podwórza zajmują silosy i nowe budynki gospodarcze. Około 50 m na wschód od głównej bramy wjazdowej na podwórze folwarku, na południowym brzegu stawu rybnego, stoi ośmiorak z drugiej połowy XIX w.

Przy drodze do Pyzdr, około 400 m za bramą główną folwarku, znajduje się interesujący zespół 8 neogotyckich czworaków (w tym jeden zrekonstruowany w 1996 r.), wzniesionych w po-

Bugaj, czworaki

łowie XIX w. (proj. Seweryn Mielżyński) dla robotników folwarcznych. Czworaki rozmieszczone są symetrycznie po obu stronach drogi. Na zapleczu czworaków, po południowej stronie drogi do Chrustowa, wznosi się dawna szkoła zbudowana na przełomie XIX i XX w. dla dzieci robotników folwarcznych. Na południowy zachód od podwórza gospodarczego, po zachodniej

stronie drogi do Bagatelki, stoją przylegające do parku budynki ogrodnictwa folwarku z połowy XIX w.

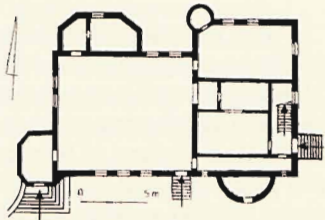
Po południowej stronie wsi jest dawna leśniczówka Bagatelka z 1849 r. W odległości 1 km na wschód od Bugaju, w bok od drogi do Franulki (folwarku zajmującego się hodowlą owiec, należącego do gospodarstwa w Bugaju), na pagórku znajduje się Bażantarnia z romantycznym zameczkiem myśliwskim, zbudowanym w 1854 r. w formie średniowiecznego zespołu obronnego, o rozczłonkowanej bryle. Do zameczku od zachodu przylega wysoka, czworoboczna wieża o ściętych narożach, nakryta spłaszczonym daszkiem, ozdobiona w górnej kondygnacji rzędem okrągłych okienek. Od wschodu przylega wysmukła, ośmioboczna wieżyczka o ostrosłupowym dachu, wyglądem przypominająca minaret. Zameczek częściowo otacza mur obronny z otworami strzelniczymi i krenelażem, niewysoką, okrągłą basztą narożną i mostem arkadowym z drewnianą amboną myśliwską i bramą o trzech półkulistych arkadach. Do

1945 r. prowadzona tu była hodowla bażantów. Po wojnie zapomniany i zaniedbany obiekt został odremontowany w latach 1973-1974. Urządzono tu salę myśliwską i kominkową oraz pokój gościnny.

W pobliżu zameczku na pagórku znajduje się stylowy gościniec wielkopolski Darz Bór wybudowany w 1974 r. jako jeden z 32 przydrożnych zajazdów powstałych na terenie ówczesnego woj. poznańskiego, według jednolitych planów architektów poznańskich – Jerzego Buszkiewicza i Jana Kopydłowskiego. Zameczek myśliwski, podobnie jak neogotyckie czworaki i leśniczówkę Bagatelka projektował prawdopodobnie Seweryn Mielżyński. Przy drodze z Bugaju do Bażantarni znajduje się stadion sportowy LKS Orlik z Miłosławia. Około 150 m za stadionem istniał niegdyś cmentarz żydowski, założony prawdopodobnie w drugiej połowie XIX w. (ostatni pochówek odbył się w 1928 r.), po którym dziś nie ma już śladu. W Bugaju urodzili się Edward Lubicz-Niezabitowski oraz Irene Hoppe.

Bugaj (Bażantarnia), zameczek myśliwski

Bażantarnia, rzut zameczku

- ◆ Przystanek PKS na linii Środa Wlkp.–Miłosław–Pyzdry, także do Poznania i Wrześni. Gościniec Darz Bór, Bugaj-Bażantarnia, 63-320 Miłosław, tel.: 061 438 23 50, kom. 0 500 20 65 00. Liczba miejsc: 80, lokal czynny: 14:00-20:00, menu: serwowane są potrawy kuchni myśliwskiej oraz tradycyjne polskie dania (specjalność szefa kuchni: pieczeń z dzika i zupa Darz Bór). Liczba miejsc noclegowych: 26; pokoje 1-, 2- i 3-osobowe oraz apartament; pokoje z łazienkami, w pokoju radio, TV, DVD, a w apartamencie jacuzzi. Dla gości dostęp do internetu. Noclegi także w zameczku w po-

koju wieloosobowym (5 miejsc noclegowych). Oferta obejmuje także organizowanie biesiady myśliwskie i rycerskie w zameczku, podczas których można stanąć w szranki z średniowiecznymi wojami, porzucać toporem, włócznią i postrzelać z łuku. Organizowane są też wycieczki krajoznawcze i rowerowe, kuligi oraz imprezy taneczne i okolicznościowe oraz spotkania firmowe. Gościniec dysponuje salą konferencyjną na 30 osób; dodatkowo salą myśliwską do 50 miejsc. Obsługa w języku angielskim, niemieckim i rosyjskim.

CIELCZA (gm. Jarocin), wieś położona 4 km na północ od Jarocina, przy drodze do Poznania.

Pierwszą wzmiankę o wsi zawiera dokument z 1257 r., wystawiony przez księcia Bolesława Pobożnego dla Janka Wojciechowica. Mieszkający w późniejszych latach we wsi Zarembowie przyjęli nazwisko Cieleckich. Parafia istniała tutaj już w 1378 r. W końcu XIX w. majątek (pow. ok. 1200 ha) należał do ordynacji jarocińskiej.

Wieś zajmuje grzbiet i stoki tzw. Pagóra Cielczy, będącego ostańcem morenowym. Na jego szczycie stoi kościół pw. św. Małgorzaty, wybudowany w latach 1912-1913 (proj. Stefan Cybichowski). Wzniesiony został na planie krzyża greckiego z dwiema niskimi wieżami od frontu i kopułą pośrodku. Przy kościele stoi plebania z 1933 r., z portykiem dwukolumnowym. Naprzeciwko kościoła znajduje się szkoła z początku XX w., rozbudowana w 1968 r. jako pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego; przy szkole jest sala gimnastyczna otwarta w 2005 r. W 1929 r. wybudowano remizę Ochotniczej Straży Pożarnej, powiększoną w 2005 r. z okazji obchodów 80-lecia Straży. Obok remizy stoi figura św. Floriana. We wschodniej części wsi znajdują się pozostałości dawnych zabudowań folwarcznych. Przy ul. Nowej stoją kryte dachami naczółkowymi budynki rządcówki i oficyny z przełomu XIX i XX w., a przy ul. Sienkiewicza nr 50 znajduje się czworak z początków XX w. o ścianach ryglowych (potocznie nazywanych murem pruskim).

W Cielczy urodził się Eugeniusz Mitkowski (1949-2000), specjalista z zakresu elektroenergetyki, profesor Politechniki Po-

znańskiej, w latach 1993-1999 rektor tej uczelni, w latach 1996-1999 przewodniczący Kolegium Rektorów Miasta Poznania.

- ◆ Przystanki PKS z połączeniami m.in. do Kalisza, Krotoszy-
na, Książa Wlkp., Ostrowa Wlkp., Poznania i Żerkowa. Pod-
miejskie linie autobusowe nr 1 i 6 z Jarocina.

CZESZEWO (gm. Miłosław), wieś położona około 20 km na po-
łudnie od Miłosławia, na prawym brzegu Warty, przy drodze
do Orzechowa.

Pierwsza wzmianka o wsi Czeszewo znajduje się w dokumen-
cie z 1257 r. Czeszewo jest dawną posiadłością książęcą, która
następnie znalazła się w posiadaniu rycerza Janka herbu Za-
remba. Rodzina Zarembów była blisko związana z księciem
Bolesławem Pobożnym (1224/1227-1279), który nadał Janko-
wi wieś Czeszewo „razem z ludźmi i bobrami”. W latach póź-
niejszych właściciele wsi często się zmieniali. Pod koniec
XVIII w. wieś była w posiadaniu księcia Antoniego Jabłonow-
skiego²⁶, który rezydował tutaj do 1808 r., przenosząc się póź-
niej do pobliskiego Mikuszewa. Od 1808 r. Czeszewo było wła-
snością księcia orańskiego, późniejszego króla Zjednoczonych
Niderlandów²⁷. Na przełomie XIX i XX w. należała do książąt
von Sachsen-Meiningen und Hildburghausen. Pod wpływem
obcych właścicieli we wsi i w najbliższej okolicy osiedlali się
Niemcy, którzy w 1880 r. stanowili 20% mieszkańców. 8 grud-
nia 1918 r. miejscowy proboszcz ks. Franciszek Nowak ogłosił
utworzenie Republiki Czeszewskiej, a po wybuchu powstania
wielkopolskiego przeprowadził mobilizację i pomaszzerował
„ze swoim wojskiem” do Wrześni.

Drewniany kościół pw. św. Mikołaja wzniesiony został
w 1792 r. z fundacji ówczesnego właściciela wsi księcia An-
toniego Jabłonowskiego; konstrukcji zrębowej, oszalowany,
orientowany.

Kościół stoi na miejscu starszej drewnianej świątyni, wzniesio-
nej prawdopodobnie w XV w. przez archidiacona kaliskiego
Mikołaja Zarembę z Czeszewa. Została ona rozebrana w koń-
cu XVIII w. z powodu zniszczenia.

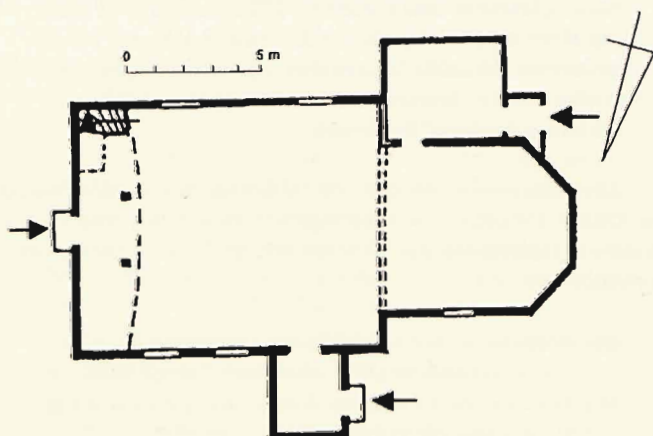
Nawa wybudowana jest na planie prostokąta z węższym, trójkątnie zamkniętym prezbiterium. Przy nim od południa znajduje się zakrystia z przedsionkiem, a po północnej stronie

Czeszewo, kościół pw. św. Mikołaja

nawy kwadratowa kruchta. Dachy kryte są gontami. Wyposażenie wnętrza kościoła, w tym trzy barokowe ołtarze, pochodzi z końca XVIII w. W ołtarzu głównym za obrazem Matki Boskiej z XVII w., na zasuwie ozdobionym nowszą drewnianą sukienką, gotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z ok. 1440 r. Po bokach obrazu mniejsze rzeźby św. Stanisława i św. Wojciecha z pierwszej połowy XVII w. Po bokach ołtarza na niezbyt wysokich cokółkach znajdują się rzeźby apostołów św. Piotra i św. Pawła z XVIII w. Podobne są ołtarze boczne z obrazami z XVIII w.: w prawym św. Walentego i w zwieńczeniu św. Anny Samotrzec, w lewym św. Barbary i w zwieńczeniu św. Benona. Na uwagę zasługują także: barokowy chór muzyczny, chrzcielnica i konfesjonał z przełomu XIX i XX w., w kruchcie

Staniława i św. Wojciecha z pierwszej połowy XVII w. Po bokach ołtarza na niezbyt wysokich cokółkach znajdują się rzeźby apostołów św. Piotra i św. Pawła z XVIII w. Podobne są ołtarze boczne z obrazami z XVIII w.: w prawym św. Walentego i w zwieńczeniu św. Anny Samotrzec, w lewym św. Barbary i w zwieńczeniu św. Benona. Na uwagę zasługują także: barokowy chór muzyczny, chrzcielnica i konfesjonał z przełomu XIX i XX w., w kruchcie

Czeszewo, rzut kościoła pw. św. Mikołaja

późnogotycki krucyfiks za początku XVI w. Na prawej stronie nawy umieszczone jest epitafium powstańca Juliusza Łuk-Lukaszewicza, który mając 25 lat, zginął w bitwie pod Książem w 1848 r. Nad nawą wieżyczka na sygnaturkę, pokryta blachą. Wewnątrz strop o równej wysokości w nawie i prezbiterium. Na ścianach prezbiterium, częściowo nawy i stropu zachowała się polichromia z ornamentami roślinnymi z początku XX w., z medalionami przedstawiającymi św. Wojciecha i św. Stanisława. Na belce tęczowej późnobarokowy krzyż z końca XVIII w., niewielkie rzeźby późnogotyckie Matki Boskiej i św. Jana z pierwszej połowy XVI w. oraz napis w języku łacińskim: *Dom Pana miejscem modlitwy jego ludu, zbudowany w grudniu 1792 roku.*

Przy kościele dawniej znajdował się cmentarz, który został zlikwidowany w 1996 r. W 1997 r. przy krzyżu naprzeciw głównego wejścia do kościoła ustawiono kamień polny poświęcony pamięci osób pochowanych na tym cmentarzu. Obok kościoła: drewniany stojak na dzwony, plebania z 1843 r. i dom parafialny z 1931 r.

W latach okupacji niemieckiej przebywali tutaj jeńcy angielscy, którzy pracowali w okolicznych lasach jako robotnicy leśni.

Przy głównym skrzyżowaniu stoi szachulcowa karczma, prawdopodobnie z końca XVIII w., kryta jest czterospadowym łamanym dachem polskim. Po 1970 r. została gruntownie odnowiona i zmodernizowana oraz otrzymała stylowe wnętrze; nadal służy jako gospoda. Wśród zabudowy wsi znajduje się kilka domów z drugiej połowy XIX w.

Na narożniku ul. Szkolnej i Leśnej (drogi do Szczodrzejewa) stoi kapliczka z końca XIX w. Około 200 m dalej przy tej drodze, obok domu

nr 19, znajduje się druga kapliczka z tego samego okresu, z dekoracyjnymi sterczynami w narożnikach, zakończonymi krzyżami, z jednym większym krzyżem pośrodku.

Czeszewo, dawna karczma

Czeszewo, kapliczka

Czeszewo, Ośrodek Edukacji Leśnej
w dawnym dworze

Na południowym skraju wsi, na wysokim brzegu Warty, góruje nad okolicą dwór z drugiej połowy XIX w. z drewnianą werandą i ażurową drewnianą dekoracją okapów. Na tyłach dworu, przy wale przeciwpowodziowym rosną dwa dęby bezszypułkowe (obw. 380 cm).

Podczas zaborów budynek służył jako skład soli na Warcie. Po I wojnie światowej była tam siedziba Państwowego Nadleśnictwa Czeszewo. W 2008 r. w odrestaurowanej w ciągu trzech lat sporym nakładem finansowym Nadleśnictwa Jarocin zabytkowej leśniczówce otwarto Ośrodek Edukacji Leśnej Centrum Zarządzania Łęgami. Wewnątrz budynku urządzono także kancelarię leśniczego i mieszkanie. W Ośrodku znajduje się sala do wystaw czasowych, a także sala prezentująca walory przyrodnicze

Uroczyska Warta i rezerwatu przyrody Czeszewski Las. Na specjalnej makiecie można podświetlić m.in. miejsca występowania najbardziej interesujących gatunków roślin i zwierząt oraz granice zalewania terenów przez wody Warty. W Ośrodku mieści się również sala lekcyjno-konferencyjna z tarasem widokowym. Ośrodek czynny jest dla grup szkolnych i innych grup zorganizowanych w dni robocze, po uprzednim uzgodnieniu terminu. Indywidualni goście mogą przychodzić w piątki i soboty od godziny 10:00 do 15:00; wstęp bezpłatny.

Przy drodze do dworku z drugiej połowy XIX w. (ul. Szkolna) zachował się budynek starej szkoły także z tego samego okresu, powiększony w latach 1991-1996 o nowe skrzydło; w 2001 r. wybudowano salę gimnastyczną. W zachodniej części wsi, obok drogi do Orzechowa, położony jest cmentarz, założony około 1920 r., z kostnicą wybudowaną w latach 1995-1996. Na końcu cmentarza po prawej stronie krzyża zwraca uwagę stary nagrobek ks. Jana Kantego Kowalskiego (1829-1909), proboszcza w Czeszewie przez 46 lat, przeniesiony tu ze zlikwidowanego cmentarza przykościelnego.

Przy drodze do Miłostawia, niedaleko leśniczówki Sarnice, znajduje się pomnik (1969 r., proj. Jerzy Sobociński) na miejscu śmierci trzech zwiadowców radzieckich, poległych jesienią w potyczce z Niemcami. Na pomniku wewnątrz stylizowanej pięcioramiennej gwiazdy przedstawiono głowy trzech poległych żołnierzy i umieszczono napis: *Tutaj jesienią 1944 roku grupa radzieckich zwiadowców, operujących na tyłach wojsk niemieckich, została osaczona przez hitlerowską obławę i prowadziła wielogodzinny bój obronny celem przebicia się w kierunku Puszczy nad Notecią. Gdy zabrakło amunicji bohaterzy zwiadowcy pozabawili się życia. Szczątki ofiar zostały pogrzebane w zbiorowej mogile na cmentarzu w Czeszewie.*

Naprzeciw cmentarza stoi Wiejski Dom Kultury, wybudowany – wraz z remizą strażacką – w 1978 r. Przy domu tym działa zespół folklorystyczny Czeszewianie.

Czeszewo, Ośrodek Edukacji Leśnej, fragment ekspozycji

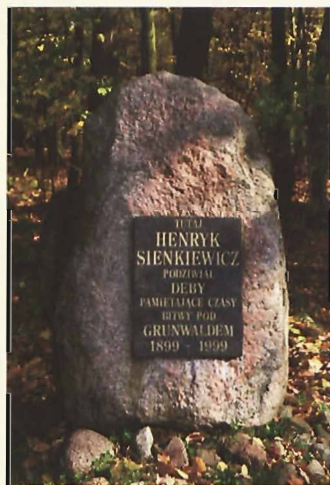

Pomnik ku czci zwiadowców radzieckich

Ochotnicza Straż Ogniowa powstała w Czeszewie w 1926 r. Pierwszą remizę wybudowano w środku wsi w 1935 r.

Około 2 km na północ od wsi położony jest rezerwat przyrody Dwunastak, a około 1,5 km na południowy wschód na le-

wym brzegu Warty znajduje się rezerwat Czeszewski Las. Niedaleko przeprawy promowej, w sąsiedztwie okazałych dębów (obw. do 620 cm) znajduje się głaz z tablicą (1999 r.) upamiętniający pobyt Henryka Sienkiewicza w 1899 r.

Czeszewo, głaz ku czci Henryka Sienkiewicza

Przy drodze do Orzechowa ciągną się tzw. Dżumne Góry, będące wzniesieniami wydmowymi porośniętymi lasem, na których w XVII i XVIII w. okoliczna ludność chroniła się przed polem.

W 1975 r. w okolicach Czeszewa nawiercono na polu otwór o głębokości około 1000 m, dochodzący do

złóż termalnych wód mineralnych chlorkowo-sodowych, bromkowych i borowych o temperaturze 34°C po wypływie na powierzchnię (odwiert IG-1 Joanna, obecnie zaczopowany). Niedaleko tego miejsca na skraju lasu na północny zachód od wsi rośnie okazały dąb bezszypułkowy August (obw. 530 cm).

Wody termalne, ze względu na swoją temperaturę i zawartość związków mineralnych, mogą zostać wykorzystane dla celów rekreacyjno-balneologicznych, a Czeszewo może uzyskać status miejscowości zdrojowej. W 1989 r. powstało Towarzystwo Wykorzystania Wód Termalnych i Walorów Naturalnych Ziemi Czeszewskiej, które jako organizacja pozarządowa postawiło sobie za cel wykorzystanie leczniczych właściwości wody do celów rehabilitacyjnych osób niepełnosprawnych. Członkami Towarzystwa są mieszkańcy Czeszewa, Orzechowa, Miłosła-

wia, Września i Poznania. Towarzystwo podejmuje starania związane z udokumentowaniem watorów wód termalnych w Czeszewie oraz ustanowieniem obszaru górniczego związanego z przyszłą eksploatacją wód termalnych. Od 2001 r. Towarzystwo rozszerzyło profil działania na rehabilitację społeczną i zawodową osób niepełnosprawnych. W 2003 r. z inicjatywy Towarzystwa rozpoczął w Czeszewie działalność Warsztat Terapii Zajęciowej Radość dla osób niepełnosprawnych intelektualnie i fizycznie z terenu gminy Miłosław. W 2006 r. Towarzystwo uruchomiło w Czeszewie Ośrodek Hipoterapii i Rehabilitacji Konnej dla dzieci i młodzieży z powiatu wrzeńskiego.

Czeszewo, przeprawa promowa

W Leśnictwie Warta rosną grupy okazałych dębów szypułkowych chronione jako pomniki przyrody (grupy po 5 i 34 drzew).

Około 1,5 km na północny wschód od wsi położony jest dawny folwark Czeszewo-Budy, wzmiankowany przed 1793 r. Zabudowę tego folwarku tworzą budynki gospodarcze z drugiej połowy XIX w. oraz dwór z końca XIX w.

- ◆ Przystanek PKS na linii Września–Miłosław–Orzechowo-Środa Wlkp. Prom na Warcie kursuje w dni robocze w godzinach 7:00-15:00. Restauracja Oberża, ul. Miłosławska 22. Gospodarstwo Agroturystyczne U Leny, Czeszewo, ul. Leśna 65, 62-320 Miłosław, tel. 061 43845 63, kom 0 665 811 504. Gospodarstwo oferuje 10 miejsc noclegowych, pokoje 2-, 3-, 4-osobowe z łazienkami oraz całodzienne wyżywienie. Na miejscu grill, plac zabaw dla dzieci, stół do ping-ponga. Na terenie gospodarstwa znajduje się staw rekreacyjny. Możliwość parkowania na podwórku, możliwość jazdy konnej w zaprzyjaźnionych gospodarstwach oraz wypożyczenia kajaków i łodzi motorowej ze sternikiem.

CHRZAN (gm. Żerków), wieś położona 4 km na zachód od Żerkowa, przy drodze do Klęki, obok linii kolejowej Jarocin–Gniezno.

Wieś znana od 1241 r. Przez pewien czas istniał tu kościół, rozebrany w 1808 r. W tutejszej szkole w latach 1940-1941 Niemcy więzili ok. 180 jeńców brytyjskich; nielicznym udało się uciec przy pomocy miejscowej ludności. W latach 1941-1943 we wsi mieścił się obóz pracy dla ok. 80 Polaków uwięzionych za drobne wykroczenia. Zatrudnieni oni byli przy ciężkich robotach ziemnych, budowlanych i rolnych (m.in. przy budowie łazienek w Żerkowie, drogi w Pawłowicach, zabudowań dla niemieckich kolonistów w Radlińcu). Później w szkole urządzono szpital dla ludności niemieckiej.

W 1974 r. we wsi postawiono świetlicę wiejską. W latach 1984-1991 wybudowano kaplicę św. Brata Alberta (proj. Stanisław Bogacki), filialną w parafii Dębno. Przy kaplicy dzwonnica z dzwonem przekazanym w 1990 r. przez holenderską parafię Kerkbestuur (gmina Nymegen), z napisem po flamandzku: *Niech głos Boga brzmi znowu w Twoim sercu.*

- ◆ We wsi znajduje się stacja kolejowa Żerków na linii Jarocin–Gniezno. Linie PKS ze stacji do Żerkowa oraz Jarocin–Żerków przez Radliniec.

CZARNE PIĄTKOWO (gm. Miłosław) – wieś o rozproszonej zabudowie ok. 6 km na zachód od Miłosławia. Przy drodze nr 15 Miłosław–Września gospodarstwo agroturystyczne.

- ◆ Gospodarstwo Agroturystyczne Jawita – Jarosław Tromski, Czarne Piątkowo 26, 63-013 Szlachcin tel./faks 061 287 10 41, kom. 606 496 766. W gospodarstwie znajduje się bardzo dobrze zarybione łowisko Oaza, wykorzystujące zbiorniki w byłej żwirowni (pow. 3 ha) otoczonej lasem. W łowisku występują dobre okazy następujących gatunków ryb: karp, amur biały, szczupak, sandacz, sum, jesiotr, karaś, krap, leszcz, lin, okoń, płoć, pstrąg tęczowy, tołpyga, węgorz. Łowisko jest dostępne przez 7 dni w tygodniu w godzinach 8:00-20:00. Z łowiska mogą korzystać także osoby niemające uprawnień wędkarskich Polskiego Związku

Wędkarskiego. Można stosować dowolne techniki wędkowania. Gospodarstwo dysponuje 5 pokojami, każdy z łazienką i aneksem kuchennym. Dostępny jest strzeżony parking. Organizowane są imprezy okolicznościowe (m.in. konferencje, szkolenia, obozy, uroczystości rodzinne, bankiety, imprezy integracyjne, ogniska, pikniki, przyjęcia świąteczne i sylwestrowe) do 60 osób.

DĘBNO (gm. Nowe Miasto) – wieś położona na lewym brzegu Warty 5 km na wschód na od Nowego Miasta, 7 km na północny zachód od Żerkowa.

Pierwsza wzmianka o wsi Dębna pochodzi z 1241 r. W średniowieczu historia Dębna związana była z rodem Doliwów, używających do XV w. przydomka Kot. Miejsce siedziby Doliwów nie jest jednak znane. W 1484 r. wieś przeszła we władanie rodziny Pampowskich dzięki małżeństwu Zofii Kot. W latach następnych wieś weszła w skład dóbr żerkowskich; ich właścicielami byli Roszkowscy, Radomiccy i Mycielscy. W 1862 r. Dębno zostało sprzedane Paulowi Cohnowi ze zniemczonej rodziny żydowskiej. W latach międzywojennych majątek należał do Gustawa Carlsta, który w czasie wojny zmuszony został do sprzedaży swojej własności.

We wsi znajduje się gotycki kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

Prawdopodobnie już w XII w. powstała w Dębnie parafia, uposażona m.in. w 1401 r. przez Macieja Kota. Parafia utrzymywała się m.in. z przychodów otrzymywanych z przeprawy przez Wartę. Obecny kościół zbudowano w latach 1444-1447 z fundacji prymasa Wincentego Kota. W XV i XVI w. ranga tego kościoła była dość znaczna. W latach 1449-1774 istniało przy kościele kolegium księży (prepozytura). Z 1610 r. pochodzi informacja o organach znajdujących się w kościele.

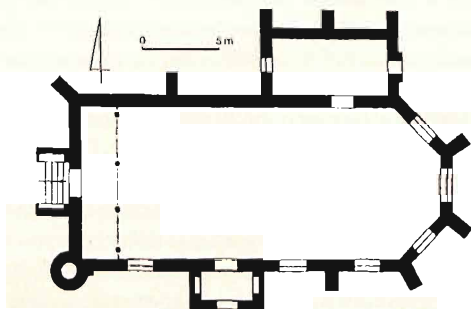
Kościół jest orientowany, murowany z cegieł w układzie polskim, jednonawowy, z zewnątrz opięty trójuskokowymi szkarpami. W przekształconej fasadzie zachodniej zachowały się pozostałości dekorowanego szczytu, z boku widoczna jest okrągła wieżyczka, w której znajdują się schody. Dobudowana od stro-

Dębno, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny

ny południowej neogotycka kruchta, zwieńczona dwiema sterczynami, powstała w 1854 r., strop i kształt okien pochodzą z przebudowy w latach 1900-1910, w zakrystii zachowało się pierwotne sklepienie kolebkowe. Wewnątrz kościoła w neogotyckim ołtarzu głównym z obrazem Wniebowzięcia najświętszej Marii Panny znajdują się rzeźby

św. Jana i św. Marka, pochodzące z dawnego ołtarza z połowy XVII w., podobnie jak znajdujące się obok rzeźby św. Stanisława i św. Wojciecha. Szczególnie cenne obrazy umieszczone są na ścianach bocznych kościoła. W obramieniu, będącym nastawą ołtarza złożoną z części pochodzących z XVII w. oraz rokokowych, znajduje się namalowany na desce w Krakowie późnogotycki (początek XVI w.) obraz *Chrystus Bolesciwy*²⁸, przedstawiający ukazującego swe rany Chrystusa oraz Matkę Boską Bolesną w otoczeniu sześciu proroków Starego Testamentu. W dolnej części obrazu znajdują się inicjały CZ i herb fundatora – Jastrzębiec. Nastawa drugiego ołtarza z początku XVII w. stanowi oprawę dla obrazu św. Rozalii. W naddatkach umieszczono małe wizerunki św. Krzysztofa i św. Hieronima. Przejście z prezbiterium do zakrystii prowadzi przez pochodzący prawdopodobnie z XVI w. ostrołukowy portal z profilowanych ce-

Dębno, rzut kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny

gieł, w którym zachowały się drzwi dębowe z późnogotyckimi okuciami o motywach roślinnych. Trzeci obraz z 1645 r. przedstawia koronację Matki Boskiej; prawdopodobnie pochodzi on z dawnego ołtarza głównego.

Obok wejścia do kruchty znajduje się wykonana z piaskowca gotycka tablica erekcyjna z 1447 r. z herbem Doliwa nakrytym infułą, laską arcybiskupią zakończoną krzyżem trójlistnym i łacińskim napisem odnoszącym się do fundacji kościoła przez Wincentego Kota. Na prawej ścianie kościoła wisi późnogotycki (ok. 1520 r.) krucyfiks.

Obok kościoła znajduje się ufundowana przez Mycielskich dzwonnica klasycystyczna z 1829 r., a nieco dalej plebania z 1838 r. Rosną także okazałych rozmiarów lipy drobnolistne (obw. do 380 cm). Przy drodze dojazdowej do kościoła stoi kamienna figura św. Jana Nepomucena z pierwszej połowy XIX w.

Do terenu kościelnego przylega park krajobrazowy (pow. 4,4 ha) z drugiej połowy XIX w. Obecnie zaniedbany, rosną w nim m.in. znacznych rozmiarów dęby szypułkowe (obw. do 360 cm), klon pospolity (obw. 370 cm), a także wiąz szypułkowy i lipy srebrzyste.

Ekлекtyczny pałac został wybudowany w 1877 r. nad starorzeczem Warty; ok. 1930 r. został przebudowany. W trakcie przebudowy utworzono wewnętrzny dziedziniec, zlikwidowano boczne ryzality oraz dodano kolumnowy portal. Po 1945 r. w pałacu mieściły się mieszkania robotników rolnych. Po 1968 r. został zrujnowany. Pałac otoczony był ozdobnym ogrodem, z którego pozostały obecnie dęby szypułkowe odmiany stożkowej oraz magnolia. W północnej części zachowało się, dziś także zrujnowane, neoklasycyźne mauzoleum rodziny Cohnów z drugiej połowy XIX w.

W sąsiedztwie parku zachowały się pozostałości folwarku, a wśród nich okazały budynek dawnej oficyny z drugiej połowy XIX w., zagospodarowywany od 1992 r. na dom Krąg dla bezdomnych z okolicznych gmin. Przy drodze prowadzącej

Dębno, przeprawa promowa

na południe od folwarku rośnie na skraju lasu dąb szypułkowy (obw. 650 cm).

Przy drodze po wschodniej stronie parku stoją domy wybudowane dla robotników rolnych. Kilka z nich pochodzi z XIX w.; najstarszym jest czworak nr 23 z 1835 r. Przy drodze biegnącej w kierunku promu znajduje się budynek dawnej szkoły z 1841 r. Przy przystani promowej nad Wartą rośnie okazała sosna popolita (obw. 210 cm).

Po wschodniej stronie wsi stoi kapliczka przydrożna z figurą Matki Boskiej Siedmiu Boleści z początku XX w., a nieco dalej na wysokim nasypie przebiega linia kolejowa z Jarocina do Gniezna.

Linia kolejowa została wybudowana w 1875 r., w 1977 r. została zelektryfikowana. Przechodzi ona przez Wartę po stalowym moście, który we wrześniu 1939 r. został wysadzony. Most nie został w pełni odbudowany; znajduje się na nim tylko jeden tor oraz kładka dla pieszych. W latach okupacji w pobliżu mostu wybudowano ujęcie wody oraz część rurociągu prowadzącego do Jarocina.

W połowie lat 40. XIX w. w Dębnie utworzony został zakład wodoleczniczy.

Zakład wodoleczniczy, urządzony przez Stanisława hr. Mycielskiego, otwarty został w 1847 r. Właściciel Dębna postanowił utworzyć zakład ponieważ „[...] odwiedzając często zakład Priessnitza w Grafenbergu, tyle się w nim i jego sposobie leczenia rozmiłował, iż postanowił podobny zakład w swych dobrach urządzić i ofiarował na ten cel 300 000 zł. Doktor Mattecki, nie mniej gorliwy zwolennik Priessnitza bardziej jeszcze utwierdzał hrabię w tym zamiarze”. W ówczesnych gazetach pisano, że „[...] Jedno tylko mamy Dębno, gdzie latem zbiera się liczne grono szukających tu wytchnienia i rozrywki przy pomocy tutejszych kąpielí, które na wzór grafenberskich są urządzone”. Zakład, do którego budowy i urządzania przystąpiono w 1845 r., utworzono w starannie przebudowanym na ten cel budynku dawnego spichlerza, znajdującego się dolnie Warty w sąsiedztwie lasu, parku i pałacu właściciela, blisko rzeki. Tak pisał o tym w swoich wspomnieniach Marcełi Motty „[...] położenie samo się zalecało, rzeka tuż przy budynkach, drzew dużo, ogród [...] bardzo piękny i pełen kwiatów, a nade

wszystko zaś gęsty las z mnóstwem ścieżek w bezpośredniej bliskości, a w nim kilka źródeł wybornej wody". Jedno ze źródeł nazwano Wanda. W gmachu zakładu „[...] umieszczono [...] łazienki, mieszkania, sale i miejsca zebrań dla chorych i gości [...]” oraz wyposażono go we wszystkie niezbędne urządzenia „[...] baseny, tusze i wszystkie inne potrzeby i aparaty obmyślane przez znanego hydropatę Mateckiego”. Budynek zakładu nie przetrwał do naszych czasów; trudno nawet dokładnie określić miejsce jego lokalizacji. Przypuszcza się, że architektonicznie przypominał budynek spichlerza w niedalekim Brzostkowie. Nie jest wykluczone, że zachowany do dzisiaj jeden z budynków określanych jako oficyna i znajdujący się po południowej stronie zabudowań folwarku w niewielkiej odległości od przebiegającej przez wieś drogi i pochodzący bez wątpienia z połowy XIX w. może być pozostałością zabudowań zakładu wodoleczniczego. Może to być jedna z oficyn przylegających do głównego gmachu zakładu.

Rozciągający się wokół pałacu i zakładu wodoleczniczego, założony przez Stanisława hr. Mycielskiego, rozległy park krajobrazowy pełniący funkcję parku zdrojowego ograniczony był od wschodu zabudowaniami wsi, od południa folwarkiem, a od północy terenem cmentarza przykościelnego. Po stronie zachodniej przechodził w las i obejmował włączone do jego kompozycji rozlewiska Warty. Pisano, że: „Piękne rozległe gaje z licznymi źródłami, urządzonymi do nich wygodnymi chodnikami otaczają zakład dębiński z jednej strony, zachęcając i nęcając gości do potrzebnych przy picu wody przechadzek. Z gajami temi łączy się z wielkim gustem i nakładem urządzonego ogród, z wodotryskami, winnicą i kawiarnią. Z drugiej strony toczy srebrne nurty swoje Warta, na której liczne łodzie splawiają z Królestwa drzewo i zboże”. W parku wybudowano m.in. altanę przy źródle Wanda, mostki, kręgielnię, fontanny, parasol chiński oraz niewielki neogotycki budynek, w którym znajdowała się czytelnia. Zorganizowanie i prowadzenie zakładu powierzono dr. Teofilowi Mateckiemu, który w Grafenbergu „[...] kształcił się pod okiem Priessnitza, przejął całą jego sztukę i podniósł ją do pewnego stopnia umiejętnościami przez swoje wyższe wykształcenie chirurgiczne, na którym nauczycielowi zupełnie zbywało”.

Od chwili otwarcia zakład cieszył się niesłabnącym powodzeniem. Poza picciem wód zdrojowych prowadzone w za-

kładzie były także zabiegi hydropatyczne, dość radykalne. Tak opisał je Marcelli Motty: „[...] Ledwo godzinę po naszym przyjeździe przywieziono do zakładu jakiegoś komornika chorego, jak twierdzono, na tyfus; leżał na wozie całkiem bezprzytomny, w strasznej gorączce. Lekarz zakładu [...] kazał go natychmiast rozebrać, wrzucić do basenu zimnej jak lód wody, po chwili wydobyć i zawinąć w mokre prześcieradła i koce; tę operację powtórzono kilkakrotnie tego dnia i nazajutrz [...] trzeciego dnia ów chory powędrował wesoło do domu”. Jeden z pacjentów tak wspomina swoją kurację: „Mile przyjęty w Dębnie [...] odebrałem zaraz w południe wycieranie mokrem prześcieradłem, a pod wieczór znów wycieranie podwójne, tj. wyżętym prześcieradłem i potem dobrze namoczonym w wodzie zimnej, poczem mnie prześcieradłem suchem mocno wytarto [...] później dr Sachs, przekonawszy się, że choroba moja nieco zastarzała, kazał kąpać mnie w wodzie 14 stopni R, przy czym wszystkie członki mocno nacierano”.

Zakład wodolecznicy w Dębnie był także ośrodkiem życia kulturalnego. W sali widowiskowej na 400 osób (nie jest znana jej lokalizacja) odbywały się koncerty i przedstawienia teatralne, które cieszyły się ogromnym powodzeniem, zarówno wśród kuracjuszy, jak i mieszkańców całej okolicy. Do Dębna zapraszani byli najznakomitsi w tych latach artyści. Występowali m.in. muzycy Apolinary²⁹ i Antoni³⁰ Kątscy (1849 r.). W 1850 r. w Dębnie wystąpił zespół Teatru Krakowskiego. Na występy teatru nie uzyskano jednak zezwolenia władz pruskich. Chociaż wskazywano władzom, że w uzdrowisku konieczne jest prowadzenie działalności kulturalnej, zwłaszcza przedstawień teatralnych, co wchodziło także w zakres działalności leczniczej, to jednak działalność tego typu została ostatecznie zakazana. W 1850 r. gościł w Dębnie poeta Ryszard Berwiński³¹. W 1858 r. Dębno odwiedził poeta Władysław Syrokomla³². W 1862 r. Stanisław hr. Mycielski sprzedał Dębno i wraz ze zmianą właściciela zakład wodolecznicy został zlikwidowany, a jego budynek rozebrany.

W 1831 r. Dębno odwiedził Adam Mickiewicz³³, który w tym czasie gościł w Śmiełowie. Na południowy zachód od wsi położony jest rezerwat Dębno nad Wartą. Z Dębna pochodził Wincenty Kot.

Około 3 km na północny wschód od Dębna, po drugiej stronie torów, do lat 70. ubiegłego wieku znajdowały się zabudowa-

nia folwarku Franciszków. W jego pobliżu zachowało się duże (obw. 50 m, wys. wału do 2 m) grodzisko pierścieniowate.

W dokumentach z XVI-XIX w. istnieją wzmianki o nieistniejącej już obecnie osadzie Ostrów lub Ostrowo, która miała znajdować się w sąsiedztwie obecnego mostu kolejowego na Warcie. Przypuszcza się, że nazwa tej osady wzięła się od grodziska w pobliżu folwarku Franciszków.

Po północnej stronie drogi do Lgowa, około 2,5 km od Dębna, znajdują się zabudowania niewielkiej osady Lutynia, która powstała w 1841 r. jako folwark (tzw. Nowa Lutynia) w dobrach Stanisława hr. Mycielskiego.

- ◆ Stacja kolejowa Żerków położona jest ok. 4 km na wschód od wsi; najbliższy przystanek PKS (na linii Jarocin-Radliczka-Żerków) znajduje się na skrzyżowaniu dróg 3 km na południe od Dębna. Połączenia PKP i PKS znajdują się także w Orzechowie ok. 3 km na północ. Na Warcie znajduje się przeprawa promowa (prom o nośności 8 t). Prom kursuje w dni robocze (6:00-19:00), soboty (6:00-14:00) i niedziele (6:00-16:00). Kiedy prom nie działa, na drugi brzeg rzeki można dostać się po pobliskim moście kolejowym z kładką dla pieszych.

HERMANÓW (gm. Nowe Miasto) – niewielka osada śródleśna położona wśród lasów 3 km na wschód od Nowego Miasta nad Wartą, 1 km na północ od wsi Wolica Kozia i drogi łączącej Nowe Miasto z Dębniem. Osada powstała w XIX w. Zachowała się z niej m.in. dawna owczarnia (obecnie stodoła) z 1842 r. Od 2004 r. znana jako Folwark Konny Hermanów, będący własnością Wielkopolskiego Towarzystwa Konnego Hermanów.

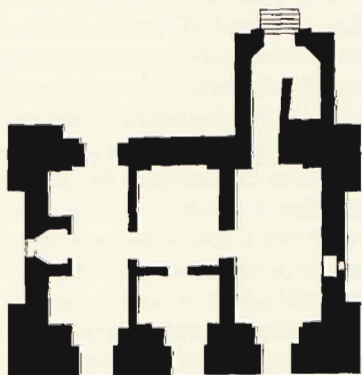
Powstałe w 2004 r. Wielkopolskie Towarzystwo Konne Hermanów zajmuje się podtrzymywaniem tradycji polskiego jeździectwa poprzez propagowanie i nauczanie jazdy konnej. Towarzystwo dysponuje przygotowanymi do zajęć końmi i kucami, krytą ujeżdżalnią, zielonymi i piaszczystymi padokami. Prowadzona jest także jazda konna w terenie. W wakacje i ferie organizowane są kursy jazdy konnej, obejmujące: teorię jazdy konnej, pielęgnację koni, ujeżdżenie, skoki i powożenie. W ramach

tych kursów prowadzona jest nauka jazdy konnej w małych grupach o różnym poziomie zaawansowania. Na zakończenie kursów i obozów odbywa się pokaz umiejętności jeździeckich kursantów. Kursy jazdy konnej nastawione są głównie na naukę i doskonalenie umiejętności jeździeckich. W ramach kursów zapewnione są 2 godziny jazdy konnej dziennie oraz szereg zajęć z teorii jazdy konnej, weterynarii oraz hodowli koni. Towarzystwo stwarza również możliwość startu w zawodach a także przygotowuje jeźdźców do zdobycia uprawnień instruktorskich. Organizowane są zawody z cyklu Hermanów Cup, regionalne zawody jeździeckie w skokach oraz zawody towarzyskie w skokach. Dla koni przygotowane są stajnie z bezpośrednim wejściem na krytą ujeżdżalnię, z osobną siodlarnią, szatnią i myjką oraz fachowa opieka, także weterynaryjna. Dla dzieci w różnym wieku organizowane są latem i zimą weekendy i wakacje w siodle. Przygotowane są również: plac zabaw, boiska (piłka nożna, koszykówka, siatkówka) i małe zoo (żrebaczek, kucyk, koza, owca). Dla szkół podstawowych i gimnazjalnych organizowane są zielone lekcje w plenerze z zakresem zajęć dostosowanym do grup wiekowych. Proponowany jest bogaty w atrakcje program na 1-, 2-, 3- i 4-dniowe wycieczki. Folwark wyposażony jest w basen do pływania i saunę; prowadzone są także zajęcia fitness. Na terenie folwarku znajduje się gospoda Pod Rozbrykanym Kucem oraz pokoje gościnne 2-, 3- i 4-osobowe z łazienkami wyposażone w TV i radio. Oferowana jest także kompleksowa obsługa konferencji. Począwszy od obsługi hotelowej i gastronomicznej, przez zaplecze konferencyjne i sale bankietowe, a na rekreacji kończąc. Zaplecze konferencyjne wyposażone jest w trzy sale konferencyjne: Salę Staropolską, przygotowaną do obsługi 120 gości, oraz Salę Klubową i Słoneczną mieszczącą ok. 30-40 osób. Sale są klimatyzowane, dobrze oświetlone i wyposażone w sprzęt audiowizualny (m.in. projektor multimedialny, ekran, rzutnik, telewizor, magnetowid).

- ◆ Folwark Konny Hermanów – Wielkopolskie Towarzystwo Konne Hermanów (Gospodarstwo Agroturystyczne – Sławomira Orłowska), Hermanów 1, 63-040 Nowe Miasto nad Wartą, tel./faks: 061 287 30 15, tel. kom. 607 426 664, 661 129 337 (jazda konna).

JAROCIN, miasto w północnej części Wysoczyzny Kaliskiej. Ważny węzeł kolejowy (linie: Poznań–Katowice, Oleśnica–Gniezno oraz do Leszna) oraz drogowy (drogi: Poznań–Kalisz oraz do Konina, Leszna i Wrocławia).

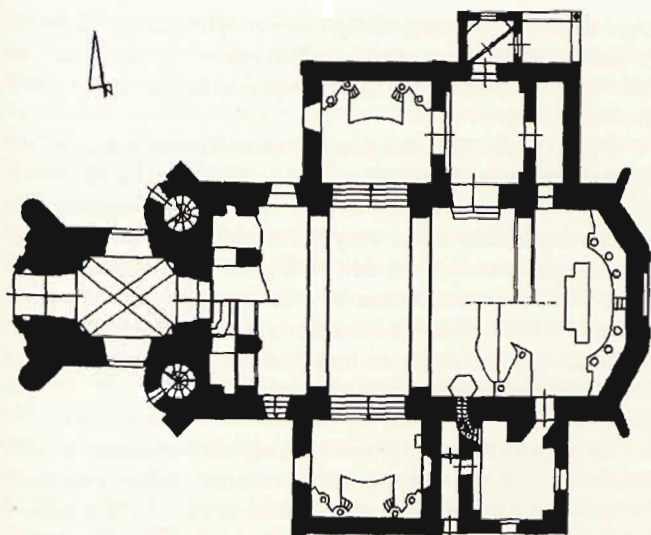
Od średniowiecza ważna osada targowa na skrzyżowaniu traktów handlowych. Pierwsza wzmianka znajduje się w dokumencie wystawionym w 1257 r. w kancelarii księcia Bolesława Pobożnego. Książę nadał w nim miasto Jarocin i kilka innych miejscowości oraz liczne przywileje komesowi Janow z rodu Zarembów. On lub jego spadkobiercy wzniesli w Jarocinie najwcześniejszą drewnianą obronną wieżę rycerską. Zbudowano ją w pewnym oddaleniu na wschód od miasta, na otoczonym fosą kopcu w dolinie zalewowej rzeki Lipówki, tworzącej rozlewiska i stawy wspomagające system obronny twierdzy. Budowla ta została spalona w czasie zamieszek w latach 80. XIV w., a jej pozostałości odkryto podczas prowadzonych tu badań archeologicznych. Przepuszczalnie na początku XV w., niemal w tym samym miejscu, wzniesiona została nowa, murowana już budowla obronna określona w dokumencie z 1496 r. jako fortalitium. Budowla ta była w następnym okresie przebudowywana, rozbudowywana, a wreszcie rozebrana. Jej pozostałością jest zachowany do naszych czasów budynek określany w miejscowej tradycji jako skarbczyk. W trakcie przeprowadzonych tutaj prac wykopaliskowych odkryto m.in. wiele fragmentów ozdobnych gotyckich kafli piecowych, świadczących o bogatym niegdyś wyposażeniu wnętrza zamkowych. Jarocin

Jarocin, rzut skarbczyka

pozostawał w posiadaniu Zarembów do schyłku XV w. Ostatni przedstawiciel tego rodu, Świętosław, nie miał zapewne męskiego potomka, ponieważ w 1496 r. jako spadkobierczyni i dziedziczka Jarocina wraz z fortalitiem występuje jego córka Anna, która wniosła tę majątność w posagu Andrzejowi z Górki Górskiemu. W następnym okresie właścicielami byli Doliwowie – Miłosławscy, Dobczyńscy i Komorscy, a od początku XVII w. Rozdrażewscy i Wejherowie. W latach 20. XVII w. posiadłość wykupił starosta generalny Stanisław Przyjemski herbu Rawicz, a jego syn Andrzej, chorąży kaliski, sprzedał Jarocin w 1661 r. Radolińskim herbu Leszczyc. Początkowo był to znaczny ośrodek rzemieślniczy, który znacznie **podupadł** w XVII w. Dopiero po wybudowaniu linii kolejowej w **drugiej** połowie XIX w. nastąpiło ożywienie gospodarcze i wzrost **liczby** ludności w mieście. W Jarocinie bardzo dobrze rozwijały się polskie organizacje niepodległościowe, których działacze **do** prowadzili do faktycznego wyzwolenia miasta w 1918 r. **jeszcze** przed wybuchem powstania wielkopolskiego. W Jarocinie mieściła się siedziba VI Okręgu Wojskowego, skąd kompanie jarocińskie wyruszały do walk na frontach powstania wielkopolskiego.

Centrum miasta zachowało owalne rozplanowanie średnio-wieczne z czworobocznym Rynkiem o 6 wlotach ulicznych. Pośrodku Rynku stoi okazały ratusz podcieniowy wybudowany w latach 1799-1804 (obecnie Muzeum Regionalne). W Ratuszu znajduje się duży witraż podzielony na dwie płaszczyzny: w górnej znajduje się wizerunek św. Marcina – patrona Jarocina, w dolnej współczesna panorama miasta; między nimi daty 1257-2007. W oknach ratuszowego atrium, obok **witraża** św. Marcina, **znajdują** się witraże przedstawiające herby Jarocina, Wielkopolski oraz rodu Zarembów, **pierwszych** właścicieli miasta i Radolińskich, w rękach których miasto pozostawało najdłużej. W Rynku i w przyległych ulicach stoi kilkadziesiąt domów pochodzących z XIX w. W północno-wschodnim narożniku Rynku znajduje się kościół pw. św. Marcina wybudowany przed 1610 r. Kościół pierwotnie był późnogotycki. Został gruntownie przebudowany w latach 1773-1775, z kaplicami boczny-**mi** z 1677 r. i 1775 r., o ujednoliconych w 1910 r. **elewacjach** z wieżą z 1838 r. zwieńczoną hełmem w kształcie obelisku. W wieży współczesny carillon – zestaw 15 dzwonów wieżowych za-

Jarocin, rzut kościoła pw. św. Marcina

łożonych w 2007 r. (wykonała Firma Prais z Poznania). Na kościele umieszczona została tablica upamiętniająca sponsorów carillonu (większość fundatorów to jarocińscy przedsiębiorcy, jeden z dzwonów ufundowało miasto partnerskie Schluchtem); jedna z sal ratusza nazwana została także „izbą dzwonników św. Marcina”. Z 1910 r. pochodzi także zegar słoneczny. Wyposażenie wnętrza kościoła rokokowe i klasycystyczne z lat 1773-1787, m.in. wielki ołtarz główny, dwa ołtarze boczne oraz ołtarze w kaplicach. W kaplicy prawej znajdują się nagrobki i portrety trumienne Radolińskich z XVII-XX w. Przy kościele znajdują się: barokowa bramka, drewniane krużganki z lat 1834-1838 oraz barokowa figura św. Wawrzyńca z 1744 r. Rosną także dwie lipy drobnolistne (obw. 360 cm i 380 cm).

Na zewnątrz ogrodzenia od strony Rynku, we wnące na prawo od bramy widnieje kamienna tablica ku czci pierwszych poległych z jarocińskiego batalionu powstańczego (później w składzie 11 pułku strzelców wielkopolskich). U góry umieszczono orła w koronie, niżej 13 nazwisk z datami śmierci w 1919 r., a u dołu mały krzyż Virtuti Militari. Tablicę odsłonięto w 1923 r. Na ogrodzeniu znajduje się także tablica upamiętniająca Kazimierza Tomasza Barwickiego (1871-1931), zasłużo-

nego działacza wielkopolskiego ruchu śpiewaczego (1997 r.). Rośnie także okazały jesion wyniosły (obw. 450 cm), pod którym w 2000 r. postawiono kamień upamiętniający ofiary ustrojów totalitarnych.

U zbiegu ulic Niepodległości i Poznańskiej znajdują się: piętrowy dom z pierwszej połowy XIX w., spichlerz kamiennie-ceglany z połowy XIX w. i parterowy budynek dawnego zajazdu z pierwszej połowy XIX w. Przy ul. Niepodległości położony jest zespół reprezentacyjnych dawnych pruskich budynków urzędowych, m.in. wybudowana po 1900 r. poczta oraz starostwo (obecnie także budynek administracyjny Urzędu Miasta i Gminy) wraz z położonymi za nim dawnymi stajniami (1892 r.). Przed szkołą stoi pomnik 21 nauczycieli, ofiar II wojny światowej (1989 r.).

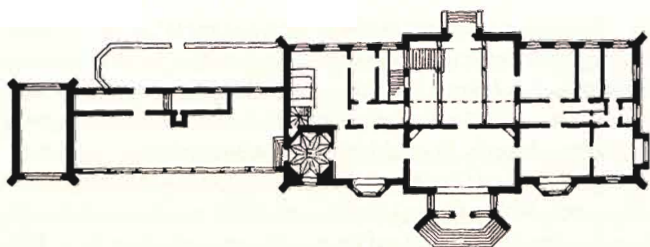
Na znajdującym się przy tej samej ulicy cmentarzu parafialnym wschodnią główną alejkę zamyka obelisk z nieregularnych kamieni, zwieńczony krzyżem na kuli. Na betonowym cokole wypisano cytaty z Ewangelii św. Jana i nazwiska pochowanych tu sześciu powstańców wielkopolskich. Przed pomnikiem umieszczono symboliczny pojedynczy nagrobek betonowy, kryty płytą z krzyżem powstańczym i napisem ku czci poległych; całość jest otoczona murkiem kamiennym. Mogiłę uformowano w 1924 r.; potem została zniszczona przez Niemców w czasie okupacji. Nową tablicę umieszczono w 1948 r. Na cmentarzu znajdują się także dom grabarza z 1869 r. oraz mauzoleum poległych w latach 1939-1945 żołnierzy polskich i radzieckich. Przy skrzyżowaniu ulic Niepodległości i Wyszyńskiego znajduje się pomnik ku czci powstańców wielkopolskich (proj. Stanisław Kozielski), ufundowany przez społeczeństwo miasta i odsłonięty 1979 r. Ma on formę granitowej tablicy z 42 nazwiskami poległych powstańców z ziemi jarocińskiej, ułożonej płasko na cokole z nieregularnych płyt kamiennych. Ponad tablicą umieszczono ukośnie metalowy krzyż powstańczy, a z tyłu trzy maszty flagowe.

Przy ul. Wyszyńskiego nr 4, na budynku restauracji Victoria, oznaczono miejsce, z którego Powiatowa Rada Ludowa w latach 1918-1919 kierowała ruchem powstańczym. Granitowa tablica ozdobiona jest wizerunkiem czapki powstańczej na tle szabli i lancy. Umieszczono ją tu w 1925 r. i odtworzono po okresie okupacji niemieckiej. Na stacji kolejowej znajduje się budynek dworca typu wyspowego z ok. 1870 r. Na budynku na pra-

wo od głównego wejścia umieszczona jest metalowa tablica ku czci powstańców wielkopolskich, którzy w 1918 r. opanowali tujszy węzeł kolejowy. Nad napisem informacyjnym na tablicy odsłoniętej w 1988 r. umieszczono cztery stylizowane postacie żołnierzy z bronią. Przy zbiegu ulic Paderewskiego i Kościuszki stoi kościół pw. Chrystusa Króla wybudowany w latach 1927-1931 (arch. Stefan Cybichowski) o neoklasycyźnym wnętrzu. Na bocznej ścianie kościoła umieszczone jest epitafium K. T. Barwickiego (1931 r.). Przy ul. Wrocławskiej nr 22 znajduje się dawny zajazd z 1893 r. W pobliżu znajduje się neoromański kościół poewangelicki pw. św. Jerzego z lat 1847-1848, który gruntownie przebudowano w 1894 r.

Przy ul. Małej stoi bóżnica z drugiej połowy XIX w., obecnie przeznaczona na salę gimnastyczną. W południowo-wschodniej części miasta przy ul. Wojska Polskiego znajduje się zespół klasztorny o.o. franciszkanów (Prowincja św. Franciszka z Asyżu Braci Mniejszych w Poznaniu) wybudowany w latach 1976-1979 (arch. Tadeusz Kowalczyk), z kościołem pw. św. Antoniego o założeniu centralnym i postawionym w 1989 r. pomnikiem św. Franciszka z Asyżu (rzeźb. Waław Lewicz). Na ścianie budynku dawnych koszar pruskich przy ul. Wojska Polskiego nr 71 (obecnie dom mieszkalny) umieszczono niedużą tablicę metalową, odsłoniętą w 1966 r., ku czci powstańców wielkopolskich, którzy w 1918 r. przejęli te koszary z rąk niemieckich.

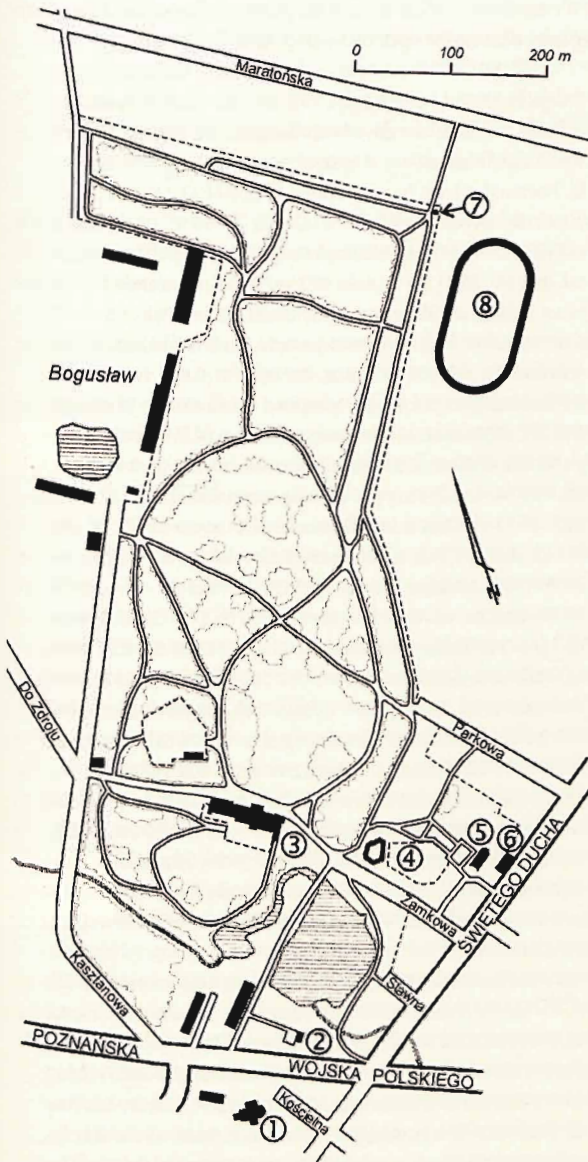
Po wschodniej stronie centrum miasta znajduje się neogotycki pałac Radolińskich wybudowany w latach 1847-1853 (arch. Fryderyk August Stüler). Pałac rozbudowany został po bokach w latach 1911-1912 (arch. A. Frietschke). Dodano wtedy m.in. nowe skrzydło od wschodu, a dawny, niewielki pierwotnie budynek bramny przekształcono w masywną wieżę z półkoliście zamkniętym przejazdem ujętym kamiennymi ciosami. Wybór formy i motywów neogotyckich dla tej rezydencji mógł być podyktowany chęcią udokumentowania i podkreślenia rangi i dawności rodu oraz prawa do tych ziem. W tym czasie inny wygląd uzyskały również elewacje, które pokryte zostały nowym tynkiem o chropowatej fakturze i zwieńczone attyką krenelażową o odmiennych formach niż pierwotna. Istniejąca dekoracja architektoniczna uzupełniona została płaskorzeźbionymi kartuszami herbowymi ujętymi w koliste tonda. W takiej formie pałac przetrwał do 1917 r., kiedy znisz-

Jarocin, rzut palacu

czony został w czasie pożaru. Odrestaurowany, ponownie spłonął w 1945 r., a przeprowadzona później odbudowa pozbawiła go wielu istotnych elementów ukształtowania bryły i dekoracji architektonicznej elewacji. Mimo to przetrwały do dzisiaj pozostałości dawnego, niezwykle niegdyś bogatego wystroju oraz wyposażenia wnętrza, m.in. dekoracyjna, opracowana snycersko lub z intarsjami stolarka drzwiowa i boazerie, neorenesansowy strop belkowy w jednym z pomieszczeń parteru oraz marmurowe kominki, wśród nich najcenniejszy, renesansowy, sprowadzony z Włoch, z herbem Sforzów. Od 1948 r. mieści się w nim Ośrodek Kształcenia Bibliotekarzy im. Joachima Lelewela. Pałac otacza rozległe, krajobrazowe założenie parkowe (pow. 30,3 ha). Park pierwotnie założono w stylu francuskim, przekomponowano w latach 1840-1850 na park krajobrazowy i w drugiej połowie XIX w. rozplanowano ponownie z wykorzystaniem naturalnej konfiguracji terenu oraz włączeniem do kompozycji pozostałości dawnego średniowiecznego założenia obronnego z jedyną jego pozostałością, jaką jest budynek tzw. skarbczyka. W północno-wschodnim narożniku parku znajduje się kamienny słup z datą 1907 i nazwiskiem księżnej Joanny Radolin (Joanna von Oppersdorf, 1864-1947). Autorem projektu zmiany kompozycji parku był znany ogrodnik planista Pierre **Joseph** Lenne.

Przy parku od strony ul. Poznańskiej znajduje się dawny spichlerz dworski z połowy XIX w. i wozownia z początku XX w., przebudowana na lecznicę zwierząt. Na skraju parku od ul. Świętego Ducha znajduje się ruina gotyckiego kościoła szpitalnego pw. Świętego Ducha z 1516 r. Przy niej dawny przytułek św. Józefa z początku XX w.; z tyłu rośnie dąb szypułkowy (obw. 460 cm). Od strony **ul. Kasztanowej** znajduje się dom dozorczy i dom ogrodnika z **początku** XX w. Oba budynki nawiązują ar-

Jarocin, plan parku

- 1 – kościół pw. św. Marcina, 2 – skarbceżyk, 3 – pałac, 4 – amfiteatr, 5 – ruina kościoła pw. św. Ducha, 6 – dom św. Jakuba, 7 – stęp księżnej Joanny, 8 – stadion sportowy

chitekturą do pałacu. W pobliżu rośnie kolejny dąb szypułkowy (obw. 470 cm). Na wschód od parku przy ul. Sportowej znajduje się kompleks obiektów sportowych z krytą pływalnią.

- ◆ Stacja kolejowa i przystanki PKS. Liczne obiekty gastronomiczne o zróżnicowanym standardzie, handlowe, usługowe, stacje benzynowe, warsztaty naprawcze, poczta i apteki. Poczta (kod: 63-200): al. Niepodległości 13, tel. 062 747 29 70, os. Konstytucji 3 Maja 31, tel. 062 747 15 57, os. Tysiąclecia 1a, tel. 062 747 28 41. Urząd Miejski, al. Niepodległości 10, tel. 062 747 26 11 do 15, faks 062 747 22 25. Komenda Powiatowa Policji, ul. Tadeusza Kościuszki 29, tel. 062 505 52 00, 062 749 82 00. Nadleśnictwo Jarocin, 63-200 Jarocin, ul. Kościuszki 43, tel. 062 747 2319, fax 062 747 6360. Hotele: Hotel-Restauracja Jarota, ul. Sportowa 6, tel. 062 747 31 04 i tel. 062 747 29 74; Hotel-Restauracja Kasyno, ul. Wojska Polskiego 42, tel. 062 747 81 81; Pod Orzechem, ul. Karwowskiego 2, tel. 062 747 15 52; Turysta, ul. Bolesława Chrobrego 51 a, tel. 062 747 33 41; Gościniec Walcererek, ul. Poznańska 73, tel. 062 747 28 18; PHU WZ, ul. Bolesława Chrobrego 35, tel. 062 747 34 76 . Restauracje: Azalia, ul. Wrocławska 86, tel. 062 747 79 86; Camea, ul. Wrocławska 114, tel. 062 747 59 60; Fiesta, ul. Ignacego Paderewskiego 11, tel. 062 747 34 50; Klubowa, os. Tadeusza Kościuszki 3, tel. 062 747 30 61; Malaga ul. Maratońska 1, tel. 062 747 28 77; Relax, ul. Targowa 18, tel. 062 747 24 92; Victoria, ul. Ks. Kardynała Wyszyńskiego 4, tel. 062 747 16 22; Zacisze, ul. Zacisza 2, tel. 062 747 35 82. Pizzerie: De Facto, ul. Wrocławska 106, tel. 062 747 99 15; Pan American Pizza, ul. św. Ducha 62, tel. 062 747 99 09; Primavera, ul. Wrocławska 26, tel. 062 747 76 20; Stodoła, ul. Konstytucji 3 Maja 32 tel. 505 40 00. Kawiarnie: Cafe Arkada, Rynek-Ratusz, tel. 062 747 90 87; City Cafe, Rynek 22 (wejście od ul. Gołębiej), tel. 062 505 22 25; Kawiarnia przy klasztorze o.o. franciszkanów, ul. Wojska Polskiego 64, tel. 062 747 66 81. Bary: Diablik, ul. Rynek 12, tel. 062 505 20 03; Dziupła, ul. Park, tel. 062 747 73 70; Bar Chiński Hanoi, ul. Wrocławska 29, tel. 062 747 19 09, Joker, ul. Poznańska 28, tel. 062 747 33 86; Kebab, ul. Poznańska 28 a, tel. 062 747 22 18; Malibu, ul. Ludwika Waryńskiego 2; Piwnica u Jana, ul. Ks. Kardynała Wyszyńskiego 4, tel. 062 747 16 22; Pub Chicken, ul. Jarosława Dąbrowskiego 16, tel. 062 747 75 34; Pub Kamele-

on, ul. Śródmiejska 32, tel. 062 747 61 99; Pub Pod Strzechą, ul. Wolności, tel. 0 606 453 612; Pub Na Wyspie, ul. Wojska Polskiego 37; Sultan Kebab, ul. Wrocławska 33, tel. 062 747 81 26. Bary i kluby: Club Starter, ul. Brandtowskiego 7; Green Island, ul. Św. Ducha 62, tel. 062 747 99 09; Klub bilardowy Kometa, al. Niepodległości 17, tel. 0 697 630 190; Kręgielnia P.H. Uszczelka, ul. Targowa 12, tel. 062 747 37 01.

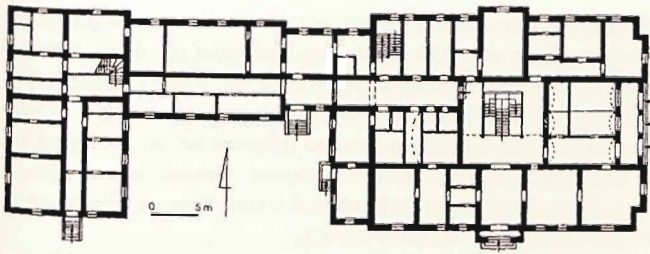
KŁĘKA (gm. Nowe Miasto), wieś położona 2 km na południe od Nowego Miasta, przy skrzyżowaniu dróg z Poznania do Kalisza i z Żerkowa do Śremu.

Pod Kłęką (Clanka) w 1299 r. książę Władysław Łokietek zrzekł się ziem Wielkopolski, Pomorza i Kujaw na rzecz króla czeskiego Wacława II. W 1467 r. Kłękę od Katarzyny Mielżyńskiej nabył Jakub Kot z Dębna, krewny arcybiskupa Wincentego Kota. W 1485 r. wieś została sprzedana Rozdrażewskim, którzy w 1510 r. sprzedali ją z kolei szlachcicowi o nazwisku Pępowski. W 1578 r. wieś była w posiadaniu Kacpra Nowomiejskiego, a w 1618 r. przeszła w ręce kasztelanowej śremskiej. Późniejsze losy Kłęka dzieliła z kluczem nowomiejskim, który w 1834 r. został sprzedany Żydowi Mosze Aleksandrowi z Nowego Miasta. Następnie w 1840 r. majątki te wykupił porucznik Herman Kenneman (1815-1910), jeden z największych posiadaczy ziemskich w prowincji poznańskiej oraz jeden z twórców założonego w 1894 r. Związku Popierania Niemczyzny w Prowincjach Wschodnich, który później przyjął nazwę Niemieckiego Związku Kresów Wschodnich. Związek ten, początkowo w języku potocznym, a następnie historycznym nazywany był Hakatą od początkowych liter nazwisk jego założycieli i przywódców (Hansemanna, Kennemana, Tedemanna). Z Hakatą kojarzą się najbardziej bezwzględne i brutalne metody stosowane przez Niemców po 1894 r. wobec Polaków. Terenowa organizacja Związku w Kłęcie należała do najsilniejszych w całym zaborze. Z inicjatywy Kennemanna odbyła się w 1898 r. w Jarocinie pierwsza masowa impreza dla Niemców z kresów wschodnich, tzw. Deutsche Tage, będąca świętem członków Hakaty zwoływanym co roku z okazji obrad najwyższych organów Związku. Kennemann uczynił z Kłęki ośrodek rozległych dóbr z licznymi folwarkami rolnymi powstałymi w miejscu wyciętego kompleksu leśnego, których nazwy wywodziły się od imion

członków jego rodziny: Elisenwalde (od imienia żony Elizy), Hermanowo (od imienia wcześniej zmarłego pierworodnego syna), Waldhof, Lindenhof, Louisenthal, Theresia, Alexander-ruh. Kenneman był bardzo dobrym ekonomistą i zarządcą majątków. Jako pierwszy wprowadził do produkcji rolniczej maszyny parowe, prowadził wykup gruntów od polskich chłopów. Wszystkie folwarki zostały połączone nowo wytyczonymi drogami, obsadzonymi drzewami. Jego majątki słynęły z hodowli wyborowych ras bydła szwajcarskiego, holenderskiego, oldenburskiego i rasy szothorskiej. Wybudował gorzelnię, młyn wodny, papiernię i cegielnię nastawioną na produkcję rur drenarskich; pracowało dla niego ponad 860 osób. Do Kennemana należały także Pudliszki oraz klucz majątków zaniemskich. W końcu XIX w. wszystkie jego majątki liczyły 3351 ha. Po 1910 r. klucz nowomiejski razem z Klęką przeszedł w ręce Maksa Jouanne'a, męża córki Kennemana, który był posiadaczem majątku do wywłaszczenia w 1945 r. Przed 1939 r. obszar majątków związanych z Klęką obejmował łącznie 4307 ha. W 1919 r. w Klecę urządzono lotnisko polowe, na którym stacjonowała 2 Eskadra Wielkopolska³⁴, dokonująca m.in. lotów wywiadowczych nad Dolny Śląsk.

Znajdujący się we wsi pałac o dość skomplikowanej bryle i rzucie został wybudowany dla Kennemanna po 1870 r. Od wschodu ma piętrową loggię widokową, od południa – wykusz. Wewnątrz centralny hol oświetlony jest od góry ośmioboczną latarnią, górującą ponad dachem. Pałac został na początku XX w. poszerzony od strony zachodniej o obszerne, niższe skrzydło utrzymane w tym samym stylu.

W dobrze utrzymanym parku krajobrazowym (pow. 5,6 ha) ze stawem zachowało się wiele starych drzew (160-190 lat), pochodzących z wcześniejszych nasadzeń. Obecna postać parku o dość czytelnych nadal założeniach kompozycyjnych ukształtowana została ok. 1870 r. w okresie budowy pałacu. Zmiany dróg parkowych przeprowadzone w latach 30. XX w. wprowadziły do parku aleje lipowe, co usztywniło cały układ kompozycyjny. Mimo że park stanowi dość jednolitą i harmonijną całość, to jednak wyróżniają się w nim trzy podstawowe elementy kompozycyjne. Pierwszym z nich jest lekko skonfigurowany malowniczy zakątek ze stawem o urozmaiconej linii brzegowej. Nad stawem rosną wierzby, brzozy i stare cisy. W bliskim

Klęka, rzut pałacu

otoczeniu stawu rośnie stara lipa drobnolistna, obok niej dereń jadalny i nieco dalej okazały krzew leszczyny pospolitej odmiany purpurowej. Od strony północno-wschodniej, ponad stawem pośród drzew widoczna jest bryła pałacu.

Drugim elementem krajobrazowym są polany, z których jedna otoczona jest cennym drzewostanem. Tworzą go kasztanowce białe, platan klonolistny, jawor, jedlice Douglasa (jedlice zielone, daglezione) oraz kilka dębów szypułkowych. Nieco na uboczu rośnie urozmaicona grupa drzew, wśród których znajdują się kłęk kanadyjski, świerki kłujące i buk zwyczajny odmiana strzępolistna (największa osobliwość parku). Kolejną polaną widoczną od strony dwukondygnacyjnej loggi i ganku pałacu zdobi grupa pięknie przebarwiających się jesienią klonów pospolitych odmiany Schwedlera oraz pojedyncze egzemplarze sosny wejmutki, jesionu wyniosłego i cyprysika nutkajskiego.

Ostatnim wyraźnym elementem krajobrazu parku jest zadrzewienie typu leśnego w zachodniej części parku. W dawnych latach był w tym miejscu las z nasadzeniami sosny wejmutki. Rosną tutaj m.in. także: jodła jednobarwna, żywotnik olbrzymi, modrzew europejski, jedlica Douglasa. Z krzewów przeważają w parku: jaśminowce, śnieguliczka biała i lilaki. Niedaleko pałacu rosną: dąb o obw. 320 cm i wiąz o obw. 310 cm, a w głębi parku: jesion o obw. 430 cm o pokroju przypominającym wierzbę, platan o obw. 340 cm i lipy do 340 cm obw. Na uwagę zasługują też krzewy cisów. Za utrzymanie i pielęgnowanie parku zakład Herbapol Klęka SA w 1994 r. otrzymał srebrny medal w konkursie na najlepsze prace z zakresu ochrony zabytkowych założeń ogrodowych.

Poza granicami parku znajduje się niewielka aleja brzozaowa, prowadząca do dawnego cmentarza rodziny Jouanne'ów;

stanowi ona umiejętnie połączenie parku z otaczającym krajobrazem. Na cmentarzu do dzisiaj zachował się dość czytelny układ kwater cmentarnych okolonych brzozaami i żywopłotem z ligustru. Także inne okoliczne drogi mają postać alei: z Kłęki do Komorza Przybysławskiego (jesiony wyniosłe) i Radlińca (trzy rzędy lip). Pozostałością dawnej alei jest także 10 jesionów wyniosłych rosnących wzdłuż strumienia wypływającego ze stawu przy drodze do Radlińca.

Przy drodze do Wolicy Koziej, wysadzonej akacjami białymi, klonami, jesionami wyniosłymi i kasztanowcami białymi, znajduje się budynek dawnej szkoły z końca XIX w. W pobliżu na skraju kompleksu leśnego znajduje się budynek nowej szkoły otwartej w 1995 r. Przy drodze wiodącej na południowy zachód 0,7 km przed wsią Aleksandrów rośnie chroniona jako pomnik przyrody aleja kasztanowców białych. W lesie za stadionem, znajduje się zaniedbany cmentarz ewangelicki; zachowały się na nim nieliczne z nagrobki z drugiej połowy XIX w.

Do parku od strony południowej przylega wielki zespół zabudowań folwarcznych. Część budynków, w tym oficyna (dom nr 1), ceglanych lub tynkowanych z ceglanymi ozdobami, pochodzi z drugiej połowy XIX w. Przed pochodzącym z lat 30. XX w. domem nr 6 rośnie okazała sosna czarna (obw. 260 cm).

We wsi zachowały się także stare budynki, m.in. zespoły czworaków przy drodze w kierunku Jarocina (domy nr 48 i 50-52 z końca XIX w.) i przy drodze do Śremu (domy nr 40-43 z lat międzywojennych ubiegłego wieku) oraz na głównym skrzyżowaniu wsi pochodzący z drugiej połowy XIX w. dawny trojak (dom nr 44). Po przeciwnej stronie stoi pochodzący także z drugiej połowy XIX w. dom nr 34, w którym dawniej była roгатka, gdzie pobierano opłaty drogowe (tzw. szosowe).

W sąsiedztwie wsi, przy drodze do Radlińca rozciąga się kompleks leśny uroczyska Wielki Bór (pow. ponad 170 ha), w którym rosną m.in.: dęby: bezszypułkowy i szypułkowy, dęby czerwone, brzozy, daglezie, sosny wejmutki, modrzewie europejskie, buki zwyczajne, jesiony wyniosłe, akacje białe, lipy, klony. Na skraju lasu od strony Kłęki rosną znacznych rozmiarów dęby szypułkowe (obw. do 340 cm), z których 8 uznano za pomniki przyrody; do rejestru pomników wpisano też 4 sosny.

Kłęka od kilkudziesięciu lat jest bardzo znanym ośrodkiem uprawy i przerobu ziół.

Za początek przemysłowego zielarstwa w Klecę uważa się dzień 10 października 1949 r., kiedy znajdujące się tu zakłady przemysłowo-rolne włączono do Zjednoczonych Zakładów Farmaceutycznych jako Wytwórnię nr 11. W 1959 r. do nazwy firmy dodano znak firmowy Herbapol, przyjęty przez wszystkie zakłady podległe Zjednoczeniu Przemysłu Zielarskiego. W 1993 r. zakłady zostały przekształcone w spółkę akcyjną, a od kwietnia 1994 r. Herbapol Klęka SA należy do międzynarodowej grupy firm zielarskich Martin Bauer. Obecnie firma Phytopharm Klęka SA jest jedną z wielu firm działającego na międzynarodowych rynkach Holdingu Martin Bauer – światowego lidera w branży zielarskiej. Jej produkcja opiera się na ponad 70-letniej tradycji zielarskiej firmy macierzystej oraz innych firm z Grupy Martin Bauer. Obecnie jest to największe przedsiębiorstwo w gminie. Dominującym kierunkiem działalności jest przetwórstwo naturalnych surowców roślinnych, sprzedawanych jako półprodukty dla przemysłu farmaceutycznego, kosmetycznego i spożywczego. Zakłady w Klecę dysponują największą w kraju i jedną z największych w Europie instalacji do ekstrakcji ziół. Wytwarza się tu ok. 350 fitopreparatów, w tym 45 gotowych leków roślinnych, kierowanych bezpośrednio na rynek farmaceutyczny. Reprezentują one wszystkie podstawowe formy preparatów: soki i wyciągi ze świeżych ziół, płynne, gęste i suche wyciągi z ziół suszonych, a także nalewki, miody i syropy ziołowe oraz ziołowe wyciągi glikolowe i olejowe. Specjalnością firmy jest produkcja suchych wyciągów ziołowych, preparatów leczniczych ze świeżych ziół oraz ziołowych leków iniekcyjnych.

- ◆ Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Jarocina, Kalisza, Krotoszyna, Książa i Poznania. Parkhotel Rosana usytuowany w sąsiedztwie parku bezpośrednio przy drodze wojewódzkiej nr 11. Hotel dysponuje 11 komfortowymi pokojami, w tym 7 pokoi 2-osobowych oraz 4 apartamenty składające się z pokoju dziennego, sypialni oraz aneksu kuchennego. Wszystkie pokoje wyposażone są w TV satelitarą, telefon, minibar, łącze internetowe i suszarkę. W hotelu działa bar serwujący potrawy kuchni polskiej w europejskim wydaniu. Hotel jest w pełni przygotowany do obsługi osób niepełnosprawnych. Aktywna forma wypoczynku może być realizowana w hotelowym Fitness Clubie. Ho-

tel dysponuje salą konferencyjną mogącą pomieścić do 70 osób. Wyposażenie sali konferencyjnej: ekran, rzutnik multimedialny, zestaw video, DVD, CD, łącze internetowe szerokopasmowe, sieć telefoniczna, oświetlenie naturalne i sztuczne, nagłośnienie, mikrofon bezprzewodowy, klimatyzacja.

KOMORZE PRZYBYSŁAWSKIE (gm. Żerków) – wieś położona 8 km na północny wschód od Żerkowa w pobliżu lewego brzegu Proсны.

Podobno w 1331 r. doszło tutaj do najazdu wojewody poznańskiego Wincentego z Szamotuł, nieprzyjaznego królowi Władysławowi Łokietkowi, który z zaprzyjaźnionymi Nałęczami oraz Krzyżakami po złupieniu Pызdr spalil też Komorze. Na terenie okolicznych lasów doszło do bitwy, w której wierne królowi oddziały dowodzone przez Drogosława pokonały najeźdźców. W walce uczestniczyli też chłopci z Komorza oraz Przybysławic, z których 400 straciło życie. W związku z tymi wydarzeniami podobno przebywał tutaj młody królewicz, późniejszy król Kazimierz Wielki.

Pierwsza wzmianka o wsi pochodząca z 1360 r. wymienia Tomisława de Komorze, prawdopodobnie herbu Nałęcz. Później wieś należała do Komorskich herbu Szreniawa, w XVI w. do Iwińskich, a w XVII w. do Czartkowskich. W XVII-XIX w. istniał tu drewniany kościół (filialny w parafii pogorzelińskiej), niezachowany do dzisiaj. Przypuszcza się, że w końcu sierpnia 1831 r. w Komorzu przebywał Adam Mickiewicz, próbujący bezskutecznie przeprowadzić się przez poprowadzoną na Prośnie granicę prusko-rosyjską, aby wziąć udział w powstaniu listopadowym. Od drugiej połowy XVIII w. wieś należała do Skórzewskich. Z właścicielami wsi spokrewniony był Wojciech Kossak³⁵, który w latach międzywojennych kilkakrotnie przyjeżdżał do Komorza; namalował on wielki portret konny Kazimierza Skórzewskiego z córką Anielą, który niestety nie zachował się do naszych czasów (znany tylko z fotografii).

W latach 1902-1973 do Komorza kursowały pociągi na prowadzącym z Suchej odgałęzieniu kolejki wąskotorowej z Witaszyc, wybudowanym głównie do dowozu buraków cukrowych; w 1987 r. zaprzestano wszelkich przewozów.

We wsi znajduje się zaniedbany obecnie park krajobrazowy (pow. 5,35 ha), który otacza zachowany odcinkowo stary ażurowy mur ceglany oparty na bardzo wysokich słupkach. W parku obejrzyć można ślady ozdobnego założenia krajobrazowego, wyschnięty staw, szpalery i aleje drzew. Rosną tam m.in.: lipy szerokolistne (obw. 440 i 370 cm), dąb szypułkowy (obw. 400 cm), jesion wyniosły (obw. 430 cm) oraz kasztanowce białe (obw. do 370 cm). Występują także: wierzby płaczące, dąb szypułkowy odmiany stożkowatej oraz egzotyczne gatunki drzew i krzewów (buk odmiany purpurowej, orzech czarny, jabłoń rajska, tulipanowiec).

W parku stoi dwór Skórczewskich z XIX w. z niskim piętrem oraz naczółkowym dachem. W 1875 r. dobudowano do niego skrzydło południowe oraz ujednolicono dekorację elewacji. Od strony zachodniej znajduje się ganek o 6 kolumnach, a nad nim balkon. W tympanonie tej fasady widnieje herb Ogończyk pod koroną hrabiowską z 9 pałkami. Wokół widnieje łaciński napis: *Pamiętający o Opatrzności nie boi się nawet niebezpieczeństwa fali*. Przyjmuje się, że jest to aluzja do powodziowych wylewów Warty i Prosny. W fasadzie ogrodowej dworu znajduje się taras. Przy wjeździe na teren dworski stoi figura Matki Boskiej Siewnej z początku XX w.

Po zachodniej stronie parku znajduje się zespół zabudowań folwarcznych z nietynkowanych cegieł. W zespole jest też gorzelnia z ok. 1877 r. i położona za nią dawna cukrownia, zbudowana w latach 80. XIX w. przez dzierżawcę Nitscha na planie litery T, z bramą przejazdową przy skrzyżowaniu ramion. Na północny wschód od parku znajduje się zrujnowana neogotycka oranżeria z drugiej połowy XIX w., pozostałość po istniejącym tutaj w dawnych latach sadzie i ogrodzie warzywnym. We wsi znajdują się dwie figury przydrożne – św. Antoniego (od strony Przybysławia) i Matki Boskiej Różańcowej (przy drodze do Kretkowa).

Wśród gospodarstw położonych przy drodze do Chwałowa najstarszy jest drewniany dom nr 34. W południowej części wsi zachowały się też resztki drewnianego wiatraka koźlaka z 1856 r.

- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Żerków-Szczonów.

KRETKÓW (gm. Żerków) – wieś położona 7 km na wschód od Żerkowa, przy drodze Komorze-Dobieszczynna, w pobliżu lewego brzegu Prosny.

Nazwa wsi pochodzi od nazwiska Kretka, jednego z dawnych właścicieli. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1382 r., kiedy należała do rodu Wczelów, którzy później przyjęli nazwisko Kretkowskich. Najstarsza informacja o tutejszej parafii z 1397 r. wymienia proboszcza Stanisława Wrzeszczewicza.

We wsi stoi kościół pw. Wszystkich Świętych z przełomu XVIII i XIX w., z wieżą zwieńczoną hełmem w kształcie obelisku, który został

Kretków, kościół pw. Wszystkich Świętych

ufundowany przez Józefa Skórzewskiego, starostę gnieźnieńskiego i pyzdrowskiego. Wewnątrz kościoła ołtarz główny z połowy XVII w., z nieco starszym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem (w XIX w. uznawanym za cudowny) i obrazem *Chrzest Chrystusa* z XVIII w. powyżej. Po bokach umieszczono pochodzące z początku XIX w. rzeźby czterech

ewangelistów. Z prawej strony ołtarza chrzcielnica z tego samego okresu. Witraże (proj. Zygmunt Kośmicki) wykonano w 1978 r. Cały kościół odremontowano w 2000 r. Obok kościoła znajduje się plebania z początku XX w. Na cmentarzu przykościelnym znajduje się grobowiec Skórzewskich z 1902 r. oraz pomnik ks. Klaudiusza Antoniego Pocharda (1752-1833), francuskiego duchownego, który po Wielkiej Rewolucji Francuskiej wyjechał z kraju i w 1796 r. osiedlił się jako wychowawca dzieci u Skórzewskich w Komorzu Przybysławskim; pomnik wystawili jego uczniowie i ich matki. Na cmentarzu przykościelnym rosną m.in. kasztanowce białe (obw. 280 i 310 cm), a za grobowcem wiąz szypułkowy (obw. 290 cm).

Zbudowany w XIX w. neoklasycyzy pałac otoczony parkiem z fragmentami wcześniejszych budowli od 1986 r. został zniszczony. Wśród ruin widać skrzydła północne oraz półkolumnę z dawnego portyku. W obecnie mocno zaniedbanym parku przy pałacowym (pow. 5,34 ha) z dwoma stawami, założonym prawdopodobnie w drugiej połowie XVIII w., zachowały się stare

drzewa, m.in. dęby szypułkowe (obw. 460 i 540 cm), topola biała (białodrzew) (obw. 440 cm) i jesiony wyniosłe (obw. do 340 cm). Rośnie także olsza szara, dąb burgundzki, sosna wejmutka i różne gatunki krzewów, m.in. tawuła. W kępie zadrzewień przy dawnym nasypie kolejki na południowy zachód od wsi rosną dęby szypułkowe (obw. 440 i 560 cm).

- ◆ Przystanek PKS na linii Żerków–Września.

LGÓW (gm. Żerków), wieś położona około 4 km na północny zachód od Żerkowa, 15 km na północ od Jarocina, u podnóża Wzniesień Wału Żerkowskiego.

Nazwa wsi, określanej także jako Łgów, pochodzi od mieszkającego tu dawniej Lga lub Łga. W pierwszej wzmiance z 1391 r. wymieniony jest Marcus de Lgow. Należała ona wtedy do rodziny Lgowskich – odłamu rodu Doliwów z Dębna. Wieś wymieniana także Jan Długosz³⁶ w Księdze I *Historiae Poloniae*, określając ujście Lutyni do Warty. Pierwszy kościół zbudowali tu właściciele wsi prawdopodobnie około XIV w., jednak odnotowany jest on dopiero w dokumencie z 1404 r. W latach następnych wieś należała do właścicieli Dębna i Żerkowa. W 1683 r. istniała tutaj szkoła. W latach 1784-1926 wieś należała do Gorzeńskich ze Śmielowa i Tarzec, a następnie do 1939 r. do Skarżyńskich.

Drewniany kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny wniesiono prawdopodobnie w XVII w. Ma on konstrukcję zrębową, jest oszalowany i orientowany. Do prostokątnej nawy przylega węższe, zamknięte trójboczne prezbiterium, z zakrystią od strony północnej. W pierwszej połowie XIX w. z fundacji Hieronima Gorzeńskiego dobudowano przy północnej ścianie nawy murowaną kaplicę grobową Gorzeńskich, którą powiększono o przybudówkę w 1901 r., w tym samym roku dostawiono od

Łgów, kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny z kaplicą grobową Gorzeńskich

południa dwukondygnacyjną murowaną kruchtę. W rezultacie bryła kościoła jest poszerzona.

Lgów, pomnik poległych w latach 1914-1920

Lgów, figura Matki Boskiej

Dachy kościoła kryte są gontami, a nad kaplicą – dachówkami. Nad nawą jest barokowa wieżyczka na sygnaturkę z hełmem cebulastym także krytym gontem. Wewnątrz stropy. Wnętrze pokryte jest skromną dekoracją malarską (odkrytą w 1997 r.). Wyposażenie jest jednolite, manierystyczne, z pierwszej połowy XVII w. Uwagę przyciągają trzy niewielkie, bogato rzeźbione ołtarze, z polem środkowym wydzielonym kolumnami oraz rzeźbami świętych po bokach. W ołtarzu głównym, za zasuwą z obrazem św. Mikołaja, umieszczono figurę Matki Boskiej z Dzieciątkiem na półksiężycu, we wnękach rzeźby św. Kungundy i św. Małgorzaty (z lewej) oraz św. Barbary i św. Doroty (z prawej). Na Kolumnach przy ołtarzu rzeźby św. Klary i św. Franciszka z Asyżu. Po lewej stronie znajduje się ambona koszowa, dekorowana ozdobnymi kolumnienkami. Na belce tęczowej znajduje się barokowy krucyfiks z drugiej połowy XVII w. Późnogotycka chrzcielnica datowana jest na drugą połowę XV w. W kaplicy umieszczony jest ołtarz z pierwszej połowy

XIX w. z obrazem św. Andrzeja Apostoła, prawdopodobnie fundowany przez Andrzeja Gorzeńskiego oraz epitafia Gorzeńskich i Skarżyńskich. Drzwi z kruchty do kościoła z żelaznymi okuciami pochodzą zapewne z XVII w. Znajdujące się tu dawniej gotycko-renesansowe drewniane tabernakulum obecnie można obejrzeć w Muzeum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Kościół restaurowano w latach 1972-1973 i 1997-1999 oraz w 2000 r.

Na cmentarzu przykościelnym stoi pomnik z nazwiskami 17 poległych w latach 1914-1920. Po północno-zachodniej stronie kościoła na grobie rodzinnym Gorzeńskich i Skarżyńskich, położono w 1988 r. kamienną tablicę upamiętniającą pochowanego tutaj mjr Zbigniewa hr. Ostroroga-Gorzeńskiego z Tarzec. Na cmentarzu rosną wiązy szypułkowe (obw. 280 i 390 cm). Przed wejściem na teren przykościelny znajduje się stojąca na ozdobnej kolumnie figura Matki Boskiej z przełomu XIX i XX w., wzorowana na Madonnie Sykstyńskiej Rafaela³⁷.

W znacznie zniszczonym parku podworskim (pow. 0,6 ha), będącym jedyną pozostałością zespołu dworskiego, rosną: platan klinolisty zrosnięty z trzech pni (obw. 660 cm), dąb szypułkowy (obw. 320 cm), jesion wyniosły (obw. 320 cm) i lipy drobnolistne (obw. do 510 cm), natomiast na wschód od parku na łące dąb szypułkowy (obw. 660 cm). Przy prowadzącej u podnóża wzniesień morenowych polnej drodze do Dębna rosną m.in. lipy drobnolistne (obw. do 340 cm), a nieco dalej na zachód jesion wyniosły (obw. 380 cm). W południowej części wsi znajduje się mostek oraz fragmenty nasypów ziemnych, będące pozostałościami po prowadzącym z Przybysławia odgałęzieniu kolejki wąskotorowej z Witaszyc.

Do intensywniejszej budowy wąskotorowych linii kolejowych przystąpiono w Wielkopolsce dopiero po 1892 r. Ich budowę inicjowały głównie cukrownie potrzebujące dodatkowych środków transportu dla dowiezienia do nich dużych ilości buraków cukrowych i wywożenia uzyskanych z nich produktów. Do końca 1914 r. w zaborze pruskim wybudowano 820,2 km wąskotorowych linii kolejowych. Kolejka wąskotorowa do Lgo-wa doprowadzona została w 1911 r. Była ona wykorzystywana do 1979 r. tylko w ruchu towarowym. Przeważnie w okresie zbiorów plonów (ziemniaki, buraki).

- ◆ Najbliższy przystanek PKS znajduje się w Brzostkowie (ok. 2 km na wschód).

LIPIE (gm. Miłosław) – wieś położona 4 km na północny wschód od miasta, ok. 1,5 km na wschód od drogi wojewódzkiej nr 259 do Wrześni. Rozciąga się po południowej stronie drogi dojazdowej z Kębłowa, na północnym skraju doliny rzeki Miłosławki.

Wzmiankowana po raz pierwszy w 1396 r. (Lipę) jako własność szlachecka będąca w posiadaniu rodu Doliwów. W XV w. znajdowała się w rękach Kębłowskich, a od 1777 r. – Mielżyńskich, w składzie dóbr miłosławskich. Od 1895 r. własność Kościelskich.

We wsi znajduje się zespół pofolwarczny z końca XIX w. W centrum wschodniej pierzei podwórza gospodarczego, mającego kształt wydłużonego prostokąta, stoi dwór, wzniesiony na planie litery L, piętrowy, ze skrzydłem parterowym posiadającym użytkowe poddasze, gruntownie przebudowany. Z obiektów gospodarczych zabytkowy charakter mają: stodoła, chlewnia i dawny spichlerz (obecnie magazyn i chlewnia). Na przedłużeniu bramy wschodniej podwórza gospodarczego biegnie główna droga wiejska, przy której stoją zabytkowy czworak i ośmiorak z przełomu XIX i XX w., związane w przeszłości z folwarkiem. Na południowo-wschodnim skraju wsi znajduje się figura Serca Pana Jezusa. W odległości ok. 100 m na południe od wsi, po obu stronach drogi wiejskiej do Miłosławia, biegnącej wzdłuż doliny Miłosławki (po jej południowej stronie), na odcinku 400 m rośnie 15 lip drobnolistnych (obw. 140-420 cm), stanowiących pomniki przyrody. Nieco dalej, pomiędzy Miłosławką a tą drogą, w pobliżu styku z drogą z Gorzyc, zachowało się niewielkie grodzisko stożkowate (wys. 3,5 m, śr. u podstawy 29 m); wokół grodziska widoczne są ślady fasy.

- ◆ Przystanek PKS w Kębłowie (1,5 km na zachód od wsi), na linii Września- Miłosław-Orzechowo-Środa Wlkp.

LISEW (gm. Żerków) – wieś 3 km na południowy wschód od Żerkowa, na prawym brzegu Lutyni.

Pierwsza wzmianka pochodzi z 1419 r. (Lysowo). Wieś między 1578 r. i 1618 r. należała do Roszkowskich, w XVIII w. i na po-

czątku XIX w. wchodziła w skład dóbr żerkowskich. Na lewym brzegu Lutyni zachowało się okrągłe grodzisko (tzw. Kopiec), z podwójną linią wałów i rowów. Najstarsze znaleziska archeologiczne w tym miejscu zaliczane są do kultury lużyckiej, późniejsze pochodzą z XI-XII w., np. skarb monet srebrnych siekańców³⁸ i denarów krzyżowych. Okolice grodziska były zamieszkałe w różnych okresach historycznych. W XIII-XIV w. znajdował się w tym miejscu gród kasztelański nazywany Ostrowem pod Wilkowyją, który prawdopodobnie powstał w czasie odnowienia księstwa kaliskiego w latach 1207-1217 za księcia Władysława Odonica (1190-1239). Gród został spalony w okresie wojny rodów wielkopolskich w 1383 r. Na prawym brzegu Lutyni niedaleko grodu kasztelańskiego istniał prawdopodobnie także mały gródek mający na celu wzmocnienie obrony kasztelanii.

- ◆ Przystanek PKS z połączeniami do Jarocina i Żerkowa.

LUBRZE (gm. Krzykossy) – wieś położona na prawym brzegu Warty naprzeciw Nowego Miasta, przy drodze Poznań–Kalisz.

Pierwsza wzmianka o wsi, której nazwa wywodzi się od nazwiska Lubrza, pochodzi z 1357 r. Wchodziła ona w skład dóbr kapituły gnieźnieńskiej. Z lasu należącego do wsi w XVI w. spławiano drewno m.in. do Poznania. W czasie potopu szwedzkiego miała tu miejsce bitwa w 1656 r., w czasie której zginął szwedzki gen. Jan Wejchard hrabia z Wrzeszczewicz zwany Wrzesowiczem. W XIX w. wieś stanowiła własność gen. Amilkara Kosińskiego³⁹. W 1945 r. rozegrała się tutaj bitwa o most pomiędzy własowcami⁴⁰ a żołnierzami Armii Czerwonej.

We wsi dwór z połowy XIX w.

- ◆ Przystanek PKS z połączeniami do Krotoszyna, Nowego Miasta i Poznania.

LUDWINÓW (gm. Żerków) – wieś położona 5 km na południowy wschód od Żerkowa.

W pobliżu obecnej wsi znajdowała się nieistniejąca już osada Klichów, wzmiankowana w źródłach w 1397 r. jako własność Doliwów.

We wsi znajduje się piętrowa szkoła z przełomu XIX w. i XX w., kryta dachem czterospadowym, której patronem jest Szczepan Cerekwicki (1909-1940), tutejszy nauczyciel w latach 1933-1939. Walcząc jako porucznik w kampanii wrześniowej, dostał się on do niewoli radzieckiej i zginął zamordowany w Katyniu. Na murze zewnętrznym szkoły umieszczono związane z tym wydarzeniem dwie tablice pamiątkowe, obok stoi traktowana jako pomnik armatka. We wsi kapliczka przydrożna z figurą Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z 1948 r. Na południowym skraju wsi znajdują się pozostałości drewnianego wiatraka koźlaka.

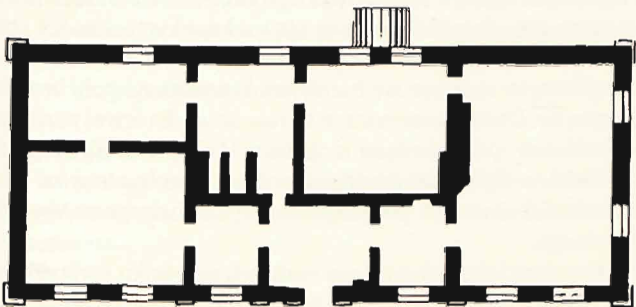
- ◆ Przystanek PKS przy drodze na linii Jarocin-Żerków-Do-bieszczyzna.

MIESZKÓW (gm. Jarocin), wieś nad rzeką Lubieszką, położona 6 km na północ od Jarocina przy drodze i linii kolejowej z Poznania do Jarocina.

Nazwa wsi pochodzi od dawnego imienia Mieszka lub od wyrazu mieszek. Pierwsza wzmianka z 1290 r. wymienia kościół we wsi Myeskovo. Prawdopodobnie wzmianka o miejscowości Mireci, znajdująca się w dokumencie wystawionym w 1257 r. przez księcia Bolesława Pobożnego dla Janka Wojciechowica, dotyczy także Mieszkowa. Od końca XIII w. wieś należała do rodziny Drogosław herbu Wieniawa, a następnie do XVII w. do Mieszkowskich herbu Odrowąż. Około 1650 r. Krzysztof Mieszkowski, ożeniony z Anną z Dzwonowa Rogalińską herbu Łódzia, sprzedał majątek Manieckim. Początkowo właścicielem był Maciej z Pigłowic Maniecki, później jego syn, Jerzy. Około połowy XVIII w. dobra ziemskie w Mieszkowie z przyległościami kupił Piotr Sapieha, wojewoda i generał ziemi smoleńskiej, syn Jana i Ludwiki z Bnina Opalińskiej. W 1760 r. na mocy kontraktu spisane w Koźminie, majątek kupiony został przez jego wcześniejszych dzierżawców, którymi była rodzina Herstopskich herbu Nałęcz. Właścicielem został sędzia ziemski wschowski Ludwik Herstopski, ożeniony z Marcjaną z Grabskich, który w 1777 r. uzyskał od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przywilej na lokację miasta na prawie magdeburskim. Zbudował tutaj swoją siedzibę w postaci skromnego barokowego dworu, który przetrwał do naszych czasów.

Powstanie miasta nastąpiło w okresie wyraźnego wzrostu gospodarczego związanego z rozwojem sukiennictwa. W okresie II rozbioru Polski po wprowadzeniu barier celnych w handlu z Rosją i pożarze w 1826 r. zaczął się jednak upadek miasta, które w 1873 r. utraciło prawa miejskie. Po śmierci Ludwika Herstopskiego w 1795 r. majątek przejął jego syn, Józef Herstopski ożeniony z Konstancją z Malczewskich. Mieszków pozostał w posiadaniu rodziny Herstopskich do około połowy XIX w. Następnie przeszedł w ręce Taczanowskich herbu Jastrzębiec, w posiadaniu których był do lat 30. XX w. W 1895 r. majątek, w skład którego wchodziły także folwarki Czaszczew, Osiek, Bielejewo, Strażnice i Wolica Pusta, obejmował 2307 ha.

We wsi znajduje się Rynek, przez który przechodzi główna droga. Otoczony jest zwartą parterową zabudową częściowo pochodzącą jeszcze z XIX w. Pośrodku Rynku znajduje się figura Chrystusa z końca XIX w. Założenie dworskie z zachowanym do dzisiaj dworem i zlokalizowanymi za nim zabudowaniami gospodarczymi i ogrodami zajmowało dawniej dosyć duży teren na zachodnim skraju miasta po północnej stronie drogi. Dwór zbudowany około połowy XVIII w. w latach następnych został przebudowany, zachował jednak formy barokowej bryły. Budynek dworu był pierwotnie zapewne z murów w konstrukcji szkieletowej wypełnionych gliną. W latach następnych zostały one przemurowane cegłą. Dwór jest skromną, założoną na prostokątnym rzucie, parterową budowlą nakrytą wysokim mansardowym dachem, pokrytym obecnie dachówką, dawniej przypuszczalnie gontem. Gładko tynkowane

Mieszków, rzut dworu

elewacje mają prostokątne, rozmieszczone regularnie otwory okienne o ośmiopółowej stolarce. W środkowej partii siedmioosiowej elewacji frontowej, zwróconej na południe, umieszczono główne wejście. Ponad nim, w dolnej połaci dachu, umieszczono jednookienną wstawkę podkreślającą zarówno wejście, jak i oś symetrii fasady. Wnętrze dworu było niegdyś zapewne dwutraktowe z sienią na osi frontowego traktu. Dwór został odnowiony w 1980 r. W tym samym roku na ścianie dworu umieszczono granitową tablicę (proj. Stanisław Kozielski) ku czci gen. Stanisława Taczaka; fundatorem tablicy było społeczeństwo ziemi jarocińskiej. Dawniej dwór sąsiadował z niewielkim parkiem (1,59 ha), który jednak w latach 70. XX w. został zniszczony, a na jego terenie postawiono różne obiekty, m.in. ośrodek zdrowia i bloki mieszkalne.

Niedaleko dworu znajduje się kościół pw. św. Wawrzyńca.

Pierwszy kościół w Mieszkowie pw. Wszystkich Świętych poświęcił w 1290 r. biskup poznański Jan II herbu Nałęcz (zwany Gerlicz) (ok. 1240-1297) i przekazał mu jako uposażenie dziesięciny z Mieszkowa, Bielejewa i Wolicy. Przywilej odpustów nadał kościołowi na przełomie XV i XVI w. książę kardynał Fryderyk Jagiellończyk (1468-1503). Około 1670 r. zbudowany został kolejny kościół z fundacji Stanisława Mieszkowskiego.

Obecny barokowy kościół wzniesiono w 1767 r. jako budowlę jednonawową z wieżą od strony zachodniej, zwieńczoną w XIX w. hełmem. Na ścianach zewnętrznych kościoła znajdują się epitafia Ludwika Hersztopskiego – założyciela miasta i fundatora świątyni – oraz jego żony Marcjanny z Grabskich, a także Władysława Taczanowskiego (1825-1894) z alabastrową płaskorzeźbą dłuta Władysława Marcinkowskiego. Kościół otacza murowane ogrodzenie z początku XX w. Wewnątrz w ołtarzu głównym znajduje się barokowy krucyfiks na polichromowanym tle. Dwa ołtarze boczne są rokokowe. Po lewej znajduje się ambona, po prawej chrzcielnica – obie z drugiej połowy XVIII w. Epitafium zmarłego w 1910 r. proboszcza ks. Stanisława Gibasiewicza jest także dziełem Władysława Marcinkowskiego.

Przy kościele zachował się budynek przytułku wybudowanego na początku XIX w. z dachem czterospadowym i charakterystycznym gzymsem powyżej parteru; przytułek był prowa-

dzony przez parafię do 1908 r. Niedaleko przytułku znajdują się pozostałości kuźni z początku XIX w. Po przeciwnej stronie ulicy stoi budynek plebanii z 1906 r. W kierunku zachodnim znajdują się wybudowane przed 1885 r. zabudowania gospodarcze (spichlerz, dawna gorzelnia, młyn). W północnej części wsi stoją pozostałości drewnianego wiatraka koźlaka z XIX w.

Przy stacji kolejowej znajdują się piętrowe domy dla kolejarzy z końca XIX w. Za przejazdem położone są zabudowania tzw. fabryki domów dla wsi, która działała od 1977 r. Dziś jest nieczynna z powodu odstąpienia od wznoszenia budynków mieszkalnych z prefabrykatów.

W Mieszkowie działa Kurkowe Bractwo Strzeleckie. Urodzili się tutaj gen. Stanisław Taczak, gen. Heliodor Cepa i Władysław Marcinkowski.

- ◆ Stacja PKP na linii Poznań–Katowice, ul. Dworcowa. Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Kalisza, Krotoszyna, Książa Wlkp., Ostrowa Wlkp., Poznania i Żerkowa, oraz podmiejska linia autobusowa z Jarocina. Restauracja Tatiana, Rynek 29, tel. 062 749 33 66; Apteka Pod Kocanką, ul. Dworcowa 10, tel. 062 749 30 43. Gospodarstwo Agroturystyczne – Dorota i Zenon Ciesielscy, ul. Poznańska 7, 63-200 Mieszków, tel. 062 749 32 40, 0 600 214 054; Gospodarstwo Agroturystyczne Stajnia Astra, Maria Leśniak i Adam Ferdynand, ul. Radliniecka 12, 63-200 Mieszków, tel. 062 747 32 45, 0 691 168 966. W gospodarstwie znajduje się 14 koni. Oferta obejmuje jazdę w siodle, naukę jazdy, powożenie bryczkami, ognisko, grill, plac zabaw i mini zoo. Istnieje możliwość jazdy konnej po wcześniejszym umówieniu. Przyjmowani są turyści indywidualni i grupy zorganizowane. Do dyspozycji jest 10 miejsc noclegowych z możliwością ich zwiększenia (3 pokoje). Co roku organizowana jest impreza Hubertus.

MIKUSZEWO (gm. Miłosław) – wieś ok. 5 km na południowy wschód od miasta, przy skrzyżowaniu drogi wojewódzkiej nr 441 do Pyzdr oraz przy drogach do Nowej Wsi Podgórnej i Czeszewa.

Z 1392 r. pochodzi wzmianka o Tomaszu, knieciū de Micuszewo. W latach 1402-1417 Mikuszewo należało do Paszka Wysko-

Mikuszewo, figura Matki Boskiej

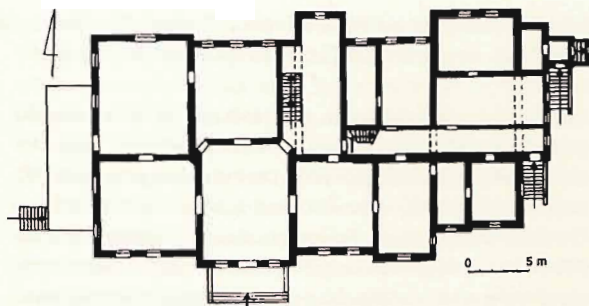

Mikuszewo, aleja w parku

ju. Do 1688 r. był to kościół parafialny, na początku XVIII w. spłonął i już nie został odbudowany.

W centrum wsi, przy głównym skrzyżowaniu dróg, stoi budynek zajazdu Na Rozdrożu z XVIII w., poczta z końca XIX w., dawna szkoła z początku XX w. i remiza strażacka. Jest tutaj także figura Matki Boskiej z 1928 r., umieszczona na wysokim cokole, odbudowana w 1947 r. po zniszczeniu przez Niemców w 1939 r. Na cokole umieszczona jest tablica z 1948 r., upamiętniająca zmarłych i poległych w okresie II wojny światowej mieszkańców Mikuszewa, z nazwiskami 10 osób zamęczonych w hitlerowskich obozach i więzieniach.

ty z Chrzastowa, łowczego kaliskiego, następnie do kanonika Mikołaja Zaremby z Czeszewa. W 1465 r. właścicielami wsi byli Wieniawowie, którzy w pierwszej połowie XVI w. przyjęli nazwisko Mikuszewskich. Później Mikuszewo znajdowało się w posiadaniu Przyjemskich, Zabłockich i Jabłonowskich. Około 1880 r. właścicielem wsi był książę Sachsen-Meningen, który wybudował tutaj pałac. W latach 1904-1913 wieś została wykupiona przez pruską Komisję Kolonizacyjną, następnie należała do rodzin niemieckich. Od 1923 r. Mikuszewo było w posiadaniu ppor. Zdzisława Baranowskiego. Osada rozwinęła się przy ruchliwej drodze prowadzącej do promu w Nowej Wsi Podgórnjej. Od XIV w. istniał tu kościół; z 1407 r. pochodzi wzmianka o plebanie Bartłomie-

Mikuszewo, rzut pałacu

Po północnej stronie skrzyżowania rozciąga się park krajobrazowy (pow. 3,95 ha) z drugiej połowy XIX w. z elementami układu regularnego (alejki i szpalery) z okresu późniejszego. W parku wznosi się piętrowy, neorenesansowy pałac z ok. 1890 r., o rozczłonkowanej bryle, z narożną, czworoboczną wieżą, zwieńczoną czworobocznym hełmem.

Do pałacu prowadzi stara aleja lipowa. W parku jest staw i kilka drzew pomnikowych: 8 lip drobnolistnych (obw. do 380 cm), trzy kasztanowce białe, dwa buki zwyczajne (obw. 290 i 310 cm) oraz klon zwyczajny (obw. 310 cm). Wśród 22 rosnących tu gatunków i odmian drzew przeważają graby zwyczajne. W sąsiedztwie pałacu znajdują się zabudowania pofolwarczne z drugiej połowy XIX w., z dawną rządcówką. Przy drodze do Czeszewa stoi czworak z końca XIX w.

Mikuszewo, pałac

Przystanek PKS na linii Poznań-Środa Wlkp.-Miłosław-Pyzdry, a także Września-Miłosław-Orzechowo. Zajazd Na Rozdrożu, Mikuszewo 24, 62-320 Miłosław, tel. 061 438 44 22 (80 miejsc).

- ◆ Przystanek PKS na linii Poznań-Środa Wlkp.-Miłosław-Pyzdry, a także Września-Miłosław-Orzechowo. Zajazd Na Rozdrożu, Mikuszewo 24, 62-320 Miłosław, tel. 061 438 44 22 (80 miejsc).

MIŁOSŁAW, miasto i siedziba gminy na Równinie Wrzesińskiej, nad rzeką Miłosławką (lewym dopływem Moskawy), oko-

ło 15 km na południe od Wrześni, przy drogach Września–Jarocin i do Pyzdr oraz przy linii kolejowej Gniezno–Jarocin.

Miejscowość, położona na skrzyżowaniu traktów handlowych Poznań–Pyzdry i Września–Nowe Miasto, wzmiankowana w 1314 r. jako własność rodu Doliwów Miłosławskich. Następnie należała do spokrewnionej z Miłosławskimi rodziny Górskich herbu Doliwa. Przepuszczalnie w pierwszej połowie XII w. powstała parafia w Miłosławiu. W 1382 r. odbył się tu zjazd rycerstwa wielkopolskiego przeciwnego oddaniu korony polskiej po śmierci króla Ludwika Węgierskiego (Ludwika I Wielkiego, 1326-1382), króla Polski w latach 1370-1382, Zygmunta Luksemburskiemu (1368-1437); na króla koronowana została ostatecznie Jadwiga Andegaweńska (1373-1399), najmłodsza córka Ludwika Węgierskiego, święta Kościoła Katolickiego. Prawa miejskie pochodzą sprzed 1383 r. (lub sprzed 1397 r.). W 1458 r. miasto zobowiązano do wystawienia czterech zbrojnych na wyprawę malborską. W 1487 r. Wojciech Górski herbu Łódzia, kasztelan łódzki i starosta wschowski, zamienił posiadane dobra w Jarocinie na Miłosław i przeniósł tutaj swoją siedzibę. W XVI w. na terenie Miłosławia rozwijało się sukiennictwo. W 1539 r., staraniem nowych właścicieli, Piotra i Macieja Górskich, nastąpiła ponowna lokacja miasta na prawie magdeburskim. Herbem miasta stał się herb Górskich na tle bramy symbolizującej prawa miejskie; pierwsza wzmianka o bramie pochodzi z 1568 r. W mieście istniały wówczas trzy bramy: Pyzdrska, Ku łazienkom i trzecia od strony północnej o nieznanym dziś lokalizacji. Wszystkie bramy zostały rozebrane w drugiej połowie XVII w. Miasta nie otoczono jednak obwarowaniami, obronę zapewniały ziemne umocnienia i naturalne tereny podmokłe występujące wokół. Odnowienie praw miejskich sprzyjało rozwojowi gospodarczemu, pod koniec XVI w. miasto było znaczącym ośrodkiem rzemiosła. Na przełomie XVI i XVII w. kilkakrotnie wybuchały pożary. W 1572 r. wskutek pożaru zniszczone zostało 3/4 miejskiej zabudowy, natomiast w 1599 r. spłonęło niemal całe miasto.

W obu pożarach ucierpiał też kościół, który za każdym razem był szybko odbudowywany. W połowie XVI w. kościół parafialny przeszedł w ręce protestantów (luteran). W 1607 r. w Miłosławiu odbył się synod luterancki, na którym stworzono zręby organizacyjne protestantyzmu w Wielkopolsce. Mia-

sto w okresie reformacji stanowiło ważny ośrodek dysydencki. Około 1620 r. ówczesny właściciel, Łukasz Górski, ufundował nowy murowany kościół, który został wybudowany jako zbór luteranński. W 1629 r. Górski przekazał świątynię katolikom. W czasie wojen szwedzkich w 1656 r. przez miasto przechodziły oddziały Stefana Czarnieckiego i Jerzego Lubomirskiego. Krótco potem wybuchła w okolicach epidemia dżumy. Ludność schroniła się przed nią w lesie na wzgórzach zwanych do dziś Dżumnymi Górami. W wyniku powtarzających się nawrotów zarazy i częstych zmian właścicieli w drugiej połowie XVII w. miasto znacznie podupadło. Na początku XVIII w. stało się własnością Grabskich, a od 1777 r. dobra miłosławskie znajdowały się w rękach rodziny Mielżyńskich. W ich posiadaniu majątek pozostawał do końca XIX w., kiedy nabyli go Kościelscy. W 1793 r. Miłosław liczył 1104 mieszkańców i 130 domów. Głównym zajęciem ludności było rzemiosło i handel, a najliczniejszą grupę rzemieślników stanowili: szewcy, sukiennicy i krawcy. W 1807 r. Miłosław wszedł w skład Księstwa Warszawskiego i należał do powiatu średzkiego, a w 1815 r. znalazł się w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Najważniejsze w historii Miłosławia zdarzenie związane jest z Wiosną Ludów w 1848 r., kiedy w mieście znajdował się jeden z obozów powstańczych, a 30 kwietnia 1848 r. oddziały polskie stoczyły pod Miłosławiem zwycięską bitwę z wojskami pruskimi. W 1852 r. miasto i okolice dotknęła epidemia cholery, która spowodowała śmierć kilkuset mieszkańców. W połowie XIX w. powstał tu szereg polskich instytucji i organizacji: Bank Ludowy (1866 r.), Straż Ogniowa (1833 r.), Kółko Śpiewackie Polskie (1890 r.), Towarzystwo Gimnastyczne Sokół (1884 r.). W 1875 r. przez Miłosław przeprowadzono linie kolejową Września-Jarocin. Po śmierci Seweryna Mielżyńskiego w 1872 r. majątek miłosławski pozostawał w rękach rodziny jeszcze do 1895 r., tj. do sprzedaży dóbr Józefowi Kościelskiemu. W latach 1901-1904 i 1906-1907 dzieci z polskiej szkoły katolickiej podjęły strajki w obronie mowy ojczystej, wzorem strajków szkolnych we Wrześni. Z inicjatywy Kościelskiego w 1901 r. powstał w Poznaniu społeczny komitet pomocy dla rodzin strajkujących dzieci. W latach międzywojennych Miłosław był miastem o charakterze handlowo-usługowym, jednak rozwój przemysłu przyczynił się do upadku rzemiosła już na początku XX w. W mieście znajdowały się: młyn, browar, mleczarnia, tartak

i gorzelnia, a do 1924 r. czynna była fabryka cygar. W czasie okupacji nastąpiły wysiedlenia mieszkańców Miłosławia do Generalnej Guberni. W 1945 r. wycofujące się wojska niemieckie podpaliły i częściowo wysadziły pałac.

Zabudowa miasta rozłożona jest po obu stronach pasma wzniesień Ozu Miłosławskiego. W centrum miasta znajduje się prostokątny rynek (pl. Wiosny Ludów). Zabudowa rynku jest zwarta, głównie piętrowa, kalenicowa. Pośrodku rynku, gdzie przed laty stał ratusz, który spłonął w XVII w., stoi głaz-pomnik z 1982 r. poświęcony *Dzieciom z Miłosławia walczącym o mowę polską* w latach 1901-1904 i 1906-1907. Pomnik (proj. Jan Rasmowski i Józef Kaliszan) wzniesiony został z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Ziemi Miłosławskiej; poza napisem na głazie widnieje herb Miłosławia i główki dziecięce.

Przy ul. Zamkowej, prowadzącej z rynku na południe, zachowało się kilka domów z przełomu XIX i XX w.; najstarszy to dom nr 10 pochodzący z połowy XIX w. Prawie naprzeciwko, po lewej stronie ul. Zamkowej, na skwerze koło kościoła pw. św. Jakuba, znajduje się pomnik ku czci powstańców z 1848 r. Na niewysokim obelisku z płyt granitowych znajduje się żeliwna tablica z napisem: *Na wieczną pamięć rewolucyjnego zrywu ludu wielkopolskiego do walki o wolność narodową i sprawiedliwość społeczną i ku upamiętnieniu zwycięskiej bitwy pod Miłosławiem stoczonej dnia 30 kwietnia 1848 r.* U stóp zwieńczonego zniczem pomnika znajduje się 6 urn z ziemią pobraną z innych wielkopolskich pól bitewnych okresu Wiosny Ludów. Na urnach umieszczone są nazwy miejscowości i daty stoczonych bitew:

Trzemeszno (10 kwietnia),
Grodzisk (28 kwietnia), Książ
(1 maja), Sokołowa (2 maja),
Buk (5 maja) i Rogalin (8
maja).

Pomnik, wykonany pierwotnie z piaskowca, stał przed pałacem w parku i odsłonięty został w 1948 r. w stulecie bitwy pod Miłosławiem. W związku z prowadzonymi pracami renowacyjnymi

Miłosław, tablica ku czci kosynierów

pałacu, pomnik przeniesiono na skwer przy kościele i powtórnie odsłonięto w 1995 r.

Dom nr 24 przy rynku jest dawnym budynkiem Bazaru, o który w 1848 r. toczyły się najcięższe walki. Upamiętnia to znajdująca się na ścianie tablica ufundowana przez społeczeństwo miasta w 1964 r.

Budynek Bazaru powstał w pierwszej połowie XIX w. na miejscu dawnego zajazdu z karczmą i stajnią. Rozbudowany został w 1897 r. W okresie zaborów był ostoją polskich organizacji walczących z germanizacją, m.in. Towarzystwa Gimnastycznego Sokół. Na parterze Bazaru znajdowały się sklepy i restauracja, piętro zajmowały pokoje i sala widowiskowa. Odbywały się w niej m.in. przedstawienia teatralne w wykonaniu młodzieży szkolnej.

Południowo-zachodni narożnik rynku zajmuje budynek hotelu i restauracji Boss. Wnętrza budynku mają charakter dawnych pensjonatów angielskich z cechami niemieckiego stylu mieszczańskiego. W miejscu tym do końca XIX w. istniał dom towarowy, który na początku okupacji Niemcy przebudowali na kino. Działo ono pod nazwą Kosynier do 1990 r.

W północnej części miasta zachowało się kilka domów z końca XIX w. Należy do nich m.in. poczta z 1895 r. położona przy ul. Wiewiórowskiego nr 6, wychodzącej z północno-wschodniego narożnika rynku. Także przy ul. Wrzesińskiej, która biegnie od rynku w kierunku północnym, zachowało się kilka budynków z przełomu XIX i XX w., m.in. eklektyczna willa (nr 24) dawnego właściciela browaru z 1887 r. wraz z zabudowaniami browaru z 1896 r. oraz budynek Urzędu Gminy z początku XX w. Na jego ścianie znajduje się tablica z 1964 r. upamiętniająca 650-lecie Miłosławia. Niedaleko przy ul. Pałczyńskiej nr 1 znajdują się pochodzące z początku XX w.: budynek dawnego schroniska dla starców (w kolejnych latach mieściło się w nim przedszkole, a później szkoła), budynek komisariatu policji, a po przeciwnej stronie budynek dawnego młyna. W rozwidleniu ulic Pałczyńskiej i Dworcowej stoi kapliczka z 1857 r. z figurą Matki Boskiej Niepokalanej z 1995 r. (pierwotnie w kapliczce stała figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem).

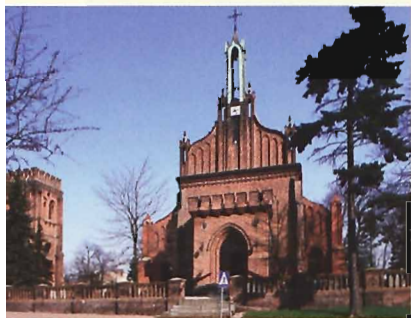
Ze środka zachodniej pierzei rynku wychodzi ul. Różowa, przy której w miejscu dzisiejszej remizy Ochotniczej Stra-

ży Pożarnej i Miłosławskiego Centrum Kultury znajdowała się okazała murowana bóżnica z połączoną kopułą, wybudowana w latach 1854-1856 (proj. Seweryn Mielżyński) na miejscu dawnej bóżnicy drewnianej. W 1940 r. została zburzona przez Niemców. Naprzeciwko bóżnicy mieściła się szkoła żydowska wybudowana w 1872 r. W 1998 r. z okazji stulecia działalności tutejszej Ochotniczej Straży Pożarnej na budynku strażnicy odsłonięto pamiątkową tablicę.

W najwyższym punkcie miasta znajduje się kościół pw. św. Jakuba z około 1620 r.

Kościół był budowlą późnogotycką o ciężkim sklepieniu, które spowodowało pęknięcie murów. W 1817 r. w związku z niebezpieczeństwem zawalenia się budynku władze pruskie podjęły decyzję o jego zamknięciu. W tym czasie nabożeństwa odprawiano w nieistniejącym już drewnianym kościele pw. św.św. Piotra i Pawła w Bugaju, który w związku z zaistniałą sytuacją został odnowiony przez ówczesnego dziedzica dóbr miłosławskich, Józefa Mielżyńskiego. W latach 1843-1845 Seweryn Mielżyński dokonał remontu i przebudowy kościoła pw. św. Jakuba, nadając mu styl gotyku romantycznego. Gotyckie sklepienie zostało zastąpione belkowaniem i kasetonami, a mury wzmocniono filarami. Bryła kościoła została powiększona o kruchtę przy głównym wejściu, zbudowano wejście z przedsionkiem od strony zachodniej, a nad zakrystią – w miejscu kaplicy – urządzono lożę dla rodziny Mielżyńskich. Szczyt fasady frontowej został zwieńczony wieżyczką, na której umieszczono krzyż, a poniżej zamontowano zegar. Natomiast na szczycie dachu nad prezbiterium umocowano orła polskiego,

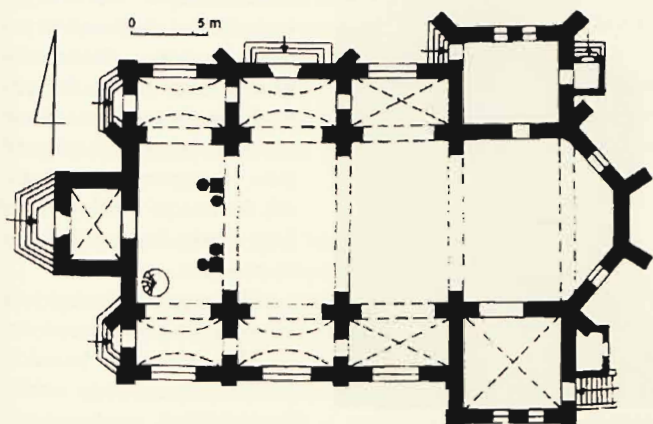
godło emigracyjnego Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Kolejna rozbudowa kościoła miała miejsce w latach 1912-1913 (proj. Rogera Sławskiego). Dobudowano wówczas niskie nawy boczne, a od strony południowej kaplicę grobową Kościelskich, ostatnich właścicieli dóbr miłosławskich.

Miłosław, kościół pw. św. Jakuba

Na szczycie wejściowym, po lewej stronie nad przybudowaną kruchtą, znajduje się herb Łodzi wykonany z ciemnych cegieł, będący pamiątką po fundatorze kościoła Łukaszu Górskim. W środku kościoła ściany i drewniany strop kasetonowy ozdobione są ornamentalną polichromią o motywach ludowych, wykonaną w 1913 r. (wyk. Henryka Jackowski i Wiktor Gosieniecki). Fragmenty nawy bocznej i kruchta przesklepione są krzyżowo i częściowo kolebkowo.

Wyposażenie wnętrza kościoła pochodzi głównie z XVII i XVIII w. Poźnorenesansowy ołtarz główny w prezbiterium pochodzi z około 1620 r. Ozdobiony jest fragmentami rzeźbiarskimi z ok. 1700 r. oraz rzeźbami z ok. 1620 r., po bokach – św. Stanisława biskupa i św. Wojciecha, nad obrazem – rzeźbami Matki Boskiej z Dzieciątkiem, św. Michała i św. Gabriela, oraz w zwieńczeniu – Chrystusa Zmartwychwstałego i żołnierzy przy grobie. W polu środkowym obraz *Wniebowzięcie Matki Boskiej* z 1844 r. autorstwa Seweryna Mielżyńskiego; u dołu widok kościoła z ok. 1620 r. Za tym obrazem znajdują się jeszcze, odkrywane przy różnych okazjach, trzy inne obrazy: *Chrystus na Krzyżu*, prawdopodobnie z XIX w. oraz namalowane w 1954 r. *Serce Jezusa* i *Niepokalane Serce Maryi*. W zwieńczeniu ołtarza znajduje się obraz z połowy XIX w. przedstawiający św. Jakuba, prawdopodobnie także namalowany przez Seweryna Mielżyńskiego. Rzeźbione tabernakulum pochodzi z 1956 r.

Miłostaw, rzut kościoła pw. św. Jakuba

Miłosław, kościół pw. św. Jakuba
- ołtarz

W prezbiterium znajdują się cztery witraże z 1914 r. (proj. Henryk Jackowski) przedstawiające św. Jakuba, św. Stanisława biskupa, św. Zofię i św. Władysława. W prawej nawie znajduje się późnorennesansowy ołtarz sprzed połowy XVII w. z rokokowym zwieńczeniem i obrazem św. Józefa pędzla włoskiego malarza Filipa Castaldiego z 1795 r. otoczonym różnymi malowanymi scenami: *Ucieczka do Egiptu* z 1855 r. autorstwa Seweryna Mielżyńskiego oraz prawdopodobnie tego samego autorstwa *Matka Boska Niepokalana* i *Jezus w świątyni*. Naprzeciwko ołtarza wisi obraz *Matka Boska Śnieżna* z przełomu XVII i XVIII w., który pochodzi z nieistniejącego obecnie kościoła pw. św.św. Piotra i Pawła w Bugaju.

Miłosław, kościół pw. św. Jakuba
- kropielnica

W nawie lewej znajduje się ołtarz barokowy z pierwszej połowy XVIII w. z rzeźbionym rokokowym krucyfiksem i barokowym obrazem św. Franciszka w zwieńczeniu. Po bokach w głównej nawie ustawione są małe przenośne ołtarze (tzw. feretrony) z obrazami: *Koronacja Matki Boskiej* oraz *Matka Boska z duszami w czyśćcu*.

W wyposażeniu kościoła interesujące są: klasycystyczna chrzcielnica w kształcie anioła trzymającego wazę z ok. 1850 r., neobarokowa ambona z drugiej połowy

W wyposażeniu kościoła interesujące są: klasycystyczna chrzcielnica w kształcie anioła trzymającego wazę z ok. 1850 r., neobarokowa ambona z drugiej połowy

W wyposażeniu kościoła interesujące są: klasycystyczna chrzcielnica w kształcie anioła trzymającego wazę z ok. 1850 r., neobarokowa ambona z drugiej połowy

XIX w., dwa rokokowe konfesjonały z drugiej połowy XVIII w. z obrazami św. Marii Magdaleny i św. Pawła Pustelnika w zwieńczeniu oraz krucyfiks prawdopodobnie z XVII w., wiszący nad bocznym wejściem; obok wejścia znajduje się neobarokowa kropielnica z 1913 r. Organy na chórze pochodzą z 1929 r. Pod chórem wisi obraz *Zdjęcie z Krzyża* z XVI w., pochodzący z kościoła w Bugaju (lewa strona obrazu została domalowana w XIX w.). W kruchcie znajduje się kamienna kropielnica z początków XVI w. z wykonaną z blachy miedzianej barokową pokrywą z XVII w. W łoży nad zakrystią znajduje się drewniana rzeźba Madonny z Dzieciątkiem z początku XVI w., pochodząca także z kościoła w Bugaju.

Na prawo od prezbiterium przechodzi się do kaplicy Kościeliskich. W kaplicy znajduje się wczesnobarokowy ołtarz z połowy XVII w. z drewnianą rzeźbą Madonny z Dzieciątkiem z początku XVI w., pochodzące z kościoła w Bugaju. Krzyżowe sklepienie kaplicy zdobi polichromia z ornamentami roślinnymi (wyk. Henryk Jackowski i Wiktor Gosieniecki) z 1913 r. Na ścianach kaplicy znajduje się polichromia (wyk. Wacław Borowski i Wiktor (Iwo) Gall) przedstawiająca następujące sceny: *Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny*, *Nawiedzenie św. Elżbiety*, *Koronacja Matki Boskiej*, *Ucieczka do Egiptu*. Na medalionach w sklepieniu kaplicy ci sami artyści przedstawili personifikację czterech cnót kardynalnych: *Roztropność*, *Sprawiedliwość*, *Wstrzemięźliwość (Umiarkowanie)* i *Męstwo*. W kaplicy znajduje się również wczesnobarokowy ołtarz z połowy XVII w., także pochodzący z kościoła w Bugaju, z namalowanym w 1947 r. obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej.

W podziemiach kaplicy znajduje się grobowiec rodziny Kościelskich, w którym spoczywają: Józef Kościelski, Maria Kościelska (1855-1926) z domu Bloch (żona Józefa, powieściopisarka o pseudonimie Szarlej) i zmarły tragicznie Władysław August Kościelski (1886-1933; syn Józefa i Marii, bibliofil, mecenas sztuki, poeta).

Władysław August wypadł lub wyskoczył z górnego piętra hotelu Bazar w Poznaniu. Przyczyną były zapewne kłopoty osobiste i majątkowe. Arystokracja uważała bowiem jego małżeństwo z Moniką Krystyńską, śpiewaczką sceniczną, za mezalians.

W 1998 r. w kaplicy odsłonięta została tablica poświęcona Wojciechowi Kościelskiemu – synowi Władysława i Moniki, poecie, żołnierzowi sił polskich na Zachodzie w czasie II woj-

ny światowej, zmarłemu tragicznie we Francji i pochowanemu w kwaterze polskiej na cmentarzu wojskowym w Poligny (Calvados). Tablicę ufundowała jego żona Janina z Ruszkowskich, mieszkająca w Londynie.

Niedaleko kościoła (ul. Kościelna nr 8) znajduje się plebania z drugiej połowy XIX w. Około 1850 r. obok kościoła – na miejscu wcześniejszej drewnianej – powstała murowana neogotycka dzwonnica (proj. prawdopodobnie Seweryn Mielżyński), zwieńczona ażurowym krenelażem. W 1855 r. w dzwonnicy zawieszono cztery dzwony, z których największy nosił imię Mieczysław. Zostały one w czasie II wojny światowej częściowo przetopione przez Niemców. Obecnie w dzwonnicy znajduje się dzwon przeniesiony w 1945 r. z kościoła ewangelickiego oraz dodatkowe dwa dzwony kupione w 1974 r.

Teren kościoła ogrodzony jest neogotyckim, ażurowym murem ceglany z 1850 r.

Już na początku XVII w., a może nawet wcześniej, istniał przy kościele cmentarz, który został zamknięty w pierwszej połowie XIX w. Spowodowane to było otwarciem nowego cmentarza przy ul. Palczyńskiej. Na cmentarzu przykościelnym znajdowało się wiele okazałych nagrobków, które jednak nie zachowały się do dzisiaj. W 1873 r. na cmentarzu przykościelnym pochowano malarza Leona Kaplińskiego, który zmarł w pałacu w Miłosławiu; w latach późniejszych jego szczątki przeniesiono do krypty w kaplicy na nowym cmentarzu.

Przy wewnętrznym murze kościelnym, na prawo od głównego wejścia, znajdują się groby poległych w czasie niemieckiego nalotu na Miłosław w dniu 5 września 1939 r.; jeden grób zbiorowy, w którym pochowano trzech mieszkańców Miłosławia oraz grób plut. Waleriana Zielińskiego z 15. Pułku Ułanów Poznańskich (na grobie w 1976 r. odsłonięto pomnik). W pobliżu grobów rośnie okazała lipa drobnolistna (obw. 320 cm). Po zewnętrznej stronie muru przykościelnego w narożniku południowo-zachodnim od strony ul. Zamkowej znajduje się grobowiec przykryty betonową płytą z marmurową tablicą z 1968 r. z napisem: *Tu spoczywają kosynierzy miłosławscy polegli w Miłosławiu w roku 1848.*

Bitwa pod Miłosławiem, która odbyła się 30 kwietnia, była największą bitwą w czasie wielkopolskiego powstania Wiosny Lu-

dów. Miłosław był w tym okresie jednym z czterech głównych ośrodków powstańczych, w których szkolono oddziały ochotników. Powstanie było wspierane finansowo oraz poprzez działalność w Komitecie Narodowym w Poznaniu przez Seweryna Mielżyńskiego. W jego dobrach stacjonowały: oddział kosynierów, kompania strzelców, pluton jazdy i straż bezpieczeństwa. Działała także intendentura i rusznikarnia. Powstańcy kwaterowali w Miłosławiu i folwarku Bugaj, natomiast dowództwo na czele z gen. Ludwikiem Mierosławskim stacjonowało w pałacu. Czynny był też lazaret, prowadzony przez dr. Teofila Mateckiego, któremu pomagała Emilia Szczaniecka⁴¹. W Mi-

Miłosław, grobowiec kosynierów

łosławiu gen. Mierosławski dysponował 140 jeźdźcami, 700 kosynierami i 270 strzelcami oraz czterema niewielkimi armatkami-wiwatówkami. Uzbrojenie stanowiły głównie dubeltówki sztucery i inna bron myśliwska. Po klęsce pod Książem pruski gen. Blumen, dysponujący 2,1 tys. żołnierzy piechoty, 360 kawalerzystami i czterema działami ruszył dwiema kolumnami od strony Środy i Wrześni na oddziały polskie zgrupowane w Miłosławiu. Początkowo gen. Mierosławski wdał się z Blumenem w pertraktacje, jednak na wieść o spieszącym mu z pomocą z Nowego Miasta oddziale Józefa Garczyńskiego w sile 1000 żołnierzy oraz o podążającym z Pleszewa oddziale płk. Feliksa Białoskórskiego (1811-1883) w sile 1,2 tys. żołnierzy zerwał rozmowy, co bezpośrednio doprowadziło do rozpoczęcia walk. W przeddzień bitwy Mierosławski, pragnąc podnieść na duchu szykujących się do boju powstańców, napisał słowa porywającej pieśni, śpiewanej na melodię marsza weselnego z opery Gaetano Donizettiego *Lucja z Lammermoor*. Przeszła ona do historii pod nazwą *Marsz Mierosławskiego*:

Do broni ludy, powstańmy wraz
I bratnią sobie podajmy dłoń;
Zetrzeć tyranów już nadszedł czas,

Wieniec wolności ozdóbmy skroń!
 Hasłem do boju: Wolność i Lud,
 Do broni, do broni, powstańmy wraz!
 Zwalczyć tyranów wszak to nie cud,
 Do broni, do broni, już nadszedł czas!
 [...]

W pierwszej fazie bitwy słabsze siły polskie zostały całkowicie wyparte z Miłosławia. W pościg za cofającymi się Polakami Blumen rzucił do walki kawalerzystów. Pościg pruski został wstrzymany z chwilą nadejścia oddziałów Garczyńskiego, a po przybyciu oddziałów płk. Białoskórskiego wojska polskie przeszły do kontrataku. Po odzyskaniu pałacu walki przeniosły się do miasta. Najzacieklej walczone o budynek Bazaru, po zdobyciu którego losy bitwy były przesądzone; wojska pruskie zmuszone zostały do odwrotu. Chociaż zwycięstwo w Miłosławiu było największym sukcesem całego powstania wielkopolskiego, to jednak nie zostało ono wykorzystane operacyjnie, m.in. ze względu na niesnaski między dowódcami, zarzucającymi gen. Mierosławskiemu nieudolność w dowodzeniu. Straty polskie wyniosły około 200 żołnierzy, a pruskie 225 żołnierzy.

Nazajutrz po bitwie miłosławskiej, która przebiegała m.in. na południowym stoku wzgórza z kościołem, na cmentarzu przykościelnym pochowano we wspólnej mogile poległych 33 polskich powstańców oraz pruskich żołnierzy katolików. W 1853 r. szczątki kosynierów przeniesiono do specjalnie w tym celu wybudowanego grobowca, ozdobionego neogotyckim

pomnikiem (proj. Seweryn Mielżyński) z kamienną figurą św. Wawrzyńca (rzeźb. Konrad Chojnacki), która do 1853 r. stała jako kapliczka przed domkiem wikarego. W 1928 r. na pomniku umieszczono tablicę z napisem: *Poległym w bitwie miłosławskiej 30.4.1848 r. wdzięczni rodacy.* W 1940 r. pomnik został rozebrany przez Niemców, figura św. Wawrzyńca ocala-

Miłosław, pomnik ku czci powstańców 1848 r.

ła i została przeniesiona do kościoła.

W 1971 r. figurę św. Wawrzyńca przeniesiono z kościoła na filar muru przykościelnego nad mogiłę kosynierów. W 1998 r. pomnik kosynierów miłosławskich został zrekonstruowany. Przed wikarówką, w miejscu gdzie przed laty stała figura św. Wawrzyńca, znajduje się niewielki pomnik z tablicą pochodzącą ze zburzonego pomnika kosynierów; została ona tam wmurowana po 1945 r. Pomnik ogrodzony małym metalowym płotem stoi na północnym skraju niewielkiego parku urzędowego poniżej kościoła.

Na południe od kościoła przy ul. Zamkowej 19 znajduje się piętrowy budynek dawnej szkoły z neogotyckimi szczytami, wzniesiony w latach 1846-1848 (proj. Seweryn Mielżyński). W szkole mieścił się w 1848 r. lazaret opatrujący rannych w czasie bitwy miłosławskiej. Budynek został rozbudowany w 1897 r.; w 1966 r. wybudowano na boisku szkolnym dodatkowo pawilon. Na ścianie budynku wisi tablica z 1964 r. upamiętniająca strajki szkolne w obronie języka polskiego z lat 1901-1904 i 1906-1907. Tablicę ufundowało społeczeństwo Miłosławia z okazji 650-lecia miasta. Przed szkołą rośnie dąb szypułkowy (obw. 370 cm).

Polska szkoła powszechna (sześcioklasowa) przy ul. Zamkowej miała charakter katolicki i była jedną z trzech szkół wyzna-

Miłosław, figura św. Wawrzyńca

Miłosław, tablica upamiętniająca strajki szkolne

niowych istniejących w Miłosławiu na przełomie XIX i XX. w. – obok szkoły ewangelickiej (jednoklasowej) przy ul. Sienkiewicza i szkoły żydowskiej (jednoklasowej) przy ul. Różowej. Ponadto przy ul. Kościelnej działała prywatna szkoła dla dziewcząt o niepełnym programie szkoły średniej. Dzisiaj obiekt ten jest głównym budynkiem Szkoły Podstawowej im. Wiosny Ludów w Miłosławiu.

Niedaleko szkoły przy ul. Zamkowej 19 wznosi się dawna pastorówka z lat 1894-1895, a po przeciwnej stronie ulicy dawny kościół ewangelicki, zbudowany w latach 1870-1872 (arch. Teofil Rakowski). Kościół jest budowlą jednonawowa, z wydzielonym trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Nad budynkiem góruje wysoka, kwadratowa wieża, nakryta dachem namiotowym, którą wzmocniono w 1879 r. (arch. Karol Mioduszewski). Wewnątrz naokoło nawy na kolumnkach wspiera się drewniana empora. Teren przykościelny otacza neogotycki mur ceglany z metalowymi kratami. W 1977 r. w odrestaurowanym wnętrzu kościoła otwarto Muzeum Ziemi Miłosławskiej; obecnie znajduje się tam Galeria Miłosławskiego Centrum Kultury, utworzonego w 2000 r.

Kościół ewangelicki powstał częściowo z funduszy króla pruskiego Friedricha Ludwiga Hohenzollerna (1797-1888), który po zwycięstwie nad Francją w wojnie francusko-pruskiej w latach 1870-1871 już jako pierwszy cesarz zjednoczonych Niemiec Wilhelm I podarował kościołowi na dzwony kilka armat francuskich. Gmina ewangelicka, istniejąca w Miłosławiu od 1837 r. jako filia parafii we Wrześni w 1855 r. została ustanowiona samodzielną parafią ewangelicko-augsburską. Skupiała ona okolicznych kolonistów niemieckich i miejscowych urzędników państwowych. Zanim wzniesiono kościół, nabożeństwa odbywały się w szkole ewangelickiej.

Nie użytkowany po 1945 r. i bardzo zaniedbany kościół został odrestaurowany w 1977 r. dla potrzeb Muzeum Ziemi Miłosławskiej (dzisiejsza Galeria Miłosławskiego Centrum Kultury).

Powstanie Muzeum związane było z działalnością miejscowego regionalisty Dominika Pogodzińskiego, kolekcjonera przedmiotów i dokumentów związanych z historią Miłosła-

wia. W 1977 r. rozpoczął działalność Gminny Ośrodek Kultury w Miłosławiu (obecnie Miłosławskie Centrum Kultury).

W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła ewangelickiego przy ul. Poznańskiej nr 2, znajduje się budynek dawnego zajazdu z pierwszej połowy XIX w. Nieco dalej, w pobliżu stacji benzynowej, położony jest dawny cmentarz ewangelicki (pow. 0,3 ha) założony w 1780 r. Na jego terenie zachowały się do dziś – oprócz kilku rozbitych tablic nagrobnych i części ogrodzenia – mogiła zmarłej w 1945 r. Olgi Schur z nagrobkiem z lat 80. ubiegłego wieku i napisem: *Dzielna kobieta – trudno o taką, niebu jej czynów wiadoma rachuba, niech trwa pamięć, że swoją pracą ludziom pomogła, gdy szła do nas zguba*. Zachował się także grobowiec rodziny Schur Zberki z początku XIX w. w formie szerokiej stelli o ścianach wykonanych z piaskowca, flankowanych dwoma kwadratowymi filarami.

W południowej części miasta, gdzie już w XVI w. istniała siedziba szlachecka, znajduje się pałac z początku XIX w. otoczony parkiem krajobrazowym.

Okolo 1830 r. ówczesny właściciel Miłosławia wznosił obok istniejącego wtedy małego drewnianego dworku murowaną parterową willę (tzw. altana lub kasyno), w której mieściły się pokoje gościnne i reprezentacyjne (arch. prawdopodobnie Karol Fryderyk Schinkl). Obiekt ten w latach 1843-1870 rozbudowywał na podstawie własnych projektów Seweryn Mielżyński, nadając mu kształt okazałej willi z górującą nad całością wieżą. Wraz z wieżą powstało od strony zachodniej boczne skrzydło z loggią, a następnie dwa skrzydła w elewacji południowej. Skrzydło wschodnie w elewacji południowej przeznaczono na galerię malarstwa. W rezultacie długo trwającej rozbudowy budynek uzyskał charakter okazałej willi w stylu włoskiego renesansu, o nieregularnej bryle, złożonej z wielu pozornie oddzielnych części z dominującą nad całością budowlą wieżą. W latach 1895-1899 ówczesny właściciel Józef Kościelski dokonał kolejnej rozbudowy pałacu. Jej rezultatem było powstanie od frontu dwóch symetrycznych skrzydeł i okazałej fasady z czterokolumnowym portykiem jońskim. Elewację zwieńczono balustradą i podwyższono wieżę. Pałac uzyskał w ten sposób cechy charakterystyczne dla stylu neorenesansowego. W czasie okupacji niemieckiej pałac był zajęty przez wojsko. Zbiory

sztuki, m.in. biblioteka, zbiory orientalistyczne, kolekcje porcelany, pasów słuckich, gobelinów, wachlarzy i tabakierek oraz kolekcje malarstwa holenderskiego i polskiego (w tym obrazy Juliana Fałata i Leona Wyczółkowskiego) zostały w większości rozgrabione i rozproszone; tylko niewielka część trafiła do Muzeum Narodowego w Poznaniu i Biblioteki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Podpalony i częściowo wysadzony w powietrze w 1945 r. pałac przez kilkanaście lat pozostawał w ruinie. W latach 1963-1969 zaadaptowano go na potrzeby szkoły. Od 1969 r. był siedzibą Szkoły Podstawowej im. Wiosny Ludów, a obecnie w pałacu mieści się Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego. W latach 1978-1984 w pałacu funkcjonowało także Wieczorowe Technikum Rolnicze dla Pracujących będące filią Zespołu Szkół Rolniczych we Wrześni.

Przy schodach pałacowych znajdują się dwie lufy armat pruskich, które wkopał Seweryn Mielżyński. Przypominają one o wydarzeniach związanych z bitwą miłosławską, kiedy w pałacu stacjonował sztab Ludwika Mierosławskiego.

W wyniku walk powstańczych i zdobycia pałacu przez Prusaków został on częściowo zdewastowany, zniszczeniu uległy meble, sprzęty i obrazy. Po usunięciu zniszczeń w pałacu urządzono lazaret dla rannych powstańców.

W holu na piętrze pałacu znajduje się malowidło ściennie z 1969 r. Elżbiety Czeczot-Werc obrazujące walkę Polaków z zaborcą. Malowidło przedstawia po prawej bitwę pod Miłosławiem, a po lewej odsłonięcie pomnika Juliusza Słowackiego w parku pałacowym. Pośrodku znajdują się trzy sceny: strajk dzieci szkolnych, spiskowcy polscy z 1848 r., Drzymała i jego wóz. Po prawej umieszczony jest także herb Miłosławia, a po lewej herb Wrześni. W pałacu znajduje się też portret Seweryna Mielżyńskiego, będący współcze-

Milosław, pałac

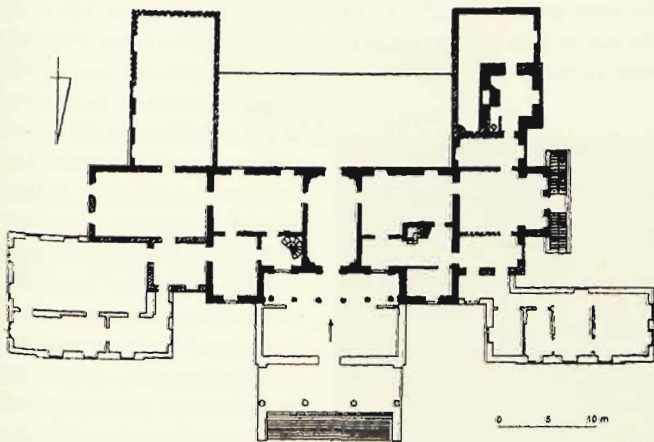
sną kopią (malował Stanisław Jakóbczak) oryginału wykonane go przez Leona Kaplińskiego.

W pobliżu pałacu znajduje się piętrowa neogotycka oficyna z połowy XIX w.

Przypuszcza się, że mogła to być pierwsza budowla Seweryna Mielżyńskiego, którą wznosił w miejscu dawnego drewnianego dworu. Miała wysoką wieżę; wyglądem przypominała średniowieczny dwór. Budynek ten był wielokrotnie przebudowywany i rozbudowywany. W wyniku użytkowania przez Państwowe Gospodarstwa Rolne Bugaj po 1945 r. został całkowicie zrujnowany. W latach 1983-1987 oficynę odbudowano; obecnie użytkowany jest przez szkołę.

W pobliżu oficyny na wprost bocznej bramy wjazdowej do parku od ul. Zdrojowej stoi czworak (dom stangreta) z połowy XIX w.

W sąsiedztwie pałacu znajduje się park krajobrazowy (pow. 37,8 ha), na terenie którego także toczyły się walki powstańcze. Główne wejście do parku prowadzi przez zdobioną neogotycką murowaną bramę z kutą żelazną kratą z motywami barokowymi. Od 1966 r. park otaczano stylizowanym na zabytkowe kutym ogrodzeniem. Obok bramy znajduje się dawny dom dozorca parkowego (tzw. domek ogrodnika) z 1854 r. Park został

Miłostaw, rzut pałacu

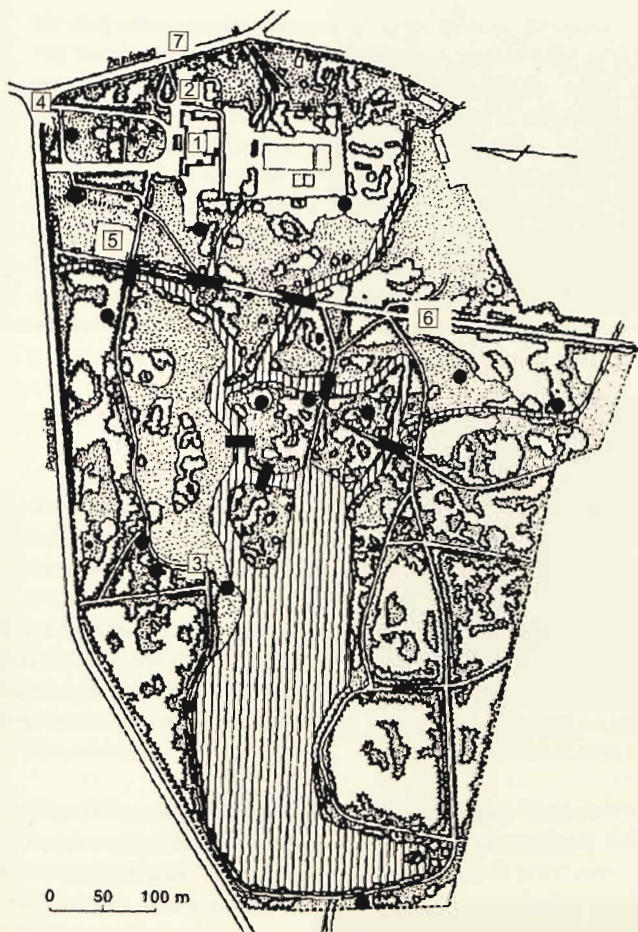
założony na początku XIX w. w stylu francuskim, przekształcony i powiększony w pierwszej połowie i w końcu XIX w. w stylu angielskich parków romantyczno-krajobrazowych. Z założeń stylu francuskiego pozostały tylko aleje grabowe. Urządzenie parku w stylu angielskim i jego powiększenie przeprowadził głównie Seweryn Mielżyński, wykorzystując w tym celu naturalne warunki i istniejący w tym miejscu wcześniej drzewostan. Dlatego właśnie w parku rosną starsze od założenia drzewa, okazałe dęby szypułkowe (obw. sięgają do 680 cm).

Głębię osi widokowych wydobywa spójne zaprogramowanie kolejnych wnętrza parkowych, przysłoniętych kurtynami złożonymi z wysokich drzew i krzewów, powiązanych płynnym układem komunikacyjnym. Drogi parkowe prowadzą tak, że co kilkanaście metrów otwiera się coraz to nowy, interesujący widok, zachęcający do dalszego spaceru. Główna aleja grabowo-lipowa prowadzi z północy na południe, w kierunku drewnianego krzyża, stojącego już poza parkiem, na wzniesieniu przy drodze do dawnej leśniczówki Bagatelka. Aleja grabowa prowadzi do pomnika Juliusza Słowackiego. Szczególnie interesująca jest szeroka czterorzędowa aleja modrzewiowa, biegnąca ze wschodu na zachód, po południowej stronie stawu. Przecina ją poprzecznie założona po 1920 r. aleja modrzewiowa i świerkowa. Urok parku podkreśla interesujące założenie wodne z kanałami, stawami i mostkami. W parku rośnie wiele okazałych drzew, np. dęby bezszypułkowe, także rzadkie obce gatunki, m.in. miłorząb dwuklapowy (obw. 320 cm), chroniony jako pomnik przyrody, i lipa kaukaska (obw. 395 cm). Inne pomniki przyrody to: sosna czarna (obw. 260 cm), obok

Miłosław, mostek w parku

domu ogrodnika przy wejściu; jesion wyniosły (obw. 400 cm, w pobliżu torów kolejowych); perłowiec japoński (obw. 240 cm); dąb szypułkowy (obw. 450 cm), przy drodze w pobliżu pomnika Słowackiego; dąb szypułkowy (obw. 540 cm), w otoczeniu dębów przy rowie po południowej stronie stawu; buk pospolity (obw. 290 cm), obok miłorzębu.

Miłosław, plan parku

1 - pałac, 2 - oficyna, 3 - pomnik Juliusza Słowackiego, 4 - domek dozorczy,
5 - aleja grabowa, 6 - aleja lipowo-grabowa, 7 - czworak (dawny dom stan-
greta), - drzewa - pomniki przyrody

Po 1895 r. park został poszerzony przez ówczesnego właściciela Józefa Kościelskiego o przyległe do stawu w południowo-zachodniej części kwartały leśne; dobudowane zostały także łazienki parkowe. Zmianie uległo również najbliższe otoczenie pałacu. Nieregularnemu podejściu od strony parku nada-

no postać geometryczną. W naturalistycznym parku pojawiło się uproszczone rozwiązanie, przypominające tzw. *formal garden* – element charakterystyczny dla zmian wprowadzonych u schyłku XIX w. Był to układ dwóch dróg: równoległej i prostopadłej z kwietnikiem w kształcie girlandy na niewielkiej skarpcie. Środkiem alei modrzewiowej biegł rurociąg odprowadzający poza park wody z poletek sedymentacyjnych zajmujących podmokłą łąkę położoną między folwarkiem a parkiem. Poletka przejmowały wodę pochłoniczą i ścieki organiczne z gorzelni znajdującej się w majątku. To nowatorskie rozwiązanie zabezpieczało stawy w parku przez zanieczyszczeniem i zamulaniem oraz eliminowało nieprzyjemne zapachy powstające przy rozkładzie ścieków. Po 1945 r. park został znacznie zdewastowany. Założono w nim hodowlę nutrii, rozebrano ozdobne słupy bramne, zdemontowano kutą bramę i zlokalizowano wyrobisko żwirowe. Zbudowano także boisko sportowe w miejscu trawistej polany oraz nieczynną obecnie lokalną oczyszczalnię ścieków w miejscu dawnego *formal garden*. Obniżył się także poziom wody w stawach, które zostały znacznie zanieczyszczone.

W 1899 r. w parku ustawiono pierwszy w Polsce pomnik Juliusza Słowackiego⁴² ufundowany przez Józefa Kościelskiego w 50. rocznicę śmierci poety. Pomnik znajduje się w głębi parku na zachód od pałacu na nieznacznym wzniesieniu, otoczony z trzech stron murawą.

Pomnik tworzy popiersie poety umieszczone na wysokiej, kwadratowej kolumnie, stojącej pośrodku łukowatej balustrady.

Miłosław, pomnik Juliusza Słowackiego

Na balustradzie siedzi zamyślona dziewczyna wiejska, oparta ramieniem i głową o kolumnę. Po bokach znajdują się symbole śmierci i życia: urna i znicz. U podnóża kolumny wyryty jest napis *Juliuszowi* oraz lata jego życia 1809-1849 i rok odsłonięcia pomnika 1899. U góry kolumny wystają dwa metalowe kwadraty, na których zawiesz

się wieńce. Pomnik wykuł w kremowym marmurze, pochodzącym z okolic Triestu, Władysław Marcinkowski. Uroczyste odsłonięcie pomnika z udziałem m.in. Henryka Sienkiewicza⁴³ było wielką manifestacją patriotyczną. W czasie okupacji niemieckiej pomnik został rozebrany, a popiersie słowackiego ukryte w piwnicy spichlerza w Bugaju. Wróciło ono na kolumnę w 1952 r., ale dopiero w 1984 r. odbyło się ponowne odsłonięcie. Scenariusz tej uroczystości nawiązywał do odsłonięcia w 1899 r. Od 1984 r. odbywa się w Miłosławiu Święto Poezji Romantycznej – Wojewódzki Konkurs Recytatorski im. Juliusza Słowackiego.

Miłosław, dęby w parku

Miłosław, aleja grabowa w parku

W pobliżu pomnika rośnie okazały dąb szypułkowy (obw. 655 cm), zwany Dębem Słowackiego; otoczony niewielkim metalowym ogrodzeniem chroniony jest jako pomnik przyrody.

Podążając przez tereny parku w kierunku południowym i dochodząc aleją grabowo-lipową do jego krańca oraz dalej, prowadzącą w prawo przed wzniesieniem leśną ścieżką, dociera się do kamienia postawionego w 1968 r. dla upamiętnienia miejsca, w którym w 1948 r. odbyły się uroczystości stulecia Wiosny Ludów. Idąc dalej leśną drogą, dochodzi się do wzniesienia, na którym stoi krzyż z 1987 r., postawiony staraniem parafii z Miłosławia. Krzyż stoi w pobliżu zabudowań dawnej leśniczówki w Bagatelce.

W tym miejscu w XVIII w. ustawiona była kapliczka. W 1864 r. postawiono murowany krzyż ku czci powstańców powstania

listopadowego, Wiosny Ludów i powstania styczniowego. Został on zniszczony przez Niemców w czasie okupacji. W 1948 r. leśnicy z Czeszewa i Miłosławia postawili krzyż drewniany z datami 1848-1948, upamiętniający setną rocznicę bitwy pod Miłosławiem. Krzyż uległ naturalnemu zniszczeniu w miarę upływu czasu.

Mielżyńscy i Kościelscy gościli w pałacu ówczesną śmietankę towarzyską ze wszystkich zaborów oraz wielu znanych artystów, m.in. poetów: Wincentego Pola⁴⁴ (1832 r.), Lucjana Siemieńskiego⁴⁵ (1843 r.), Teofila Lenartowicza⁴⁶ (1851 r.), i Władysława Syrokomlę (1858 r.), pisarzy Józefa Ignacego Kraszewskiego⁴⁷ (1867 r.), Henryka Sienkiewicza (1899 r.) i Władysława Reymonta⁴⁸ (1921-1924), skrzypka Henryka Wieniawskiego⁴⁹ (1854 r.), malarzy Juliana Fałata⁵⁰ i Leona Wyczółkowskiego⁵¹ (1895-1899). W 1870 r. mieszkał w Miłosławiu Adam Chmielowski⁵². Pod koniec swojego życia w pałacu mieszkał także malarz Leon Kapliński⁵³.

W 1961 r. założona została w Genewie Fundacja im. Kościelskich, kultywująca tradycje literackie członków tej rodziny i wyróżniająca swoimi nagrodami prozaików dramaturgów, publicystów i krytyków. W 2002 r., kiedy zespołowi pałacowo-parkowemu nadano imię Rodziny Kościelskich, po raz pierwszy w dawnym majątku rodziny fundatorów odbyła się uroczystość wręczenia literackiej nagrody im. Kościelskich. Od tego roku co trzy lata Miłosław jest miejscem uroczystości związanych z wręczeniem tej prestiżowej nagrody.

Po prawej stronie ul. Pałczyńskiej znajduje się cmentarz miłosławski, założony w 1829 r. (pow. 2,7 ha). Cmentarz jest miejscem pamięci narodowej. Znajdują się na nim groby uczestników walk powstańczych, obu wojen światowych, ofiar okupacji niemieckiej i zasłużonych mieszkańców Miłosławia i okolicy. Od strony ul. Pałczyńskiej zachował się fragment ażurowego muru z cegieł z drugiej połowy XIX w.; nowa część cmentarza otoczona jest ogrodzeniem betonowym. W starszej części poszczególne kwatery wyznaczają aleje grabowe i tujowe. Pośrodku tej części znajduje się neogotycka kaplica grobowa Mielżyńskich z 1873 r. ufundowana przez Franciszkę Mielżyńską, żonę Seweryna. We wnętrzu kaplicy znajduje się ołtarz z krucyfiksem. Po lewej stronie ołtarza na ścianie bocznej znajduje się marmurowa tablica nagrobna Franciszki z Wilkszyckich Mielżyńskiej (1805-1874), po prawej stronie Seweryna Mielżyńskie-

go i ich jedynego syna, który zmarł zaraz po urodzeniu w 1845 r. W krypcie pod kaplicą stoją tylko trumny Franciszki i Seweryna. W kaplicy spoczywa także Leon Kapliński.

Na cmentarzu pochowani są m.in.: Marcei Grochowski (1822-1885), działacz społeczny, współorganizator Banku Ludowego w Miłosławiu; Feliks Pomian Lubieński (1808-1880), kapitan wojsk polskich; Zofia z Szymanowskich Lenartowiczowa (1823-1870), malarka; Jadwiga Gramińska (zm. 1877), tercjarka zakonu św. Franciszka opiekująca się ofiarnie rannymi kosynierami w 1848 r.; Dominik Pogłodziński (1917-1992), regionalista; Władysław Orchowski (1895-1987), Lucjan Dąbrowski (1897-1979), Stanisław Kuźniak (1898-1976), Józef Gładyszewski (1873-1994) i por. Roman Paluszkiewicz (1900-1992), powstańcy wielkopolscy; ks. Jan Nepomucen Tułodziecki (1813-1876), proboszcz w Miłosławiu; Jan Gajewicz (1918-1939), żołnierz poległy w bitwie nad Bzurą; Wawrzyniec Mańkowski (1803-1877), uczestnik bitwy pod Miłosławiem; ks. Stanisław Bogdański (1870-1933), proboszcz miłosławski opiekujący się dziećmi w czasie strajku szkolnego w Miłosławiu; Marcin Banaszak (1892-1943), uczestnik powstań: śląskiego i wielkopolskiego, Filip Skoraczewski, leśnik; Czesław Matuszewski (1861-1914), lekarz i działacz Towarzystwa Upiększania Miasta, założyciel fabryki cygar w Miłosławiu; Waclaw Biernacki, harcerz rozstrzelany przez Niemców w 1939 r. za posiadanie broni (w miejscu jego śmierci na grobli między stawami, dokąd można dojść od rynku ul. Krętą, położono w 1969 r. pamiątkową płytę z napisem: *Tutaj zginął polski harcerz z rąk najeźdźcy hitlerowskiego w 1939 r.*). Przed kaplicą po lewej stronie znajduje się zbiorowa mogiła 6 powstańców wielkopolskich poległych pod Szubinem. Ich nazwiska wypisane są na tablicy umieszczonej na wykonanym w 1926 r. nagrobku betonowym. Na lewo od tego grobu pochowany jest w oddzielnym grobie Władysław Wiewiórowski. Przy kaplicy znajduje się także grób ks. Zenona Kubiaka (1931-1992), proboszcza w Miłosławiu w latach 1982-1992.

W nowszej części cmentarza znajduje się kaplica – dom przedpogrzebowy z 1990 r.

Na lewym brzegu Miłosławki, około 1 km na północny wschód od miasta znajduje się grodzisko stożkowate (śr. 29 m, wys. 3,5 m) otoczone pozostałościami fosy.

- ◆ Dworzec PKP i przystanek PKS. Postój taksówek (pl. Wiosny Ludów). Hotel i Restuarcja Boss, pl. Wiosny Ludów 16, tel. 061 438 20 18, 061 438 20 17; w hotelu do dyspozycji gości znajduje się: 16 1- i 2-osobowych pokoi o wysokim standardzie, 5 apartamentów, jadalnia w starym stylu, sala konferencyjno-bankietowa, bar-kawiarnia, sauna, solarium, grill, wypożyczalnia rowerów, garaż, parking; organizowana jest także nauka jazdy konnej, jazda w siodle oraz przejażdżki bryczkami. Gospodarstwo Agroturystyczne – Roman Jerzykiewicz, Rudki 6, 62-320 Miłosław, tel. 061 438 22 18 i 061 438 24 03. Na turystów czeka stara wiejska chata znajdująca się przy bocznej drodze prowadzącej do lasu. Do dyspozycji gości jest cała chata z 4 pokojami przeznaczonymi dla 4-8 osób, z kuchnią i łazienkami. Istnieje możliwość włączenia się do prac gospodarczych, np. przy zbiorze owoców.

NOWE MIASTO NAD WARTĄ – duża wieś, siedziba gminy, położona na lewym brzegu Warty, przy drodze Poznań–Kalisz.

Miejscowość wzmiankowana w dokumencie księcia Przemysła II z 1283 r. jako miasto lokowane przez komesa Mikołaja z rodu Doliwów, dziedzica pobliskiego Dębna. Miasto rozwijało się przy przeprawie przez rzekę i przy skrzyżowaniu traktów z Poznania do Kalisza oraz łączącego kasztelanie w Wilkowyi i Książu. Obok miasta prawdopodobnie na początku XIV w. wzniesiona została przez Doliwów obronna rezydencja. W kolejnych latach należało do różnych rodzin, w XV w. do Rozdrażewskich spokrewnionych z Doliwami. W końcu XIII w. prawdopodobnie wzniesiono kościół z fundacji Doliwów. Wiadomo, że w 1458 r. mieściła się tutaj siedziba dekanatu. Na wojnę z Krzyżakami w 1458 r. miasto było zobowiązane wystawić 10 zbrojnych mężczyzn (Żerków tylko 4). Już w XV w. w odbywały się tu jarmarki cotygodniowe i trzy jarmarki doroczne. Dobrze rozwinięte było rzemiosło. Z 1610 r. pochodzi wzmianka o tutejszej szkole. Od 1685 r. miasto należało do Grabskich. W 1412 r. wzmiankowana jest osada Laskówki, przylegająca do Nowego Miasta od zachodu. Na terenie osady wybudowano w XIV lub XV w. kościół, istniejący do XVIII w. i szpital Św. Ducha. W XVII w. osada Laskówki, mimo wydania przez króla Jana Kazimierza przywileju na założenie miasta, stała się przedmie-

ściem Nowego Miasta. W 1848 r. w Nowym Mieście znajdował się obóz polskich powstańców, którzy wzięli udział w bitwie pod Miłosławiem. W drugiej połowie XIX w. miasto rozwijało się poprzez handel z Rosją z wykorzystaniem transportu wodnego na Warcie. Ograniczenie transportu wodnego i znaczny spadek obrotów handlowych nastąpiły w wyniku rozwoju linii kolejowych i wybudowania mostu w miejscu przeprawy promowej przez rzekę. Wobec stagnacji gospodarczej i braku perspektyw w 1934 r. Nowe Miasto utraciło prawa miejskie.

Zwarta i przeważnie piętrowa zabudowa rozciąga się wzdłuż dawnego przebiegu drogi Poznań–Kalisz, równoległe do krawędzi zalewowej terasy doliny Warty. Wokół Rynku, okolicznych ulic oraz kościoła znajduje się najstarsza zabudowa wsi. Obecny układ przestrzenny tej części wsi pokrywa się prawie całkowicie z układem, który ukształtował się już w średniowieczu. Prowadzona w XIX w. zabudowa wprowadziła tylko niewielkie zmiany. Znajdująca się od północy krawędź terasy zalewowej Warty oraz drobne ciekły od zachodu i południa wyznaczają granice dawnego miasta.

Budynki wokół Rynku pochodzą przeważnie z XIX w.; najstarsze są domy nr 1, 14 i 20, wybudowane w pierwszej połowie XIX w. W dawnych latach za zachodnią pierzeją Rynku prowadziła ulica gospodarcza, której funkcja przejęta została przez bramy wjazdowe znajdujące się w budynkach nr 20 i 21. Rynek pokryty jest brukiem z połowy XIX w.

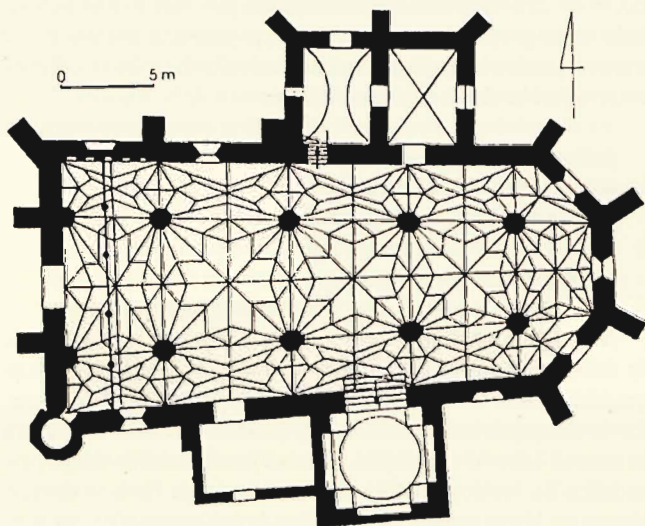
Jeszcze w drugiej połowie XVIII w. na Rynku znajdował się ratusz w postaci dwukondygnacyjnej budowli z wieżą. Do 1939 r. stała w tym miejscu figura św. Wawrzyńca, którą zniszczyli Niemcy. W latach międzywojennych przy skrzyżowaniu ul. Krótkiej z ul. Zamkową stała synagoga, rozebrana w czasie okupacji.

Na północ od Rynku na podmiejskich łąkach zachowało się duże grodzisko stożkowate zwane Zamczyskiem lub Kopcem. Od Rynku w kierunku wschodnim prowadzi ul. Żerkowska; w dawnych latach wiódł tędy trakt z Żerkowa do Książa. Za zwartą zabudową miejską ulica ta przechodzi w drogę prowadzącą do Wolicy Koziej i Dębna. Na skraju lasu, w zadrzewieniu po lewej stronie znajduje się krzyż, ustawiony na terenie dawnego cmentarza cholerycznego.

W tym miejscu stał kiedyś kościół pw. Św. Krzyża, przy którym pochowano zmarłych w czasie zarazy, która opanowała w Nowe Miasto w 1709 r.

Dalej na wschód i na północ od obecnej drogi do Wolicy Koziej, znajduje się leśniczówka Papiernia, będąca siedzibą Leśnictwa Radliniec. Przy budynku rosną okazałe dęby szypułkowe (obw. do 420 cm). Leśniczówkę wybudowano w miejscu, w którym do połowy XIX w. był młyn papierniczy. Na południe od drogi znajduje się kilka stawów hodowlanych. Przy ul. Krótkiej stoi w ogrodzie niewielki, piętrowy budynek dawnej gazowni z początku XX w. Z Rynku w kierunku południowym wychodzi ul. Jarocińska, przy której w narożnikowym budynku nr 1 od 1853 r. mieści się poczta.

W 1863 r. zainstalowano na poczcie aparat Morse'a na linii telegraficznej Poznań–Ostrów, a w 1901 r. centralę telefoniczną. W narożnikowym parterowym budynku nr 3 z pierwszej połowy XIX w. z piętrową fasadą szczytową ujętą pilastrami znajdowała się stajnia dla 40 koni pocztowych. W domu nr 5 znajdowały się kwatery dla pocztylionów.

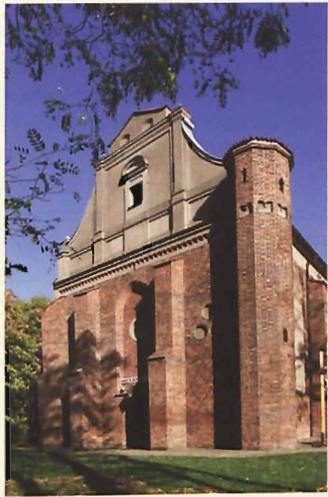

Nowe Miasto nad Wartą, rzut kościoła pw. Św. Trójcy

Do kościoła parafialnego pw. Św. Trójcy dochodzi ul. Kościelna.

W narożnikowym budynku nr 2 przy ul. Kościelnej w 1854 r. otwarto oberżę Dom Niemiecki. W końcu XIX w. i na początku XX w. w budynku mieścił się Hotel pod Czarnym Orłem, a po 1945 r. kino.

Obecny gotycki kościół pochodzi z drugiej połowy XV w. Budynek kościoła jest halowy z trzema nawami równej wysokości, orientowany, z niewyodrębnionym prezbiterium, które zamknięte jest absydą. Mury zewnętrzne, opięte dwuskokowymi szkarpami, wykonano z cegieł w układzie polskim z użyciem cegieł glazurowanych. Fasadę zachodnią ma okrągłe tynkowane blendy, a u góry otynkowany, zdobiony pilastrami szczyt, pochodzący prawdopodobnie z początku XVII w. Przy fasadzie umieszczona jest wieloboczna wieżyczka, w której znajdują się schody. W fasadzie zachodniej, od północy i w kruchcie zachowały się trzy portale gotyckie z profilowanych cegieł. W portalu zachodnim znajduje się cegła z datą 1545. Wnętrze kościoła nakryte jest pięcio-

Nowe Miasto nad Wartą, kościół pw. Św. Trójcy

Nowe Miasto nad Wartą, kościół pw. Św. Trójcy – sklepienie gwiazdziste

prześlonym sklepieniem gwiazdzistym, wspartym na 8 filarach ośmiobocznych. Na sklepieniu widnieje polichromia renesansowa z końca XVI w. fundowana przez biskupa Jana Rozdrażewskiego, która została odkryta w 1959 r. pod warstwami farby. Polichromia przedstawia na poszczególnych przeszłach grzeszny świat ludzi, wyobrażony m.in. poprzez postacie heretyka i błazna, apoteozę Męki Pańskiej, Zbawienie i Raj. W kościele znajdują się także: kamiennie zwieńczenie sakramentarium z ok. 1520 r. z renesansową płaskorzeźbą popiersia Boga Ojca, renesansowe stalle z drugiej połowy XVI w., ławki z pierwszej połowy XVII w., ambona z pierwszej połowy XVIII w. z rzeźbami Chrystusa i czterech ewangelistów, barokowy ołtarz Bractwa Strzeleckiego z drewnianym krucyfiksem z drugiej połowy XVII w. na tle obrazu Jerozolimy oraz rokokowy obraz Matki Boskiej Szkaplerznej. Rzeźbiony ołtarz główny z ok. 1720 r. przeniesiony został z nieistniejącego już kościoła pw. Św. Ducha. W ołtarzu znajduje się obraz Św. Rodziny i Trójcy Świętej z 1823 r. Przy kościele znajdują się dwie kaplice: nad zakrystią od strony północnej wzniesiono kaplicę św. Anny, natomiast od strony południowej kaplicę Matki Boskiej Różańcowej (w latach 1720-1978 poświęcona była św. Antoniemu).

Zachowana kamienna tablica erekcyjna wmurowana na zewnętrznej ścianie kaplicy Matki Boskiej, dotyczy kaplicy św. Anny. W renesansowym obramieniu tablicy znajduje się herb Doliwa i napis informujący, że kaplicę zbudował w 1593 r. Jan Rozdrażewski. W kaplicy znajduje się ołtarz św. Anny z 1782 r. Kolejna tablica umieszczona jest na wewnętrznej ścianie kaplicy Matki Boskiej Różańcowej. Także w renesansowym obramieniu znajduje się herb Doliwa, data budowy 1674 i inicjały fundatora Wojciecha Rozdrażewskiego. W kaplicy, będącej kaplicą grobową kolatorów kościoła, znajduje się barokowy ołtarz z 1759 r. z obrazem Matki Boskiej Śnieżnej z pierwszej połowie XVII w. W kruchcie wmurowana jest tablica upamiętniająca zwycięstwo króla Jana III Sobieskiego pod Wiedniem w 1683 r., będąca jedną z tablic odlanych w 1883 r. z inicjatywy Władysława Niegolewskiego w dwusetną rocznicę odsieczy wiedeńskiej. Na zewnątrz kruchty znajduje się tablica z różowego piaskowca poświęcona pamięci ks. Jana Dybińskiego (1895-1942), proboszcza w Nowym Mieście od 1930 r., który zginął w obozie koncentracyjnym w Dachau.

Na kilku skrzydłach drzwiowych zachowały się stare okucia i zamki, m.in. w przejściach z kruchty do kościoła oraz z ko-

ściola do zakrystii. W tym ostatnim przejściu znajdują się podwójne drzwi, jedne gotyckie, obite żelazną blachą oraz drugie drewniane, z okuciami i zamkiem prawdopodobnie z XVII w. W zakrystii zachowało się sklepienie krzyżowe.

Wokół kościoła rosną okazałe lipy drobnolistne, a przy wejściu od strony południowej – jesiony (obw. do 350 cm). Obok kościoła stoi dzwonnica, w której obecnie znajduje się dzwon przeniesiony w latach 60. XX w. z kościoła poewangelickiego. Poprzednie trzy dzwony zostały zrabowane w czasie okupacji. Po stronie północnej kościoła stoi stara plebania z pierwszej połowy XIX w. o konstrukcji szkieletowej, parterowa, z dachem naczółkowym, otoczona ogródkiem. Obok niej jest budynek nowego probostwa z 1931 r., nakryty dachem mansardowym.

Przy dzwonnicy znajduje się wyjście z terenu przykościelnego na ul. Poznańską, która prowadzi do Rynku. Dom nr 2 pochodzi z połowy XIX w., w domu nr 6, na narożniku, znajdował się w końcu XIX w. hotel. Prostopadle do ul. Poznańskiej w kierunku południowym wydzielony jest niewielki rynek (Zielony Rynek), będący pozostałością dawnego miasta Laskówka. W pobliżu budynku apteki Pod Aniołem z końca XIX w. stoi parterowy dom nazwany szpitalem. Jego nazwa wywodzi się od drewnianego kościoła szpitalnego pw. Św. Ducha, który w XVII w. znajdował się w pobliżu apteki. Został on spalony na początku XVIII w.

W południowej części Zielonego Rynku stoi remiza Ochotniczej Straży Pożarnej z 1934 r. Stojący obok parterowy dom nr 9 z dachem naczółkowym i kolebkowym sklepieniem w sieni pochodzi z początku XIX w. Od strony północnej Zielony Rynek zamknięty jest przez budynek Gminnego Ośrodka Kultury (z Biblioteką Publiczną). Budynek powstał w latach 70. ubiegłego wieku w rezultacie przebudowy kościoła poewangelickiego, wzniesionego w 1879 r. Za domem kultury stoi dawna pastorówka, prawdopodobnie z przełomu XVII i XVIII w. Na wschodnim szczycie budynku widnieje data 1890, związana z przebudową dworu Grabskich, którzy byli właścicielami Nowego Miasta i Laskówek w latach 1685-1834.

Z Zielonego Rynku w kierunku południowym wychodzi ul. Bednarska, natomiast na zachód ul. Szkolna. Znajdujący się na jej narożniku budynek nr 11 z kamiennym podmurowaniem jest dawną szkołą, którą wybudowano w latach 1843-1844. Nieco dalej znajduje się budynek Szkoły Podstawowej im. gen. J.H. Dąbrowskiego z 1966 r. U zbiegu ulic Sosnowej, Akacyjnej

i Lipowej położony jest plac 700-lecia z kamiennym pomnikiem z tablicą z brązu z 1983 r. (proj. Marian Banasiewicz). Ulica Szkolna dochodzi do ul. Strzeleckiej, której nazwa nawiązuje do bractwa kurkowego.

Miejscowe bractwo strzeleckie powstało w 1637 r. W 1937 r. przy ul. Strzeleckiej zbudowano strzelnicę, działającą do końca lat 60. XX w.

Przy ul. Poznańskiej nr 40 znajduje się budynek szkolny z 1890 r.; do 1922 r. była to szkoła ewangelicka. Na frontowej ścianie budynku znajdują się dwie tablice pamiątkowe: ufundowana w 1931 r. przez nauczycieli powiatu jarocińskiego z okazji 600-lecia zwycięstwa Władysława Łokietka pod Płowcami oraz odsłonięta w 1981 r. upamiętniająca czterech nauczycieli z gminy Nowe Miasto, którzy zginęli w czasie II wojny światowej.

Przy drodze, dawnym trakcie łączącym wieś z przeprawą promową, znajduje się wybudowana w 1995 r. oczyszczalnia ścieków.

Obecny most na Warcie oraz obwodnicę miasta na trasie Poznań–Kalisz wybudowano w latach 1972-1974. Zachował się także krótki dwuprzęsłowy odcinek mostu z 1909 r., który pozwala na dojazd do położonego blisko Warty budynku nadzoru rzeczno-żeglarskiego z 1898 r. (przedmieście Piaski). Budynek objęty jest ochroną jako zabytek techniki. Obok niego znajduje się staw połączony krótkim kanałem z Wartą. W dawnych latach znajdował się tutaj port rzeczny. Jego pozostałością jest budynek spichlerza z początku XIX w. – wydłużony budynek z piętrem z muru pruskiego. Nad kanałem rośnie okazała sosna pospolita (obw. 270 cm).

W 1856 r. postawiono na Warcie kilkaset metrów na zachód od przeprawy promowej most drewniany, zwany Konkordią. W 1909 r. w miejsce mostu drewnianego postawiono most żelbetonowy. Składał się on z dwóch odcinków: dłuższego, wiodącego przez rzekę i krótszego, prowadzącego przez jej odnogę (koryto ulgi); miał duże znaczenie strategiczne. W 1939 r., w celu opóźnienia marszu wojsk niemieckich, został wysadzony w powietrze przez wycofujące się oddziały polskie. Ruch przez niego przywrócono, ale nie odbudowano dawnego przęsła. Na żelaznych tragarzach pomiędzy filarami ułożono tylko dREW-

niane belki. W 1944 r. most został przez Niemców zaminowany, ale zamiar wysadzenia go w powietrze udaremnili zwiadowcy radzieccy, których desant miał miejsce na przelomie listopada i grudnia w rejonie między Żerkowem, Chrzanem i Dębem. Odcinek nad głównym korytem rzeki przetrwał do połowy lat 70. XX w.

W pobliżu, wykorzystując stary odcinek szosy, wybudowano na skraju lasu duży parking, przy którym znajduje się bar Self-Service. Do wsi prowadzi stara droga, przy której znajduje się m.in. stacja benzynowa i cmentarz z ok. 1840 r. W pobliskim lesie zwanym Guć, którego nazwa wywodzi się od nazwiska właściciela dawnej karczmy przy przeprawie promowej, znajduje się miejsce do wypoczynku z kręgiem tanecznym.

- ◆ Przystanek PKS przy ul. Poznańskiej, z połączeniami m.in. do Jarocina, Kalisza, Krotoszyna, Poznania i Śremu. Restauracja Laskówka, ul. Poznańska 16; bar Self-Service na parkingu przy obwodnicy drogowej; stacja benzynowa, ul. Poznańska 47, Urząd Gminy, ul. Poznańska 14, Policja, ul. Klonowa 20, Poczta (nr kodu 63-040), ul. Jarocińska 1, Ośrodek Zdrowia, ul. Szkolna 4, Apteka, ul. Poznańska 7.

NOWA WIEŚ PODGÓRNA (gm. Miłosław) – wieś na prawym brzegu Warty, ok. 10 km na południowy wschód od Miłosławia. Na Warcie przeprawa promowa do Pogorzelic na drodze Miłosław–Żerków oraz posterunek sygnalizacyjny i wodowskazowy Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej Oddział w Poznaniu.

Wieś powstała u przeprawy przez Wartę, na starym trakcie z Miłosławia do Żerkowa. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1390 r. (Novawiets); posiadała tutaj wówczas folwark Małgorzata, żona mieszczanina Jaśka z Pyzdr. Później właściciele często się zmieniali. W okresie zaborów była wsią przygraniczną. Przy przeprawie promowej przez Wartę Prusacy zbudowali urząd celny, w którym pobierano cło od podróżnych zmierzających do zaboru rosyjskiego lub z powrotem. Cło pobierano również od towarów splewianych Wartą. Znajdował się tutaj wówczas także posterunek policji i urząd pocztowy.

Obecnie wieś składa się z dwóch części: starej, położonej nad Wartą, i nowiej, znajdującej się na wysoczyźnie, odległej od rzeki o ok. 1,5 km. Obok skrzyżowania dróg nad Wartą znajduje się ruina klasycystycznego dworku myśliwskiego, wzniesionego w 1820 r. dla Gorzeńskich, później przebudowanego na zajazd. Obok stoi dawny budynek urzędu celnego z początku XX w., w którym obecnie mieści się Wielkopolski Ośrodek Terenowy Europejskiego Centrum Edukacji Przyrodniczej dla Dzieci Eureka. Placówka ta funkcjonuje przy Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a głównym jej celem jest aktywizacja poznawcza dzieci w zakresie zjawisk przyrodniczych i środowiska przyrodniczego. Przy skrzyżowaniu dróg stoi kapliczka z końca XIX w.

W nowszej części wsi, przy drodze do Spłatwia, wznoszą się zabudowania pofolwarczne, a dalej rozciąga się park krajobrazowy (pow. 4,8 km) z pierwszej połowy XIX w., poprzecinyany dwu- i jednorzędowymi szpalerami grabowymi z połowy XIX w. W drzewostanie parku, wśród 24 gatunków i odmian, przeważają graby pospolite i jesiony wyniosłe, liczne są także klony i lipy. W parku rośnie także kilka okazałych drzew: głóg jednoszyjkowy (obw. 130 cm), pięć grabów pospolitych (obw. 190-280 cm), jesion wyniosły (obw. 310 cm), trzy lipy drobnolistne (obw. 310-350 cm) i wiąz szypułkowy (obw. 380 cm). W północno-zachodniej części parku, na niewielkim wzniesieniu, znajduje się budynek mieszkalny z 1954 r., postawiony na fundamentach starego dworu z pierwszej połowy XIX w., a w narożniku południowo-wschodnim budynek dawnej szkoły z 1833 r. Park przecinają głębokie rowy, pochodzące z okresu prowadzonych tu ok. 1900 r. prac melioracyjnych.

- ◆ Przystanek PKS na linii z Wrześni przez Miłosław.

ORZECHOWO (gm. Miłosław), duża wieś o charakterze osiedla przemysłowego, 8 km na południe od Miłosławia, przy linii kolejowej Gniezno–Jarocin i przy drodze Czeszewo–Krzykosy, na prawym brzegu Warty, na południowym krańcu dużego kompleksu leśnego. Duży ośrodek przemysłu drzewnego.

Wzmiankowana po raz pierwszy w 1392 r. jako własność rodu Doliwów. Około 1760 r. Orzechowo stanowiło osadę składającą się z około 60 domostw, której mieszkańcy zajmowali się rolnic-

twem, rybolówstwem i łowiectwem. Po 1815 r. wieś znajdowała się w pobliżu granicy zaborów pruskiego i rosyjskiego. W okresie powstania listopadowego istniał tutaj jeden z punktów zbornych dla ochotników przekraczających granicę. W 1875 r. zbudowano linię kolejową Oleśnica–Jarocin–Gniezno, w skład której weszła stacja kolejowa

Orzechowo, most kolejowy na Wartcie

Orzechowo wraz z budynkiem dworca kolejowego i kilkoma budynkami mieszkalnymi. Pod koniec 1881 r. wybudowano bocznice kolejową prowadzącą nad Wartę, gdzie wykopano basen portowy na dwie barki, zaopatrzone w żuraw. Orzechowo stało się punktem przeładunkowym węgla dowożonego koleją z Górnego Śląska i transportowanego dalej barkami Wartą w górę rzeki, na teren zaboru rosyjskiego. Z wagonów towar przeładowywano na płaskodenne barki (tzw. szkuty), które przeciągano za pomocą liny zaprzęgami konnymi brzegiem rzeki w kierunku Pyzdr, Konina, a nawet dalej. Po drodze wyznaczone były miejsca, w których następowała wymiana koni. Dzięki intensywnemu napływowi towarów rosło znaczenie Orzechowa w okolicy, a jego mieszkańcy bogacili się. Po otwarciu w 1922 r. linii kolejowej Poznań–Warszawa działalność ta upadła. W 1894 r. uruchomiono tu tartak, a w 1921 r. fabrykę parkietów. Na ich bazie rozwinęły się duże zakłady drzewne, noszące od 1953 r. nazwę Orzechowskich Zakładów Przemysłu Sklejek (produkcja sklejek, płyt wiórowych, tarcicy). W okresie II wojny światowej na terenie zakładu istniał obóz pracy przymusowej. Umieszczeni w nim robotnicy wyrabiali skrzynie do amunicji, granatów, bomb, dwukołowe wózki dla wojska, a także sanie na wschodni front. Osadzeni w fabryce robotnicy uprawiali tzw. mały sabotaż, używając w produkcji rozwodniony klej, co znacznie zmniejszało trwałość wyrobów. Na terenie starej cegielni istniał także obóz dla jeńców radzieckich, których zatrudniano przy ciężkich pracach wyładunkowych. Próby ucieczek jeńców kończyły się najczęściej ich męczeńską śmiercią. Niewielkiej części jeńców udało się jednak zbiec w pobliskie lasy i dołączyć do od-

działów partyzanckich. Przy organizowaniu ucieczek jeńcom pomagali miejscowi Polacy, zwłaszcza członkowie działającego w okolicy oddziału Batalionów Chłopskich.

Najstarsza zabudowa Orzechowa koncentruje się w południowo-wschodniej części wsi, gdzie powstały także: okazała szkoła (w latach 1958-1959), Wiejski Dom Kultury (w latach 60. ubiegłego wieku) i remiza strażacka (wybudowana w 1983 r. na jubileusz pięćdziesięciolecia miejscowej jednostki straży pożarnej). Naprzeciwko szkoły stoi kapliczka Matki Boskiej Niepokalanej, a na rogu ul. Poprzecznej i Starowiejskiej – kapliczka św. Wawrzyńca; obie pochodzą z 1945 r. W tej części wsi, nad Wartą, znajdują się również interesujące obiekty techniczne: basenik portowy, odcięty dziś od rzeki groblą, oraz bocznicą kolejową, odremontowana w 1979 r., służąca obecnie zakładom sklejek do odstawiania wagonów. W północnej części wsi przy ul. Topolowej znajduje się kapliczka z figurą Matki Boskiej Niepokalanej z lat 20. XX w. oraz ośrodek sportowo-rekreacyjny Relaks, z letnim basenem kąpielowym, należący do zakładów sklejek. Charakterystycznym elementem tej części wsi są składowiska wielkich kłód, będących surowcem do produkcji sklejek. Przy przejeździe kolejowym (przy ul. Średzkiej) znajduje się cmentarz, założony przed II wojną światową, z najstarszym nagrobkiem z 1935 r. Na cmentarzu dwie mogiły uczestników powstania wielkopolskiego: Franciszka Wleklińskiego (1891-1992) i Walentego Karcza (1892-1977). Po zachodniej stronie torów kolejowych, przy drodze do Krzykos, rozciąga się nowe

osiedle domków jednorodzinnych, z kościołem pw. Matki Boskiej Częstochowskiej, zbudowanym w latach 1977-1987 (arch. Aleksander Holas). Przedtem nabożeństwa odbywały się w kaplicy-baraku, który przy zakładach drzewnych wybudował w 1925 r. ich ówczesny właściciel, Bolesław Bystrzycki (obecnie mieści się tam magazyn i sklep przyzakładowy).

Orzechowo, kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej

W odległości 2,5 km na południe od wsi funkcjonuje przeprawa promowa przez Wartę do Dębna, położonego na lewym brzegu rzeki.

Stacja kolejowa na linii Gniezno–Jarocin. Przystanek PKS na linii Września–Miłosław–Środa Wlkp. Przeprawa promowa czynna w dni powszednie w godzinach 6:00-20:00, w soboty w godzinach 6:00-14:00, w niedziele w godzinach 12:00-20:00.

PAŁCZYN (gm. Miłosław) – wieś położona 3 km na północ od miasta, przy drodze do Zberek.

W średniowieczu wieś nazywana była Pelczynem. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1305 r.; biskup poznański Jędrzej nadał wówczas kościołowi winnogórskiemu dziesięcinę z Pelczina. W 1314 r. była to własność rycerza Wojciecha. W 1414 r. wieś kupił Tomisław herbu Doliwa z Miłosławia, potem znajdowała się w rękach Szamotulskich i Bnińskich. W 1578 r. była własnością Krzysztofa Bardzkiego, zaś w 1618 r. należała do rodziny Górskich z Miłosławia. W 1846 r. właścicielem był Józef Sierakowski, a później Antoni Jackowski. Od ok. 1880 r. należała do króla pruskiego. W okresie międzywojennym dzierżawcą wsi był Michał Zenkteler (1890-1936), uczestnik powstania wielkopolskiego w randze kapitana artylerii, działacz społeczny i poseł na Sejm Rzeczypospolitej. Z wykształcenia rolnik, był prezesem-założycielem Kółka Rolniczego w Winnej Górze i prezesem Oddziału Powiatowego Wielkopolskiego Towarzystwa Kółek Rolniczych we Wrześni, a od 1931 r. prezesem tej organizacji.

W centrum wsi, przy skrzyżowaniu dróg, znajdują się trzy zabytkowe sześcioraki z drugiej połowy XIX w. oraz figura Najświętszej Marii Panny, pochodząca z kościoła w Winnej Górze, ustawiona w tym miejscu w 1978 r. Pierwotnie znajdowała się tutaj figura Serca Pana Jezusa z lat 20. minionego wieku, która została zniszczona przez Niemców w czasie ostatniej wojny. Po południowej stronie skrzyżowania rozciąga się podworski park krajobrazowy (pow. 3,10 ha), założony w pierwszej połowie XIX w., w części otoczony zabytkowym murem ceglany. Do 1978 r. pośrodku parku, w miejscu dzisiejszego boiska, stał dwór, nazywany pałacem, z pierwszej połowy XIX w., z dobudowanym w późniejszym okresie dwupiętrowym skrzydłem

zachodnim. W latach 50. XX w. mieściła się w nim szkoła rolnicza. Dwór otoczony był starymi, dużymi lipami i kasztanowcami, które wykarczowano podczas jego rozbiórki. W parku zachował się starodrzew; wśród 22 rosnących tutaj gatunków i odmian drzew, najliczniej występują: robinie białe, klony jeśionolistne i topole. Po południowej stronie dawnej drogi dojazdowej do dworu i na podwórze gospodarcze wznosi się rządcówka z 1916 r. Z kompleksu zabudowań folwarcznych z drugiej połowy XIX w. zachowała się tylko obora. Przy drodze do Miłosławia znajduje się Wiejski Dom Kultury z 1986 r. a przy drodze do Zberek, przed domem nr 27, stoi figura Serca Pana Jezusa z 1910 r.

- ◆ Przystanek PKS na linii Poznań-Środa Wlkp.-Murzynowo Kościelne-Miłosław.

PAWŁOWICE (gm. Żerków) – wieś położona 3 km na południowy zachód od Żerkowa, przy drodze do Mieszkowa. Wzmiankowana w 1397 r. jako własność rodu Doliwów.

We wsi zachował się folwark, na którego skraju znajduje się dom rządcy posadowiony na wysokim kamiennym cokole, pochodzący prawdopodobnie z drugiej połowy XIX w. W sąsiadującej ze wsią dolinie znajdują się pozostałości założonego w XIX w. parku (pow. 2,27 ha) ze stawem. W pobliżu tamy spiętrzającej staw roślinie okazały dąb szypułkowy (obw. 380 cm). Przy drodze od strony Żerkowa znajduje się zespół czterech czworaków dworskich, pochodzący prawdopodobnie z początku XX w.

- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Żerków-Bieździadów.

PIĘCZKOWO (gm. Krzykosy) – wieś położona 10 km na południe od Miłosławia, przy drodze z Orzechowa do Krzykos, około 2 km na północ od doliny Warty.

W pierwszej wzmiance z 1357 r. wymieniony został Stawisław de Penczkow. W dokumencie z 1394 r. wieś określona została jako Panczowo. Przed rozbiorami wchodziła w skład klucza soleckiego dóbr biskupów poznańskich, a później należała do gen. J.H. Dąbrowskiego i jego potomków. W okresie kulturkampfu⁵⁶ w 1888 r., odbył się tutaj wiec w obronie języka polskiego. Wielu mieszkańców wsi uczestniczyło w powstaniach

narodowo-wyzwoleńczych, m.in. w Wiośnie Ludów i powstaniach wielkopolskich.

Pięczkowo uważane jest za centrum grupy regionalnej Tośtoki, jednej ze 106 w Wielkopolsce, obejmującej swym zasięgiem wsie położone w zakolu Warty (Czeszewo, Orzechowe, Witowo, Lubrzę, Krzykosy, Solec), których mieszkańcy zachowali elementy dawnego folkloru. „Taśtakami” nazywano mieszkańców terenów nadwarciańskich od granicy zaboru rosyjskiego w stronę Nowego Miasta, ponieważ powożąc koniem, popędzali go „taśtaniem” parcianymi lejcamy. Z czasem nazwa „Taśtaki” przybrała znaną obecnie formę „Tośtoki”. W 1945 r. mieszkańcy Pięczkowa założyli Zespół Pieśni i Tańca Tośtoki, który dawne tradycje kultywował do 1993 r. (w 1975 r. wyróżniony został Medalem Nagrody im. Oskara Kolberga „Za zasługi dla kultury ludowej”). Obecnie tradycje tego zespołu kontynuuje Zespół Folklorystyczny Tośtoki, stanowiący grupę taneczną składającą się z 7 par oraz chórkę. Zespół występuje w regionalnych strojach, prezentując tańce tośtockie. W występach towarzyszy im Tośtocką Kapela Ludowa (skrzypce, klarnet, akordeon, bęben), która w swoim repertuarze prezentuje melodie regionu Pięczkowa.

Wieś odznacza się chaotycznym układem przestrzennym (wieś wielodrożna), rozwiniętym na południe od obecnego przebiegu drogi. Wśród starej zabudowy zachowało się kilka zabytkowych domów drewnianych z drugiej połowy XIX w. o konstrukcji sumikowo-łątkowej. Pośrodku wsi, na niewielkim placu przy rozwidleniu dróg (ul. Powstańców Wielkopolskich i ul. Krótka), przed domem nr 24, stoi pomnik ku czci powstańców wielkopolskich i ofiar I wojny światowej. Na niskim cokole z datą 1920, umieszczono kwadratowy słup zwieńczony rzeźbą orła z rozpostartymi skrzydłami. Po bokach tego słu-

Pięczkowo, kapliczka-pomnik

pa wypisano nazwiska 41 mieszkańców wsi poległych w czasie I wojny światowej oraz 6 osób, które zginęły w powstaniu wielkopolskim. Wokół pomnika ustawiono niskie postumenty z betonowymi kulami, na których z boku widnieją nazwiska: Mickiewicza, Słowackiego, Kościuszki i Dąbrowskiego. Pomnik, odsłonięty w 1920 r., został zniszczony w czasie okupacji. Po rekonstrukcji odsłonięto go ponownie w 1986 r.

Na niewielkim placu w południowo-wschodniej części wsi, przy rozwidleniu ulic Powstańców Wielkopolskich, Studziennej i Dębińskiej, stoi kapliczka-pomnik z 1945 r., upamiętniająca dwóch mieszkańców tej okolicy – Wojciecha Gwizdałę i Stanisława Dudziaka – członków oddziału Batalionów Chłopskich. Zostali oni w wyniku prowokacji niemieckiej aresztowani pod zarzutem udzielenia pomocy jeńcom radzieckim zbiegłym z obozu w sąsiednim Orzechowie i straceni w publicznej egzekucji przez powieszenie.

W pobliżu kapliczki przed domem nr 7 przy ul. Studziennej, znajdowała się dawniej betonowa płyta studzienna. Zgodnie z tradycją miała ona być pozostałością po znajdującej się tutaj niegdyś drewnianej studziencie, z której podobno pił wodę Adam Mickiewicz, gdy w 1831 r. jechał do Śmiełowa (lub z powrotem).

Po północnej stronie drogi znajduje się cmentarz, założony prawdopodobnie w latach 1830-1850 i powiększony w latach 80. XX w. Ogrodzony jest ażurowym murem ceglany, z trójdzieloną bramą i kapliczką Chrystusa Miłosiernego z 1992 r.; z boku znajduje się dzwonnica. W 1992 r. zakończono budowę kaplicy cmentarnej pw. Chrystusa Miłosiernego. Na początku miała ona służyć tylko jako kaplica do przechowywania zwłok zmarłych, jednak od 2005 r. odprawiane są tam msze. Od 2007 r. kaplica jest stopniowo rozbudowywana.

Przy drodze w kierunku Jarocina znajduje się budynek szkoły z 1965 r. otwartej w ramach akcji „Tysiąc szkół na Tysiąclecie”, w którym obecnie działalność edukacyjną prowadzi Zespół Szkół: Szkoła Podstawowa im. J. H. Dąbrowskiego i Gimnazjum. Na budynku wisi metalowa płaskorzeźba z 1974 r. poświęcona generałowi; w świetlicy szkolnej znajduje się duże gipsowe popiersie generała.

Szkoła należy do Federacji Szkół im. Józefa Wybickiego i gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, która powstała w 2004 r. na Międzynarodowym Zlocie Gwiazdzystym Młodych Miłośników

Mazurka Dąbrowskiego. Działa pod egidą Stowarzyszenia Miłośników Tradycji Mazurka Dąbrowskiego z siedzibą w Warszawie. Współpraca między szkołami polega na organizowaniu wspólnych wyjazdów, obchodów Dni Patrona Szkoły, organizowaniu międzyszkolnych konkursów wiedzy o Patronie. Każde spotkanie członków Federacji jest okazją do wymiany doświadczeń, nawiązania przyjaźni i zdobycia nowych wiadomości. Raz do roku odbywa się Międzynarodowy Zlot Młodych Miłośników Mazurka Dąbrowskiego. Na Zlot, oprócz zaprzyjaźnionych polskich szkół zapraszane są szkoły zza wschodniej granicy: z Ukrainy, Białorusi, Kazachstanu.

Pięczkowo, pomnik ku czci powstańców wielkopolskich i ofiar I wojny światowej

We wsi działa piekarnia założona jeszcze w 1930 r. W 1976 r. wzniesiono strażnicę ochotniczej straży pożarnej oraz salę wiejską. W Pięczkowie urodził się Antoni Banaszak.

- ◆ Przystanek PKS na linii Września-Miłosław-Orzechowo-Środa Wlkp. Bar-bistro Zagłoba w budynku remizy strażackiej przy ul. Powstańców Wielkopolskich. oraz bar przy ul. Słonecznej.

PODLESIE (gm. Żerków) – osada na lewym brzegu Lutyni 4 km na wschód od Żerkowa, przy drodze do Żernik.

W pierwszej wzmiance z 1363 r. wymieniony jest Ianussius de Podlesie. W XVI w. osada należała do Toporczyków, a w końcu tego wieku do Katarzyny Podleskiej i Piotrowej Poturzyńskiej. W 1618 r. jako właściciel występuje Jan Podleski. W 1890 r. Podlesie było własnością Hipolita Skórzewskiego, do którego należał także Kretków i Rogaszyce. Zginął on, pędząc na koniu po

drodze akacyjowej prowadzącej z Kretkowa do Podlesia, a jego duch według przekazów starszych mieszkańców Kretkowa ukazywał się długo po jego śmierci w parku i okolicznych lasach.

Na wschód od zabudowań osady, na skraju doliny Lutyni, rośnie 5 dużych dębów szypułkowych (obw. od 430 cm do 690 cm).

- ◆ Przystanek PKS na liniach Jarocin–Miniszew i Żerków–Września.

Pogorzelica, kościół pw. św. Wojciecha

Pogorzelica, wnętrze kościoła pw. św. Wojciecha

POGORZELICA (gm. Żerków) – wieś położona 8 km na północ od Żerkowa na lewym brzegu Warty.

Wieś powstała przy ważnym trakcie z Poznania i Gniezna do Kalisza, który stracił znaczenie po 1312 r., kiedy został wybudowany most na Warcie w Pyzdrach. Wzmiankowana w 1187 r., kiedy przeszła z rąk księcia na własność joanitów poznańskich. W 1238 r. książę Władysław Odonic potwierdził, że wieś należała do kawalerów maltańskich. W 1253 r. w Pogorzelicie odbył się zjazd książąt Przemysła I i Bolesława Pobożnego oraz dostojników duchownych i świeckich w sprawie podziału Wielkopolski i zagwarantowania Bolesławowi dzielnicy gnieźnieńsko-kaliszkiej. Prawdopodobnie istniał tu już wtedy kościół parafialny, któremu przekazano prawo własności przeprawy przez Wartę. Po wytyczeniu usta-

lonej na Kongresie Wiedeńskim nowej granicy między zaborami działał tutaj jeden z 9 utworzonych w 1818 r. pruskich urzędów celnych. Kontrolował on głównie ruch barek, którymi transportowano wyroby przemysłowe i węgiel do zaboru rosyjskiego, a drewno i płody rolne do Prus. Nad rzeką powstały w tym okresie rozległe place do składowania towarów; pozbawione były jednak wydajnych urządzeń do przeladunku. Rozwijający się transport kolejowy bardzo szybko doprowadził do ograniczenia, a następnie prawie do całkowitego upadku przewozów rzecznych. Pogorzeli-ca i okolice słynęły także z przemytu.

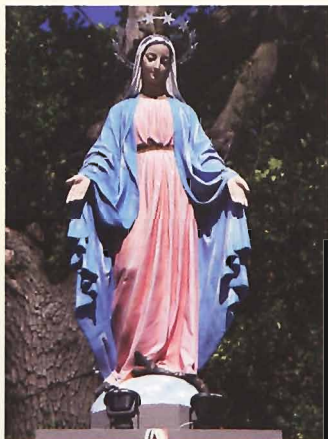

Pogorzeli-ca, kościół pw. św. Wojciecha i Najświętszej Marii Panny Matki Kościoła – tablica upamiętniająca 200-lecie odsieczy wiedeńskiej

W latach 1886-1887 na miejscu dawnego kościoła drewnianego postawiono neogotycki kościół pw. św. Wojciecha i Najświętszej Marii Panny Matki Kościoła, na planie budowli halowej z transeptem oraz widoczną z dala wieżą o ostrosłupowym hełmie. Wewnątrz znajdują się barokowe obrazy św. Wojciecha i św. Antoniego Padewskiego, a w ołtarzu głównym późnogoetycki obraz przedstawiający Matkę Boską ze św. Janem Ewangelistą i św. Janem Chrzcicielem. W krużganku wisi jedna z żeliwnych ta-

Pogorzeli-ca, dąb szypułkowy

Pogorzelica, figura Matki Boskiej Nieustającej Pomocy

Pogorzelica, przeprawa promowa

blic upamiętniających obchodzone w 1883 r. 200-lecie odsieczy wiedeńskiej.

Przy kościele rośnie okazała dąb szypułkowy (obw. 510 cm), w pobliżu stoi figura Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, a nieco dalej figura Serca Jezusa. W sąsiedztwie kościoła znajduje się również neogotycka plebania. Na cmentarzu przykościelnym na uwagę zasługują dwa stare nagrobki z XIX w., w tym jeden z 1826 r. – Weroniki Drwęskiej, spokrewnionej z rodziną Skórzewskich z Kretkowa i Komorza Przybysławskiego. W pobliżu znajdował się dawniej folwark, po którym pozostały obecnie tylko resztki zabudowań gospodarczych i czworaki. Na cmentarzu, położonym na południe od zabudowań znajduje się pomnik z nazwiskami 36 ofiar dwóch wojen światowych. Przez Wartę kursuje prom na drodze Żerków–Miłostaw.

- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin–Żerków–Szczonów.

PRZYBYSŁAW (gm. Żerków) – wieś 6 km na północny wschód od Żerkowa, przy drodze do Pyzdr.

Nazwa wywodzi się od imienia Przybysława. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1295 r., w którym król Przemysław II przysądził wieś Pribislaue biskupowi lubuskiemu. Między 1578 r. i 1618 r. Przybysław należał do Zofii Boturzyńskiej, a pod koniec XVIII w. do starosty kopanickiego Antoniego Ponińskiego.

go (1726-1818). Później przeszedł na własność Czarneckich, którzy przekształcili wieś w dochodowy ośrodek rolny. W okresie międzywojennym gościło tutaj gościło kilka znanych postaci, m.in. pisarka Zofia Kossak-Szczucka⁵⁵ i młody wówczas ksiądz Stefan Wyszynski⁵⁶.

Przybysław, dwór

We wsi znajduje się dwór parterowy z XIX w., przebudowany przed 1930 r. (arch. Stefan Cybichowski), kryty dachem czterospadowym z czterokolumnowym portykiem jońskim od północy i dwoma szczytowymi ryzalitami z tyłu po bokach. Kolejną przebudowę wprowadził kilka lat później właściciel Antoni Czarnecki. Przed dworem rośnie stary cis pospolity. Obok stoi oficyna z początku XX w. i rozciąga się park krajobrazowy z drugiej połowy XIX w. (pow. 1,5 ha), m.in. z aleją grabową na północno-wschodnim skraju.

W sąsiedztwie jest duży zespół zabudowań folwarcznych z oborą, spichlerzem i kuźnią z pierwszej połowy XIX w. oraz stodołą z końca XIX w. i gorzelnią z przełomu XIX w. i XX w. Dawna kuźnia została przebudowana na budynek gospodarczy. Przy zakręcie głównej drogi stoi kwadratowy dom dozorczy z drugiej połowy XIX w., a w sąsiedztwie figura św. Rocha z psem i laską pielgrzyma na neogotyckiej kolumnie z 1917 r. oraz nietynkowany czworak z 1917 r. i dom z 1926 r. kryty dachem naczółkowym z ozdobami (wazon kwiatowy, końskie łby, korona hrabiowska Czarneckich) na elewacjach. Za czworakiem znajdują się jeszcze dwa inne domy tego rodzaju, w tym jeden z ośmiobocznymi przyporami i dekoracyjnym szczytem ceglany. W południowej części wsi znajduje się dawna mleczarnia z 1928 r. Obok zabudowań mleczarni stoi dom z tego samego okresu, z dachem naczółkowym i wejściem ujętym w półkolumnienki.

Park i folwark w latach 1936-1937 otoczono bielonym murem, który wzmacniają trójkątne słupki zwieńczone betonowymi kulami.

- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Żerków-Szozonów.

RADLIN (gm. Jarocin) – wieś 6 km na północ od Jarocina, przy drodze Mieszków-Żerków i linii kolejowej Jarocin-Gniezno, na lewym brzegu Lubieszki.

Nazwa wsi wywodzi się od nazwiska Radła. Znany jest dokument lokacji wsi Radlino na prawie niemieckim, wystawiony w 1291 r. w Koźminku przez braci Jana i Wojciecha z Galewa. Ślady wcześniejszego osadnictwa pochodzą z drugiej połowy XI w. W 1372 r. bracia Langwor i Marcin sprzedali wieś wraz z sąsiednimi Kątami kasztelanowi poznańskiemu Wawrzyńcowi. W XV w. znalazła się w posiadaniu Łodziów z Bnina, którzy od 1453 r. używali nazwiska Opalińscy. W 1481 r. w wyniku podziału majątku w Radlinie osiadł Mikołaj Opaliński, którego następcą był syn Piotr, kasztelan gnieźnieński. Ponieważ małżeństwo Piotra z Jadwigą Tęczyńską było bezdzietne, Radlin odziedziczył jego bratanek – marszałek i starosta Andrzej Opaliński. Od 1700 r. dobra radlińskie stały się własnością możnej i wpływowej rodziny Sapiehów z Koźmina. W 1791 r. Radlin należał do generała pruskiego Adolfa von Kalkreutha; wieś stanowiła część znacznych dóbr złożonych z Annapola, Cielczy, Kątów, folwarku Kozakowy, Łuszczanowa, Polskich Holendrów, Stęgosza i Wilkowyi. W 1840 r. została sprzedana Władysławowi Radolińskiemu i weszła w skład dóbr jarocińskich. W latach 1940-1943 we wsi znajdował się obóz jeniecki.

Po wschodniej części wsi zachowały się pozostałości renesansowej rezydencji Opalińskich sprzed 1592 r., wybudowanej z cegieł i wzbogaconej dekoracjami z piaskowca. Budowa wzniesiona została wokół czworobocznego dziedzińca; składała się z wieży bramnej i dwóch naprzeciwległych skrzydeł połączonych trzecim wąskim skrzydłem lub tylko murami kurtynowymi. Od strony wschodniej znajdowała się 11-osiowa loggia, otwarta na otoczony murem ogród. Podjęta po 1730 r. przebudowa nie została dokończona, a po 1840 r. rezydencję w znacznej części rozebrano. Do dziś stoją fragmenty murów obwodowych, północno-wschodni narożnik pałacu oraz pozostałości niewielkiej kaplicy. W 2006 r. ruiny poddano konserwacji. Na miejscu dawnego ogrodu włoskiego w formie kwadratu (o boku ok. 70 m) znajduje się obecnie cmentarz. Przy bramie urządzo-

no symboliczny grób trzech ofiar okupacji niemieckiej z lat 1942-1943.

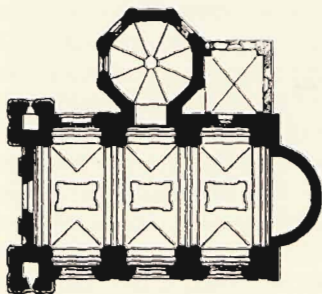
Na zachód od dawnej rezydencji Opalińskich wznosi się kościół pw. św. Walentego, ufundowany w 1587 r. przez Andrzeja Opalińskiego (1540-1593), starostę generalnego Wielkopolski od 1578 r.

Radlin, ruiny rezydencji Opalińskich

Przy kościele działała szkoła, wzmiankowana w 1610 r. Parafię erygował w 1659 r. biskup poznański Wojciech Tolibowski (1607-1663). Drewniana świątynia spłonęła między latami 1683 i 1686. W latach 1686-1688 z fundacji wojewody łęczyckiego i starosty generalnego Wielkopolski Piotra Opalińskiego (1640-1691) wzniesiono wczesnobarokowy kościół murowany, częściowo wzorowany na kościele bernardynów (kościół pw. św. Franciszka Serafickiego) w Poznaniu. Budowlę wznosił zapewne poznański budowniczy Grzegorz Lendza.

Obecna świątynia ma dwie niskie wieże od południa; szczyt fasady wieńczy miedziana figura patrona kościoła, a w niszach umieszczone są rzeźby św. Piotra i św. Pawła. Elewacje kościoła zostały odnowione w 2006 r. Przy bocznym wejściu znajduje się epitafium ks. Bronisława Heruda (1904-1941), tutejszego proboszcza, zamęczonego w obozie hitlerowskim w Dachau. W jednonawowym wnętrzu dominują przyścienne filary, między którymi zlokalizowano dwie kondygnacje okien. Na sklepieniu widnieją trzy malowidła z 1868 r., pędzla Franciszka Rydleńskiego z Jarocina: *Grzech Pierworođny*, *Adoracja Niepokalanej* oraz *Zmartwychwstanie*. Po lewej stronie znajdują się: ambona z połowy XVII w. i miedziana chrzcielnica z 1685 r., po

Radlin, rzut kościoła pw. św. Walentego

Radlin, portret trumienny

Radlin, kościół pw. św. Walentego

prawej zaś nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (1575-1623) z czarnego i czerwonego marmuru. Przy przejściu do kaplicy wisi obraz św. Walentego z 1685 r.

Do kościoła z lewej strony przylega renesansowa kaplica Matki Boskiej Karmelitańskiej, najokazalsza tego typu budowla w Wielkopolsce postawiona na planie ośmioboku. Budowę rozpoczęto w końcu XVI w. i ukończono w latach 1611-1614. Kaplica jest starsza od obecnej świątyni, bowiem stała już przy poprzednim kościele drewnianym. Nakrywa ją kopuła z latarnią, wewnątrz której znajduje się dekoracja stiukowa (restaurowana i częściowo rekonstruowana w latach 1887-1889 przez Władysława Marcinkowskiego z funduszy Hugona Radolina). W kaplicy znajdują się:

wczesnobarokowy ołtarz z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem i stalle, wczesnobarokowe z pierwszej połowy XVII w. oraz portrety trumienne Opalińskich z XVII w. Uwagę zwraca piętrowy renesansowy nagrobek fundatora kaplicy marszałka Andrzeja Opalińskiego (1540-1593 r.) i jego żony Katarzyny z Kościelec-kich (zm. 1601 r.), wykonany z piaskowca i czerwonego marmuru w końcu XVI w. w warsztacie krakowskim.

Przy kościele stoi drewniana dzwonnica z XIX w. z dachem krytym gontem. Całość założenia otacza mur, prawdopodobnie z XVIII w. Stojąca naprzeciwko plebania pochodzi z początku XX w. Dawną szkołę, zbudowaną na początku XX w. przejęło Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Młodzieży Tęcza im. Macie-

ja Kostki. Nieco dalej stoi dom nr 24, będący przebudowanym dawnym zajazdem.

Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Młodzieży Tęcza im. Macieja Kostki w Radlinie powstało w 2001 r. z inicjatywy rodziców, nauczycieli i młodzieży. Patronem Stowarzyszenia jest jego założyciel i pierwszy prezes – Maciej Kostka (1972-2007). Urodził się w Jarocinie. Był piłkarzem, a następnie prezesem Ludowych Zespołów Sportowych, założycielem Związku Młodzieży Wiejskiej w Radlinie oraz przewodniczącym Zarządu Rejonowego i Wojewódzkiego oraz Rady Krajowej Związku Młodzieży Wiejskiej, a także radnym Rady Miejskiej w Jarocinie. Zginął w wypadku samochodowym w Radlinie. Do najważniejszych celów statutowych Stowarzyszenia zajmującego się głównie dziećmi i młodzieżą należą: prowadzenie świetlicy socjoterapeutycznej, organizowanie czasu wolnego, upowszechnianie i rozwijanie rekreacji ruchowej, sportu, turystyki oraz innych form aktywnego wypoczynku, udzielanie pomocy dydaktycznej, likwidacja barier i organizowanie zajęć integracyjnych z dziećmi i młodzieżą niepełnosprawną, troska o rozwój talentów i zainteresowań poznawczych, społecznych, artystycznych i sportowych, pielęgnowanie tradycji narodowych, regionalnych i lokalnych. W 2004 r. Stowarzyszenie przejęło tereny i budynki po zlikwidowanej szkole podstawowej w Radlinie i rozpoczęło budowę Wiejskiego Centrum Turystyki, Edukacji, Rekreacji i Rehabilitacji. Cały kompleks rekreacyjny, na który składają się m.in. boiska sportowe, plac zabaw, park wodny ze zwierzyńcem, wybieg dla koni, ogród botaniczny z wigwamem oraz zaplecze noclegowe, zajmuje obecnie powierzchnię 3,5 ha. W 2008 r. nadano Stowarzy-

Radlín, nagrobek Andrzeja Opalińskiego i Katarzyny z Kościeleckich

szeniu imię Macieja Kostki; na terenie ośrodka prowadzonego przez Stowarzyszenie odsłonięto pamiątkową tablicę ku czci patrona.

W północno-zachodniej części wsi, za torami kolejowymi, znajdują się pozostałości zespołu folwarcznego, z przebudowanym domem rządcy z końca XIX w. i starą gorzelnią. Droga do Wilkowyi przechodzi przez Lubieszkę betonowym mostkiem łukowym, zbudowanym przed I wojną światową.

- ◆ Przystanek PKP na linii Jarocin–Gniezno. Przystanek PKS z połączeniami do Jarocina i Żerkowa. Podmiejskie linie autobusowe nr 1 i 6 z Jarocina. Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Młodzieży Tęcza im. Macieja Kostki: 63-200 Jarocin, Radlin 29, tel. 062 749 30 44.

RADLINIEC (gm. Nowe Miasto) – wieś położona 6 km na południowy wschód od Nowego Miasta, na skrzyżowaniu dróg z Mieszkowa do Dębna i z Klęki do Radlina.

Nazwa wywodzi się od istniejącej od średniowiecza pobliskiej wsi Radlin. Powstanie wsi związane jest z dokumentem Elżbiety z Branickich księżnej Sapieżyny, która w 1775 r. w swoich dobrach ulokowała osadników z Holandii.

Pamiątką olęderskiego pochodzenia jest układ przestrzennej wsi, rozciągniętej na długość 1,8 km wzdłuż jednej drogi.

Obecna regularna zabudowa Radlińca pochodzi z okresu okupacji niemieckiej. Zgodnie z założeniami propagandy niemieckiej miała to być wzorcowa wieś kolonizacyjna w Kraju Warty. Na miejscu zwartej zabudowy wzdłuż drogi z Klęki do Radlina wzniesiono zespół 13 dużych gospodarstw o murach z nietynkowanych cegieł, specjalnie wypalanych w cegielni w Witaszycach, na kamiennych podmurówkach. W skład gospodarstwa wchodziły: dom właściciela, pomieszczenia mieszkalne dla zatrudnionych przymusowo robotników, dwa budynki inwentarskie i duża stodoła. Na propagandową imprezę „Święto Wiechy”, kończącą w 1940 r. pierwszy etap budowy, przyjechali minister finansów Rzeszy Lutz von Schwerin-Krosigk (w latach 1933-1945) i gauleiter Kraju Warty Arthur Greiser.

W pobliżu skrzyżowania głównych dróg znajduje się pozostałość dawnego cmentarza ewangelickiego, z aleją kasztanową oraz kilkoma nagrobkami z przełomu XIX i XX w.

Przy drodze w kierunku Dębna, 1,2 km od skrzyżowania położony jest folwark, wchodzący obecnie w skład sołectwa w Radlinie. Stanowi on pozostałość po dawnej wsi Dąbrowa, która wchodziła w skład dóbr rodu Doliwów z Nowego Miasta i należała do parafii w Dębnie. W XVI w. nazwę jej zapisywano także jako Dąbrówka. Istniał tu kościół parafialny o nieznanym wezwaniu, notowany w dokumentach z lat 1403-1580. Prawdopodobnie podupadł i został rozebrany, a obszar wsi przyłączono do parafii w Radlinie. W 1880 r. Dąbrowę określano jako folwark proboszczowski.

- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Radliniec-Żerków.

RASZEWY (gm. Żerków) – wieś położona 3 km na północny wschód od Żerkowa, przy drodze do Komorza.

Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1400 r. W XV i XVI w. należała ona do Zarembów, a później krótko do rodziny Rajskich. W 1618 r. właścicielami wsi stała się rodzina Czarnkowskich. Pierwszym właścicielem z rodziny Czarnkowskich był Adam Sędziwój (zm. 1628 r.), starosta pyzdrowski, wojewoda łęczycki i starosta generalny Wielkopolski, przełożony poznańskiej komandorii kawalerów maltańskich. Następnie wieś należała kolejno do Noskowskich, Gliszczyńskich i Ponińskich. Antoni Poniński w 1798 r. sprzedał majątek Barbarze z Kwileckich, żonie Antoniego Czarneckiego, i od tam do 1939 r. znajdowała się ona w rękach tej rodziny. Czarnecy w 1892 r. założyli tu stadninę koni, specjalizującą się w hodowli klusaków – najpierw rosyjskich, później amerykańskich. Konie startowały na torach krajowych i za-

Raszewy, pałac

granicznych, odnosząc wiele sukcesów, zwłaszcza w latach 30. ubiegłego wieku. Na przełomie XIX i XX w. Michał hr. Czarniecki udostępniał swe konie i bryczki na przejażdżki po okolicy.

Eklektyczny pałac wybudowano dla Michała hr. Czarnieckiego w latach 1887-1890 (proj. arch. Zygmunt Gorgolewski). Przystosowano formy zaczerpnięte z ówczesnych budowli berlińskich do stylu „narodowego”. W fasadzie frontowej znajduje się lekko występujący ze ściany piętrowy portyk z czterema półkolumnami. Przed nim duży ganek podcieniowy; nad nim balkon. U góry w tympanonie widnieje ozdobny kartusz z herbem Czarnieckich Prus III. Po bokach wzniesiono obramowane półkolumnienkami płytkie skrzydła, które nadają budowli rzut litery C. Wewnątrz pałacu częściowo zachowały się dekoracje sztukatorskie, a także wykonana w 1921 r. polichromia pędzla Piotra Kubowicza, przedstawiająca widoki pałaców i dworów należących do Czarnieckich oraz kościoł w Brzostkowie – miejsce pochówków rodziny (malowidła te były zamalowane i odtworzono je dopiero w 1976 r.).

Pałac znajduje się w parku krajobrazowym (pow. 6,25 ha), założonym w połowie XIX w. przez Marię Czarniecką, rozplanowanym częściowo na stoku opadającym ku dolinie Lutyńni. Przed pałacem znajdują się zabytkowe lampy żeliwne oraz klomb, z tyłu budynku rośnie świerk pospolity o kandelabrowym pokroju korony. Drzewo jest jednym z kilku pozostałych po dawnym ogrodzie przydworskim. W kierunku wschodnim park przechodzi w zadrzewienie, które wąskim pasem porasta stromy stok wysoczyzny. Na jego skraju rośnie m.in. dąb szypułowy (obw. 380 cm).

W obrębie obszernego zespołu zabudowań gospodarczych, pochodzącego w większości z XIX w., znajduje się m.in. obora z 1887 r. kryta dachem naczółkowym. W latach 70. ubiegłego wieku powstał we wsi duży zespół obiektów rekreacyjno-sportowych. Obejmuje on: otwarty w 1977 r. hotel Agra, stadion, płytę do gier zespołowych, hipodrom, tor saneczkowy i strzelnicę sportową.

W 1981 r. w związku ze znacznym spadkiem terenu i krętym przebiegiem drogę do Komorza poprowadzono nową trasą, przecinającą krawędź wysoczyzny. W pobliżu wsi znajdują się ślady dwóch grodzisk: stożkowatego (śr. ok. 50 m) na pagórku po północnej stronie zabudowań folwarku i pierścieniowa-

tego (śr. 55 m) na prawym brzegu Lutyni, 1 km na północny wschód od wsi. W dolinie Lutyni znajduje się zespół stawów rybnych o pow. 50 ha.

- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Żerków-Szczonów. Hotel Agra, tel. 062 740 31 40, 062 740 31 41 (obecnie nieczynny).

ROGASZYCE (gm. Żerków) – niewielka osada położona 5 km na wschód od Żerkowa w pobliżu prawego brzegu Lutyni.

W dokumencie z 1396 r. wymieniony jest Włost z Rogaszyc. W XV w. osada była własnością Toporzyków. Następnie do XVII w. stanowiła siedzibę rodu Rogaskich. W XVI w. należała do parafii w Pogorzelicu.

W pobliżu osady (po stronie wschodniej i na północny wschód) rosną stare dęby szypułkowe (obw. 620-630 cm).

- ◆ Przystanek PKS na liniach Jarocin-Miniszew i Żerków-Września przy drodze, 1 km na południe.

SARNICE (gm. Miłosław) – osada leśna położona 4,5 km na południowy wschód od Miłosławia, przy skrzyżowaniu drogi do Orzechowa z drogą do Mikuszewa. Przy drodze, obok zabudowań leśniczówki, rośnie lipa drobnolistna zwana Brodacz (obw. 330 cm), po przeciwnej stronie skrzyżowania na skraju lasu – dąb szypułkowy (obw. 480 cm); oba drzewa chronione są jako pomniki przyrody. Po zachodniej stronie drogi do Orzechowa znajduje się rezerwat przyrody Dwunastak.

Sarnice, leśniczówka

- ◆ Przystanek PKS na linii Września-Miłosław-Orzechowo-Środa Wlkp.

STĘGOSZ (gm. Żerków) – wieś położona 4 km na południowy zachód od Żerkowa przy drodze do Mieszkowa.

Pierwsza wzmianka o wsi o dawnej nazwie Stęgoszyja (Stangosszie) pochodzi z 1404 r. W XV w. była podzielona między Doliwów (Pasków-Stęgoskich) i Zarembów.

We wsi zachował się piętrowy budynek szkoły z czterospadowym dachem z 1875 r. Na ścianie szkoły wisi tablica upamiętniająca jej kierownika Jana Zborowskiego (1889-1939), który został aresztowany przez policję niemiecką i zginął bez wieści.

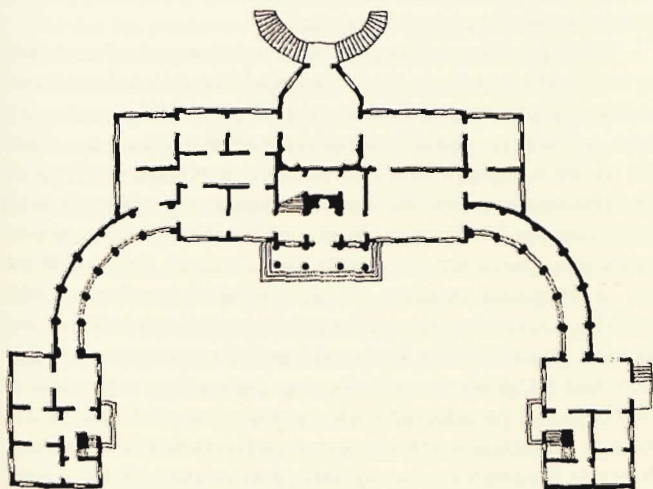
- ◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Żerków-Bieździadów.

ŚMIEŁÓW (gm. Żerków), wieś położona 4 km na północ od Żerkowa, na lewym brzegu Lutyni.

Pierwsza wzmianka o wsi Smilowo pochodzi z 1392 r. Położona na tzw. szlaku bursztynowym była ważnym elementem traktu od Torunia do Wrocławia. Przez wiele lat Śmiełów należał do dóbr żerkowskich. W 1784 r. wieś nabył Andrzej Gorzeński herbu Nałęcz (zm. 1821 r.). Gorzeński pełnił funkcję regenta grodzkiego poznańskiego a od 1790 r. był gnieźnieńskim komisarzem cywilnym. Miał tytuł szambelana królewskiego i w okresie księstwa Warszawskiego został prezesem Trybunału Cywilnego w departamencie poznańskim. W 1815 r. otrzymał nominację na prezesa Sądu Apelacyjnego w Poznaniu. Na zamówienie Andrzeja Gorzeńskiego architekt wojskowy gen. mjr Stanisław Zawadzki (1743-1806), postawił w Śmiełowie w 1797 r. pałac i zespół budynków gospodarczych. Po śmierci Andrzeja Gorzeńskiego Śmiełów stał się własnością jego syna, Hieronima⁵⁷, który prowadził ożywioną działalność wolnomularsko-niepodległościową, m.in. w Towarzystwie Patriotycznym i Związku Kosynierów. Ze względu na bliskość granicy prusko-rosyjskiej udzielał znaczącej pomocy uczestnikom powstania listopadowego, m.in. emisariuszom. Brał udział także w różnych akcjach kurierskich, np. dostarczenie do Drezna depesz, które przejął Juliusz Słowacki dla Legacji Polskiej w Paryżu. We wzorowo prowadzonym przez Hieronima Gorzeńskiego majątku szczególnie ważna była hodowla koni półkrwi arabskiej. Po śmierci Hieronima Gorzeńskiego Śmiełów odzie-

dziczył jego syn, Władysław. Potem w majątku gospodarowali kolejno bracia Władysława: Tadeusz i Zygmunt Gorzeńscy. Zygmunt zmarł bezdzietnie w 1885 r. Podupadły i zadłużony majątek wystawiono w 1886 r. na licytację. Nabywcami zostali Franciszek i Felicja z Wężyków Chełkowscy⁵⁸ ze Starogrodu pod Krotoszynem, którzy zaczęli energicznie gospodarować, nie zaniedbując patriotycznych tradycji tego miejsca. Dobra śmielowskie zajmowały wówczas 999 ha. Przybyło w tym czasie kilka nowych budynków gospodarczych, rozwinięto uprawy, pielęgnowano i nieznacznie przekształcono park, rozpoczęto hodowlę koni remontowych, niezwykle cenionych przez polskie wojsko. W latach 1931-1939 pałac w Śmielowie częściowo wykorzystywano do celów wypoczynkowych. Szczególnie licznie przybywali tutaj letnicy ze Śląska. W czasie okupacji Śmielów zajęli Niemcy. Od 1940 do 1945 r. rezydował tutaj kapitan Weinert.

Zespół pałacowy stanowi jedną z najświetniejszych siedzib polskiego klasycyzmu. Architektura pałacu oraz jego nietypowe wnętrza wskazują na związki fundatora z masonerią. Pałac składa się z piętrowego korpusu głównego, z portykiem opartym na czterech kolumnach i czterech półkolumnach jońskich, rozbu-

Śmielów, rzut pałacu

Śmielów, pałac

dowanego na boki w latach 1900-1904 (proj. Mieczysław Powidzki) o ćwierćkoliste przeszklone galerie i parterowe pawilony boczne, kryte dachami łamanymi typu krakowskiego. Pałac tworzy wyraźną podkowę, która jest także uważana za symboliczną dla masonerii literę G. Obie kondygnacje pałacu są ze sobą zrównane. Centralny ciąg pomieszczeń

reprezentacyjnych rozdzielono, nadając im takie samo znaczenie jak części mieszkalnej; jedynie dwa pomieszczenia na parterze i piętrze pełniły funkcję salonów. Cała fasada, jakby dla zrównoważenia pionowych bloków kolumn i półkolumn, ma silnie zaznaczone elementy poziome: belkowania, fryz z ząbkowaniem i profilowany gzyms. Pod gzymsem parapetowym znajduje się pas z motywami doryckiego ornamentu, złożonego z szeregu liści. Elewacja ogrodowa jest skromniejsza, wyróżnia ją tylko trójboczny ryzalit, którego parterowe okna, wyższe od pozostałych, zostały zamknięte lukami. Drzwi wejściowe na osi ryzalitu prowadzą na później dobudowany taras, którego plan powtarza obrys korpusu głównego.

Galerie i oficyny boczne są kontrastowymi elementami w architekturze pałacu. Ozdobne arkadowe galerie łącznikowe zawierają tokańskie półkolumny dźwigające belkowanie z fryzem, nad którym znajdują się attyki podtrzymujące wazy. Galerie są dekoracyjne, lekkie i harmonijne, natomiast w oficynach podkreślona jest wielkość. Podziały pionowe w oficynach mają zdecydowany kontrast w postaci poziomego fryzu powtórzonego z galerii oraz oryginalnych, łamanych dachów. W pasie przełamania znajdują się okrągłe okna strychowe. Pałac ozdabiają sztukatorskie motywy dekoracyjno-symboliczne wykonane przez Michała Ceptowskiego⁵⁹. Są to trzy zespoły herbów nad tympanonem portyku oraz dwie grupy militariów na attykach nad pseudoryzalitami po obu stronach frontonu. Dekoracje malarskie wewnątrz w pierwszych latach XIX w. wykonali bracia Franciszek i Antoni Smuglewiczowie⁶⁰. W kilku wnętrzach namalowali oni programowo rozbudowane kompozycje,

w większości pozostałych były to proste malatury zaznaczające iluzyjne podziały architektoniczne.

Wraz z budynkiem pałacu ukształtowano na nowo gospodarstwo, z wozownią, stajnią, spichlerzem i oborami. Do dziś przetrwały jedynie stajnia i spichlerz. Pałac, wyróżniający się wyjątkowo malowniczym usytuowaniem, jest powiązany widokowo z otoczeniem wieloma perspektywami ku budowli i z okien jej piętra na otaczającą okolicę. Z góry, od strony Żerkowa, widać malowniczą bryłę siedziby wtopioną w zieleń parku, pól i lasów doliny Lutyni i Proсны. Z okien drugiej kondygnacji, za półkolistym wymurowanym proscenium, ukazuje się panorama widokowa ze Wzgórzami Żerkowskimi na horyzoncie (pola na południu) oraz charakterystyczne kulminacje (park na północy).

W pałacu w Śmiełowie u Hieronima i Antoniny Gorzeńskich, a w latach późniejszych u Józefa i Marii Chełkowskich, gościli znamienici ludzie epoki.

Na przełomie sierpnia i września 1831 r. do Śmiełowa przyjechał Adam Mickiewicz, który zamierzał przez niedaleką granicę zaborów na Prośnie przedostać się na teren Królestwa Polskiego i wziąć udział w powstaniu listopadowym.

Pobyt Mickiewicza w Wielkopolsce, do której dotarł przez Francję i Niemcy w 1831 r. (najpierw zatrzymał się w Kopszewie), był przełomowym momentem w jego życiu. Powstańcy, których hymnem była *Oda do młodości*, czekali na niego w Warszawie. Poeta mógł mieć wręcz symboliczne znaczenie dla ratowania powstania. Jako emisariusz mógł wieść ze sobą pisma do Rządu Narodowego od Legacji Polskiej w Paryżu. Przebywając do Śmiełowa z fikcyjnym paszportem, ukrywał się pod pseudonimem Adam Mühl i podawał się oficjalnie za kuzyna Gorzeńskich, oraz nauczyciela ich synów, Antoniego i Władysława. Po dwudniowym pobycie w pałacu Mickiewicz wyjechał do nadgranicznego Komorza Przybysławskiego ukryty w powozie, który pod pozorem przejażdżki z synami prowadziła Antonina Gorzeńska. Powstanie jednak załamało się. Ze względu na zbliżające się do granicy wojska carskie Mickiewicz zmuszony został do szybkiego powrotu do Śmiełowa, gdzie pozostał około trzech tygodni. W tym czasie dotarła do niego wiadomość o kapitulacji Warszawy. Wiąże się z tym opowieść o drzewku dębowym wyrwanym przez wiatr z korzenia-

mi. Mickiewicz wskazał na nie i powiedział: „Oto nasz obraz”, a posadziwszy je ponownie, miał rzec: „Ale jak w wielkim, tak i w małym nie traćmy nadziei, ratujmy, co się da i jak się da”. Znane jako dąb Mickiewicza drzewo to – otaczane wciąż – rosło do lat 20. XX wieku. Pozostając jakiś czas w Śmielowie, poeta odwiedził pobliskie miejscowości (m.in. Dębno, Żerków, Brzostków), interesował się także panującym w okolicy obyczajami. Romantyczne ruiny oraz opowieści o kawiarence, Jankielu, polowaniach, czy arcycyserwisie łączono później z odpowiednimi fragmentami *Pana Tadeusza*. Wśród wielu osób, które tutaj poznał, była piękna siostra pani domu, Konstancja Lubieńska⁶¹. Połączył ich najpierw romans, a z czasem długoletnia przyjaźń. Historię ich związku przywołał w 1997 r. współczesny bard, Jacek Kaczmarski w balladzie *Czaty Śmielowskie*:

[...]

Tu wieszcz Adam dni szereg
 Spędził w piekle rozterek;
 Czy powstańcze zasilić ma jatki,
 Czy – gdy żądza się perli
 W romantycznej scenerii –
 Wybrać raczej ramiona męzatkii.
 Tam reduty, potyczki,
 Bem, Prądyński, Chłopicki
 Tam krwiożercze Moskali są rzesze;
 Ona tu, niedaleczko,
 Ot, przejażdżka nad rzeczką –
 Serce, drzyj! W Budziszewku włos czesze.
 A spod grzywki niesfornej
 Zerka oczko przekorne,
 Kuszą wargi czerwiejsze od wina;
 Jeszcze niżej – o nieba!
 Wszystko jest co potrzeba
 A do tego i mąż – pocziwina.

[...]

Wiele jeszcze przed wieszczem
 I uniesień i nieszczęść:
 Szlak do Turcji przez Prusy i Francję;
 Wieszczył, grzeszył i święcił,
 Lecz zachował w pamięci
 Białą Śmielów, srebrzystą Konstancję.

Maria Chełkowska po zamieszkaniu w Śmiełowie zaczęła prowadzić dom otwarty. Gościła tutaj cała plejada polityków, naukowców i pisarzy: Henryk Sienkiewicz, Maria Gorecka – najstarsza córka Mickiewicza, gen. Józef Haller⁶², gen. Stanisław Taczak, Cyryl Ratajski⁶³, Stefan Papee, Władysław Tatarkiewicz⁶⁴, Wojciech Bąk⁶⁵, Adolf Nowaczyński⁶⁶. W latach 20. i 30. XX w. odnotowano liczne wizyty znanych muzyków i kompozytorów: Ignacego Jana Paderewskiego, Zygmunta Latoszewskiego⁶⁷, Ludomira Różyckiego⁶⁸, Marii Szrajberówny, Raula Kochalskiego. Ten ostatni skomponował suitę muzyczną *Śmiełów*. Wśród malarzy można wymienić Wojciecha Kosaka, Józefa Męcinę-Krzyszczaka, Michała Wywiórskiego⁶⁹, Dorę Mikułowską. Znaczące były wizyty rzeźbiarzy: Ludwika Pugeta⁷⁰, Marcina Rożka⁷¹ i Władysława Marcinkowskiego. Dzięki Marii Chełkowskiej Śmiełów stał się także ośrodkiem kultu Mickiewicza. Pokój, w którym mieszkał poeta, oraz dąb jego imienia otoczono opieką. W 1931 r. w setną rocznicę pobytu wieszczka w Śmiełowie, właściciele postawili w parku jego pomnik z medalionem wykonany przez Władysława Marcinkowskiego, zniszczony przez Niemców w 1940 r.

Tuż po zakończeniu wojny pałac splądrowano i ograbiono. W latach następnych znajdowała się tu szkoła oraz mieszkania pracownicze. Przeprowadzony w latach 1970-1975 gruntowny remont pałacu połączony był z jego adaptacją na pomieszczenia wystawowe. W 1975 r. otwarto Muzeum Adama Mickiewicza, będące Oddziałem Muzeum Narodowego w Poznaniu.

Ekspozycja składa się z dwóch części: na parterze pokazywane są obiekty nawiązujące do życia i twórczości poety, natomiast na piętrze eksponowane są wnętrza pałacowe oraz malarstwo, rzeźba i różne przedmioty rzemiosła artystycznego z XVII-XIX w.

Galeria Wschodnia na parterze pełniła dawniej funkcję oranżerii i łączyła kuchnię (obecnie kasa) z jadalnią (obecnie Sala Malarstwa Romantycznego). Znajdują się tutaj popularne w XIX w. i wymieniane w utworach Mickiewicza ozdobne rośliny posadzone w pojemnikach i doniczkach. Sala Malarstwa Romantycznego eksponuje różne obrazy malarstwa europejskiego z pierwszej połowy XIX w. Na szczególną uwagę zasługuje *Pejzaż z okolic Albano* F.A. Elsassera, a także krajobrazy i sceny pasterskie autorów polskich, niemieckich i belgijskich. Interesujące

są dwa krajobrazy F. Danbiego oraz sceny rodzajowe A. Schefera i F. Diofebiego. Litografie z motywami rosyjskimi wykonał A. Orłowski, ulubiony artysta Telimeny z *Pana Tadeusza*. Pamiątki napoleońskie w serwantce nawiązują do polskiej tradycji niepodległościowej i poglądów Mickiewicza. Wnętrze wyposażone jest w meble biedermeierowskie i w stylu królowej Anny.

Ekspozycja Mickiewicz – Młodość zajmuje dawny kredens, dobudowany przed 1904 r. Obiekty zgromadzone w tym pomieszczeniu obejmują lata młodości poety, aż do przybycia do Wielkopolski w 1831 r. Pokazano tu: Nowogródek i Litwę, podróż po Rosji (1824-

-1829), a także wędrówki po Europie. W serwantce, obok widoku Zaosia, gdzie w 1798 r. urodził się Mickiewicz, znajdują się m.in. portrety wieszczki, podobna Maryli Wereszczakównej oraz pierwodruki jego utworów. Wśród obiektów nawiązujących do powstania listopadowego, które przywiodło poetę do Wielkopolski, jest wizerunek

Śmielów, Muzeum Adama Mickiewicza – fragment ekspozycji

Stefana Garczyńskiego⁷², powstańca-poety. Sala, w której zgromadzono pamiątki z pobytu poety w Wielkopolsce, to dawna kancelaria Józefa Chelkowskiego dobudowana przed 1904 r. Znajdują się tutaj portrety osób, z którymi Mickiewicz zetknął się podczas swojego pobytu w Wielkim Księstwie Poznańskim, oraz widoki miejsc, które odwiedził. Najcenniejszymi eksponatami są autografy: wpis do pamiętnika Eugenii Morawskiej z Luboni (z października 1831 r.) oraz list poety, pisany w Łukowie 27 grudnia 1831 r., do Stefana Garczyńskiego przebywającego wówczas w Objezierzu.

Ekspozycja Mickiewicz – Okres Paryski przedstawia życie poety we Francji oraz jego pobyty w Szwajcarii, Italii oraz w Turcji, gdzie zmarł w 1855 r. W serwantce pochodzącej z paryskiego mieszkania Mickiewicza oprócz pierwodruków znajdują się jego przedmioty osobiste. Obrazy i grafiki na ścianach nawiązują do rodziny Mickiewicza. Obraz *Matka przy łóżu umierającej córki* jest dziełem Tadeusza Goreckiego, zię-

cia poety. Pamiątki po Andrzeju Towiańskim⁷³ i jego Kole Sprawy Boże przypominają o udziale Mickiewicza w pracy Koła. Marmurowe popiersie poety wykonał w 1856 r. Henryk Statler, a akwarelę *Mickiewicz na polowaniu w Turcji* Juliusz Kosak⁷⁴ w 1890 r.

Dawną sypialnię Marii i Józefa Chelkowskich, dobudowaną przed 1904 r. zajmuje Sala Kultu Mickiewicza. Prezentowane tam są liczne pamiątki związane z kultem poety w czasach zaborów, głównie z przewiezieniem jego zwłok do Krakowa 4 lipca 1890 r. oraz z bardzo uroczystie obchodzoną setną rocznicą jego urodzin (1898 r.). Pamiątkowe tableau na ścianie dokumentuje krakowski pogrzeb Mickiewicza z 1890 r. W witrynie, obok licznych pamiątek stulecia urodzin, znajduje się maska pośmiertna poety. Wystroju sali dopełnia monumentalny obraz Tomasza Lisiewicza *Apoteoza wieszczka* (1894 r.), na którym postać zmarłego otaczają bohaterowie jego utworów.

Pokój *Pana Tadeusza*, będący dawnym buduaem, prezentuje najstarsze egzemplarze *Pana Tadeusza*, począwszy od pierwszej paryskiej edycji z 1834 r. Pokazane są tutaj także obcojęzyczne wydania utworu (również w języku hebrajskim, koreańskim, chińskim i esperanto), ilustracje do dzieła, w tym cykl drzeworytów według rysunków Michała Elwiro Andrioliego⁷⁵ z 1881 r. i znany obraz L. Kaplińskiego *Spowiedź Jacka Soplicy* z około 1850 r.

Gabinet Ilustracji, zajmujący dawny pokój dziecinny Chelkowskich, eksponuje obraz Eliasza-Radzikowskiego *Pan Twardowski i diabeł*, akwarele Jana Marcina Szancera⁷⁶ znane z kolejnych wydań *Ballad i romansów*. W gablotach pokazano grafiki i pocztówki, będące ilustracjami do różnych dzieł Mickiewicza. Ekrany obejmują zestawy pocztówek z początku XX w. ze scenami z *Konrada Wallenroda* i *Grażyny* oraz przykłady kompozycji muzycznych do utworów Mickiewicza.

Dzisiejszy Pokój *Dziadów* był w czasach Chelkowskich pokojem niani. Ekspozycja wskazuje na rolę dramatu w dziejach naszego kraju. Obok pierwszych i rzadkich wydań dzieła znajdują się tu ilustracje, a wśród nich najstarsza litografia z 1833 r., drzeworyty S. Mrożewskiego oraz monotypie J. Kraupe. Zdjęcia i plakaty są świadectwem wyzwania, jakim to dzieło jest dla wielu pokoleń reżyserów, począwszy od Stanisława Wyspiańskiego⁷⁷, który wystawił *Dziady* na scenie Teatru Starego w Krakowie (1901 r.). Afisze przypominają głośnie in-

szenizację, które stały się zapowiedzią przełomowych zmian, w tym Jerzego Grotowskiego⁷⁸ z 1961 r., legendarny spektakl Kazimierza Dejmka⁷⁹ z lat 1967-1968 udokumentowany wybitnym plakatem R. Cieślewicza oraz gdańską interpretację M. Prusa z 1979 r.

Sala Ludzie i Pomniki to dawna łazienka dobudowana przed 1904 r. W pokoju pokazane są portrety pisarzy i poetów, którzy wywarli wpływ na twórczość Mickiewicza, w tym: *Autoportret* E.T.A. Hoffmanna, wizerunki graficzne J.W. von Goethego, F. Schillera i H.F.R. de Lamennais'ego. Towarzyszą im portrety osób z kręgu przyjaciół wieszczki i krzewicieli jego kultu (m.in.: B. Thorvaldsena, Z. Krasińskiego, J. Łuszczewskiej (Deotymy)). Materiały dotyczące pomników poety dokumentują głównie pomniki poznańskie (1859 r., 1960 r.) oraz te, które powstały na przełomie XIX i XX w. Szczególnie interesujące są zestawy pocztówek z pomnikami na terenie dawnego zaboru austriackiego (Galicji). Osobne miejsce poświęcono konkursom na pomnik w Krakowie (1898 r.) i jego dziejom oraz pomnikom w Warszawie (1898 r.), Lwowie (1904 r.) i Paryżu (1929 r.).

Kolejne wnętrza – Salon Błękitny – ozdabiają freski Smuglewiczów, naśladujące malowidła pompejańskie o tematyce związanej z rolnictwem i kultem płodności. Meble w stylu biedermeier pochodzą z wileńskiego mieszkania Salomei Słowackiej Bécu⁸⁰ i są przypomnieniem spotkania Gorzeńskich ze Śmiełowa z Juliuszem Słowackim. W serwantce znajdują się dokumenty rodzinne pierwszych właścicieli, a w gablotach materiały będące wyrazem wczesnej popularności Mickiewicza w Wielkopolsce. We wnęce umieszczono popiersie poety wykonane przez P.J. Davida d'Angersa w 1834 r.

W Salonie Okrągłym znajdują się freski Smuglewiczów *Pożegnanie Hektora z Andromachą* i cztery sceny z ruinami Troi nawiązujące do *Iliady* Homera. W wyposażeniu Salonu znajdują się meble w stylu Ludwika XVI z XIX w. oraz stół będący kiedyś własnością malarza Leona Wyczółkowskiego. Rzeźby *Wenus* i *Diana*, pochodzą z początku XIX w. Instrumenty muzyczne: róg i cymbały, nawiązują do koncertu Jankiela w *Panu Tadeuszu*. Fortepian z przełomu XIX i XX w. przypomina o tradycjach muzycznych Śmiełowa. W gablotach znajdują się wielkopolskie druki Mickiewiczowskie z końca XIX i początku XX w.

Westybul i dwie sionki stanowiły pierwotnie główne wejście do pałacu. Westybul ma postać rotundowego panteonu

z dekoracją sztukatorską Michała Ceptowskiego (z ok. 1800 r.); znajdują się w nim lustra, w których można przeglądać się z wielu stron jednocześnie. Galeria Zachodnia, zajmująca pomieszczenia dawniej oranżerii, eksponuje rośliny tradycyjnie uprawiane w Śmielowie oraz narzędzia ogrodnicze z XIX w. (m.in. taczka drewniana ze Śmielowa).

Na piętro prowadzi klatka schodowa, w której obok kompozycji malarskich z XVIII w. i XIX w. znajduje się ołtarz „masoński” z rzeźbą T. Lenartowicza *Popiersie Tadeusza Kościuszki*, a nad nim fresk Smuglewiczów z głową Gorgony. Całości dopełniają znajdujące się w serwantce pamiątki wolnomularskie z XIX w.

Na piętrze znajduje się Kawiarnia – za czasów Chelkowskich był to pokój służby. W pierwszym okresie istnienia pałacu było to miejsce parzenia i podawania kawy gościom przez służącą, zwaną kawiarką, opisaną przez Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*. Pokazane tu obrazy reprezentują szkołę holenderską i niemiecką z XVII i XVIII w. Znajduje się tutaj także komplet mebli w stylu Ludwika Filipa z drugiej połowy XIX w. oraz polski zegar dworkowy z tarczą angielską z końca XVIII w. Łoża zajmuje salon będący w czasach Chelkowskich miejscem nauki dzieci właścicieli pałacu („szkoła”). W salonie tym, według tradycji, odbywać się miały zgromadzenia masonskie. Prezentowane są tutaj przykłady malarstwa holenderskiego z XVII w. oraz meble klasycystyczne, biedermeierowskie i z miejscowego warsztatu z początku XX w. Dwa neoklasycystyczne lustra pochodzą z pałacu śmielowskiego z czasów Gorzeńskich.

Salon Kominkowy, dawny „pokój panienek”, prezentuje obrazy holenderskie z XVII w., w tym o tematyce marynistycznej, oraz biedermeierowskie meble pochodzące z terenu Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W salonie zachowany jest parkiet z czasów budowy pałacu, z charakterystycznymi wkładkami z tzw. dębu czarnego. Salon Centralny jest dawnym pokojem gościnnym Chelkowskich z charakterystyczną alkową obramowaną kolumnami ze sztucznego kamienia. Wśród obrazów znajdują się dwa preromantyczne obrazy pasterskie G. Schiffnera. Wystroju dopełniają meble w stylu neorokoka wiedeńskiego z drugiej połowy XIX w., barokowa szafa gdańska z XVIII w. z herbem Gorzeńskich Nałęcz w naczółku, ozdobny stół intarsjowany z XIX w. oraz rozkładany stolik do gry w karty z połowy XVIII w. Nazwa kolejnego pomieszczenia, Pokoju Amorków (w czasach Chelkowskich „pokój goś-

cinny starszych państwa”), pochodzi od pozostałości fresków Smuglewiczów nad drzwiami przedstawiających amorki. Obrazy z XVII i XVIII w. reprezentują szkołę holenderską, włoską, flamandzką i niemiecką. Łóżko w stylu Ludwika Filipa z lat 40. XIX w. było własnością córki Mickiewicza, Marii Goreckiej, która gościła w Śmiełowie w latach 1918-1919. W biedermeierowskiej szafce pokazane są przykłady rzemiosła artystycznego z XIX w. We wnęce znajduje się piec klasycystyczny, który miał wspólne palenisko z piecem w pokoju sąsiednim.

W Saloniku Chełkowskich (przed 1939 r. był to pokój chłopców) znajdują się materiały odnoszące się do Śmiełowa w czasach Chełkowskich, tj. w latach 1886-1939. Zdjęcia i dokumenty pokazują życie tej rodziny ziemiańskiej i znaczącą rolę, jaką odegrała na tym terenie. Jest tam także gipsowa wersja medalionu autorstwa Marcinkowskiego, która nawiązuje do pomnika postawionego w parku w 1931 r, portret córki Mickiewicza, Marii Goreckiej wykonany w 1918 r., w czasie jej pobytu w Śmiełowie. Obrazy, grafiki i rysunki z XVIII i XIX w. przypominają wielką rolę właścicieli majątku w kształtowaniu okolicznego krajobrazu.

Jest jeszcze Pokój Sienkiewicza (w czasach Chełkowskich pokój gościnny), a w nim tablica pamiątkowa oraz rzeźba autorstwa Nalborczyka upamiętniają pobyt pisarza, który przebywał tu w 1899 r., zaproszony przez Chełkowskich po uroczystości odsłonięcia pomnika Juliusza Słowackiego w Miłostawiu. Wystroju pokoju dopełniają obrazy holenderskie o tematyce myśliwskiej z XVII w. oraz meble: intarsjowany stół biedermeierowski z pierwszej połowy XIX w., pochodzący z tego pomieszczenia w czasach Chełkowskich, sekretarzyk (toaletka), który po odsunięciu części przedniej może pełnić funkcje łóżka (koniec XIX w.) oraz kanapa intarsjowana w stylu biedermeier z rodzinnego dworku Cypriana Kamila Norwida⁸¹ we wsi Laskowo-Głuchy.

Obecny Pokój Mickiewicza (w czasach Chełkowskich również był pokojem gościnny) za własności Gorzeńskich nazywany był „szkołą” ze względu na rzekome nauczanie synów właścicieli przez Mickiewicza. O pobycie poety przypomina tablica wmurowana przed 1886 r. W serwantce znajdują się wyroby rzemiosła artystycznego z XIX w. Wśród mebli zwraca uwagę stolik z lirą (przed 1830 r.), który znajdował się w tym pokoju w czasie, gdy mieszkał w nim Mickiewicz. Obrazy na ścianach pochodzą z XVIII w.

W 2008 r. kolekcja obrazów w Muzeum została poszerzona o pochodzący z XIX w. portret Józefa Grabowskiego, u którego Mickiewicz spędził w 1831 r. święta Bożego Narodzenia. Od Jolanty Sise z Kanady Muzeum otrzymało także pamiątki związane z majątkami położonymi w pobliżu Śmiełowa – ręcznie pisane

Śmiełów, park

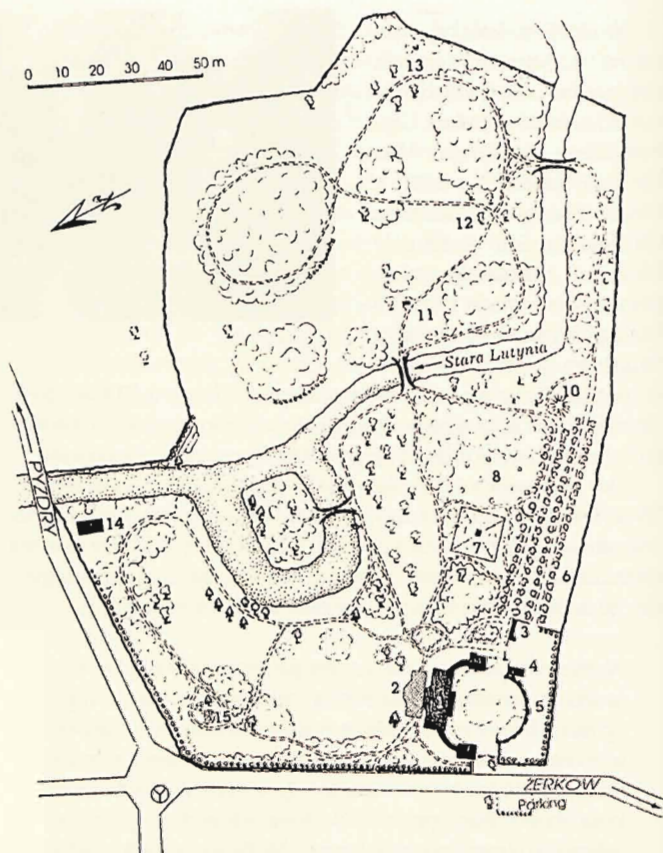
w okresie II wojny światowej oraz pochodzące z XIX w. dwie akwarele Michała Skórczewskiego (podkomorzego poznańskiego i starosty pyzdrowskiego) i jego córki Anastazji Szczanieckiej.

Do Muzeum należy też park krajobrazowy z przełomu XVIII i XIX w. (pow. 14 ha) z czytelnym układem serpentynowych ścieżek i starym korytem Lutyni z wyspą oraz trzema mostkami. Park założony został jako miniatura ogrodu angielskiego, którego osią kompozycji była Lutynia z wyspą.

W pierwszej połowie XIX w. przy pałacu znajdowały się liczne klomby ozdobne, ogród różany (tzw. różanka), skalniak, gaj, ogród kuchenny i sad. W parku znajdowały się: pawilon na wyspie, domek myśliwski w części wschodniej, oranżeria, winnica, huśtawka. Ważne były otwierające się w wielu punktach widoki na okolicę. Poza spacerami po ścieżkach parkowych można było także pływać łodzią po Lutyni. Jak pisano w 1875 r. był to „park uroczej piękności”.

W parku zachowały się interesujące krajobrazowo grupy pomnikowych drzew, m.in.: dęby bezszypułkowe (obw. do 470 cm), lipy drobnolistne (obw. do 360 cm), aleja lipowo-grabowa posadzona ok. 1870 r., oraz bogate gatunkowo runo. Urządzono tu także „Ogródek Zosi”, założony według Mickiewiczowskich opisów ogrodów w Soplicowie, w którym rosną rośliny wymienione w *Panu Tadeuszu*:

[...] W sadzie, na brzegu niegdyś zarosłym pokrzywą,
Był maleńki ogródek ścieżkami porznięty,
Pelen bukietów trawy angielskiej i mięty [...]

Smielów, plan parku

1 - pałac, 2 - taras z ok. 1840 r., 3 - oranżeria z połowy XIX w., 4 - garaż z 1938 r., 5 - warzywnik, 6 - aleja kasztanowców białych z XIX w., 7 - „Ogródek Zosi”, 8 - sad tzw. gaik, 9 - aleja lipowo-grabowa, 10 - lapidarium na kopcu, 11 - pomnik Adama Mickiewicza, 12 - grupa pomnikowych dębów, lip i grabów, 13 - grupa pomnikowych dębów szypułkowych, 14 - mieluch, 15 - pozostałości grotty

Znajduje się tam także rzeźba *Żniwiarka* z 1930 r. symbolizująca Zosię (rzeźb. Stanisław Jackowski), lapidarium fragmentów rzeźbiarskich oraz pomnik z medalionem ku czci Mickiewicza (proj. Jerzy Sobociński) odsonięty w 1970 r. na miejscu wcześniejszego z 1931 r. zniszczonego w czasie okupacji przez Niemców, na którym widniał napis *Wieszczowi - Chetkowscy*.

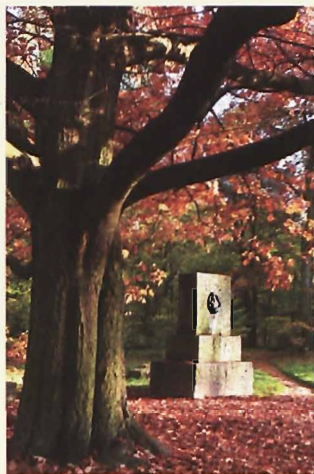
Na jednym z kamieni dawnego pomnika znajduje się napis przypominający, że rosnący w tym miejscu okazały dąb był nazywany Dębem Mickiewicza.

Dąb Mickiewicza spłonął w 1924 r. od pioruna. Szczątki drzewa usunięto i wykonano z niego cegielki sprzedawane w okolicznych dworach. Zebrane fundusze pozwoliły na postawienie w 1931 r. w miejscu dębu pomnika, który został zniszczony przez Niemców.

Śmielów, *Żniwiarka*

Na północnym skraju parku stoi budynek dawnego mielcucha z ok. 1800 r., który został zrekonstruowany w latach 1987-1988. W zachodniej części wsi położony jest obszerny zespół zabudowań folwarcznych, wśród których znajduje się klasycystyczny piętrowy spichlerz i stajnia, zbudowane ok. 1797 r. (proj. Stanisław Stefan Zawadzki) oraz gorzelnia z 1901 r. Przy głównym skrzyżowaniu znajduje się kuźnia z XIX w., którą w 1927 r. przebudowano na kaplicę pw. Matki Boskiej Częstochowskiej; W lesie na prawym brzegu Lutyni, przy

Śmielów, pomnik z medalionem Adama Mickiewicza

drodze do Pyzdr w sąsiedztwie pięciu okazałych dębów bezszypułkowych (obw. 580-680 cm) wystawiono w 1981 r. pomnik ku czci Mickiewicza (proj. Wiesław Andrzej Oźmina); jest to kamień z tablicą w formie otwartej książki i cytatem z *Pana Tade-*

Śmielów, dawna kuźnia przebudowana na kaplicę pw. Matki Boskiej Częstochowskiej

Śmielów, figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem

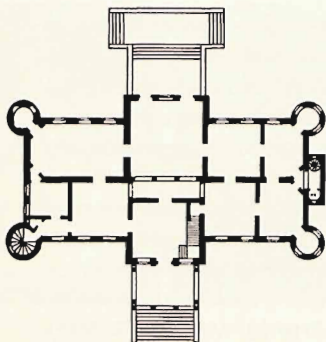
usza: Zawszy z wawrzynów drzewo wolności wykwita. Kolejne okazałe dęby bezszypułkowe (obw. 790 cm i 740 cm) rosną około 1,5 km od wsi na skraju lasu na północ od wsi, w pobliżu lewego brzegu Lutyni. Jeszcze jeden dąb rośnie za mostkiem na Lutyni.

◆ Przystanek PKS na linii Jarocin-Żerków-Antonin. Muzeum Adama Mickiewicza w Śmielowie - Oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu, 63-210 Żerków, tel./faks 062 74 03 164; Muzeum czynne jest codziennie (z wyjątkiem poniedziałków) w godzinach 10:00-16:00, od 1 czerwca do 30 września w niedziele muzeum otwarte jest w godzinach 10:00-18:00, park dostępny jest do zwiedzania codziennie od godziny 9:00 do zachodu słońca; biuro oddziału czynne jest w dni powszednie w godzinach 9.00-16.00.

TARCE (gm. Jarocin) – wieś 7 km na północny wschód od Jarocina, na skraju kompleksu leśnego, przy drodze wojewódzkiej nr 443 do Konina.

Nazwa miejscowości wywodzi się od staropolskiego wyrazu *tarchać* (targać, szeleścić, szeptać, gderać). Pierwsi stali osadnicy pojawili się tutaj stosunkowo późno, prawdopodobnie dopiero w XII-XIII w. W źródłach z 1293 r. pojawia się komes *Tarcinus*, któremu książę Przemysław II nadał Ostrów nad Prosną.

Przypuszcza się, że był on właścicielem Tarzec. Pierwotnie wieś nazywała się Tarszice, nazwa Tarce przyjęła się dopiero w XVII-XVIII w. W latach 1395-1399 wieś należała do Mikołaja Tarszewskiego (Nicolaus Tharszczeski), herbu Wieniawa, który wymieniany jest w *Księdze ziemi kaliskiej* z lat 1400-1409. W 1412 r. wymienieni są kolejni członkowie rodu Wieniawitów, Mikołaj i Wincenty z Tarzec. Mikołaj wymieniany jest także w 1427 r., a w 1446 r. pojawia się Jan z Tarzec, również z rodu Wieniawitów. W XV w. wieś była podzielona między dwa rody: Wieniawitów i Zarembów. Należała – obok Łuszczanowa, Bacherzowa, Stęgoszy i Kątów – do parafii Wilkowyja. W 1510 r. istniały dwa działy majątności, których właścicielami byli Piotr i Wojciech Pigłowsky, herbu Sokola. W drugiej połowie XVI w. wieś należała do Tarzeckich, herbu Prawdzic. Z lat 1577-1589 pochodzą informacje o procesach, jakie Tarzeccy toczyli z sąsiadami z Wilkowyi, Łuszczanowa, Kątów i Radlina o wycinanie lasów. W tym czasie Tarce należały do Jakuba Zarzeckiego. W 1620 r. dziedzicem był Piotr Twardowski, herbu Ogończyk, a później Tarce przeszły na własność Opalińskich i weszły w skład klucza radlińskiego. Około 1700 r. Katarzyna Opalińska wyszła za mąż za Jana Kazimierza Sapiechę i cały klucz radliński, w tym Tarce, przeszedł w ręce Sapiechów. Kazimierz Nestor Sapieha⁸², nie oszczędzając pieniędzy na cele publiczne, zadłużył majątności rodzinne i w rezultacie 15 wiosek z klucza radlińskiego, w tym Tarce, sprzedał niemieckiemu hrabiemu Adolfowi von Kalkreuth. Po jego bankructwie, nowym właścicielem został Niemiec, Schroeder, który w 1843 r. podarował teren pod dzisiejszy cmentarz w Wilkowyi. Majątek tarzecki wykupiła w 1866 r. właścicielka Śmiełowa, Antonina z Bojanowskich Gorzeńska, wdowa po Hieronimie ze Śmiełowa, z przeznaczeniem dla swego syna Stanisława Gorzeńskiego (1836-1898). Odtąd Ostrorogowie-Gorzeńscy, herbu Nałęcz, byli właścicielami Tarzec aż do 1926 r. Z inicjatywy Stanisława Gorzeńskiego w 1871 r. zbudowano pałac w stylu neorenesansu francuskiego. Po jego śmierci majątek przeszedł w ręce jego synów: Ludwika (1875-1916) i Zbigniewa (1869-1926). Ponieważ Zbigniew Ostroróg-Gorzeński nie pozostawił potomstwa, po jego śmierci Tarce przeszły na mocy testamentu w ręce Zdzisława hr. Bończa-Skarżyńskiego, który był ostatnim właścicielem liczącego 2075 ha majątku w Tarcach.

Tarce, rzut pałacu

We wsi znajduje się pałac Gorzeńskich z 1871 r. zbudowany w formach renesansu francuskiego (proj. arch. Stanisław Hebanowski), z wysuniętą częścią środkową i czterema okrągłymi wieżami w narożach nakrytymi stożkowymi hełmami. Na fasadach z przodu i tyłu widoczne są u góry kartusze z herbem Nałęcz, natomiast nad środkowym oknem znajdują się herby

Nałęcz (Gorzeńskich) i Belina (Węgierskich). Wnętrza pałacowe zostały przekształcone po 1945 r. Przed główną fasadą pałacu leży kamień z 1999 r. upamiętniający Zbigniewa Ostroroga-Gorzeńskiego. Pomnik ma formę głazu o kulistej formie, umieszczono na nim czarną tablicę informacyjną, dekorowaną wizerunkiem czapki powstańczej na tle skrzyżowanych szabel.

W 1945 r. zarówno pałac z przyległym parkiem, jak i majątek zostały upaństwowione. W pałacu zamieszkało kilka rodzin chłopskich. Kilka lat później w obiekcie zaczęto organizować kursy i szkolenia dla rolników i spółdzielców.

W 1948 r. w pałacu utworzono Spółdzielczy Ośrodek Szkoleniowy, w którym odbywały się kilkutygodniowe kursy dla kierowników i księgowych oraz rewidentów gminnych spółdzielni Samopomoc Chłopska. Od 1956 r. organizowano kursy dla brakarzy skór, kierowników i robotników młynarskich. Od 1957 r. właścicielem pałacu zostało Ministerstwo Rolnictwa i działać tam rozpoczęła Szkoła Rolniczo-Gospodarcza, w latach następnych Zasadnicza Szkoła Rolnicza oraz Szkoła Rachunkowości Rolnej. W 1973 r. oddano dla użytku Zespołu Szkół Rolniczych nowy budynek, a od 1974 r. działalność rozpoczęło Powiatowe Centrum Kształcenia Rolniczego z filiami w Żerkowie, Kolniczkach, Boguszynie, Górze, Jaraczewie i Kotlinie. W 1973 r. szkołę przekształcono w Technikum Rolnicze, które w 1980 r. otrzymało imię Jadwigi Dziubińskiej⁴³, wybudowano także halę sportową. Od 2002 r. szkoła zmieniła profil kształcenia i nazwę na Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Jadwigi Dziubińskiej o kilku profilach nauczania.

W pałacu do 1991 r. mieścił się internat, natomiast w 2006 r. budynek stał się własnością prywatną, podobnie jak majątek rolny (w latach 1950-1956 działała w nim spółdzielnia produkcyjna, w latach następnych był gospodarstwem szkolnym).

Park krajobrazowy otaczający pałac pochodzi z pierwszej połowy XIX w. (pow. 10,6 ha). Są w nim trzy stawy i rośnie stary drzewostan, m.in.: dęby szypułkowe (obw. do 420 cm), platan y klonolistne (obw. do 500 cm), lipa drobnolistna (obw. 300 cm) i sosna pospolita (obw. 300 cm). Na polanie w lesistej części parku znajduje się kopiec kamienny z figurką Najświętszej Marii Panny z Lourdes.

Figurka została ufundowana przez Anielę z Biegańskich Ostrożynę-Gorzeńską (1875-1920), żonę Zbigniewa Ostroroga-Gorzeńskiego. Hrabina nie cieszyła się dobrym zdrowiem, dlatego pielgrzymowała do różnych, cudownych miejsc związanych z kultem Matki Bożej, m.in. do Lourdes we Francji.

Znajdujący się w parku dom dla służby (tzw. Elizówka) został przebudowany w 1970 r. na blok mieszkalny.

W latach międzywojennych pałac stał się także ośrodkiem spotkań towarzyskich wielu wybitnych ludzi epoki.

Ostatni właściciel Zdzisław hr. Bończa-Skarżyński (1874-1941) – doktor praw, zasłużony działacz społeczny i niepodległościowy, pierwszy starosta jarociński w niepodległej Polsce – utrzymywał rozległe kontakty i zapraszał do swej rezydencji wielu znakomitych gości. Byli wśród nich przedstawiciele świata artystycznego, literaci, wyżsi oficerowie, politycy i dyplomaci. W Tarcach gościł Wojciech Kossak, który był w odwiedzinach dwukrotnie w 1926 r.; Tarce nazywał „perłą ukrytą wśród lasów”. Podczas wizyty towarzyszyły mu dwie córki: pisarka Magdalena Samozwaniec⁸⁴ i poetka Maria Pawlikowska-Jasnorzewska⁸⁵. Samozwaniec w powieści *Maria i Magdalena*, będącej zbeletryzowanymi wspomnieniami opisującymi rzeczywistość dwudziestolecia międzywojennego, pisała, jak zjechała z ojcem „[...] do najpiękniejszego majątku w Poznańskiem, gdzie był olbrzymi zwierzyniec pełen saren i rogaczy, oraz park, a w nim trzy poetyczne stawy, na których rosły lilie wodne i pływały łabędzie. Właściciel majątku, wdowiec około pięćdziesiątki [...], starał się dogadzać wspaniałą i wyszuka-

na kuchnią [...]”. Dalej opisuje: „Kiedyś koło śniadania kręciła się oswojona sarenka, wypila mleko z dzbanuszka, atlasowym pyszczkiem skubnęła bulkę, uszczknęła kawałek kiełbasy. Posiliwszy się, krokiem baletnicy wybiegła z pokoju przez nie-domknięte drzwi. Niełatwo było opuścić dwór, gdzie była taka dobra kuchnia i gdzie zwierzęta przychodziły na śniadanie”. Jednym z gości był także marszałek Edward Rydz-Śmigły⁸⁶, który gościł tutaj na polowaniu w 1937 r. Przyjechał do Tarzec, wraz ze Stefanem hr. Czarneckim z Dobrzycy, w otoczeniu generalicji i wyższych oficerów. Zamiłowanym myśliwym był również poprzedni właściciel Tarzec Zbigniew hr. Ostroróg-Gorzeński, który dla swojej przyjemności wydzielił w lesie powierzchnię ok. 200 ha nazywaną zwierzyniec, w celu prowadzenia wraz z zapraszonymi przez siebie gośćmi polowań.

Przy drodze przebiegającej równoległe do drogi prowadzącej do Jarocina (Jarocin-Gizałki) znajduje się wybudowana w 1866 r. leśniczówka, którą przebudowano w latach 80. ubiegłego wieku. W rozwidleniu dróg do Wilkowyi i Jarocina stoi budynek szkoły z 1914 r. W 1995 r. koło budynku leśniczówki postawiono kamień z tablicą z nazwiskami członków miejscowego koła łowieckiego.

Około 2 km na południe od centrum wsi znajduje się Tarzec-Osiedle, a w nim kaplica Miłosierdza Bożego z 1997 r. Obok osiedla, w kierunku Woli Książęcej, prowadzi droga z aleją dębów szypułkowych rosnących na długości ok. 400 m; drzewa posadzone zostały ok. 1880 r.

WILKOWYJA (gm. Jarocin) – wieś około 5 km na północny wschód od Jarocina, nad Lutynią, przy drodze do Żerkowa.

Od 1243 r. wymieniany był w źródłach Ostrów pod Wilkowyją, jednak nie wiadomo dokładnie, czy związany był on z powstaniem obecnej wsi. Pozostałością tego grodu jest grodzisko położone 6 km od wsi niedaleko Lisewa. Nazwa wsi ma upamiętniać wycie wilków rozlegające się nocą w okolicznych lasach, kiedy we wsi zatrzymał się na nocleg św. Wojciech podążający do Gniezna. Podanie zapisane przez Oskara Kolberga⁸⁷ wspomina natomiast wilka, który nieudanie polując na kozę, dał się zamknąć w kapliczce, czyli trafił do „kozy”, gdzie głośno wył. Wieś pierwotnie była własnością książęcą, w XIII-

-XIV w. należała do Zarembów z Żerkowa. Od XV w. wchodziła w skład dóbr radlińskich, należących do Opalińskich, Sapienhów i Radolińskich. Przypuszcza się, że samodzielna parafia mogła istnieć już w XI lub XII w. Pierwotnie kościół stał obok obecnej plebanii. Nowy drewniany kościół poświęcił biskup poznański Wojciech Tolibowski (1607-1663) w 1659 r. W 1683 r. istniały przy parafii szkoła oraz szpital i przytułek, który przetrwał aż do 1908 r.

We wsi znajduje neogotycki kościół pw. św. Wojciecha z 1855 r. z wieżą o ostrosłupowym zwieńczeniu od zachodu. Kościół powstał z fundacji Władysława Radolińskiego. Wnętrze kryte jest wielopołaciowym stropem drewnianym. W oknach umieszczone są cztery witraże Stanisława Powalisza⁸⁸ z 1968 r., w kruchcie znajduje się epitafium ks. Franciszka Jedwabskiego. Przy kościele znajdują się neogotycka kapliczka z figurą św. Barbary z początku XIX w., nowoczesna dzwonnica oraz plebania z 1921 r. z gankiem o czterech kolumnach. Na pobliskim skrzyżowaniu znajduje się ludowa figura św. Piotra, pochodząca z przełomu XIX i XX w. Na założonym w 1843 r. cmentarzu stoi kaplica z 1880 r. oraz nowa kostnica z 1995 r., na ścianie której znajdują się tablice z nazwiskami 37 ofiar II wojny światowej; niedaleko rośnie także okazały dąb szypułkowy (obw. 390 cm).

Droga do Radlina przechodzi przez Lutynię zabytkowym mostkiem z 1914 r. Także droga do Jarocina przechodzi przez rzekę większym mostem pochodzącym z tego samego okresu. Podczas przebudowy drogi został on pozostawiony jako zabytek techniki. Na południe od wsi nad rzeką znajduje się dawny drewniany młyn wodny z końca XIX w., jedyny zachowany spośród kilkunastu młynów istniejących dawniej nad Lutynią. Młyn upamiętniony został przez Jarosława Iwaszkiewicza⁸⁹ w opowiadaniu *Młyn nad Lutynią*.

Iwaszkiewicz przyjechał nad Lutynię w 1945 r. na zaproszenie pochodzącego z tej okolicy swego długoletniego kierowcy Władysława Kuświka. Podczas pobytu w Wilkowie Iwaszkiewicz wziął udział w majówce, uczestniczył w wiejskiej zabawie tańecznej i słuchał opowieści z czasów okupacji. Wyjechał urzeczony miejscem i poruszony zasłyszanymi opowieściami. W 1946 r. wydał opowiadanie *Młyn nad Lutynią*, dedykowane Władysławowi

wowi Kuświkowi w podziękowaniu za temat. Wiele postaci, wydarzeń, faktów ukazanych w opowiadaniu zaistniało co prawda w gminie Jarocin, ale nie wiązało się bezpośrednio z młynem i jego mieszkańcami. Zgodny z rzeczywistością jest tylko opis młyna, który był zniszczony przez powódź w 1940 r., i dojazd do budynku. „Kuświkowie mieszkali w białym domu młynarza Szmytkowskiego, przy starym drewnianym młynie. Szmytkowscy wydzierżawili młyn w 1920 r. od hrabiego von Schweinichena z Filarowa, który z kolei odkupił zadłużoną posesję od Rybickiego, pierwszego znanego właściciela obiektu. Przebudowany młyn był jak na ten czas niezwykle nowoczesny. Zamontowana turbina siłą spiętrzonej wody poruszała olbrzymie kamienie, które melły zboże na mąkę. Przy zaporze głębokość wody osiągała trzy do czterech metrów. [...] Topniejąc, potężne kry zniszczyły tamę. Po mrozach okazało się, że wszystko jest porzrywane. Młyn nie działał. W latach dwudziestych dziadek obecnej właścicielki, Józef Szmytkowski, unowocześnił młyn, koło młyńskie zastąpił turbiną. Wezbrane wody wiosenne przerwały jednak wał. Od tego czasu młyn nie działa”. W opowiadaniu Iwaszkiewicz opisał także Jarocin: „Miasteczko J. w Wielkopolsce jest mniej więcej takim miasteczkiem jak wszystkie położone po tamtej stronie. Dworzec kolei to duży parterowy budynek, pomalowany na szary kolor, nad szynami wznoszą się żelazne schody i czarna arkada żelaznego mostu [...]. Od żelaznego wiaduktu do rynku prowadzi prosta ulica [...]. Na rynku wybrukowanym dużymi, płaskimi kamieniami stoi ratusz, w którego podcieniach mieszczą się różne sklepy towarów krótkich i długich. W kącie rynku widnieje wejście do wspaniałej barokowej świątyni. Samotna wieża tego kremowego kościoła dźwiga wielki czarniawy zegar, który nad sennym miasteczkiem wydzwaniania godziny dnia i nocy. Za kościołem, za rynkiem ulica wymija ogromny park książęcego niegdyś zamku [...]”. O pobycie nad Lutynią i swoich doznaniach z tym związanych Iwaszkiewicz pisze w swoich wspomnieniach *Podróże do Polski* (1977 r.). Na podstawie opowiadania nakręcono także krótkometrażową etiudę filmową *Młyn nad Lutynią* (1949 r., reżyser Henryk Rewkiewicz).

Przy drodze Wilkowyja-Łuszczanów, w pobliżu Wilkowyi, po lewej stronie na skraju lasu znajduje się mała kapliczka wieszająca na sośnie.

Podobno historia kapliczki związana jest ze znajdującym się niedaleko grobem niemieckiego żołnierza. Kilka lat po zakończeniu II wojny światowej rozeszła się pogłoska, że rodzina tego żołnierza ufundowała i zawiesiła kapliczkę na drzewie. Obecna kapliczka jest trzecią z kolei; poprzednie uległy zniszczeniu. Kapliczką opiekują się mieszkańcy Wilkowi, którzy dbają o nią, konserwują i przyozdabiają z okazji różnych uroczystości religijnych.

Przy głównej drodze znajduje się szkoła-pomnik Tysiąclecia z 1962 r., przy której w 2005 r. otwarto nowoczesną salę gimnastyczną.

W Wilkowi urodził się Roch Alfred Brandowski (1835-1888), filolog, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, autor wielu rozpraw z zakresu filologii klasycznej i polskiego humanizmu. Jego uczniami byli Jan Czubek (1849-1932), bibliotekoznawca i historyk literatury oraz Bronisław Kruczkiewicz (1849-1918), filolog klasyczny i latynista. Także w Wilkowi urodził się ks. Franciszek Jedwabski (1895-1975), biskup sufragana poznański, uczestnik powstania wielkopolskiego i więzień obozu koncentracyjnego w Dachau.

- ◆ Przystanek PKS z połączeniami do Jarocina, Kalisza i Żerkowa oraz podmiejskie linie autobusowe z Jarocina.

WINNA GÓRA (gm. Środa Wlkp.), wieś położona 3 km na zachód od Miłosławia, przy drodze do Środy Wlkp.

Wieś jest dawną posiadłością książęcą z winnicami, od których wzięła swoją nazwę. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1250 r. (Vineus Mons), kiedy książę Bolesław Pobożny nadał ją wraz z siedmioma mieszkającymi tu winiarzami książęcymi biskupom poznańskim. Ich własnością wieś była do końca XVIII w. W 1299 r. lokowana była na prawie średzkim. Z 1288 r. istnieją wzmianki o wiejskiej rezydencji biskupów poznańskich. W 1305 r. biskup Andrzej Zaremba erygował w Winnej Górze kościół parafialny. Początkowo wieś należała do klucza sołeckiego, natomiast od drugiej połowy XVII w. stanowiła już ośrodek klucza winnogórskiego. W 1796 r. – po III rozbiorze Polski (1795 r.) – wieś przeszła na własność rządu pruskiego. W 1806 r. weszła w skład dóbr rządowych Księstwa Warszaw-

skiego. W 1807 r. Napoleon I Bonaparte darował Winną Górę wraz z przyległymi do niej majątkami gen. Janowi Henrykowi Dąbrowskiemu.

W północnej części wsi, na niewysokim wzgórku, wznosi się późnobarokowy kościół pw. św. Michała Archanioła, zbudowany w 1766 r. i poszerzony w 1912 r. (arch. Stanisław Borecki) o neobarokowe prezbiterium i obszerny transept. Wnętrze jednonawowe, nakryte stropem. Ołtarz główny rokokowy z końca XVIII w., z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem z drugiej połowy XVI w., w srebrnej sukience z połowy XVIII w. i z koroną z końca XVII w. Po bokach obrazu, po zewnętrznej stronie kolumn, figury św. Nepomucena i św. Antoniego na cokółkach. W zwieńczeniu obraz św. Michała Archanioła z XVIII w. W nawie, przy ścianie wschodniej (prawej) ołtarz rokokowy z drugiej połowy XVIII w., pochodzący z rozebranego kościoła w Rumiejkach, z obrazem św. Stanisława Szczepanowskiego z przełomu XVIII i XIX w. Po bokach obrazu znajdują się rzeźby św. Mikołaja i św. Wawrzyńca. W zwieńczeniu ołtarza obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, prawdopodobnie z drugiej połowy XVIII w., nad którym znajduje się barokowy kartusz. W łuku przed prezbiterium późnogotycka, polichromowana płaskorzeźba *Zwiasstowanie*, powstała prawdopodobnie w latach ok. 1520-1530. W transepcie portrety biskupów z ok. 1820 r.: Andrzeja Zaremby (po prawej) – fundatora pierwszego kościoła z 1305 r. i Teodora Czartoryskiego (po lewej) – fundatora obecnego kościoła.

W kościele znajdują się także dwa obrazy Jana Gładysza z lat ok. 1810-1818, wykonane na zamówienie gen. Dąbrowskiego

dla kościoła: *Cud św. Kazimierza* (po prawej) i *Cud św. Kingi* (po lewej). W balustradzie komunijnej widoczne są barokowe rzeźby 8 główek aniołków z połowy XVII w. Po bokach nawy znajdują się rzeźby dwóch świętych karmelitanek, prawdopodobnie z XVII w., a na jej ścianie zachodniej dwa barokowe obrazy: *Koronacja Matki Boskiej* z połowy XVII w. i *Ukrzyżo-*

Winną Góra, kościół pw. św. Michała Archanioła

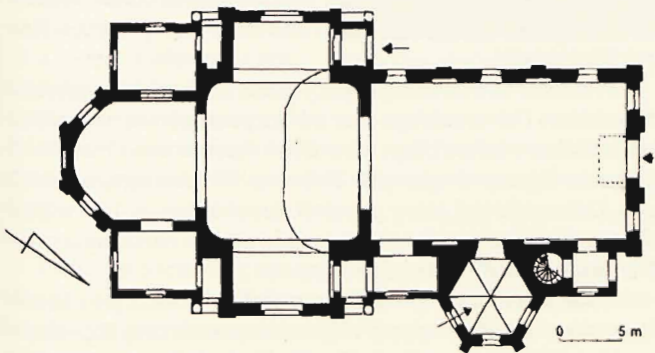
wanie z 1642 r. Prospekt organowy neoklasycystyczny. Od zachodu przylega do nawy sześcioboczna kaplica grobowa gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, która została dobudowana w 1863 r. (proj. Seweryna Mielżyńskiego), staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu jako miejsce pamięci narodowej Polaków pozostających w niewoli. Kaplica pierwotnie była neogotycka, jednak w 1912 r. przebudowana została na neobarokową. Nad wejściem do kaplicy obraz *Chrystus na Krzyżu* z pierwszej połowy XIX w.,

Winna Góra, grobowiec gen. J.H. Dąbrowskiego

a wewnątrz neoklasycystyczny grobowiec generała z 1863 r., wzorowany na rzymskim sarkofagu Scypiona Afrykańskiego⁹⁰, opatrzone od frontu napisem: *Henryk Dąbrowski*.

Do czasu wybudowania kaplicy trumna generała spoczywała w podziemiach kościoła. W niewielkim, neogotyckim ołtarzyku znajduje się obraz Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej z około 1863 r., namalowany przez Seweryna Mielżyńskiego.

Winna Góra, rzut kościoła pw. św. Michała Archanioła (strzałką oznaczona została kaplica grobowa gen. J.H. Dąbrowskiego)

Secesyjną polichromię wnętrza kaplicy, z polskimi orłami na sklepieniu i herbem Dąbrowskich (Panna) w zworniku, wykonał w 1918 r. Stanisław Smogulecki, a projekt witraża nad sarkofagiem – Wiktor Gosieniecki. Przedstawia on Triumf

Winna Góra, pałac

Chrystusa Zmartwychwstałego – znak wiary legionistów. W niszy po lewej stronie umieszczono popiersie generała, a poniżej tarczę z pierwszymi słowami Pieśni Legionistów *Jeszcze Polska nie zginęła*. Na ścianach, tuż przy wejściu do kaplicy, wymieniono pola chwały Legionów Polskich oraz pola bitew gen. Dąbrowskiego.

W kaplicy znajdują się jeszcze dwie inne tablice, umieszczone tu w latach międzywojennych staraniem ks. Stanisława Kozierowskiego. Pierwsza z nich upamiętnia 6 braci Płończyńskich, żołnierzy Legionów Polskich i uczestników powstań narodowych, synów Macieja herbu Glaubicz z sąsiedniej Chociczy, a druga – mjr. Mikołaja Dobrzyckiego (1793-1848), urodzonego w pobliskich Rumiejkach Szlacheckich, uczestnika wojen napoleońskich oraz powstania listopadowego i Wiosny Ludów, który zginął, dowodząc nieudanym atakiem na Oborniki. W podziemiach kościoła spoczywają m.in. druga żona generała, Barbara z Chłapowskich (1782-1848), ich syn Bronisław, córka Bogusława z Dąbrowskich Mańkowska (1814-1901) oraz prawnuk Henryk Mańkowski.

W ścianie zewnętrznej kaplicy grobowej znajduje epitafium Bronisława Dąbrowskiego oraz tablica pamiątkowa, wmurowana w stulecie śmierci jego ojca. Obok umieszczono małą tablicę pochodzącą z mogiły płk. Tadeusza Wolińskiego, żołnierza gen. Dąbrowskiego, który popełnił samobójstwo w 1814 r. Znajdująca się w parku pałacowym mogiła została zniszczona przez Niemców w czasie ostatniej wojny.

Obok kościoła stoi plebania z początku XX w., a przy kościele murowana dzwonnica z 1985 r. Na terenie przykościelnym znajduje się także mogiła ks. Teofila Piątkowskiego (1819-1893), szambelana papieskiego, przez 44 lata proboszcza miejscowej

parafii, który spoczywa tu razem ze swoją siostrą. Wokół kościoła rosną lipy drobnolistne chronione jako pomniki przyrody (obw. do 410 cm).

Niedaleko kościoła stoi dom nr 10 nakryty dachem mansardowym, w którym w dawnych latach znajdowała się ochronka, ufundowana w 1912 r. przez Henryka Mańkowskiego dla dzieci pracowników folwarcznych. W elewacji frontowej domu znajduje się wgłębny portyk wejściowy, z dwiema kolumnami doryckimi, zwieńczony tympanonem z płaskorzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego, otoczoną ozdobnym wieńcem, i napis upamiętniający Marię ze Stadnickich, żonę Henryka Mańkowskiego, która zmarła wkrótce po urodzeniu syna. Obok znajduje się kwadratowy dom nr 7 z początku XX w., kryty łamanym dachem.

Na niewielkim wzniesieniu stoi neoklasycyzy pałac, zbudowany w 1910 r. przez Henryka Mańkowskiego (arch. Stanisław Borecki).

Pałac wybudowano w miejscu rozebranej ze względu na zły stan techniczny poprzedniej rezydencji, pochodzącej z ok. 1770 r. Była ona dawniej siedzibą biskupów poznańskich, a następnie własnością gen. Dąbrowskiego. Pałac został znacznie zdewastowany po 1945 r. W 1963 r. został przejęty przez Instytut Ochrony Roślin w Poznaniu na siedzibę zakładu doświadczalnego i odrestaurowany.

Winna Góra, głaz ku czci gen. J.H. Dąbrowskiego

Pałac jest parterowy, z piętrem mieszkalnym w wysokim dachu mansardowym, ozdobiony od frontu potężnym, czterokolumnowym portykiem jońskim, na którym widnieje napis w języku łacińskim: *Si Deus nobiscum, quis contra nos (Jeśli Bóg z nami, któż przeciw nam)*; była to życiowa maksyma gen. Dąbrowskiego.

Winna Góra, wyspa w parku

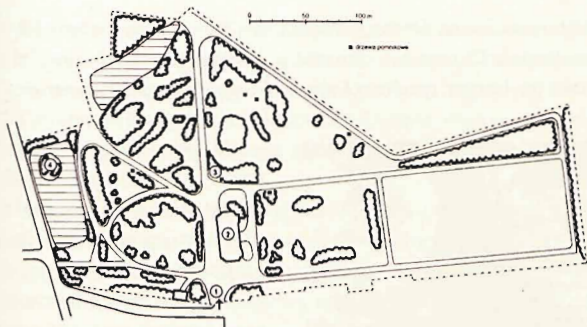

Winna Góra, pomnik na wyspie ku czci Stanisława Chłapowskiego

cm), z metalową tabliczką z tekstem ku czci gen. Dąbrowskiego, odsłonięty w 1979 r. W północno-zachodnim narożniku parku ciągnie się wydłużony staw z owalną niedużą wyspą przykrytą wysokim kopcem, na którym Barbara Dąbrowska wystawiła żeliwny pomnik o cechach neogotyckich, zawierający urnę z sercem jej brata ppłk. Stanisława Chłapowskiego, dawnego adiutanta gen. Dąbrowskiego, zmarłego w Poznaniu w 1823 r. Przy południowej granicy parku, w pobliżu bramy wjazdowej, stoi neobarokowy domek ogrodnika z początku XX w., nakryty wysokim, polskim dachem łamanym, z oknem powiekowym od frontu.

W tympanonie wieńczącym portyk znajduje się kartusz herbowy Mańkowskich (Zaremba) i data budowy pałacu 1910, a nad oknami i drzwiami przy wejściu trzy herby: Dryja (Chłapowskich), Szreniawa (Stadnickich) i Panna (Dąbrowskich). W pałacu, obok pomieszczeń biurowych i pracowni zakładu doświadczalnego, urządzono i otwarto w 1987 r. Salę Pamięci gen. Dąbrowskiego, w której zgromadzono liczne pamiątki, kopie dokumentów, fotokopie i obrazy. W starym pałacu, w którym ostatnie lata swego życia spędził generał, istniał przez niego urządzonej salon, zwany panteonem winogórskim. W 1997 r. otwarto Muzeum gen. J.H. Dąbrowskiego, należące do Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.

Pałac otacza park krajobrazowy (pow. 8,2 ha). W sąsiedztwie pałacu znajduje się duży gład-pomnik (obw. 520

Winna Góra, plan parku

1 - główny wjazd, 2 - pałac, 3 - głaz ku czci gen. J.H. Dąbrowskiego, 4 - pomnik na wyspie

Na południe od pałacu i parku w latach 1890-1925 wybudowano obszerny zespół zabudowań folwarcznych, otaczających rozległe podwórze. Wśród nich na uwagę zasługują okazały młyn z 1907 r. i trzykondygnacyjny spichlerz z 1910 r.

Około 1 km na południowy zachód od wsi znajduje się zalesione wzgórze zwane Osiek (Bocianiec, Bociania Góra), wcinające się wyraźnie w dolinę Miłosławki i będące prawdopodobnie miejscem gdzie istniało grodzisko.

W dawnych latach Winna Góra odwiedzana była przez pisarzy i poetów, m.in. Juliana Ursyna Niemcewicza, Wincentego Pola, Władysława Syrokomłę i Henryka Sienkiewicza.

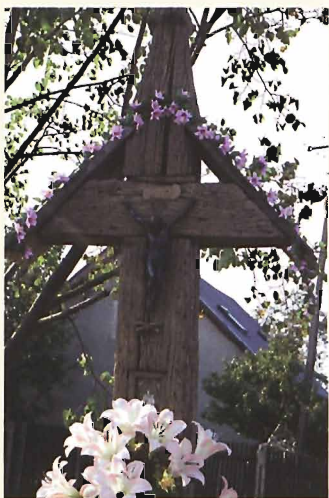
W Winnej Górze urodził się Maciej Mielżyński.

W pałacu mieści się siedziba Polowej Stacji Doświadczalnej Instytutu Ochrony Roślin - Państwowego Instytutu Badawczego w Poznaniu. Od 2003 r. budynek jest wydzierżawiony lokalnemu przedsiębiorcy.

- ◆ Przystanek PKS na linii Środa Wlkp.-Miłosław-Pyzdry-Września. Zwiedzanie Muzeum gen. J.H. Dąbrowskiego (tel. 061 85 12 77): wtorek-piątek w godzinach 10:00-16:00, w 1. i 3. sobotę miesiąca w godzinach 10:00-16:00.

WITOWO (gm. Krzykosy) - wieś ok. 5 km na zachód od Orzechowa, przy drodze Orzechowo-Krzykosy, ok. 2 km na północ od doliny Warty.

Wzmiankowana po raz pierwszy w 1286 r., kiedy Gotard Mirosławic z Chrzanowa darował ją biskupom poznańskim. Od 1807 r. własność generała Dąbrowskiego i jego spadkobierców.

Witowo, krzyż z XIX w.

Witowo, kaplica pw. Matki Boskiej Częstochowskiej

Wieś o zwartej zabudowie i zabytkowym układzie przestrzennym wielodrożnicy⁹¹, która wykształciła się na południe od obecnej drogi. Przy drodze na zachodnim krańcu wsi naprzeciw poczty zachował się drewniany dom z końca XIX w. o konstrukcji sumikowiałkowej. Na wschodnim krańcu wsi stoi wzniesiona w latach 1986-1991 kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej, jednonawowa o prostokątnej bryle (arch. Stanisław Bogacki). Naprzeciwko kaplicy stoi stary drewniany krzyż z XIX w., z ozdobnymi rzeźbieniami, nakryty daszkiem, z nowszą metalową figurą Chrystusa Ukrzyżowanego. Tuż pod postacią Chrystusa umieszczony został mały wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Niedaleko znajduje się Dom Strażaka z 1990 r.

◆ Przystanek PKS na linii Miłosław-Orzechowo-Środa Wlkp., także z Wrześni i Pyzdr.

WOLICA KOZIA (gm. Nowe Miasto nad Wartą) – wieś położona wśród lasów ok. 3 km na wschód od Nowego Miasta.

W 1410 r. miejscowość wzmiankowana była wśród wsi, z których podatki religijne, tj. dziesięciny i meszne (obowiązkowa danina w zbożu i pieniądzach dla tego, który odprawiał mszę św.) stanowiły uposażenie kościoła w Dębnie. Wieś przez wiele lat należała do dóbr Nowego Miasta.

Po północnej stronie drogi do Dębna znajduje się dom będący pozostałością dawnego młyna wodnego Roch. Nieco dalej przy tej samej drodze znajduje się miejsce zwane Wilczki, gdzie stał młyn wodny o takiej nazwie. W pobliżu za strumieniem ślady po dawnej hucie szkła. Naprzeciw młyna Roch stoi krzyż, który legenda wiąże z mogiłą powstańców z 1848 r.

Około 1 km na południe od Wolicy Koziej przy drodze łączącej Klekę z Żerkowem znajduje się folwark Nowa Wolica. Zachowały się w nim czworaki i spichlerz z przełomu XIX i XX w. Pod lasem na północny wschód od folwarku duże obiekty fermowe.

- ◆ Przystanek PKS w Nowym Mieście. Gospodarstwo agroturystyczne Wilczki – Zofia Janicka, Wolica Kozia 45 a, 63-040 Nowe Miasto n. Wartą, tel. 061 287 47 29, 0 510 969 960. Do dyspozycji turystów jest domek gościnny z dwoma pokojami gościnnymi, łazienką, aneksem kuchennym i salonikiem. W gospodarstwie znajduje się staw rybny udostępniony do wędkowania.

WOLICA PUSTA (gm. Nowe Miasto nad Wartą) – wieś położona 1,5 km na północ od Mieszkowa, 7 km na południe od Nowego Miasta, przy drodze Poznań–Kalisz.

Wieś założona w końcu XIII w. przez komesa Iwana z rodu Wieniawów i jego synów. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1290 r. (Volycza), w 1498 r. jako Pustha Volycza. W okresie od początku XIX w. do 1939 r. wieś należała do Taczanowskich z Szyplowa.

Na skrzyżowaniu drogi Poznań–Kalisz z drogą do Szyplowa zachowała się stara figura św. Wawrzyńca na ozdobnym kwadratowym słupie. Po zachodniej stronie drogi usytuowany jest cmentarz parafii Mieszków, w którego centralnej części znajdują się dwa stare grobowce oraz zbiorowy grób poległych w styczniu 1945 r.

Około 5 km na południowy zachód od Mieszkowa, przy skraju lasu rosnącego między Osiekiem i Bielejewem, znajduje się odsłonięty w 1973 r. pomnik upamiętniający śmierć czterech osób, poległych w walce z Niemcami. W końcu stycznia 1945 r., już po przejściu frontu, w lesie między Osiekiem a Panienką schronił się wycofujący się oddział niemiecki. W celu jego likwidacji utworzono trzy ochotnicze słabo uzbrojone oddziały złożone z mieszkańców Zalesia, Osieka, Mieszkowa.

Około 250 m po wschodniej stronie drogi do Poznania w sąsiedztwie strzelnicy Bractwa Kurkowego Strzeleckiego z Mieszkowa znajdują się pozostałości cmentarza ewangelickiego, a także miejsce po dawnym cmentarzu żydowskim. Po lewej stronie drogi do Nowego Miasta stoją dobrze zachowane zabudowania, typowe dla gospodarstw powstałych w latach międzywojennych ubiegłego wieku.

- ◆ Przystanek PKS z połączeniami m.in. do Jarocina, Kalisza, Krotoszyna i Poznania.

ŻERKÓW, miasto położone ok. 12 km na północ od Jarocina, 25 km na południe od Wrześni, ok. 5 km na wschód od wsi Chrzan, gdzie znajduje się stacja kolejowa Żerków na linii Jarocin–Gniezno.

We wczesnym średniowieczu znajdował się tutaj obronny gród Ostrów pod Wilkowyją. Pierwsze wzmianki o samym Żerkowie (Zirchovo) pochodzą z 1257 r. w dokumencie księcia Bolesława Pobożnego wśród 14 miejscowości nadanych Jankowię Zarembie. Nazwa miasta pochodzi od imienia Żyrek. W dokumencie księcia Przemysła II z 1283 r. Żerków wymieniany jest już jako miasto podlegające jurysdykcji kaliskiej (tj. posiadające te same prawa co Kalisz). Rok ten powszechnie przyjmuje się jako początek miasta, chociaż podobno sam dokument nie jest jednak całkowicie wiarygodny. W źródłach z 1372 r. występuje „castrum Zircowo” (gród Żerków). W 1375 r. wymieniony jest Andrzej Zaremba z Żerkowa, kasztelan śremski. W 1383 r. w czasie wojny domowej w Wielkopolsce Żerków został spalony razem z kościołem pw. św. Mikołaja. Nowy kościół pw. św. Stanisława w Żerkowie, którego właścicielką była Jadwiga, wdowa po Andrzeju Zarembie, został konsekrowany w 1390 r.

przez biskupa poznańskiego Dobrogosta Nowodworskiego. W latach ok. 1398-1418 Żerków przeszedł na własność rodu Doliwów-Kotów z Dębna. W 1539 r. Mikołaj i Stanisław Rzeszowscy, herbu Doliwa, sprzedali Żerków Andrzejowi Górcze-Roszkowskiemu, herbu Łozia.

Herb został nadany miastu w 1565 r., przedstawia on złotą łódź – godło rodowe Górków, a nad nią sześcioramienną gwiazdę. W 1574 r. do Żerkowa przybył król-elekt Henryk Walezy, podróżując z Francji na koronację do Krakowa; został podjęty przez Andrzeja Górkę-Roszkowskiego śniadaniem. Ok. 1618 r. miasto nabył Hieronim Radomicki, herbu Kotowicz, kolejno kasztelan krzywiński, starosta wschowski i wojewoda inowrocławski. W 1623 r. w Żerkowie gościł król Zygmunt III Waza wraz z królewiczem Władysławem. Po 1690 r. Maciej Radomicki wznosił tu okazały pałac-rezydencję (znajdowała się w miejscu dzisiejszego amfiteatru). W 1698 r. król August Sas zatwierdził statut Kurkowego Bractwa Strzeleckiego w Żerkowie, które powstało z inicjatywy Macieja Radomickiego. Ze względu na epidemię dżumy w 1708 r. ludność miasta schroniła się do lasu zwanego Kaczorowem. Jako wotum dziękczynne za ustąpienie epidemii została wzniesiona kaplica św. Krzyża na cmentarzu. W latach 1710-1718 r. z fundacji Macieja Radomickiego został wybudowany barokowy kościół pw. św. Stanisława. W 1772 r. podczas wielkiego pożaru spłonęła znaczna część miejskiej zabudowy. Pastwą płomieni padł również kościół pw. św. Mikołaja i synagoga. Kolejne pożary miały miejsce w 1831 r. (pałac) i w 1861 r., kiedy pastwą płomieni padło prawie całe miasto, w tym także kościół pw. św. Mikołaja. Po pożarze powstało Stowarzyszenie Ogniove, przekształcone w 1904 r. w Ochotniczą Straż Pożarną. Odbudowa miasta po pożarze związana była z całkowitą zmianą planu zabudowy; zatarto m.in. dotychczasowy owalny kształt placu targowego (obecny rynek).

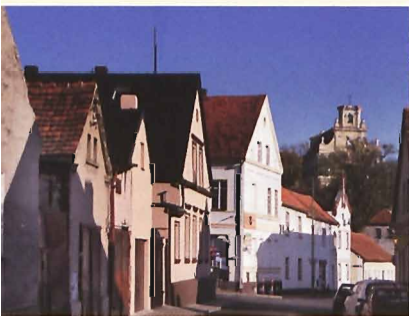
W 1860 r. w Żerkowie odbył się wielki zjazd ziemiaństwa wielkopolskiego, w którym uczestniczyło 800 osób. W 1873 r. w Chrzanie, położonym ok. 3 km na wschód, otwarto stację kolejową Żerków. W 1904 r. wybudowano kościół ewangelicki. Do połowy XIX w. miasto pełniło funkcję targową na szlaku ze Śląska na Pomorze. Zmiana przebiegu głównych traktów oraz uruchomienie linii kolejowej spowodowały w XIX w. wyraźny regres gospodarczy. Na przełomie XIX i XX w. miasto stało się

popularne ze względu na atrakcyjność krajobrazu; utrwaliła się nazwa Polska Szwajcaria lub Szwajcaria Żerkowska. Zaczęły powstawać pensjonaty i postawiono hotel.

Żerków jest przykładem rzadkiego w Wielkopolsce typu miasta o położeniu wyżynnym. W wyniku zabudowania owalnicowej osady handlowej powstało centrum z czworobocznym Rynkiem. Zachowało się kilkadziesiąt zabytkowych domów, głównie z końca XIX w. (wzniesionych po pożarze w 1861 r.)

Żerków, pomnik ku czci ofiar wojen i powstań

Żerków, uliczka w mieście

i początku XX w. Starsze są kamienice (z pierwszej połowy XIX w.) znajdujące się przy ul. Jarocińskiej nr 1 i nr 5/6 oraz przy Rynku nr 12, 17 i 18. Przy Rynku nr 3 znajduje się dom z apteką Pod Orłem z drugiej połowy XIX w. Na środku Rynku stoi pomnik z 1955 r. w formie ustawionego na schodkowym cokole graniastosłupa okładanego kamiennymi płytkami, schodkowo zwężającego się ku górze i zwieńczonego krzyżem *Virtuti Militari*, ku czci ofiar obu wojen światowych, powstania wielkopolskiego, wojny polsko-sowieckiej i czasom totalitaryzmu. Od strony zachodniej znajduje się na nim obecnie granitowa tablica poświęcona *Tym, co służą Ojczyźnie*, z cytatem z Jana Kochanowskiego, dekorowana wizerunkiem krzyża powstańczego. Przy ul. Mickiewicza 31 znajduje się dawny kościół ewangelicki, neobarokowy z 1904 r.; obecnie nieczynny.

Na wzniesieniu po wschodniej stronie centrum stoi barokowy kościół pw. św. Stanisława Biskupa z 1717-1718 (arch. prawdopodobnie Giovanni Catenazzi⁹²), wybudowany z fundacji Macieja Radomickiego, z bogatym rokokowym wyposażeniem wewnątrz. Kościół jest budowlą jednonawową z prezbiterium o równej szerokości z nawą, zamkniętym półkolistą absydą. Na sklepieniu i w spłaszczonej kopule dekoracja stiukowa oraz polichromia z 1717 r. pędzla Adama Swacha⁹³, zrekonstruowana w 1966-1968 przez Teodora Szukałę. Przedstawia ona postacie świętych oraz dzieje życia patrona kościoła. We wnękach dwóch ślepych okien na lewej ścianie znajdują się malowidła iluzjonistyczne, które przedstawiają Marcina Lutra⁹⁴ i Filipa Melanchtona⁹⁵ za kratami oraz fundatorów Radomickich w strojach magnackich.

Żerków, kościół pw. św. Stanisława Biskupa

Od północy przylega do kościoła ośmioboczna renesansowa kaplica Matki Boskiej z ok. 1600-1610, w której znajdują się dwa okazałe wczesnobarokowe nagrobki Roszkowskich z Górki: po prawej Jana (ok. 1575-1613) i po lewej Andrzeja (zm. 1615), wykonane w marmurze ok. 1615 r. (postacie leżących rycerzy w zbrojach). W kaplicy stoi ołtarz barokowy oraz marmurowa chrzcielnica. Przy wejściu do kaplicy znajduje się epitafium upamiętniające proboszcza Maksymiliana Władysława Łukaszewicza (1821-1893). Nawa przykryta jest sklepieniem kolebkowym z lunetami, prezbiterium zaś spłaszczoną kopułą na żagielkach. Barokowe i rokoko-

Żerków, brama przy kościele pw. św. Stanisława Biskupa

we wyposażenie wnętrza – m.in. trzy ołtarze i ambona – pochodzą z czasu budowy kościoła. W ołtarzu głównym znajduje

Żerków, kościół pw. św. Stanisława Biskupa – ołtarz

się miedziane tabernakulum z początku XVII w. ze scenami biblijnymi i rzeźbami ewangelistów. Ambonę z początku XVIII w. podtrzymuje Mojżesz; na baldachimie rzeźba św. Pawła. Chrzcielnica przykryta miedzianą pokrywą z 1646 r. znajduje się przy prawym ołtarzu bocznym. Warto zwrócić uwagę na portal prowadzący z kościoła do zakrystii z datą 1718 i starymi drzwiami. W przejściu z kruchty zachodniej znajdują się drzwi z zamkiem ozdobionym figurą św. Jerzego. Na wyższej arkadzie chóru znajduje się kartusz z inicjałami fundatora kościoła (Maciej Radomicki z Radomica, wojewoda poznański, międzyrzecki starosta).

Uroczyste poświęcenie świątyni odbyło się w 2007 r. po zakończonym remoncie. W jego ramach m.in. odnowiono freski Adama Swacha, położono nową posadzkę, zainstalowano nowe oświetlenie, a na ścianach powstało pięć nowych malowideł. Na ścianie zewnętrznej znajduje się epitafium proboszcza bł. Jana Nepomucena Chrzana. Kościół otoczony jest murem z wnękami i z barokową bramą. Przy kościele znajdują się: neogotycka dzwonnica arkadowa z 1828 r., dom (tzw. wikaryjka) z 1710 r. i plebania zbudowana po 1856 r.

Dawny neobarokowy kościół ewangelicki, obecnie nieużywany, znajduje się przy ul. Mickiewicza nr 31.

W dawnych latach naprzeciwko kościoła znajdował się także cmentarz ewangelicki, obecnie zupełnie zniszczony. Zachowały się jedynie fragmenty ozdobnego ogrodzenia i nieliczne pozostałości nagrobków.

U zbiegu ulic Kolejowej i Targowiska na placu znajdował się kościół pw. św. Marcina, istniejący prawdopodobnie już w 1283 r. Spłonął w 1861 r. i nie został już odbudowany. W 1929 r. na placu postawiono pomnik ku czci mieszkańców Żerkowa poległych w I wojnie światowej i wojnie polsko-rosyjskiej, który został zburzony przez Niemców w 1940 r.

Przy ul. Kościelnej nr 7 stoi budynek dawnej poczty konnej z przełomu XVIII i XIX w., z przylegającą do niej stajnią przejazdową. Po przeciwnej stronie ulicy rosną dąb bezszypułkowy (obw. 520 cm) i jesion wyniosły (obw. 610 cm, brak głównego konara). Przy drzewach w 1983 r. w czasie obchodów 700-lecia Żerkowa ustawiono niewielki pomnik z medalionem Bolesława Pobożnego i Przemysła II (proj. Wiesław Andrzej Ożmina).

Na cmentarzu położonym na stoku wzgórza znajduje się ośmioboczna kaplica Świętego Krzyża z 1708 r., wystawiona na pamiątkę ofiar epidemii. Na zewnętrznej ścianie kaplicy cmentarnej, przekształconej w XIX w. wmurowano od strony południowej czarną tablicę ku czci poległych na polu chwały powstańców wielkopolskich oraz osób pomordowanych w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. Tablica ma kształt wysmukłego trapezu i widnieje na niej podobizna krzyża powstańczego. Na cmentarzu znajduje się także kilka grobów uczestników powstania. Interesujące są stare grobowce rodzinne oraz znajdujący się na północ od kaplicy nagrobek w formie figury Chrystusa niosącego krzyż na pseudorokokowych łukach, wystawiony w 1925 r. (proj. Karol Wasielewski, rzeźb. Jan Rybacki).

Żerków, pomnik z medalionem Bolesława Pobożnego i Przemysła II

Przy ul. Mickiewicza znajdował się dawniej cmentarz żydowski, założony w XIV w., który został całkowicie zniszczony przez

Niemców w 1940 r. W latach okupacji Niemcy zniszczyli także domy gminy żydowskiej oraz synagogę przy ul. Jarocińskiej nr 9.

Na Górze Żerkowskiej stoi zbudowana w 1962 r. żelbetowa wieża przekaźnikowa. W sąsiedztwie do 1989 r. stał XIX-wieczny wiatrak koźlak. W lesie znajduje się stacja harcerska.

Na południowo-wscho-dnim skraju miasta znajduje się park krajobrazowy z początku XIX w. (pow. 3,6 ha) z alejami grabowymi i licznymi starymi drzewami, m.in. okazały jesion wyniosły (obw. 490 cm). Na terenie parku w 1976-1983 r. powstał ośrodek szkoleniowy (obecnie ośrodek profilaktyczno-rehabilitacyjny),

Żerków, wieża przekaźnikowa

w którego obręb włączono wybudowany w 1943 r. basen kąpielowy. Do parku od ul. Kościelnej prowadzi barokowa brama wjazdowa z początku XVIII w., trójarkadowa, zwieńczona trójkątnym szczytem i herbem Radomickich (Kotwicz), z przylegającym do niej dawnym domem stróża, pochodzącym prawdopodobnie z XVIII w.

Na miejscu dzisiejszego amfiteatru stał dawniej barokowy pałac Radomickich, zbudowany po 1690 r. (prawdopodobnie także przez G. Catenaziego), który spłonął 1831 w. Później wykorzystywany był tylko częściowo, ruiny zostały rozebrane przez Niemców w latach 1941-1942. Fundatorem pałacu, podobnie jak

Żerków, ośrodek profilaktyczno-rehabilitacyjny

kościół był, Maciej Radomicki herbu Kotwicz (ok. 1648-1728), który w Żerkowie założył także szpital i bractwo strzeleckie.

W sieni zamkowej i zachowanej sali w 1860 r. odbył się wielki zjazd obywateli z całej Wielkopolski. W okresie okupacji hitlerowskiej (w 1943 r.) powstał basen kąpielowy, w który polscy robotnicy przymu-

sowi z obozu w Chrzanie przekształcili staw parkowy. Przy nim postawiono stylowy budynek łaźni (proj. Lothar Hauffe z Milicza). W latach 1976-1983 na skraju parku w miejscu baraków zdewastowanego ośrodka kolonijnego zbudowano młodzieżowy ośrodek wypoczynkowy. Później powstała tutaj także szkoła jeździecka.

Żerków, brama do parku

Przy ul. Cmentarnej nr 10 znajduje się szkoła Podstawowa im. Adama Mickiewicza i Gimnazjum im. Zbigniewa Herberta; na ścianie budynku wisi tablica ku czci patrona gimnazjum.

Na północ od parku położony jest kompleks zabudowań folwarcznych, dom urzędników dworskich i zespół czworaków powstały po 1918 r.

Na południowy zachód od miasta, między Pawłowicami i Chrzanem, znajduje się uruchomiona w 1992 r. kopalnia gazu ziemnego Radlin, druga co do wielkości w Wielkopolsce.

W Żerkowie urodził się Jakub Steinhardt.

- ◆ Stacja PKP Żerków na linii Jarocin–Gniezno znajduje się we wsi Chrzan (3 km na zachód, dojazd autobusem PKS) Przystanki PKS z połączeniami m.in. do Jarocina, Kalisza i Wrześni. Poczta (kod: 63-210), ul. Mickiewicza 8, tel. 062 740 30 25; Urząd Miasta i Gminy, ul. Mickiewicza 5, tel. 062

Żerków, tablica ku czci Zbigniewa Herberta, patrona gimnazjum

740 30 24, fax 062 740 36 27; Policja, ul. Jarocińska 16, tel. 062 740 30 07; Apteka, Rynek 3, tel. 740 30 29; Kawiarnia-bar Hawska, Rynek 18, tel. 062 740 30 14; Restauracja Morena, ul. Parkowa 2, tel. 062 740 38 89; Pizzeria-kawiarnia Sorrento, ul. Mickiewicza 16, tel. 062 740 340 83; Schronisko Młodzieżowe PTSM, Szkoła Podstawowa w Żerkowie, ul. Cmentarna 10, tel. 062 740 30 15 (czynne cały rok); Schronisko Młodzieżowe w Miejsko-Gminnym Ośrodku Kultury, Sportu, Turystyki i Rekreacji, ul. Wiosny Ludów 1, tel. 062 740 31 83 (czynne cały rok). Stacja benzynowa. Mickiewiczowskie Centrum Turystyczne (MCT) – Hotel i Ośrodek. W Ośrodku MCT baza noclegowa dostosowana jest do potrzeb grup zorganizowanych i przyjęcia 200 osób w pokojach 1-, 2- i wieloosobowych o wysokim standardzie (łazienki z WC, mini bar, TV satelitarna, internet); pokoje przystosowane dla osób niepełnosprawnych. Ośrodek posiada 6 sal konferencyjnych: Sala im. A. Mickiewicza dla 200 osób, 2 sale szkoleniowe na 100 osób, 3 sale warsztatowe do 50 osób. Każda z oferowanych sal jest wyposażona w pełen zestaw multimedialny. Istnieje możliwość przygotowania materiałów: powielanie i druk materiałów konferencyjnych, druk na folii prezentacyjnej, usługi ksero. MCT organizuje różne imprezy okolicznościowe; do dyspozycji gości jest sala balowa do 200 osób, 2 sale bankietowe do 100 osób, bar i kawiarnia. Oferta rekreacyjna MCT obejmuje możliwość korzystania z basenów, sauny, kabiny ciepłej, solarium, gabinetu odnowy biologicznej, studia fitness i hali sportowej. MCT oferuje gościom całodzienne wyżywienie. Dysponuje ponad 100 miejscami parkingowymi dla samochodów osobowych i autokarów. MCT organizuje także na terenie Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego spływy kajakowe, wycieczki rowerowe, wędkowanie na łowisku specjalnym Pogorzela (możliwość połowu karpi, linów, leszczy; kontakt w sprawie zakupu licencji tel. kom. 0 693 033 136). Kontakt: MCT, ul. Jarocińska 35, tel. 062 740 20 80, faks 062 740 20 88; Hotel MCT, ul. Parkowa 7, tel. 062 740 77 00, faks 062 740 77 50. Motel AGRA, Raszewy, tel. 062 740 31 40. Gospodarstwo Agroturystyczne – Mieczysław Katona, Gąsiorów, 63-210 Żerków, tel. 0 607 192 952 (Gospodarstwo dysponuje 5 miejscami noclegowymi w wolnostojącym domku). Gospodarstwo Agro-

turystyczne Żerniki – Irena i Ludwik Mazurek, Żerniki 24, 63-210 Żerków, tel. 062 740 76 40 (Gospodarstwo oferuje pokoje noclegowe z łazienką, TV i dostępem do kuchni, zapewnia pełne lub częściowe wyżywienie. Do dyspozycji stół pingpongowy, plac zabaw, wigwam z miejscem na ognisko. Zimą organizowany jest kulig.) Gospodarstwo Agroturystyczne – Alicja Wojtczak, Lubinia Mała 41, 63-210 Żerków, tel. 062 740 74 03 (Gospodarstwo położone jest w lesie. Specjalizuje się w nauce jazdy konnej – posiada także pensjonat dla koni, treningu sportowym koni i jeźdźców, układaniem młodych koni i przejażdżkach bryczkami. Do dyspozycji jest 5 pokoi gościnnych z 2 łazienkami, duże pole namiotowo-campingowe. Oferowane jest pełne wyżywienie w znajdującej się na miejscu restauracji, organizującej także imprezy okolicznościowe). Gospodarstwo Agroturystyczne – Grażyna Żukrowska, ul. 700-lecia 6, 63-210 Żerków, tel. 062 740 32 40 (Oferta obejmuje możliwość całorocznego zakwaterowania dla 9 osób. Wyżywienie całodzienne. Znajduje się wydzielony kącik wypoczynkowy, plac zabaw oraz miejsce na ognisko i grill).

ŻÓŁKÓW (gm. Żerków) – wieś o rozproszonej zabudowie położona 2 km na wschód od Żerkowa.

W 1257 r. wieś została wraz z Żerkowem nadana Zarembom.

Przy drodze z Żerkowa do Żernik zachował się folwark, z zabudowaniami pochodzącymi prawdopodobnie z przełomu XIX i XX w. Przy obszernym podwórzu od strony zachodniej znajduje się duża obora, od strony południowej – stodoła, a od strony północnej gorzelnia.

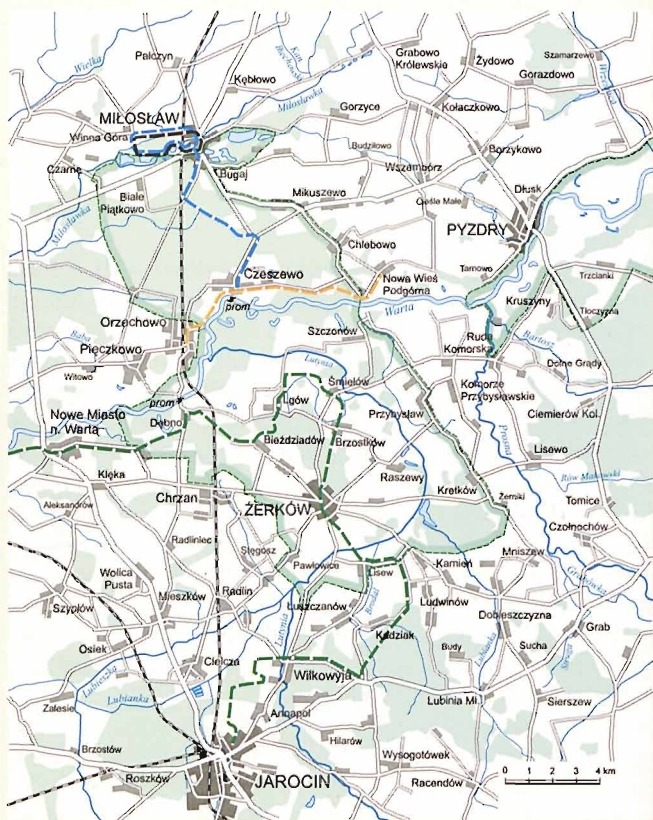
- ◆ Przystanek PKS na liniach Jarocin–Miniszew oraz Żerków–Września.

Szlaki turystyczne

Szlaki piesze

Szlak zielony (Żerków–Brzostków–Śmiełów) – dł. 6,1 km
Z Rynku w Żerkowie (0,0 km) wyruszamy na północ ul. Mickiewicza, mijając z lewej poewangelicki kościół; z prawej widok na częściowo zalesione wzniesienie z żelbetową wieżą przekaźnikową. Tuż za ostatnimi zabudowaniami rozpoczyna się zwarta ściana lasu i na zakręcie (1,1 km) szlak zbacza w prawo, pnąc się powoli w górę. Wędrując przez las, dochodzimy na wierzchołek porośniętej lasem Łysej Góry (161 m n.p.m.), wzniesienia stanowiącego kulminację Wału Żerkowskiego (2,3 km). Stąd podążamy stromą ścieżką w dół i dochodzimy do skrzyżowania duktów leśnych. Idąc dalej lasem, wychodzimy wkrótce na jego skraj (3,0 km), skąd roztacza się wspaniała panorama na pradolinę Warty z lasami czeszewskimi, pałacem w Śmiełowie i kościołem w Brzostkowie. Schodzimy zarośniętym jarem, przechodzimy obok małego stawu i, mijając z prawej klasycystyczny kościół, brukowaną drogą z rzędami kasztanowców dochodzimy do drogi Brzostków–Raszewy i zabudowań Brzostkowa. Po przeciwnej stronie drogi stoi odrestaurowany w ostatnich latach klasycystyczny dwór z XVIII w., otoczony parkiem krajobrazowym (4,1 km). Teraz skręcamy w prawo, a nieco dalej w lewo, mijając okazały jesion wyniosły (obw. 400 cm). Szlak prowadzi na północ wśród łąk rozciągających się nieco na zachód od płynącej w pobliżu Lutyni. Wędrując wzdłuż rowu, po pewnym czasie zbaczamy w lewo i przechodząc przez mostek (5,2 km), kierujemy się do widocznych już zabudowań Śmiełowa. Z tego miejsca od strony południowej rozpościera się wspaniała panorama wzniesień morenowych Wału Żerkowskiego. Idąc dalej, mijamy pomnikowy dąb bezszypułkowy (obw. ok. 390 cm) i dochodzimy do drogi Żerków–Śmiełów. Tu skręcamy w prawo i mijając z prawej zabudowania pałacowe, a z lewej folwark w Śmiełowie, dochodzimy do centrum wsi i przystanku PKS (6,1 km).

Szlaki piesze

Ta, jedna z najkrótszych, ale bardzo interesujących krajobrazowo tras jest fragmentem dłuższego Szlaku Adama Mickiewicza, upamiętniającego pobyt wieszcza w Wielkopolsce, który obejmuje następujące miejscowości: Rydzyna, Poznań, Kopszewo, Osiek, Lubień, Bielewo, Śmielów, Komorze, Chwałów, Pyzdry, Żerków, Szczodrzejewo, Dębno, Krzyżanowo, Budziszewko, Lubonia, Oporowo, Drzewce, Pudliszki, Skoraszewice, Krzekotowice, Łaszyn, Sarbinowo, Zakrzewo, Konarzewo, Objezierze, Łukowo, Lubostroń, Samostrzel i Choryń.

Balczyną (220,6 km)–Parzynów (226,0 km)–Kobylą Górę (229,0 km)–Marcinki (231,0 km)–Bralin (243,0 km)–Grębanin (254,8 km)–Mroczeń (256,5 km)–Laski (265,2 km)–Kuźnicę Słupską (270,7 km)–Łękę Opatowską (272,4 km) i Raków (276,7 km) do Siemianic (281,6 km).

Nadwarciański Szlak Rowerowy

Nadwarciański Szlak Rowerowy (NSR) o długości około 260 km w większości przebiegu prowadzi wałami i łęgami wzdłuż Warty, omijając wiele mniejszych i większych miejscowości. Założeniem szlaku jest ułatwienie dojazdu rowerem z Poznania do najważniejszych miejscowości leżących na trasie. Są to: Puszczykowo, Mosina, Śrem, Nowe Miasto nad Wartą, Pyzdry, Zagórow, Konin, Koło, Chełmno nad Nerem i Uniejów. Trasa umożliwia zwiedzanie wielu interesujących obiektów krajoznawczych, architektonicznych i przyrodniczych znajdujących się pomiędzy Poznaniem a zbiornikiem Jeziorsko. Przez Park przebiega około 17 km szlaku. Oznaczony jest on czarnym symbolem rowerka oraz błękitnym paskiem lub strzałką kierunkową na białym tle wielkości 20 × 20 cm.

NSR to trasa wybitnie przyrodnicza. Praktycznie przez cały czas wiedzie wzdłuż Warty. Jej atrakcją są starorzecza i łęgi, a zwłaszcza wały przeciwpowodziowe. Ich stosunkowo duża wysokość umożliwia oglądanie i fotografowanie rozległych panoram. Niespodzianką jest przeprawa promowa w Dębnie nad Wartą. Trasa jest stosunkowo łatwa, występuje zaledwie kilka trudnych piaszczystych odcinków. Od Śremu do Rogalina na odcinku około 26 km jest dość wyboista.

Od trasy głównej NSR odchodzi kilka szlaków łącznikowych, oznaczonych kolorem czerwonym. Są to kolejno:

- szlak z Zagórowa do Łądu (dł. 6 km),
- szlak z centrum Koła do ruin zamku Kazimierza Wielkiego nad Wartą (dł. 1,8 km),
- szlak alternatywny z Koła do Kozubowa (dł. 20 km),
- szlak łączący wieś Majdany z pomnikiem ofiar terroru hitlerowskiego w lasach rzuchowskich koło Chełmna nad Nerem (dł. 1,1 km),
- szlak łączący NSR z centrum Uniejowa (dł. 1,0 km).

Początek trasy NSR znajduje się w Poznaniu, na rogu ul. Dębina i ul. Królowej Jadwigi (0,0 km), natomiast koniec koło

Szlak zielony (Śmielów–Lgów–Dębno–Nowe Miasto nad Wartą) – dł. 16,9 km

Z przystanku PKS w Śmielowie (0,0 km) kierujemy się na północny zachód i wędrujemy drogą początkowo wśród zabudowań wsi. Za samotnie stojącą stodołą zbaczymy na drogę gruntową i wzdłuż linii telefonicznej podążamy w kierunki widocznych w dali zabudowań wsi Gąsiorów. Tak dochodzimy do pojedynczego dębu (1,9 km) i skręcając w lewo, wędrujemy gruntową drogą wśród pól. W pewnym miejscu szlak skręca ponownie w lewo (uwaga na znaki!) i dochodzi do drogi wyłożonej betonowymi płytami, prowadzącej od wału przeciwpowodziowego i mostu na Lutyni do wsi Lgów. Tutaj skręcamy w lewo i wchodzimy między zabudowania Lgowa, kierując się drogą asfaltową w prawo. Mijamy z lewej sporą kępę zieleni – pozostałość dawnego parku dworskiego (warto tu zboczyć, by podziwiać okazały platan o obw. 660 cm). Podążając dalej, mijamy w centrum wsi figurę Matki Boskiej Sykstyńskiej i drewniany kościół (4,1 km), skręcając przy nim w lewo na południe, aby dojść wkrótce do ostatnich zabudowań wsi. Tuż za nimi dochodzimy do zalesionych wzniesień morenowych i podchodzimy piaszczystą drogą nieco w górę. Po około 900 m zbaczymy ścieżką w prawo (uwaga na znaki!) i wychodzimy na drogę prowadzącą górną krawędzią wzniesień. Podążając w prawo, dochodzimy do rozwidlenia dróg, gdzie skręcamy w lewo.

Schodzimy teraz lasem w dół, by wkrótce wyjść na pola. Dalej szlak prowadzi nas jarem do drogi wiodącej do pierwszych zabudowań wsi Bieździadowo. We wsi przy stawie zbaczamy w prawo i podążamy wśród zabudowań początkowo drogą asfaltową, następnie drogą piaszczystą. Na rozwidleniu dróg skręcamy w prawo i wędrujemy dalej skrajem lasu. Droga prowadzi w dół i wkrótce dochodzimy do wiaduktu kolejowego na linii Gniezno–Jarocin. Tuż za nim rozpoczynają się pierwsze zabudowania wsi Dębno. Mijamy z lewej kapliczkę przydrożną z figurą Matki Boskiej, a na skrzyżowaniu dróg krzyż z figurą Chrystusa (nieco dalej widoczna figura św. Jana Nepomucena i kościół gotycki z klasycystyczną dzwonnica). Na skrzyżowaniu (10,7 km) zbaczamy w lewo i drogą asfaltową podążamy na południowy kraniec wsi, wchodząc w las.

Na zakręcie przy tablicy informacyjnej o rezerwacie przyrody Dębno nad Wartą szlak zielony skręca w prawo (11,7 km). Podążamy teraz szeroką drogą gruntową w kierunku zachod-

Od przystanku dochodzimy do ogrodzenia parku pałacowego i wchodzimy na jego teren, przechodząc w pobliżu bloków mieszkalnych. Na skrzyżowaniu dróg przy stawie podążamy mało uczęszczaną ścieżką, mijamy figurę Matki Boskiej z Lourdes z 1920 r. (4,1 km) i wkrótce opuszczamy park. Dalej wędrujemy lasem liściastym (z niewielką domieszką drzew iglastych). Tak dochodzimy do poprzecznej drogi i tutaj skręcamy w lewo (6,8 km). Idąc dalej lasem, po ok. 0,5 km wchodzimy na polną ścieżkę, docierając do widocznej już z dala wsi Ludwinów. Po lewej stronie naszej trasy widoczne jest wzniesienie zwane Pagórem Łuszczanowa (102 m n.p.m.). Wędrując na północ, już z daleka widzimy wzniesienia okolic Żerkowa. Podążając dalej na północ, dochodzimy do drogi asfaltowej i zabudowań wsi Lisew. Tu skręcamy w lewo i po 700 m dochodzimy do głównego skrzyżowania dróg i przystanku PKS w Lisewie (10,1 km). Tuż za skrzyżowaniem schodzimy z drogi asfaltowej w prawo, wędrując wąską ścieżką przez łąki w kierunku płynącej tutaj Lutyni.

Przekraczamy rów, a następnie mostek na Lutyni. Z prawej widoczne jest grodzisko stożkowate zwane Kopcem. Stąd szlak prowadzi dalej na północ, doprowadzając nas do pierwszych zabudowań Żerkowa (ul. Ceglana). Idąc obwodnicą drogową, skręcamy w prawo wzdłuż ogrodzenia parku, mijamy tereny ośrodka rekreacyjnego i ul. Parkową skręcamy w lewo. Idąc północnym skrajem parku, wychodzimy przez bramę parkową na ul. Kościelną (na wzniesieniu stoi barokowy kościół pw. św. Stanisława). Zbaczamy teraz w lewo i mijając z lewej pomnikowy dąb szypułkowy i jesion wyniosły oraz głaz – pomnik 700-lecia Żerkowa, a z prawej budynek dawnej poczty konnej, wychodzimy na ul. Jarocińską. Tu skręcamy w prawo i docieramy niebawem na Rynek z przystankiem PKS (13,5 km).

Szlak niebieski (Miłośław–Sarnice–Czeszewo) – dł. 9,0 km
Początek szlaku znajduje się w Miłośławiu w parku (0,0 km). Od węzła szlaków (niebieskiego i czarnego) podążamy przez tereny parku w kierunku południowym i aleją grabowo-lipową dochodzimy do jego krańca. Tuż przed wzniesieniem odchodzi w prawo leśna ścieżka, którą można dojść do kamienia postawionego w 1968 r. dla upamiętnienia miejsca, w którym 2 maja 1948 r. odbyły się uroczystości 100-lecia Wiosny Ludów. Idąc dalej leśną drogą, dochodzimy wkrótce do wzniesienia, na którym

stoi krzyż z 1987 r. Krzyż ustawiony jest w pobliżu widocznych stąd po lewej stronie zabudowań dawnej leśniczówki Bagatelka. Stąd podążamy nadal na południe, przecinając drogę Bagatelka-Białe Piątkowo (1,2 km). Po około 500 m szlak skręca w prawo na drogę leśną z Bagatelki do Pięczkowa, prowadząc przez kompleks lasów miłosławsko-czeszewskich, rozciągający się na południe od Miłosławia aż po dolinę Warty.

Tak dochodzimy w pobliże wiaduktu linii kolejowej Gniezno-Jarocin i tuż przed nim zbaczamy w lewo (2,3 km), aby po około 300 m dojść do drogi biegnącej do położonej w pobliżu dawnej leśniczówki Kozubiec (3,0 km). Dochodzimy do skrzyżowania z piaszczystą drogą znajdującego się w pobliżu dwóch głązów (3,2 km). Dalej podążamy prosto w kierunku południowo-wschodnim wśród lasów liściastych (z prawej) i mieszanych. W pewnym miejscu szlak skręca w prawo, później w lewo. Następnie jeszcze raz skręca w prawo, potem w lewo, doprowadzając do okazałego dębu bezszypułkowego (obw. 340 cm) (4,9 km). Wkrótce szlak znów skręca w prawo i przez zagajnik brzozowy dochodzimy do linii energetycznej (5,5 km), za którą skręcamy w lewo. Jeszcze podejście nieco w górę i wychodzimy na drogę Miłosław-Orzechowo (5,9 km). Tutaj skrę-

camy w prawo i wkrótce dochodzimy do poprzecznej drogi Czeszewo-Mikuszewo, tuż przy leśniczówce Sarnice (6,4 km).

Szlak w tym miejscu zbacza w prawo, na drogę prowadzącą w kierunku Czeszewa. Tuż za leśniczówką mijamy z prawej rezerwat przyrody Dwunastak, a nieco dalej (z lewej) pomnik upamiętniający poległych w tym miejscu w 1944 r. trzech radzieckich zwiadowców (7,2 km). Podążając dalej drogą, wychodzimy wkrótce z lasów i dochodzimy do pierwszych zabudowań wsi Czeszewo.

Czeszewo, oznakowanie szlaku rowerowego

Mijamy przystanek PKS i stojące przy skrzyżowaniu dróg dwa obiekty zabytkowe – karczmę i drewniany kościół (8,6 km). Szosa do Orzechowa odchodzi w prawo, a my kierujemy się prosto przed siebie, by po ok. 200 m dojść do szlaku żółtego. Wraz z nim szlak niebieski skręca w prawo i prowadzi do brzegów Warty oraz przeprawy promowej (9,0 km).

Szlaki: niebieski i czarny (Miłosław–Winna Góra–Miłosław) – dł. 7,7 km

Jest to trasa okrężna przebiegająca przez Miłosław i tereny położone na zachód od miasta. Początek obu szlaków – niebieskiego i czarnego – znajduje się przy dworcu kolejowym w Miłosławiu (0,0 km). Wyruszamy za znakami niebieskimi początkowo wzdłuż torów do drogi Miłosław–Środa Wlkp. Tutaj skręcamy w prawo i tą samą drogą obsadzoną lipami kierujemy się na zachód, pozostawiając za sobą ostatnie zabudowania Miłosławia. Dalej z lewej strony drogi rozciągają się lasy, z prawej pola. Mijając po lewej niewielki staw, dochodzimy wkrótce do pierwszych zabudowań Winnej Góry (po prawej zabudowania gospodarcze). Droga w tym miejscu skręca w prawo, w kierunku Środy Wlkp., lecz my wcześniej skręcamy w lewo (2,1 km). Jeżeli chcemy zwiedzić zespół pałacowo-parkowy oraz kościół pw. św. Michała Archanioła z kaplicą grobową gen. J.H. Dąbrowskiego, należy zejść ze szlaku i na zakręcie szosy, gdzie znajduje się figura św. Wawrzyńca, pójść w prawo.

Podążając szlakiem niebieskim, idziemy aleją kasztanowców na południe i za strumieniem (2,4 km) wkraczamy w lasy. Droga prowadzi nieco w górę na grzbiet wzniesień Ozu Miłosławskiego, który miejscowa ludność od dawna nazywa Winnymi Górą (103 m n.p.m.). Na górze zbaczamy w lewo, a następnie ścieżką schodzimy w dół, dochodząc wkrótce do jednego ze stawów hodowlanych, położonych w dolinie przepływającej tu niewielkiej rzeki Miłosławki (Szywry). Od tego miejsca wędrujemy w lewo, w kierunku wschodnim, równoległe do stawów. Przechodzimy pod linią sieci energetycznej i wychodząc wkrótce z lasu przy okazałych dębach o obw. do 410 cm, dochodzimy do poprzecznej drogi i skręcamy w lewo (4,0 km). Po przejściu ok. 500 m skręcamy w prawo i przez łąki dochodzimy niebawem do wiaduktu kolejowego na linii Gniezno–Jarocin, pod którym przebiega droga Miąskowo–Miłosław oraz przepływa rzeka Miłosławka. Za mostem szlak zbacza w lewo

i ul. Mostową wchodzimy między zabudowania Miłosławia. Idąc dalej, dochodzimy do ul. Poznańskiej (5,4 km), przekraczamy ją i bocznym wejściem wchodzimy na teren rozległego parku przy pałacu. Tuż za wejściem, na rozwidleniu alejek, zbaczamy w lewo i dochodzimy do alejki poprzecznej. Po prawej widoczny jest pomnik Juliusza Słowackiego oraz dąb noszący jego imię (obw. 690 cm). Idąc dalej, tuż za mostkiem nad jednym z kanałów parkowych dochodzimy do szlaku czarnego (5,8 km); w tym miejscu szlak niebieski odchodzi w prawo, w kierunku Czeszewa.

Od tego miejsca podążamy już szlakiem czarnym, który przebiega w parku długą aleją grabową aż do kamiennych schodków. Przy nich (pozostawiając pałac nieco z prawej) zbaczamy w lewo, później w prawo, mijając pomnikowy okaz sosny czarnej (240 cm obw.). Dochodzimy do domku ogrodnika, przy którym skręcamy w lewo i przechodząc okazałą bramę opuszczamy park pałacowy (6,0 km). Przekraczamy ul. Poznańską i, wchodząc w ul. Zamkową, kierujemy się do centrum Miłosławia. Z lewej mijamy kościół poewangelicki, a nieco dalej, po stronie przeciwnej pomnik z figurą św. Wawrzyńca na mogile poległych powstańców z okresu Wiosny Ludów, kościół pw. św. Jakuba, a tuż za nim pomnik upamiętniający Wiosnę Ludów. Dochodzimy do miłosławskiego rynku – pl. Wiosny Ludów, na którym znajduje się przystanek PKS. Przechodząc przez rynek, mijamy na jego lewym krańcu budynek Bazaru z tablicą upamiętniającą walki w 1848 r. i tuż za nim skręcamy w lewo, w ul. Wrzesińską. Przekraczamy niebawem rzeczkę Miłosławkę, i tuż za Urzędem Gminy (6,7 km), na rozwidleniu dróg kierujemy się w lewo, w ul. Pałczyńską. Mijając kapliczkę z figurą Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej z 1857 r., zbaczamy raz jeszcze w lewo, tym razem w ul. Dworcową (droga Miłosław–Środa Wlkp.). Podążając na zachód, za ostatnimi blokami mieszkalnymi, skręcamy w prawo i wkrótce dochodzimy do dworca kolejowego w Miłosławiu (7,7 km), gdzie kończy się szlak czarny.

Szlak żółty (Orzechowo–Czeszewo–Nowa Wieś Podgórna) – dł. 9,4 km

Szlak żółty rozpoczyna się przy stacji PKP w Orzechowie (linia Gniezno–Jarocin) (0,0 km) i prowadzi do ul. Miłosławskiej, biegnącej przez centrum wsi. Przy kapliczce przydrożnej zbaczamy

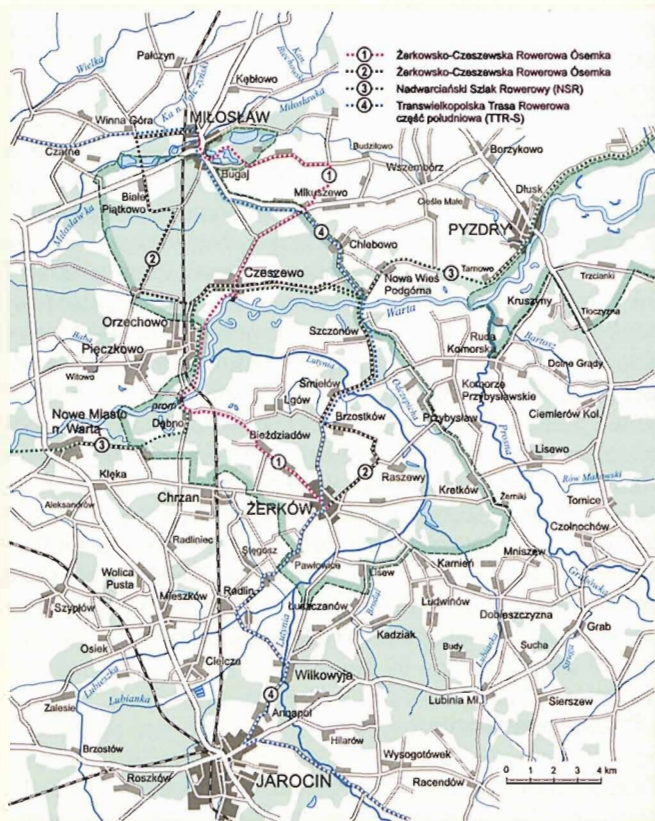
w prawo ul. Topolową i obok ośrodka sportowo-rekreacyjnego kierujemy się w dolinę Warty (1,5 km). Skręcamy w lewo, wzdłuż wału przeciwpowodziowego cały czas podążając w kierunku wschodnim. Wędrując wśród łąk nadrzecznych, dochodzimy do przeprawy promowej w południowej części wsi Czeszewo (3,4 km). Tu znajdujemy znaki szlaku niebieskiego i kierujemy się w lewo do centrum wsi. Nie dochodząc do widocznego drewnianego kościoła, skręcamy przy przydrożnej kapliczce z krzyżem w prawo, podążając za znakami żółtymi. Drogą asfaltową (ul. Leśna) podążamy w kierunku wsi Szczodrzejewo, idąc równolegle do płynącej w pobliżu Warty (z prawej). Mijamy zabudowania Kolonii Czeszewo i kapliczkę przydrożną, schodząc wkrótce z drogi asfaltowej na drogę gruntową, która prowadzi do lasu, a następnie do zabudowań Szczodrzejewa (5,7 km). Przechodzimy przez wieś, mijając krzyż przydrożny (7,1 km). Po przejściu około 400 m dochodzimy do kolejnego krzyża i przy nim skręcamy w prawo. Dalej szlak żółty prowadzi początkowo skrajem lasu i łąk, a później lasem do zabudowań Nowej Wsi Podgórznej. Przy drodze asfaltowej i przystanku PKS skręca w prawo i po około 200 m dochodzi do przeprawy promowej na Warcie (9,4 km). Tuż za Wartą położona jest wieś Pogorzelica.

Szlaki rowerowe

Tereny Parku nadają się na wycieczki rowerowe ze względu na sporą ilość dróg o dobrej nawierzchni. Na większości tych terenów brak większych wzniesień, z wyjątkiem okolic Żerkowa. Przez Park przebiegają dwa szlaki należące do Wielkopolskiego Systemu Szlaków Rowerowych: fragment odcinka południowego Transwielkopolskiej Trasy Rowerowej (TTR-S) oraz fragment części środkowej Nadwarciańskiego Szlaku Rowerowego (NSR). W latach 1999-2000 wytyczona została przez Sekcję Rowerzystów Miejskich z Poznania tzw. Żerkowsko-Czeszewska Rowerowa Ósemka.

Transwielkopolska Trasa Rowerowa (TTR)

Transwielkopolska Trasa Rowerowa o długości około 480 km ma ułatwiać bezpieczny dojazd rowerem do najdalszych krańców Wielkopolski, łącząc wiele interesujących obiektów krajoznawczych, architektonicznych i przyrodniczych znajdujących

Szlaki rowerowe

się między Poznaniem a Okonkiem i między Poznaniem a Siemianicami koło Kępna. Ten, jeden z najdłuższych w kraju szlaków rowerowych, składa się z dwóch części – północnej i południowej:

- część północna (TTR-N) o długości około 200 km prowadzi z Poznania (od parku Sołackiego), przez Szamotuły, Czarnków, Trzciankę i Piłę do Okonka;
- część południowa (TTR-S) o długości około 281 km wiedzie przez Środę Wlkp., Miłosław, Żerków, Jarocin, Pleszew, Kalisz, Ostrów Wlkp., Antonin i Ostrzeszów do Siemianic koło Kępna.

Trasa oznakowana jest czarnym symbolem rowerka oraz zielonym paskiem lub strzałką kierunkową na białym tle wielkości 20 × 20 cm.

TTR to szlak polnych krajobrazów ze szpalerami drzew, dworkami i pałacami związanymi m.in. z Adamem Mickiewiczem, Fryderykiem Chopinem, Henrykiem Sienkiewiczem i gen. Janem H. Dąbrowskim. Na trasie nie brakuje także atrakcji dla miłośników zabytków sakralnych i muzeów (np. w Lewkowie, Śmiełowie, Winnej Górze). Jest to trasa łatwa do przejechania, w przeważającej części przebiegająca po drogach asfaltowych. Sporadycznie prowadzona jest drogami szutrowymi. Umiarkowanie trudne, piaszczyste odcinki występują pomiędzy Turskiem i Gołuchowem, Antoninem i Ostrzeszowem, przy podjazdach do Żerkowa oraz pod Bałczynę i Kobylą Górę.

Południowa część TTR (odcinek o długości ok. 25 km) przebiega przez północno-wschodnią część Parku, wzdłuż jego granic północno-wschodnich oraz przez część centralną Parku z północy na południe. Odcinek południowy TTR rozpoczyna się w Poznaniu u zbiegu ul. Arcybiskupa Antoniego Baraniaka i Jana Pawła II przy południowo-zachodnim krańcu Jeziora Maltańskiego (0,0 km). Jadąc dalej przez Poznań – ul. Browarna (5,0 km)–ul. Piwna (5,4 km)–ul. Darzyborska (7,1 km)–ul. Bobrownicka (9,2 km)–ul. Szczepankowo (11,2 km), dojeżdżamy do Tulec (13,7 km). Dalej kierujemy się przez Komorniki (17,9 km)–Krzyżowniki (21,3 km)–Zimin (23,3 km)–Januszewo (29,5 km)–Środę Wlkp. (33,2 km) i dojeżdżamy do Szlachcina (43,4 km).

Jadąc ze Szlachcina na wschód, mijamy Brzezcie i wjeżdżamy do Winnej Góry (48,6 km). Kierując się główną drogą, mijamy po lewej stronie bramę zespołu pałacowo-parkowego i kierując się na wschód, dojeżdżamy do torów kolejowych na granicy Miłosławia (50,9 km); na lewo dojazd do dworca PKP. W Miłosławiu przekraczamy granicę Parku. Jedziemy dalej prosto (towarzyszą nam czerwone znaki szlaku rowerowego) ul. Dworcową, po dojechaniu do dużego młyna skręcamy w prawo w ul. Pałczyńską i jedziemy w dół, następnie jeszcze raz – w prawo na skos w ul. Wrześnińską i dojeżdżamy do prostokątnego rynku – obecnie pl. Wiosny Ludów. Tu znów skręcamy w prawo (52,1 km) w ul. Zamkową. Po chwili wjeżdżamy do wsi Bugaj (58,2 km) z charakterystycznymi czworakami dworskimi po obu stronach drogi. Po prawej mijamy budynki gorzelni i młyna (dawnego browaru). Na lewo, w kierunku Ba-

żantarni, odchodzi czerwony szlak rowerowy. Jadąc dalej, mijamy Kozubiec i po pewnym czasie docieramy do skrzyżowania dróg w Mikuszewie (58,1 km). Po kilku kilometrach prowadzącej nieznacznie w dół drogi mijamy Chlebowe i docieramy do przeprawy promowej na Warcie.

Prom kursuje w dni powszednie od 6:00 do 20:00, w soboty i niedziele od 6:00 do 14:00. Przejazd promem, który odbija co 15 minut, jest darmowy. Zimą lub przy zbyt wysokim stanie wody prom jest nieczynny. W takiej sytuacji można przedostać się na drugi brzeg rzeki mostem kolejowym, znajdującym się między Orzechowem i Dębem (wystarczy skrócić w prawo i czarny szlak rowerowy doprowadzi nas do Orzechowa, a stamtąd czerwony szlak rowerowy wprost do mostu).

Po przedostaniu się na drugi brzeg Warty znajdujemy się w Pogorzeliczy (64,0 km). Przekraczamy wał przeciwpowodziowy i dalej jedziemy na południe do Śmiełowa. Za przystankiem PKS skręcamy w prawo; towarzyszą nam znaki czarnego szlaku rowerowego. Po prawej znajduje się kościół pw. św. Wojciecha i Najświętszej Marii Panny Matki Kościoła. Jadąc dalej betonowym mostem, przekraczamy rzekę Odczepichę; za mostem skręcamy w lewo. Szlak aż do Śmiełowa prowadzi mało uczęszczanymi asfaltowymi drogami. Po dojechaniu do skrzyżowania w kształcie litery T skręcamy w prawo. Kilkaset metrów przed mostami na Lutyni znajduje się głaz w otoczeniu pięciu dębów postawiony ku czci Adama Mickiewicza. Po przekroczeniu mostu jesteśmy w Śmiełowie. We wsi skręcamy w lewo i po chwili dojeżdżamy do pałacu Gorzeńskich (68,6 km).

Po wyjeździe ze wsi otwiera się przed nami szeroka panorama na Wał Żerkowski. Dobrze widoczny jest górujący nad wsią Brzóstków kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Do kościoła można podjechać stromym podjazdem, skręcając na najbliższym skrzyżowaniu w lewo; skręcając w prawo dojeżdżamy do drewnianego kościoła Najświętszej Marii Panny w Lgowie. Dalej trasa szlaku wiedzie w lewo na skos drogą u podnóża Łysej Góry (70,6 km), najwyższego wzniesienia Wału Żerkowskiego. Zjeżdżamy po Wale Żerkowskim aż do Żerkowa (72,2 km). Za skrzyżowaniem z ul. Cmentarną, po prawej, znajduje się kościół ewangelicki, po lewej – szkoła podstawowa. W górze widać wyłaniającą się z lasu żelbetową wieżę przekaźnikową.

Jadąc ul. Mickiewicza dojeżdżamy do Rynku (73,2 km). Wyjeżdżając z Rynku przecinamy ul. Kolejową i jedziemy prosto, w dół ul. Moniuszki. Niebawem skręcamy w prawo w ul. Jarościńską (po lewej znajduje się kościół pw. św. Stanisława) i jeszcze raz w prawo, w ul. Górki. Jadąc tą ulicą pod górę, wyjeżdżamy z Żerkowa. Wkrótce przejeżdżamy przez Pawłowice (75,5 km), zjeżdżamy w dół do mostku. Za nim czeka nas podjazd na wzgórze, z którego można podziwiać wspaniałe widoki na wszystkie strony świata. Po prawej, przy dobrej widoczności, dostrzec można drugą co do wielkości w Wielkopolsce kopalnię gazu ziemnego Radlin. Przekraczamy granicę Parku, skręcamy w lewo i zjeżdżamy do wsi Stęgosz (77,2 km). Przy krzyżu skręcamy w lewo na skos w kierunku Mieszkowa. Po lewej mijamy stary, murowany budynek szkoły. Kolejny zjazd prowadzi do Radlina, gdzie mijamy ruiny murów obwodowych pałacu Opalińskich, otaczających obecnie cmentarz. Po prawej widoczny jest kościół pw. św. Walentego. Od skrzyżowania we wsi jedziemy dalej w dół na wprost w kierunku Wilkowyi. Przed wsią przejeżdżamy przez dwa zabytkowe mostki (bez pierwszeństwa przejazdu). Dojeżdżamy do mostu w Wilkowyi (82,7 km) (z pierwszeństwem przejazdu). Na wprost widoczny jest kościół pw. św. Wojciecha. Za kościołem skręcamy w prawo w ul. Powstańców Wlkp. i jedziemy w kierunku Jarocina. Mijamy znajdujący się w pobliżu drewniany młyn wodny na Lutyńni, następnie Annapol, gdzie jedziemy ul. Jarościńską i wkrótce wjeżdżamy do Jarocina (85,5 km); odtąd ulica nazywa się Żerkowska.

Z Jarocina trasa szlaku prowadzi dalej przez Wolę Książęcą (90,3 km)–Twardów (94,8 km)–Kurcew (100,6 km)–Pleszew (107,0 km)–Lenartowice (112,6 km)–Zawidowice (115,8 km)–Brzezie (116,4 km)–Tursko (121,7 km)–Gołuchów (124,7 km)–Jedlec (128,3 km)–Macew (130,6 km)–Dojutrów (134,6 km)–Pruszków (136,0 km)–Warszówkę (139,0 km)–Kalisz, Kanał Bernardyński (142,0 km)–Korczak, ul. Dobrzecka (145,0 km)–Droszew (153,9 km)–Ocięż (161,7 km)–Lewków (166,4 km)–Ostrów Wlkp. (169,3 km)–Wysocko Małe (177,6 km)–Przygodzice (180,7 km)–Janków Przygodzki (183,4 km)–Staw Trzcielín Wielki (185,0 km)–Trzcieliny (185,2 km)–Dębnicę (191,0 km)–rezerwat przyrody Wydymacz (196,6 km)–Antonin (198,9 km)–Bledzia-nów (208,3 km)–Ostrzeszów (215,1 km)–przełęcz pod

elektrowni wodnej na zaporze czołowej zbiornika Jeziorsko (250,7 km). Trasa szlaku aż do Mosiny oznaczona jest za pomocą znaków czerwonego szlaku rowerowego, który jest jednocześnie jednym ze szlaków łącznikowych, prowadzących do Pierścienia Rowerowego dookoła Poznania. Szlak łącznikowy o długości 30 km prowadzi do centrum Mosiny na pl. 20 Października. Uważany jest za jeden z najbardziej widokowych szlaków rowerowych w okolicach Poznania. Charakterystyczne błękitne znaki NSR pojawiają się dopiero na pl. 20 Października w Mosinie, prowadząc już do samego zbiornika Jeziorsko.

Pierścień Rowerowy dookoła Poznania (Pierścień Poznański) jest rowerowym szlakiem turystycznym dookoła miasta. Wyznakowany w 2001 r. był pierwszym z poznańskich szlaków rowerowych tworzonych w ramach programu Wielkopolskiego Systemu Szlaków Rowerowych. Prowadzi głównie przez gminy powiatu poznańskiego z niewielkim odcinkiem na terenie powiatu obornickiego. Z Poznaniem połączony jest za pomocą 7 szlaków łącznikowych wyznakowanych razem z Pierścieniem z wykorzystaniem odcinków istniejących już wcześniej. Łączna długość Pierścienia – 173 km, szlaków dojazdowych – 123 km.

Jadąc od strony Poznania przez: Luboń, ul. 3 Maja (6,5 km)–Puszczykowo, przystanek kolejowy (21,0 km)–Puszczykowo, stacja kolejowa Puszczykówko (24,0 km)–Mosinę (28,5 km)–Sowiniec (32,5 km)–Baranowo (36,2 km)–Krajkowo (37,5 km)–Tworzykowo (44,9 km)–Jaszkowo (49,0 km)–Górze (50,2 km)–Psarskie (53,5 km)–Śrem (54,0 km)–Sroczew (67,0 km)–Gogolewo (75,5 km)–Rogusko (81,4 km)–Komorze Nowomiejskie (83,1 km), dojeżdżamy do drogi krajowej (odcinek wspólny dla drogi krajowej nr 11 i nr 15). Drogę tę przekraczamy i ul. Poznańską wjeżdżamy do Nowego Miasta nad Wartą (86,0 km). Jadąc w kierunku wschodnim, opuszczamy wieś i po przejechaniu około 1,8 km przekraczamy granicę Parku. Jadąc dalej drogą asfaltową, dojeżdżamy do wsi Wolica Kozia (89,7 km). Po lewej stronie, 1 km na północ, mijamy gospodarstwo agroturystyczne Folwark Konny Hermanów. Po chwili asfaltowa droga skręca w prawo, a my jedziemy dalej prosto szeroką drogą szutrową. Po lewej mijamy wybiegi dla koni, nieco dalej rozbudowujące się gospodarstwo agroturystyczne Wilczki. Droga prowadzi południowym skra-

jem rezerwatu przyrody Dębno nad Wartą, o czym informuje nas tablica, widoczna po dojechaniu do skrzyżowania z drogą asfaltową. Skrzyżowanie przecinamy na wprost i po chwili, mijając znak „teren zabudowany”, wjeżdżamy do Dębna (93,1 km). Wkrótce dojeżdżamy do skrzyżowania z charakterystyczną figurą Chrystusa rozpiętego na krzyżu. Z prawej dołącza do trasy NSR lokalny czerwony szlak rowerowy z Żerkowa. Po lewej stronie widoczny jest gotycki kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Główną drogą dojeżdżamy do przeprawy promowej (93,6 km).

Prom w Dębnie kursuje w dni powszednie od 6:00 do 19:00, w soboty od 6:00 do 14:00, w niedziele od 6:00 do 16:00. Jeżeli prom nie działa, na drugi brzeg można przedostać się po znajdującym się w pobliżu moście kolejowym z kładką dla pieszych.

Na drugim brzegu Warty skręcamy w prawo, w drogę gruntową biegnącą wałem przeciwpowodziowym. Przed nami widoczny jest most kolejowy, pod którym należy przejechać (94,6 km). Za mostem wał przeciwpowodziowy mamy po lewej stronie. Po chwili droga krótkim podjazdem przekracza wał. Dalej jedziemy już drogą szutrową, mając wał po stronie prawej. Niedługo przekraczamy nieużywane torowisko i ul. Portową, osiągamy pierwsze zabudowania Orzechowa (96,0 km). Droga gruntowa wkrótce zamienia się w asfaltową ul. Starowiejską. Docieramy do poprzecznej drogi i skręcamy w prawo, mijając znajdujące się po obu stronach obiekty związane z przetwórstwem drewna. Należy zwrócić uwagę na przejazd przez torowisko, które – jeżeli jest mokro – jest bardzo śliskie. Po kolejnym dłuższym odcinku dojeżdżamy do Czeszewa (98,7 km). Za kościołem skręcamy w prawo w ul. Szkolną i po chwili w lewo w ul. Leśną, skąd do Szczodrzejewa zostały 4 km gładkiej drogi. Zamiast drogą można jechać także widocznym po prawej stronie wałem przeciwpowodziowym.

W Szczodrzejewie (103,0 km) droga asfaltowa ustępuje płytom betonowym. W prawo odchodzi lokalny, czarny szlak rowerowy. Jadąc dalej prosto, przecinamy drogę asfaltową (105,3 km), którą biegnie południowy odcinek Transwielkopolskiej Trasy Rowerowej, przecinając jednocześnie ponownie granicę Parku. Wjeżdżamy w dość trudno przejezdną w okresie suszy, piaszczystą drogę leśną. Po dojechaniu do kolejnej, poprzecznej drogi, skręcamy w lewo (106,8 km) i wkrótce ponownie jedziemy dro-

gą szutrową. Mijamy Nową Wieś Podgórną i Splawie (108,2 km). Droga asfaltowa pojawia się dopiero w Tarnowej (111,4 km). Za wsią po prawej znajduje się tablica informująca o granicy Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego.

NSR prowadzi dalej w kierunku wschodnim przez: Pyzdry (114,1 km)–Białobrzeg (122,0 km)–Wrąbczynek (124,9 km)–Wrąbczyn (126,2 km)–Zagórow (129,4 km)–Oleśnicę (131,6 km)–Skokum (129,4 km)–Kopojno (136,4 km)–Świątniki (139,9 km)–Rzgów (141,8 km)–Modłę Rzgowską (143,2 km)–Babią (146,2 km)–Osieczę (147,1 km)–Sławsk (149,1 km)–Konin, ul. Szarych Szeregów (159,0 km)–Zalesie (162,1 km)–Szczepidło (164,6 km)–Brzeźno (165,9 km)–Rożek Brzeziński (169,8 km)–Borowo (171,5 km)–Roztokę (173,0 km)–Drażno-Holendry (174,1 km)–Biechowy, przeprawa promowa (176,6 km)–Waki, przeprawa promowa (181,1 km)–Ochle (183,8 km)–Kolo, ul. Henryka Sienkiewicza (194,0 km)–Kolonie Powiercie (196,4 km)–Leśnicę (197,1 km)–Grzegorzewo (200,2 km)–Przybyłów (202,7 km)–Budy Przybyłowskie (206,5 km)–Majdany (207,5 km)–Rzuchów (209,6 km)–Chruścin (214,0 km)–Lekaszyn (219,4 km)–Brzozówkę (220,8 km)–Wilamów (221,8 km)–Kozubowo, przeprawa promowa (224,9 km)–Uniejów (234,5 km)–Spycimierz (239,2 km)–zbiornik Jeziorsko, elektrownia (250,7 km).

•

W miejscach, gdzie nie ma odpowiednich warunków do umieszczenia znaków (np. na terenach bezleśnych) malowane są na przydrożnych kamieniach lub słupkach. Na drogach publicznych znaki rowerowe znajdują się zazwyczaj na tabliczkach pod informacyjnymi znakami drogowymi.

Żerkowsko-Czeszewska Rowerowa Ósemka

Rowerowa Ósemka o całkowitej długości 69,7 km składa się z dwóch – czerwonego i czarnego – przeplatających się wzajemnie szlaków (stąd nazwa), ze „zwornikiem” w Czeszewie. Szlaki poprowadzone są bocznymi drogami o niewielkim natężeniu ruchu, które prowadzą obok najważniejszych atrakcji Parku. Trasa szlaku jest łatwa do przejechania; występuje dużo dróg asfaltowych i łatwych ścieżek leśnych oraz kilka podjazdów, a także przeprawy promowe.

Szlak czerwony – dł. 34,4 km

Szlak rozpoczyna się przy dworcu kolejowym w Miłosławiu (0,0 km) i ul. Dworcową, Pałczyńską i Wrzesińską doprowadza do pl. Wiosny Ludów (ryнку). Stąd podążamy ul. Zamkową i na rozwidleniu dróg kierujemy się w lewo do wsi do Bugaj, pozostawiając po prawej zespół parkowo-pałacowy (2,5 km). Wkrótce skręcamy w lewo (drogowskaz Franulka) i drogą asfaltową wjeżdżamy w las, docierając do malowniczo położonego dawnego zameczku myśliwskiego zwanego Bażantarnią (4,4 km). Kierujemy się na wschód do wsi Rudki (6,8 km), później droga zbacza nieco w prawo. Jadąc dalej prosto, docieramy do wsi Chrustowo (9,3 km). Tutaj szlak skręca na południe i dochodzi do wsi Mikuszewo (12,2 km). Od centrum wsi kierujemy się drogą asfaltową na południowy zachód. Mijając z prawej leśniczówkę Sarnice (14,7 km) jedziemy początkowo wśród lasów a później wśród pól, dojeżdżając do wsi Czeszewo (17,1 km). Po drodze mijamy pomnik upamiętniający śmierć trzech żołnierzy radzieckich, którzy w 1944 r. zginęli w potyczce z hitlerowcami.

W Czeszewie szlaki czerwony i czarny na odcinku około 200 m biegną razem, by przy kościele znowu się rozdzielić. W centrum wsi, pomiędzy zabytkową karczmą i drewnianym kościołem, droga odchodzi w prawo w kierunku Orzechowa. Jadąc tą drogą, pozostawiamy z lewej nadwarciańskie łąki, natomiast z prawej lasy. Wjeżdżamy pomiędzy zabudowę wsi Orzechowo (19,9 km) i, kierując się w dolinę Warty, docieramy do przeprawy promowej koło Dębna (23,2 km). Za Wartą droga asfaltowa doprowadza do skrzyżowania (przy nim stoi krzyż z rzeźbą Chrystusa) we wsi Dębno (23,8 km). Po prawej wznosi się murowany gotycki kościół pw. Wniebowzięcia NMP i klasycystyczna dzwonnica oraz figura św. Jana Nepomucena. Szlak w tym miejscu skręca w lewo. Mijając z prawej przydrożną kapliczkę z figurą Matki Bożej, docieramy wkrótce do wiaduktu kolejowego na linii Gniezno–Jarocin (25,2 km). Tuż za nim zbaczamy na gruntową drogę leśną i poprzez lasy dojeżdżamy do rozległej wsi Bieździadów (28,8 km). Podążając dalej na południowy wschód drogami polnymi, docieramy do drogi asfaltowej Kłęka–Żerków, która wkrótce wprowadza nas między zabudowania Żerkowa. Trasa szlaku kończy się na żerkowskim rynku (34,4 km), gdzie znajduje się tablica informująca o końcu szlaku czerwonego i początku czarnego.

Szlak czarny – dł. 35,3 km

Na trasę wyruszamy – podobnie jak szlakiem czerwonym – z dworca PKP w Miłosławiu, kierując się ul. Dworcową w prawo do szosy Miłosław-Środa Wlkp. Podążając na zachód drogą obsadzoną lipami, docieramy wkrótce do zabudowań wsi Winna Góra (2,5 km). Do Winnej Góry czerwonemu szlakowi towarzyszą zielone znaki południowego odcinka Transwielkopolskiej Trasy Rowerowej. Droga przy figurze św. Wawrzyńca skręca w prawo i jeżeli chcemy zwiedzić winnogórski pałac i kościół, należy pojechać w tym właśnie kierunku. Szlak rowerowy przy zakręcie odchodzi w lewo i po pewnym czasie, gdy skończy się droga asfaltowa i szutrowy szlak opada w dół, wprowadza do lasu. Kierując się dalej, na południe, wyjeżdżamy z lasu i pomiędzy dwoma stawami hodowlanymi docieramy kamienistym podjazdem do wsi Białe Piątkowo (4,3 km). We wsi przekraczamy drogę nr 15 Gniezno-Jarocin i, zbliżając się do zwartej ściany lasu, dojeżdżamy do leśniczówki Stoki (6,1 km). Tutaj szlak skręca w lewo i lasem doprowadza w pobliże torów kolejowych linii Gniezno-Jarocin. Przed torami zbacza nagle w prawo (7,4 km).

Jadąc cały czas wśród lasów, docieramy do leśniczówki Brzezka (10,9 km), położonej na skraju lasu, tuż przy wschodnim krańcu wsi Wygranka. W tym miejscu szlak odchodzi na wschód i nie dochodząc do torów kolejowych, zbacza w prawo, a następnie w lewo. Tu ponownie przekracza tory linii Gniezno-Jarocin (13,1 km) i doprowadza nas do drogi biegnącej z Orzechowa do Czeszewa. Podążając tą drogą na wschód, osiągamy wkrótce wieś Czeszewo i w jej centrum (15,5 km), przy drewnianym kościele skręcamy w prawo. Na krótkim odcinku towarzyszy nam szlak czerwony. Wkrótce skręcamy w lewo (przy kapliczce przydrożnej z krzyżem) za drogowskazem do Szczodrzejewa. Po ok. 1,5 km jazdy wzdłuż wału przeciwpowodziowego droga asfaltowa przechodzi w piaszczystą drogę gruntową. Dalej szlak prowadzi wśród pól, a później przez las, wiodąc wprost do wsi Szczodrzejewo (17,8 km).

Za tartakiem ponownie jest droga asfaltowa. Kiedy pojawią się betonowe płyty, należy skrócić w prawo na skos w piaszczystą drogę gruntową. Mijamy krzyż przydrożny i, podążając lasem, dojeżdżamy do drogi prowadzącej z Wrześni na południe w kierunku Nowej Wsi Podgórnej i przeprawy promowej na Warcie (18,9 km). Drogą asfaltową skręcamy w prawo i wkrót-

ce docieramy do Nowej Wsi Podgórznej (20,4 km), osady położonej na północnym brzegu Warty. Tu przepławiamy się promem (20,7 km) i wjeżdżamy między zabudowania wsi Pogorzeli-ca (21,3 km). Za wsią, na rozwidleniu dróg, kierujemy się drogą asfaltową w prawo, zgodnie z drogowskazem w kierunku Śmiełowa. Szlak przekracza betonowy most na rzece Odczepicha i skręca w lewo. Od tego miejsca aż do Śmiełowa prowadzi mało uczęszczanymi drogami asfaltowymi. Teren nieco opada i na skraju lasu, tuż przed mostem na Lutyni mijamy po lewej pięć potężnych dębów oraz ustawiony w ich pobliżu głaz upamiętniający pobyt w Śmiełowie Adama Mickiewicza (25,2 km).

Przekraczamy most na Lutyni i wjeżdżamy między zabudowania wsi Śmiełów (26,1 km), mijając na jej krańcu (z lewej) pałac. Dalej podążamy na południe i dojeżdżamy do skrzyżowania dróg. Tu skręcamy w lewo, kierując się ku widocznym zabudowaniom wsi Brzostków (27,5 km). Z lewej mijamy odrestaurowany dwór, a z prawej kościół pw. św. Jana Chrzciciela z wysoką wieżą. Droga biegnie dalej północnym skrajem Wału Żerkowskiego. Łagodnym zjazdem docieramy do rozwidlenia, na którym skręcamy pod kątem prostym w lewo i podążamy zgodnie ze wskazaniem czarnych znaków i drogowskazu do wsi Raszewy (30,8 km). Na jej skraju zbaczamy w prawo i wkrótce zbliżamy się do widocznych z dala zabudowań Żerkowa. Do miasta wjeżdżamy od wschodu; trasa szlaku kończy się na żerkowskim rynku (35,3 km).

Turyści rowerowi mogą również korzystać z pieszych szlaków znakowanych, z wyjątkiem trasy prowadzącej z Żerkowa do Śmiełowa, ze względu na znaczne różnice wysokości.

Pomoc techniczną w razie awarii roweru można uzyskać w specjalistycznych warsztatach i w większości sklepów rowerowych: Jarocin, Sklep rowerowy, ul. Wrocławska 16, tel. 0 627 473 865; Miłosław, Cesar, ul. Poznańska 4, tel. 061 438 21 12; Żerków, Punkt naprawy rowerów, ul. 700-lecia 17, tel. 0 627 403 233 oraz Sklep rowerowy, ul. Mickiewicza 19, tel. 0 627 403 976.

Szlaki wodne

Jako turystyczne szlaki wodne wykorzystywane są: Warta, Lutynia i Proсна.

Warta

Turystyka kajakowa na Warcie sięga 1919 r. i wiąże się z historią harcerskich drużyn wodnych. Jej rozkwit przypadł na lata 30. ubiegłego wieku. W 1955 r. odbył się na Warcie i innych rzekach największy spływ kajakowy pod nazwą „Wodami Polski do granicy pokoju”, który zgromadził kilka tysięcy osób. Przez kolejne ponad pół wieku kluby kajakowe Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego i Polskiego Związku Kajakowego organizowały na Warcie wiele imprez o zasięgu regionalnym i ogólnopolskim.

Ze względu na dostępność dla poszczególnych grup użytkowników bieg Warty dzieli się następująco:

- od Zawiercia do Skęczniewa (zapora zbiornika zaporowego Jeziorsko) – tylko dla kajaków;
- od Uniejowa do Konina – dla łodzi wiosłowych oraz łodzi motorowych lub żaglowych o zanurzeniu nieprzekraczającym 40 cm;
- od Konina do ujścia do Odry – dla transportu wodnego towarowego i pasażerskiego.

Długość szlaku żeglownego wynosi 783 km, jednak tylko ponad 400 km środkowej i dolnej Warty wykorzystuje się obecnie do słabo rozwiniętej komunikacji i transportu wodnego.

Średni spadek wynosi 0,45‰: od źródeł do zapory w Poraju – 2,00-1,02 ‰, od zapory w Poraju do ujścia Wiercicy – 1,02-0,80‰, od ujścia Wiercicy do ujścia Neru – 0,60-0,43 ‰, od ujścia Neru do ujścia Noteci – 0,27-0,16 ‰, od ujścia Noteci do ujścia do Odry – 0,13‰.

Większość wody z dorzecza Warty pochodzi z okresu zimowego, kiedy wody roztopowe spływają dopływami w dolinę rzeki regularnie wzbierającej w pierwszym kwartale roku. Ze względu na 30-40-metrową szerokość szlaku żeglownego (pasma na drodze wodnej o położeniu odpowiadającym linii nurtu, na którym może swobodnie i bezpiecznie odbywać się ruch jednostek pływających o odpowiednim dla głębokości tranzytowej danej drogi zanurzeniu – jego położenie ulega ciągłym

zmianom), 250-400-metrowy promień krzywizn trasy oraz przeważającą liczbę dni (80%) o głębokościach większych od 1,2 m, Warta zaliczana jest częściowo do I, a częściowo do II klasy dróg wodnych. Średnio rocznie jest 278 dni, kiedy możliwa jest nawigacja, w tym 222 dni z głębokościami powyżej 1,2 m.

Dla pojedynczych kajaków Warta jest dostępna już od przedmieść Zawiercia, gdzie szerokość i głębokość koryta pozwalają na rozpoczęcie spływu. Liczne przeszkody na trasie, a zwłaszcza „węzeł wodny” w Myszkowie, stwarzają jednak utrudnienia. Ze względu na wygodę i bezpieczeństwo uczestników zorganizowane spływy najlepiej zaczynać od Mstowa, a kończyć nad brzegami zbiornika zaporowego Jeziersko. Odcinek ten mogą pokonać wszystkie typy kajaków i kanadyjek, a konieczność przenoszenia zdarza się nie częściej niż raz lub dwa razy dziennie. Na terenie Konina na prawym brzegu zaczyna się kanał Warta–Gopło (Kanał Ślesiński). Od połączenia z tym kanałem Warta jest żeglowna do ujścia do Odry na odcinku 406,6 km. Drogą wodną łączy środek Wielkopolski przez Kujawy ze środkową Wisłą (Bydgoszcz z Poznaniem). Uregulowane koryto rzeki biegnie od tego momentu w niektórych miejscach między opaskami wałów przeciwpowodziowych, które dzieli odległość zaledwie 500-600 m. Orientacyjny czas spływu od Mstowa do ujścia Warty do Odry jest następujący: Mstów–Skęczniew (133 km) – 10-14 dni, Uniejów–Poznań (239 km) – 7-10 dni, Poznań–Kostrzyn (246 km) – 7-10 dni.

Szlak turystyczny przebiegający przez Park jest fragmentem drogi wodnej Górna Warta.

Droga wodna Dolna Warta – od km 0,0 (ujście do Odry w 617,6 km jej biegu) do km 68,2 (Santok, ujście Noteci do Warty); Dolna Warta, po połączeniu z Notecią, wchodzi w skład drogi wodnej Wisła–Odra.

Droga wodna Środkowa Warta – od km 68,2 do km 253,8, Luboń, Zakłady Chemiczne Luboń Sp. z o.o. (obecnie Luvena SA), nabrzeże przeladunkowe.

Droga wodna Górna Warta – od km 253,8 do km 406,6, wlot do kanału Warta–Gopło.

Trasa szlaku (LB – lewy brzeg, PB – prawy brzeg, SW – średnia woda, WWŻ – najwyższa wysoka woda żeglowna, SNW – średnia niska woda):

- km 348,0 – LB, Modlica, ujście rzeki Proсны (szlak kajakowy), granica Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego;
- km 347,2 – LB, Komorze Przybysławskie;
- km 346,0 – PB, Sławie;
- km 342,6 – PB, Nowa Wieś Podgórna, wodowskaz, SNW – 1,63 m, SW – 2,57 m;
- km 342,6 – LB, ujście rzeki Odczepichy;
- km 342,5 – prom górnolinyowy o udźwigu 10 t Nowa Wieś Podgórna–Pogorzelica, WWŻ – 5,5 m; LB/PB – granica Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego;
- km 336,3 – prom górnolinyowy Nikodem o udźwigu 15 t w Czeszewie, WWŻ – 5,5 m.
- Można zatrzymać się na lewym brzegu przy miejscu dopływania promu, gdzie znajduje się miejsce biwakowe;
- km 333,0 – ujście Lutyni (szlak kajakowy), międzywale zwęża się do 300 m;
- km 332,7 – PB, Orzechowo;
- km 331,4 – most kolejowy Gniezno–Jarocin, wzniesienie spodu konstrukcji mostowej ponad wodę: SW – 6,74 m, WWŻ – 4,60 m;
- km 330,6 – prom górnolinyowy o udźwigu 8 t na drodze Orzechowo–Mieszków w Dębnie, WWŻ – 5,5 m;
- km 328,0 – LB/PB, granica Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego;
- km 326,5 – PB, Witowo;
- km 324,4 – LB, ujście rzeczki Jordan;
- km 324,0 – PB, Lubrze;
- km 323,9 – most drogowy, na drodze krajowej nr 11 Środa Wlkp.–Jarocin, wzniesienie spodu konstrukcji mostowej ponad wodę: SW – 6,34 m, WWŻ – 4,20 m;
- km 323,7 – LB, Strażnica Wodna Nowe Miasto.

Za mostem w odnodze Warty znajduje się przystań Strażnicy Wodnej z własnym statkiem patrolowym;

km 323,5 – Nowe Miasto nad Wartą, przystań Wodnego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego.

Na lewym brzegu, ok. 450 m od mostu drogowego, w odnodze Warty spełniającej funkcję swoistego kanału ulgi, znajduje się dobrze widoczna z wody mała przystań miejscowego

WOPR-u. Przy wysokich stanach wody można wpływać swobodnie wzdłuż osi kanału. Przy stanach niskich należy trzymać się możliwie blisko lewego brzegu. Przy wejściu do odnogi Warty jest pomost. Łodzie cumują między pomostem a stojącym na brzegu nieczynnym dźwigiem. Głębiej w kanał bezpiecznie jest wpływać, używając wiosel. Na brzegu stoi hangar, w którym przechowywane są łodzie i sprzęt. Obok znajduje się zjazd do rzeki umożliwiający wodowanie jednostek pływających. Woda pitna znajduje się w stojącym w pobliżu budynku strażnicy wodnej. W budynku, za zgodą jego gospodarza, można także przyłączyć się do prądu. Duże jednostki cumują w korycie rzeki, na lewym brzegu, dokładnie naprzeciw widocznej strażnicy wodnej (km 323,7). W odległości ok. 1 km przy drodze biegnącej od mostu znajduje się czynna całą dobę stacja benzynowa. Na stacji i w pobliżu są dobrze zaopatrzone sklepy spożywcze. W połowie drogi do stacji stoi budynek (klimatyzowany) pizzabaru Pod sosenką (czynny od 9:00 do 22:00, w weekendy od 11:00 do 22:00). Można skorzystać z sanitariatów. Telefony: pomoc lekarska – 061 287 40 47; Straż Pożarna – 998; Policja – 061 286 73 40;

km 318,0 – Solec, most kolejowy linia Środa Wlkp.-Jarocin, wzniesienie spodu konstrukcji mostowej ponad wodę: SW – 4,84 m, WWŻ – 2,7 m.

Poniżej wsi płynie się uregulowanym korytem w międzywalu o szerokości 600-800 m, dobre miejsca na spokojne biwakowanie.

Istnieje także możliwość znacznego przedłużenia spływu, bowiem szlak wodny na Warcie w Parku łączy się bezpośrednio z szeregiem innych szlaków kajakowych. Do Warty uchodzi sześć większych rzek, będących od dawna popularnymi szlakami kajakowymi (Liswarta, Widawka, Ner, Proсна, Wełna, Obrą), jedna uregulowana i skanalizowana rzeka żeglowna (Noteć) oraz dwa systemy kanałowe – kanał Warta-Gopło i Kanał Mosiński. Wraz z wieloma mniejszymi dopływami tworzą one interesującą sieć tras kajakowych, pozwalającą organizować spływy o różnej długości i czasie trwania. Istnie-

jące połączenia kanałowe umożliwiają odbywanie wycieczek okrężnych oraz przedostanie się w inne rejony kraju poprzez:

- połączenie Warty i Noteci na linii Konin–Kruszwica–Nakło Kanałem Górnonoteckim oraz Kanałem Warta–Gopło (Kanałem Ślesińskim) łączy drogę wodną Warty z Gdańskiem i Warszawą oraz umożliwia przepłynięcie tzw. Wielkiej Pętli Wielkopolskiej – Warta (205 km), droga wodna Warta–Kanał Bydgoski (146,6 km), Warta (338,4 km) – o dł. 690 km (Poznań–Santok–Nakło–Kruszwica–Konin–Poznań); cała trasa jest dostępna dla jednostek o zanurzeniu do 60 cm, szer. do 4 m i dł. do 20 m;
- Kanał Mosiński, będący elementem wielkiego systemu hydrotechnicznego kanałów obrzańskich; jednostkami o małym zanurzeniu i niewielkim tonażu (kajakami i kanadyjkami) można płynąć dwojako:
 - a) tzw. Małą Pętlą Wielkopolską, biegnącą Wartą, kanałami obrzańskimi i Obrą na trasie o dł. 370 km (Poznań–Mosina–Kopanica–Skwierzyna–Poznań);
 - b) Wartą, kanałami obrzańskimi, Obrzycą i Odrą na trasie o dł. 555 km (Poznań–Mosina–Kopanica–Cigacice–Kostrzyn–Santok–Poznań).

Lutynia

Szlak (dł. 35 km, spadek 0,5 ‰) łatwy, dostępny dla zaawansowanych oraz dla większych grup, ale możliwy do wykorzystania głównie przy bardzo wysokim poziomie wody. Ze względu na długo utrzymujący się niski poziom wody oraz brak przydatnego dla kajakarzy zagospodarowania brzegów, szlak obecnie jest rzadko wykorzystywany. Przy niskich stanach wody dno rzeki miejscami zarasta. Brak możliwości poruszania się sprzętem z napędem silnikowym. Zalecane miejsce rozpoczęcia spływu: Wola Książęca, Bachorzew, a najlepiej Mieszków – rzeka Lubieszka.

Trasa szlaku: Wola Książęca (km 35,0)–Słupia (km 34,0)–Borowiec (km 31,5)–Bachorzew/Jarocin (km 28,0)–Wilkowyja (km 27,0)–Parzewnia (km 23,0)–Lisew/Żerków (km 20,0)–Ludwinów (km 17,0)–Podlesie (km 15,0)–Przybysław/Raszewy (km 12,3)–Brzostków (km 10,0)–Śmiełów (km 8,8)–Szczenowo (km 6,0)–Gąsiorowo (km 4,3)–dawna osada leśna Franciszków (km 2,0)–rozlewiska i starorzecza przed ujściem (km 1,0)–ujście do Warty (km 0,0).

Spływ można zakończyć w Orzechowie (w górę Warty) lub przy moście drogowym (w dół Warty) w Nowym Mieście nad Wartą (ok. 9 km).

Prosna

Prosna bywa wykorzystywana jako szlak kajakowy na dł. 153 km od Bolesławca do ujścia do Warty w Modlicy koło Pyzdr. Odcinek dostępny dla kajakarzy zaczyna się w Wieruszowie i kończy przy ujściu rzeki.

Typowo nizinny szlak przebiega w pobliżu wschodniej granicy Parku, głównie w krajobrazie pól i łąk oraz wśród szpalerów wierzb, występują tam także pozostałości starych lasów łąkowych. Szlak jest łatwy, dostępny dla zaawansowanych oraz dla spływów masowych. Miejsca rozpoczęcia spływów: Bolesławiec, Wieruszów, Grabów, Kalisz. Spadek w górnym biegu 4,0 ‰, w dolnym 0,3 ‰, średnim 0,88 ‰, średni przepływ 14,6 m/s. Szlak z licznymi meandrami, o zróżnicowanej głębokości (liczne pływizny), z przeszkodami, dużą ilością bocznych odnóg, starorzeczy i młynówek. Brak możliwości poruszania się sprzętem z napędem silnikowym. Corocznie na Prośnie odbywa się Ogólnopolski Spływ Kajakowy na trasie Wieruszów–Kalisz–Pyzdry.

Trasa szlaku: Wieruszów (km 153,0)–Gizalki/Nowa Wieś (km 22,0)–Szymanowice/Robaków (km 16,00)–Górki Tomickie/Żerniki (km 12,0)–Lisewo/Kretków (km 9,0)–Ruda Komorska/Komorze (km 3,0)–Modlica (1,0)–ujście do Warty (km 0,0).

Dozwolone jest uprawianie żeglugi w okresie zimowej przerwy nawigacyjnej o ile nie występuje zlodzenie. Obowiązują następujące ograniczenia żeglugi na jeziorach i zbiornikach wodnych stanowiących odcinki dróg wodnych:

- dla kajaków, gdy prędkość wiatru przekracza 5 m/s;
- dla łodzi otwartych sportowych, turystycznych (inne niż żaglowe), rybackich o powierzchni do 20 m², gdy prędkość wiatru przekracza 7 m/s.

Ze względów bezpieczeństwa zasady te zaleca się stosować na wszystkich jeziorach i zbiornikach wodnych. Jeżeli siła

wiatru przekroczy podane wyżej prędkości należy przerwać żeglugę i wpłynąć do przystani lub schronić się blisko brzegu, z którego wieje wiatr.

Przydatne adresy:

Towarzystwo Turystyki Wodnej Perkoz Tomasz Wojtyński,
ul. 3 Maja 23, 62-310 Pызdry; tel. 0 608 035 412.

Założone w 2002 r. Towarzystwo działa na rzecz przywrócenia tradycji uprawiania turystyki wodnej na Warcie w okolicach Pызdr, gdzie tradycje wodniackie sięgają czasów I wojny światowej. Organizuje m.in. spływy na następujących szlakach:

- Wartą z Łądu (Nadwarciański Park Krajobrazowy) przez Pызdry do Czeszewa (dł. 40 km);
- Prosną z Gizalek do ujścia Proсны (ok. 20 km) i w górę Warty do Pызdr lub w dół Warty do Czeszewa.

W Towarzystwie działa przystań dla małych łodzi sportowo-turystycznych oraz wypożyczalnia sprzętu (kajaki, wiosła drewniane, kamizelki asekuracyjne), kontakt: 0 783 017 269, 063 2768 553 (po godz. 18:00).

Wielkopolskie Stowarzyszenie Turystyki i Rekreacji Wodnej WARTA, ul. Strzeszyńska 190, 60-479 Poznań.

Wielkopolskie Stowarzyszenie Turystyki i Rekreacji Wodnej WARTA jest organizatorem turystyki kajakowej na wodach Wielkopolski. Organizuje m.in. różne imprezy z cyklu WARTA TOUR prowadzone na Warcie w okolicach Poznania. Bardzo prestiżowymi imprezami są dwa maratony: WARTA TOP 123 z Ciężenia do Poznania (123 km) i WARTA CHALLENGE z Poznania do Sierakowa (100 km).

Szlaki tematyczne

Miejscowości znajdujące się na obszarze Parku i w jego najbliższym otoczeniu są także przystankami na szlakach tematycznych, które najlepiej przebywać samochodem lub autokarem.

Szlak Wiosny Ludów

Szlak poświęcony jest wydarzeniom z 1848 r. Trasa rozpoczyna się w Poznaniu i wiedzie przez Jezioro w Wielkopolskim Parku Narodowym–Mosinę–Rogalin–Śrem–Książ Wlkp.–**Nowe Miasto nad Wartą–Miłosław–Wrześnię–Sokołowo–Nekłę–Siedlec–Kostrzyn Wlkp.** i Swarzędz z powrotem do Poznania. Szlak o dł. 173 km, nie jest oznakowany. Na zwiedzanie należy poświęcić jeden dzień.

Szlak Mazurka Dąbrowskiego

Trasa upamiętniająca pieśń Legionów Polskich ma dł. 142 km; nie jest oznakowana. Prowadzi z Poznania przez Mosinę–Żabno–Brodnicę–Grabianowo–Manieczki–Śrem–Zaniemyśl–Środę Wlkp.–**Winną Górę–Miłosław–Murzynowo Kościelne–Mystki–Targową Górę–Nekłę–Siedlec–Kostrzyn Wlkp.** i Swarzędz z powrotem do Poznania. Na zwiedzanie należy poświęcić cały dzień.

Szlak Adama Mickiewicza

Trasa związana z miejscami, w których na przełomie lat 1831 i 1832 gościł poeta. Szlak o dł. 224 km. Przebiega z Poznania przez Pызdry–**Komorze Przybysławskie–Śmiełów–Klękę–Lubiń–Kopaszewo–Choryń–Kościan** i kończy się w Poznaniu. Na jego przebycie należy poświęcić jeden dzień.

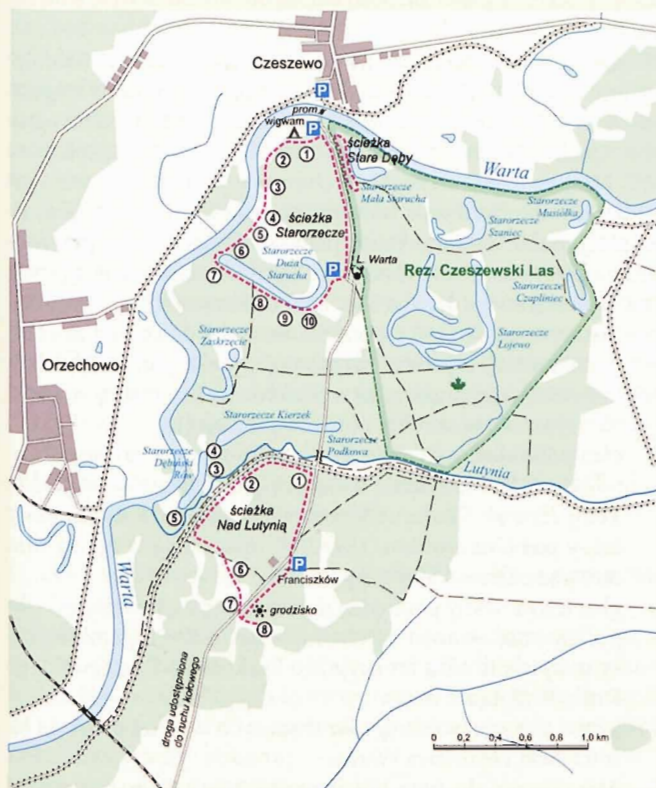
Szlak noblistów

Trasa wiedzie przez miejsca związane z polskimi noblistami (m.in. Władysławem Reymontem, Henrykiem Sienkiewiczem), a jej dł. wynosi 187 km. Przebiega z Poznania przez Wrześnię–Kołaczkowo–Pызdry–**Komorze Przybysławskie–Śmiełów–Klękę–Nowe Miasto nad Wartą–Orzechowo–Czeszewo–Miłosław–Winną Górę–Środę Wlkp.** do Poznania. Na jej przebycie należy poświęcić jeden dzień.

Szlak ludzi muzyki (wariant kaliski)

Przebiega przez miejscowości związane z polskimi muzykami, m.in. Fryderykiem Chopinem⁹⁶, Henrykiem Wieniawskim, Ignacym Janem Paderewskim, Ludomirem Różyckim. Jego dł. wynosi 201 km. Szlak prowadzi z Kalisza przez Mikstat–Antonin–Ostrów Wlkp.–Pleszew–Jarocin–**Klękę–Żerków–Śmiełów–Wilkowyję–Jarocin–Pleszew–Gołuchów** i kończy się w Kaliszu. Na jego przebycie należy poświęcić jeden dzień.

Ścieżki dydaktyczno-przyrodnicze

Ścieżki dydaktyczno-przyrodnicze

Na terenie Uroczyska Warty w 2005 r. wytyczono trzy ścieżki dydaktyczno-przyrodnicze. Dwie z nich (Stare Dęby i Starorzecze) przebiegają na terenach pomiędzy polem biwakowym nad Wartą (w pobliżu przeprawy promowej) a budynkiem Leśnictwa Warta, wśród starego bardzo interesującego drzewostanu i kilku starorzeczy. Trzecia ścieżka (Nad Lutynią) wyznaczona została w południowej części Uroczyska Warta, na lewym brzegu Lutyni. Na ścieżkach znajdują się stacje edukacyjne oznakowane ściętymi pniami, na których umieszczono

informacje przyrodnicze związane z daną stacją. Wyznaczają one także kierunek przejścia.

Pole biwakowe

W sąsiedztwie Czeszewa, na lewym brzegu Warty, niedaleko przeprawy promowej znajduje się pole biwakowe z wigwamem wyposażonym w energię elektryczną i miejscem na ognisko, ujęciem wody ze studni, zestawem stołów i ławek oraz WC. Miejsce to jest szczególnie chętnie wykorzystywane na organizowanie obozowisk, bowiem za zgodą nadleśnictwa można tutaj rozbić namioty. Przez pole przebiega ścieżka przyrodnicza Starorzecze, a w czerwcu i lipcu organizowane są tutaj tradycyjne festyny myśliwskie. Pole traktowane jest jako miejsce historyczne. W 1899 r. pomnikowe dęby podziwiał tu Henryk Sienkiewicz, a jeszcze wcześniej prawdopodobnie Adam Mickiewicz, kiedy przebywał w Śmiełowie. Interesujące obiekty znajdujące się w obrębie pola biwakowego to:

- głąz poświęcony wizycie Henryka Sienkiewicza, zwany Kamieniem Sienkiewicza, z tablicą pamiątkową z napisem: *Tutaj Henryk Sienkiewicz podziwiał dęby pamiętające czasy bitwy pod Grunwaldem. 1899-1999* oraz rosnące tuż za nim trzy pomnikowe dęby szypułkowe;
- głąz usytuowany pomiędzy dwoma potężnymi dębami szypułkowymi, zwanymi Dębami Wojewodów, upamiętniający podpisanie aktu erekcyjnego Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego;
- grupa pomnikowych dębów rosnących wzdłuż drogi do leśniczówki Leśnictwa Warta.

Aby dotrzeć do pola biwakowego, należy przeprawić się promem przez Wartę w Czeszewie albo dojechać od strony Dębna (ok. 4 km). Około 1 km od pola biwakowego znajduje się domek na wodzie, zbudowany na starym promie przycumowanym do brzegu w starorzeczcu Stara Warta (Starucha). Teren gdzie znajduje się prom z domkiem jest ogrodzony.

Ścieżka Stare Dęby – dł. trasy: ok. 0,5 km, czas przejścia: ok. 30 minut

Początek tej krótkiej trasy znajduje się przy Kamieniu Sienkiewicza. Wchodzimy w las liściasty i, mijając powalony potężny dąb oraz widoczne w głębi okazałe dęby szypułkowe, możemy zrozumieć znaczenie słowa „matecznik”, określającego trudno

dostępne miejsce w lesie będące ostoją zwierzyny. Podziwiać tutaj można kilka niezwykle okazałych, pomnikowych dębów szypułkowych (obwód do ponad 620 cm). Dalej ścieżka sprowadza nas nad brzeg starorzecza o nazwie Mała Starucha, gdzie oglądać można roślinność wodną i szuwarową. Idąc brzegiem, mijamy m.in. wiąz szypułkowy i jesion wyniosły. Na starorzeczu często spotykane są łabędzie, krzyżówki, czaple. Poznawać można tutaj wiele gatunków drzew i krzewów, oglądając ich liście, korę i pędy.

Mijamy wysepkę na starorzeczu i wkrótce ścieżka odgałęzia się w prawo, dochodząc do młodnika jesionowo-dębowo-wiązowego, nad którym wysoko wznoszą się stare, ponad 200-letnie dęby szypułkowe. Niestety, część z nich jest już martwa. Oglądając z bliska pnie tych starych drzew, zobaczyć można ślady niszczącej działalności chronionego chrząszcza – kozioroga dębosza. Na dębach występują także inne gatunki chrząszczy, m.in. jelonek, pachnica dębowa i rohatyniec. Szeroką drogą wracamy w kierunku Warty, by zakończyć spacer na polu biwakowym, w cieniu dwóch okazałych dębów szypułkowych, zwanych Dębami Wojewodów.

Ścieżka Starorzecze – dł. trasy: ok. 3 km, czas przejścia: ok. 2-3 godz.

Ścieżka ukazuje piękno nadrzecznych lasów łęgowych, łąk, łąk i łąk. Przedstawia charakterystyczne gatunki drzew i odkrywa ślady dawnej nieuregulowanej rzeki. Przejście ścieżki można zacząć z pola biwakowego lub z parkingu przy leśniczówce Leśnictwa Warta i kontynuować je w dowolnym kierunku, ponieważ każda stacja edukacyjna dotyczy innego problemu. Wyruszając z pola biwakowego (stacja nr 1) w kierunku zachodnim, natrafimy na różne gatunki drzew, które wskutek powodzi i niszczącej siły kry przybrały niespotykane formy (stacja nr 2).

Zmienne formy przybierają także nadrzeczne lasy,

Ścieżka edukacyjna Starorzecze, tablica poglądowa

zarośla i łąki. Przechodzimy dalej przez suchą łąkę na piaszczystym brzegu rzeki, skąd można oglądać dęby, wiązy i topole rosnące nad niewielkimi zabagnieniami w dolinie rzeki. Warta w tym miejscu wygląda bardzo okazale. Nie jest to jednak odcinek naturalny, lecz sztuczny kanał wykopany po 1871 r. za pieniądze z kontrybucji zapłaconej przez Francję po przegranej wojnie francusko-pruskiej (stacja nr 3). Sztuczne koryto wykonano dla ułatwienia żeglugi, ponieważ na odcinku pomiędzy Pogorzelicą a Orzechowem występowały meandry. Pozostałości dawnych zakoli Warty chronione są obecnie w rezerwacie przyrody Czeszewski Las. Nad rzeką spotykamy ślady występowania i żerowania bobrów (stacja nr 4). Poznajemy kolejne gatunki drzew charakterystycznych dla lasów łąkowych (stacja nr 5): wiązy, topole białą i czarną oraz klon polny (stacja nr 6).

Wychodzimy nad starorzecze Stara Warta (Starucha) (stacja nr 7), zawsze wypełnione wodą, której wypływ uniemożliwia wprowadzona automatyczna zastawka. Na dawnym promie znajduje się domek wypoczynkowy należący do nadleśnictwa. Kiedy poziom wody w rzece jest wyższy niż w starorzeczu, zastawka otwiera się pod wpływem ciśnienia wody. Kiedy woda zacznie opadać, zastawka odcina odpływ i woda ponownie gromadzi się w starorzeczu. Idąc dalej, oglądamy tzw. rębnie częściowe, stanowiące jedną z metod stosowanych w hodowli lasu (stacja nr 8). W miejscach takich nie wycina się wszystkich dojrzałych drzew od razu, lecz tylko część na kolistych „gniazdach”. Pielęgnowane jest młode pokolenie drzew i dosadzane są gatunki, których brakuje. Przechodzimy przez gęsty młodnik porastający gniazdo (stacja nr 9), oglądamy i rozpoznajemy rosnące drzewa różnych gatunków. Na kolejnej stacji oglądamy różne rzadkie gatunki roślinności zielnej (stacja nr 10). Docieramy do leśniczówki Leśnictwa Warta i miejsca, gdzie można odpocząć. Przed nami grupa pomnikowych dębów. Pętla się zamknęła i wróciliśmy na pole biwakowe.

Ścieżka bardzo dobrze nadaje się do przeprowadzenia lekcji szkolnych w terenie. Można wykorzystać w tym celu układ stacji przygotowanych przez nadleśnictwo: Dęby Wojewodów, Niespodzianki, Dęby po przejściach, Wielka rzeka, Topola czarna, Bobry, Patrz za siebie, Grąd niski, Wiąz pospolity, Starorzecze (przejście przez kładkę, sprawdzian – przypomnienie), Leśne gospodarstwo, Młody las, Paklon, Starorzecze, 38 dębów, Kozioróg dębosz, Dębowe pomniki, 6 kolosów Sienkiewicza.

W różnych miejscach ścieżki na ściętych pniach znajdują się tablice dydaktyczne sprawdzające znajomość mijanych po drodze drzew charakterystycznych dla lasów łęgowych, m.in. Dęby po przejściach i Niespodzianki – grupa dębów z uszkodzeniami powstałymi w skrajnie trudnych warunkach (powódzie, krałowa, piaszczyste podłoże) oraz niespotykane formy i kształty drzew (wielopienna sosna zwyczajna, wielopienny wiąz pospolity, wielopienny dąb krzaczasty), wiąz pospolity, słynne polskie dęby („Bartek”, „Lech”, „Czech”, „Rus”, „Dąb Bażyńskiego”, „Napoleon”), dąb bezszypułkowy i dąb szypułkowy (informacje o gatunku oraz o dębach największych, najstarszych, najgrubszych i najwyższych).

Ścieżkę można zwiedzać z przewodnikiem po uprzednim zgłoszeniu w siedzibie Nadleśnictwa Jarocin (63-200 Jarocin, ul. Kościuszki 43, tel./faks 062 747 24 15).

Ścieżka Nad Lutynią – dł. trasy: ok. 3 km, czas przejścia: ok. 2-3 godz.

Od parkingu osiedle Franciszków drogą leśną prowadzącą na północ dochodzimy do wału przeciwpowodziowego nad Lutynią i skręcamy w lewo w kierunku zachodnim. Idąc wałem przeciwpowodziowym wzdłuż południowego, lewego brzegu Lutyni w kierunku jej ujścia do Warty, oglądamy okazałe drzewa, zbiorowiska roślinne porastające wał oraz południowy skraj jednego z najcenniejszych w Wielkopolsce zbiorowisk leśnych rosnącego w widłach Warty i Lutyni (stacja nr 1). W środowisku będącym pod znacznym wpływem wód obu rzek rozwinięty jest charakterystyczny dla terenów nadrzecznych łąg. Oglądać można tutaj także okazałe topole białe i wiąz szypułkowe (stacja nr 2). Przechodząc po kładce ze zwalonej kłody, można zobaczyć łąg od wewnątrz, gdzie zachowało się starorzecze (tzw. Przerwica) – fragment meandru nieuregulowanej rzeki (stacja nr 3).

Wychodząc powoli i bardzo cicho na brzeg starorzecza, obserwować można ptaki wodne (m.in. krzyżówki, czaple), a przy odrobinie szczęścia także bociana czarnego i polujące ptaki drapieżne (stacja nr 4). Po powrocie tą samą drogą na wał przeciwpowodziowy podążamy dalej na południowy zachód wzdłuż rzeki. Na wysokości stacji nr 5 Lutynia skręca na zachód i wpada do Warty. Ujście Lutyni do Warty można zoba-

czyć, zbaczając z trasy ścieżki w kierunku zachodnim i dochodząc do Warty. Po powrocie na trasę ścieżki schodzimy z wału przeciwpowodziowego i podążamy dalej w kierunku południowo-wschodnim. Przechodząc przez śródleśne łąki (stacja nr 6), zmierzamy w kierunku drogi Czeszewo–Dębno. W różnych porach roku oglądać można rozmaite aspekty florystyczne łąkowych zbiorowisk roślinnych (stacja nr 7).

Na łąkach spotkać można sarny i wiele gatunków ptaków, m.in. żurawie i bociany białe. Aby zbiorowiska łąkowe mogły się utrzymać i nie zarastać krzewami i drzewami muszą być użytkowane, zwłaszcza koszone (stacja nr 8). Przekraczając drogę Czeszewo–Dębno, dochodzimy do stanowiska archeologicznego, gdzie znajduje się wał ziemny, będący pozostałością średniowiecznego grodziska (stacja nr 9). Wracamy z powrotem do drogi i idąc na południowy wschód w kierunku Czeszewa, dochodzimy do parkingu osiedle Franciszków, z którego rozpoczęliśmy wycieczkę.

Punkt widokowy

Ze wzgórz w okolicach Żerkowa rozciągają się niepowtarzalne widoki na całą okolicę. Przy drodze ze Śmiełowa do Żerkowa na zachodnim zboczu Łysej Góry znajduje się urządzony punkt widokowy. Oglądając piękną panoramę widokową, moż-

na zobaczyć klasycystyczny kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Brzostkowie, klasycystyczny pałac w Śmiełowie, neogotycki kościół pw. św. Wojciecha i NMP Matki Kościołów w Pogorzeli, a przy dobrej pogodzie nawet kopułę barokowego kościoła pw. NMP i św. Mikołaja w pocysterskim zespole klasztornym w Łądzie w Nadwarczańskim Parku Krajobrazowym.

Punkt widokowy

Ludzie związani z terenem Parku

Antoni Banaszak (1881-1932), adwokat, działacz narodowy i polityczny, senator i marszałek sejmiku wojewódzkiego w Poznaniu, powstaniec wielkopolski. Urodził się w Pięckowie. Ukończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Studiował prawo, ekonomię i historię sztuki na uczelniach w Berlinie, Wrocławiu i Monachium. W 1911 r. zdał egzamin sędziowski. Najpierw pracował w Niemczech jako adwokat w Bochum w Zagłębiu Ruhry, gdzie udzielał się w ruchu śpiewaczym i jako prawnik czynnie bronił spraw tamtejszych Polaków. Brał udział w powstaniu wielkopolskim. Po I wojnie światowej organizował polskie sądownictwo w Wielkopolsce. W latach 1922-1932 był senatorem. Od 1922 r. był wiceprezesem Sądu Wojewódzkiego w Poznaniu, a od 1925 r. sędzią Sądu Doraźnego przy Sądzie Najwyższym. Pochowany jest w Ostrowie Wlkp.

Heliodor Cepa (1895-1974), generał brygady. Urodził się w Mieszkowie jako syn piekarza Piotra i Marianny z Owczarskich. Ukończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, gdzie rozpoczął także studia prawno-ekonomiczne. Powołany w 1914 r. do armii niemieckiej walczył na frontach wschodnim i francuskim. W 1918 r. zdezerterował z wojska i wrócił do Mieszkowa, gdzie wstąpił do oddziału powstańczego. Organizował służbę łączności w oddziałach powstańczych Jarocina, Ostrowa Wlkp., Krotoszyna i Miejskiej Górki. W 1919 r. otrzymał awans na podporucznika i został przeniesiony do Dowództwa Głównego w Poznaniu. Jego zadaniem było doprowadzenie do sprawnego działania sieci łączności w mieście.

W 1920 r. otrzymał awans na kapitana i nominację na szefa łączności dywizji 3 armii walczącej nad Wkrą. Brał udział w III powstaniu śląskim w 1921 r. W latach 1920-1923 pracował w Ministerstwie Spraw Wojskowych na stanowisku kierownika referatu wyszkolenia i wyposażenia w Wydziale Wojsk Łączności. W latach 1923-1925 przebywał we Francji (w Wersalu) w szkole łączności, następnie przeszedł kurs unifikacyjny w Centrum Wyszkolenia Piechoty w Rembertowie. W 1926 r. otrzymał

awans na stopień majora, w latach 1927-1929 kształcił się w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie, a następnie był dyrektorem naukowym w Centrum Wyszukolenia Łączności w Zegrzu. W latach 1931-1932 kierował Katedrą Taktyki Łączności w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie. W 1930 r. został podpułkownikiem dyplomowanym, w 1936 r. awansowany do stopnia pułkownika. W 1934 r. został mianowany dowódcą polskich wojsk łączności, w 1939 r. natomiast naczelnym dowódcą łączności.

Po klęsce wrześniowej przedostał się do Francji. Do 1945 r. pełnił funkcję szefa łączności Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W latach 1945-1946 pracował w ambasadzie polskiej w Londynie i zajmował się rewindykacją sprzętu łączności dla kraju, głównie dla rozgłośni radiowych. Po powrocie do Polski w 1946 r. został szefem Oddziału Planowania w Sztabie Generalnym. Awansowany w 1948 r. na generała brygady, został przeniesiony do Akademii Sztabu Generalnego na stanowisko kierownika Katedry Taktyki Łączności. W latach 1951-1955 pracował w Ministerstwie Obrony Narodowej. W 1958 r. przeszedł w stan spoczynku. Do 1968 r. pracował jako główny inżynier w Polskiej Agencji Prasowej.

Działal w organizacjach społecznych (Liga Obrony Kraju, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację) oraz wśród weteranów powstania wielkopolskiego, pełniąc funkcję wiceprezesa Krajowej Komisji Weteranów Powstania Wielkopolskiego. Był żonaty z Zofią Leporowską (od 1930 r.), miał córki: Zofię i Marię oraz syna Andrzeja. Zmarł w Warszawie, został pochowany na Powązkach.

Jan Nepomucen Chrzan (1885-1942), ksiądz, błogosławiony Kościoła katolickiego, społecznik. Urodził się w Gostycynie. Był synem nauczyciela, miał sześcioro rodzeństwa. Uczył się w Królewskim Katolickim Gimnazjum w Ostrowie Wlkp., nazywanym później Polskimi Atenami i Wielkopolską Szkołą Edukacji Narodowej (po 1918 r. Gimnazjum Męskie, obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. ks. Jana Kompałły i Wojciecha Lipskiego), gdzie w 1906 r. zdał maturę. Była to najstarsza szkoła średnia w mieście (jej historia sięga 1845 r.) i jednocześnie pierwsze polskie gimnazjum w południowej Wielkopolsce, stanowiące ważny ośrodek walki z germanizacją. Studiował w seminariach w Poznaniu i Gnieźnie. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1910 r.

W latach 1915-1917 pracował jako wikariusz w parafiach: Słupy, Czermin i Kcynia, a od 1918 r. był proboszczem w Bieganowie i następnie w Żerkowie. W Żerkowie przewodniczył także Radzie Nadzorczej Banku Ludowego. Po aresztowaniu w 1941 r. został osadzony w Forcie VII w Poznaniu, a następnie w KL Dachau (nr 28097), gdzie zmarł w 1942 r. z powodu wycieńczenia organizmu i zapalenia płuc.

Beatyfikowany został przez papieża Jana Pawła II w Warszawie 13 czerwca 1999 r. w grupie 108 błogosławionych męczenników z czasów II wojny światowej; w liturgii kościelnej wspomnienia błogosławionych męczenników obchodzi się 12 czerwca.

W galerii wykładowców i absolwentów I Liceum Ogólnokształcącego w Ostrowie Wlkp. znajduje się jego portret. W 2002 r. bł. Chrzanowi poświęcony został witraż w kościele w Kcyni. Wymieniony jest w modlitwie do 108 błogosławionych męczenników:

Uwielbiając miłosiernego Ojca w niebie za to, że przez beatyfikację 108 Męczenników dał Ludowi Bożemu na polskiej ziemi, na nasze czasy, możliwych orędowników i żywe wzory, jak zwyciężać w Chrystusie, przyzywajmy dziś z ufnością Ich wstawiennictwa. [...]

Męczennicy, duszpasterze wiernego ludu ziemi wielkopolskiej i Kujaw: bł. Janie Nepomucenie (Chrzan) z Żerkowa [...].

Orędujcie za kapłanami, by mieli serca gotowe do ofiarnej służby cierpiącym, biednym, nieporadnym, odsuniętym na margines życia społecznego.

Błogosławieni Męczennicy, módlcie się za nami! [...]

Jan Henryk Dąbrowski (1755-1818), generał, twórca Legionów Polskich we Włoszech, naczelny wódz wojsk polskich. Urodził się w Pierzchowcu nad Rabą (dziś Pierzchów) koło Bochni jako syn pułkownika Jana Michała Dąbrowskiego (1718-1773) i Zofii Marii von Lettow. Jego matka pochodziła ze spolonizowanej rodziny pochodzenia niemiecko-szkockiego i była kalwinką, ojciec służył w wojsku saskim. Dąbrowski opuścił Polskę już w 1766 r. Służbę wojskową rozpoczął w 1770 r., jako podchorąży w wojsku saskim. W 1779 r. odbył kampanię sukcesyjną bawarską. Od 1780 r. w stopniu porucznika służył w gwardii elektorskiej w Dreźnie. W 1792 r. przeszedł do wojska polskiego

w stopniu wicebrygadiera (podpułkownik) i zajął się reformą oddziałów jazdy. W 1793 r. na czele I Brygady Kawalerii Wielkopolskiej bronił Gniezna przed zaborczymi wojskami pruskimi (II rozbiór Polski).

Nie orientując się w istniejącej na ziemiach polskich sytuacji politycznej, złożył przysięgę na wierność konfederacji targowickiej. Był członkiem komisji reformującej pozostałości armii polskiej, co zostało krytycznie przyjęte przez wielu patriotów. Nie brał udziału w przygotowaniach do insurekcji kościuszkowskiej 1794 r., bowiem nie wierzył w jej skuteczność. Brał jednak udział w walkach; wstąpił się obroną Warszawy, zwyciężając wojska pruskie atakujące olszynę powązkowską (obecnie osiedle Rudawka na Żolibiorzu) w ostatnim szturmie armii pruskiej na pozycje polskie i wyprawą do Wielkopolski, gdzie został awansowany na stopień generała-porucznika. Z niewielkimi siłami zdołał wkroczyć do Gniezna i Bydgoszczy, zręcznie zwodząc armię pruską. Brał udział w bitwie pod Łabiszynom i w oblężeniu Bydgoszczy. W 1794 r. dostał się do niewoli rosyjskiej pod Radoszycami, gdzie nastąpiło ostateczne rozwiązanie oddziałów powstańczych i kapitulacja przed feldmarszałkiem Aleksandrem Suworowem⁹⁷.

Po upadku insurekcji kościuszkowskiej nie przyjął propozycji służby w armiach pruskiej oraz rosyjskiej i w 1795 r. po III rozbiórce Polski wyemigrował do Francji. W 1796 r. udał się do Paryża, gdzie goszcząc u generała Napoleona Bonapartego, uzyskał od rządu francuskiego pozwolenie zorganizowania we Włoszech Legionów Polskich. W 1797 r. podpisał w Mediolanie układ z rządem lombardzkim powołujący polskie oddziały wojskowe. Pieniądze, które pozwoliły na stworzenie Legionów, uzyskał ze sprzedaży własnych ziem w okolicy Pierzchowa, które wcześniej należały do jego ojca. Na czele I Legii brał udział w wielu bitwach, m.in. pod Reggio (1797 r.) i Rzymem (1798 r.). W walkach z Suworowem w bitwie pod Trebbią (1799 r.) oddziały Dąbrowskiego poniosły ogromne straty, co zmusiło go do szukania pomocy francuskiej. Został ranny w Apeninach. Po bitwie pod Marengo w 1800 r., będącej decydującą bitwą drugiej kampanii włoskiej, uzyskał zgodę Napoleona na utworzenie nowej legii. Po zawarciu pokoju Francji z Anglią w Amiens w 1802 r., jednostka ta została wysłana na San Domingo (San-to Domingo lub Hispaniola, obecnie Haiti) jako wojska interwencyjne. Została ona rozbita w 1803 r. przez antyfrancuskie

powstanie niewolników. W takiej sytuacji Dąbrowski przeszedł na służbę Republiki Cisalpińskiej w stopniu generała dywizji.

Od 1802 r. pozostawał w służbie włoskiej. Tam też wstąpił do wolnomularstwa i został adeptem 29 stopnia rytu szkockiego⁹⁸. W latach 1804-1805 stał u boku Napoleona, który traktował go jako kandydata na wodza przyszłej armii polskiej.

Po zwycięskiej bitwie pod Jeną w 1806 r. i wkroczeniu wojsk francuskich na tereny Polski, wydał wraz z Józefem Wybickim⁹⁹ w Poznaniu odezwę wzywającą do zorganizowania powstania wielkopolskiego. Przystąpił także do organizowania armii. W czasie kampanii pomorskiej w 1807 r. walczył pod Grudziądem, Gdańskiem i Tczewem, gdzie został ranny. W 1808 r. został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Virtuti Militari. W 1807 r. rząd Księstwa Warszawskiego dekretem Napoleona nadał mu na własność majątek w Winnej Górze. Brał udział w kampanii 1809 r., walcząc zwycięsko z Austriakami pod Radzyminem i Łęczycą.

W latach 1809-1812 stał na czele poznańsko-bydgoskiego okręgu wojskowego. W czasie kampanii moskiewskiej dowodził 17 Dywizją polską V Korpusu Wielkiej Armii, dowodzonego w tym okresie przez księcia Józefa Poniatowskiego¹⁰⁰. Po zdobyciu Smoleńska otrzymał zadanie strzeżenia Mińska i połączeń z Wielką Armią. Odznaczył się w bitwach pod Mohylewem i Borysowem. W bitwie nad Berezyną został ciężko ranny w czasie obrony mostu. W 1813 r. walczył pod Teltawem, Grossbeeren, Juterbogk i w bitwie pod Lipskiem (tzw. bitwa narodów). Po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego został naczelnym wodzem armii Księstwa Warszawskiego. W tym okresie u boku Napoleona zostało już tylko ok. 5 tys. polskich żołnierzy.

W 1814 r. przebywał w Paryżu. Po upadku Napoleona, korzystając z rozwiązań politycznych zaproponowanych na kongresie wiedeńskim w 1815 r., wrócił do Warszawy i stanął na czele Komitetu Organizacyjnego Wojskowego, którego celem było zorganizowanie wojska nowo utworzonego Królestwa Polskiego, w którym został generałem jazdy; był także senatorem i wojewodą. Z powodów zdrowotnych stopniowo odsuwał się od życia politycznego i osiadł na stałe w swoich dobrach w Winnej Górze.

Zmarł w Winnej Górze, pochowany został w miejscowym kościele pw. św. Michała; od 1863 r. spoczywa w sarkofagu w kaplicy grobowej tego kościoła.

Początkowo serce generała, zgodnie z jego ostatnią wolą, było przechowywane w starym dworze w Winnej Górze. Po jego rozbiórce zostało przeniesione do Krakowa, skąd wróciło do Poznania w 1966 r. Przez kolejne 20 lat urna z sercem była eksponowana w jednej z sal poznańskiego ratusza, następnie przez pewien czas przechowywano ją w nieistniejącym już Muzeum Józefa Wybickiego w Manieczkach. W 1992 r. urnę z sercem uroczyście przeniesiono do kościoła pw. św. Wojciecha w Poznaniu, umieszczając ją pośrodku ściany południowej kaplicy św. Antoniego. W 1997 r. urnę, autorstwa rzeźbiarza Józefa Stasińskiego, przeniesiono do nowej Krypty Zasłużonych Wielkopolan w podziemiach twego kościoła.

Dąbrowski był dwukrotnie żonaty; od 1780 r. z Gustawą Małgorzatą von Rackel, z którą miał syna Jana Michała, a od 1807 r. z Barbarą z Chłapowskich, która dała mu syna Bronisława i córkę Bogusławę.

Generał Dąbrowski był na ogół niedoceniany przez współczesnych, jednak po śmierci doczekał się sprawiedliwej oceny jako niezłomny, pełen energii i poświęcenia patriota, organizator wojska polskiego i znakomity generał posiadający ogromny talent dowódczy oraz organizacyjny. Był autorem kilku prac z dziedziny wojskowości; pozostawił po sobie także rękopisy wydane później jako pamiątniki oraz opracowanie *Wyprawa do Wielkopolski w 1794*. U schyłku życia zbierał broń, mapy i dokumenty historyczne, które – zgodnie z jego wolą – przekazano po śmierci Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Warszawie.

Bogusława Dąbrowska (1814-1901), córka gen. J.H. Dąbrowskiego i Barbary z Chłapowskich, siostra Bronisława Dąbrowskiego, żona Teodora Mańkowskiego. Autorka kilku sztuk teatralnych oraz *Pamiętników* wydanych w Poznaniu w 1880 r. Prawdopodobnie jest także autorką poematu historycznego *Siedziba Wodza Legionów 1812*, wydanego nakładem księgarni Jana Konstantego Żupańskiego w Poznaniu w 1879 r. Poemat poświęcony jest w znacznej mierze wspomnieniom bohaterskich czynów gen. J.H. Dąbrowskiego. Opisuje również jego codzienne życie w Winnej Górze na tle niepowtarzalnej scenerii stworzonych przez niego wnętrz, wypełnionych zbiorami pamiątek historycznych i trofeami wojennymi. Jej syn z Teodorem Mańkowskim – Napoleon Mańkowski – ustanowiony został sukcesorem majątku po jej bracie Bronisławie Dąbrowskim.

Bronisław Dąbrowski (1815-1880), działacz niepodległościowy, właściciel Winnej Góry. Urodził się w Warszawie jako syn gen. J.H. Dąbrowskiego i Barbary z Chłapowskich. Po śmierci ojca jego wychowaniem kierował Julian Ursyn Niemcewicz¹⁰¹. Studiował na uniwersytetach w Dreźnie, Lipsku i Berlinie. W 1838 r. wstąpił do wojska i służył przez pewien czas w pruskiej gwardii artylerii. W 1845 r. wziął udział w Poznaniu w spisku Ludwika Mierosławskiego zmierzającym do przygotowania powstania. W 1846 r. został aresztowany i skazany na dwa lata fortocy, a także dwa lata więzienia śledczego i poniesienia kosztów sądowych. Uwolniony przez rewolucję 1848 r. zaangażował się w wydarzenia Wiosny Ludów, został członkiem Wojskowego Komitetu Narodowego w Poznaniu i brał udział w organizowaniu sił zbrojnych. Uczestniczył w naradzie dowódców obozów powstańczych odbytej w pałacu w Winnej Górze. Jako oficer sztabowy walczył w bitwie pod Miłosławiem.

Po upadku powstania wycofał się z życia politycznego. Zajął się majątkiem, a zwłaszcza hodowlą koni. Zbierał i gromadził stare rękopisy, druki oraz pamiątki po gen. J.H. Dąbrowskim. Jego zbiory były jednak stosunkowo niewielkie; ich zasadnicza część została przekazana w testamencie Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Warszawie. Z jego inicjatywy, a wbrew woli zmarłego generała, wyjęto z trumny trzy szable i trzy kule, z którymi życzył sobie być pochowany. W 1861 r. postawił na jednym z zalesionych wzniesień na południowy wschód od Winnej Góry Krzyż Wolności, który został zniszczony przez hitlerowców. Po wojnie w tym samym miejscu postawiono nowy krzyż.

W 1842 r. poślubił Weronikę Łącką (1823-1897), córkę Antoniego i Nimfy ze Sczanieckich, dziedziczkę majątku Kulfew koło Siedlec w Królestwie Polskim. Zmarł w Winnej Górze i pochowany został w krypcie tamtejszego kościoła. Wobec jego bezpotomnej śmierci majątek w Winnej Górze przeszedł w ręce rodziny Mańkowskich: syna siostry Bronisława, Bogusławy z Dąbrowskich – Napoleona Mańkowskiego.

Stanisław Dołęga-Kozierowski (1874-1949), ksiądz, historyk, językoznawca. Urodził się w Trzemesznie jako syn mistrza szewskiego Floriana i Antoniny z Buszkiewiczów. Uczył się w Trzemesznie oraz w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, gdzie w 1896 r. zdał maturę. Po studiach w seminarium duchownym poznańsko-gnieźnieńskim w 1899 r.

przyjął święcenia kapłańskie. Był wikariuszem we Wronkach, Gostyniu i Ostrzeszowie, a następnie proboszczem w Siemianicach (1905-1910), Skórczewie (1910-1929) i Winnej Górze (1929-1949). W 1931 r. został kanonikiem honorowym kapituły metropolitalnej w Gnieźnie. Od 1911 r. był członkiem (od 1937 r. wiceprezesem) Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, od 1912 r. członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a także redaktorem jego „Roczników” i członkiem zarządu (od 1914 r.), a od 1917 r. prezesem Wydziału Historyczno-Literackiego.

W odradzającym się państwie polskim był członkiem Rady Ludowej, delegatem na Sejm Dzielnicowy w Poznaniu, a z ramienia tejże Rady kuratorem Archiwum Państwowego w Poznaniu. Należał do założycieli Uniwersytetu Poznańskiego, na którym w 1920 r. uzyskał habilitację. W następnym roku został jego wykładowcą, rozpoczynając zajęcia z nauk pomocniczych historii średniowiecznej (genealogia i heraldyka). W 1925 r. został wicedyrektorem Instytutu Bałtyckiego, a w 1938 r. profesorem tytularnym Uniwersytetu Poznańskiego. Był członkiem licznych towarzystw i komitetów naukowych; od 1936 r. był członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności.

Okres II wojny światowej spędził w Winnej Górze, gdzie zmarł. Spoczywa w grobowcu rodzinnym w Trzemesznie.

Z zamiłowania był historykiem i językoznawcą, prowadził przez całe życie rozległe badania archiwalne, gromadząc olbrzymie materiały do dziejów osadnictwa, onomastyki, heraldyki i genealogii średniowiecznej Wielkopolski. Z jego dzieł naukowych należy wymienić m.in. *Studia nad pierwotnym rozsiadleniem rycerstwa wielkopolskiego*, *Obce rycerstwo w Wielkopolsce XIII-XVI w.*, *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski* oraz *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny zachodniej*. Publikacje te były podstawą przywracania słowiańskich nazw na Ziemiach Odzyskanych po 1945 r. Jego prace mają duże znaczenie głównie jako olbrzymi zbiór przekazów źródłowych. Mimo szeregu braków metodycznych wiele z jego opracowań do dziś spełnia pożyteczną rolę.

Filip z Miłostawia (zm. 1322), duchowny, kanonik gnieźnieński, prepozyt (przewodniczący kapituły kanoników) i archidiakon poznański. Syn Markusza Lutogniewica, kasztelana biechowskiego. Ok. 1309 r. został kanclerzem biskupa poznań-

skiego Andrzeja Zaremby, a od 1314 r. kanclerzem wielkopolskim w służbie Władysława Łokietka. Był wysoko ceniony ze względu na kwalifikacje prawnicze. Odegrał wielką rolę w papieskim procesie polsko-krzyżackim w latach 1320-1321 w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim (tzw. proces inowrocławski), broniąc praw Polski do zagrabionego przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego. Zmarł w Awinionie, gdzie starał się w Kurii papieskiej o zatwierdzenie wyroku tego procesu.

Wojciech Górski (zm. 1494), kasztelan łędzki i starosta wschowski. Był synem stolnika poznańskiego Wojciecha z Góry koło Bnina (zm. ok. 1445). W źródłach po raz pierwszy wystąpił w 1446 r. Razem z braćmi był zapewne dworzaniem królewskim w służbie króla Kazimierza IV Jagiellończyka. W 1460 r. posłował z młodym Jakubem z Dębna na dwór króla czeskiego Jerzego z Pobiebradu z zadaniem likwidacji napięcia w stosunkach polsko-czeskich i obrony (nawet w turnieju rycerskim) czci Kazimierza IV Jagiellończyka, oskarżanego o inspirowanie rabunków w Czechach. W 1462 r. dowodził częścią wojsk króla w czasie zwycięskiej bitwy z Krzyżakami pod Świecinem (przyjmuje się, że w bitwie zginęło ponad 75% wojsk krzyżackich, tj. ponad 2 tys. ludzi), służąc pod Piotrem Duninem z Prawkowic, ówczesnym burgrabią krakowskim dowodzącym w tej bitwie całością wojsk zaciężnych. W tym samym roku prawdopodobnie otrzymał kasztelanię łędzką, a także zapisy na starostwie wschowskim. W latach następnych działał głównie w Wielkopolsce, uważany był za jednego z przywódców miejscowej szlachty. W 1493 r. miał reprezentować króla Jana I Olbrachta na sejmiku w Środzie Wlkp., potem uczestniczył w sejmie piotrkowskim. W 1493 r. przebywał na zamku poznańskim w trakcie hołdu składanego Janowi I Olbrachtowi przez wielkiego mistrza krzyżackiego Hansa von Tieffena.

W latach 1473-1475 skupił części Jarocina, który aż do 1486 r. stał się jego główną siedzibą, kiedy to zamienił miasto na dobra Miłosław. Już rok później przeniósł do Miłosławia z Jarocina komorę celną i uzyskał prawo organizowania jarmarków. Zmarł w 1494 r., pochowany został w katedrze poznańskiej. Z żony Jadwigi, najpewniej córki Jana Kotwicza, pozostawił córkę Jadwigę oraz synów Piotra – kasztelana nakielskiego (zm. 1538/40), Wojciecha – kanclerza kapituły poznańskiego (zm. 1507 r.), Jana – archidiakona i oficjała poznańskiego

(zm. 1533 r.) oraz Macieja. Wszyscy oni przejęli po ojcu m.in. starostwo wschowskie, które znajdowało się w rękach Górskich, aż do śmierci prawnuka Jana (1588 r.).

Stanisław Hebanowski (1912-1983), reżyser teatralny i tłumacz. Urodził się w Brzostkowie. Studiował w Poznaniu, gdzie w 1948 r. debiutował jako reżyser sztuką *Odwiedziny o zmroku* Tadeusza Rittera (pseud. Tomasz Czaszka), wystawioną w Teatrze Polskim. Od 1969 r. związał się z teatrami Gdańska. Będąc już znanym twórcą, dopiero w 1973 r. zdał eksternistycznie egzamin reżyserski. W latach 1973-1980 był kierownikiem artystycznym Teatru Wybrzeże. Na jego scenie zrealizował 23 przedstawienia, m.in. *Czekając na Godota* Samuela Becketta (1970 r.), *Maleńka Alicja* Edwarda Albeego (prapremiera polska 1971 r.), *Cmentarzysko samochodów* Fernando Arrabala (1972 r.), polska prapremiera *Heleny* Eurypidesa we własnym przekładzie (1973 r.), *Sen Felicji Kruszewskiej* (1974 r.), *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego (1976 r.), *Samuel Zborowski* Juliusza Słowackiego (1977 r.), *W mrokach złotego cielca, czyli Bazylissa Teofanu* Tadeusza Micińskiego (1978 r.), *Makbet* Szekspira (1980 r.). Był tłumaczem licznych dramatów, m.in. Pierre'a de Marivaux (*Niestalość serc, Gra miłości i przypadku, Próba*), Eurypidesa (*Helena, Andromacha*), Sofoklesa (*Antygona*), Pierra Corneille'a (*Przedziwny kochanek, Iluzja*) oraz Fernanda Crommelyncka (*Aniol i czart, Dziecinni kochankowie*). Pisał adaptacje, m.in. *Eutydem* Platona, *Niebezpieczne związki* Pierre'a de Laclosa, *Kuszenie świętego Antoniego* Gustawa Flauberta. Współpracował także z Operą Bałtycką, gdzie wyreżyserował opery *Samson i Dalila* Camille'a Saint-Saënsa i *Faworyta* Gaetano Donizettiego. Zmarł na dworcu kolejowym w Gdyni, a pochowany został obok swego dziadka przy romańskim kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Gieczu.

Jan Hoffman (zm. ok. 1626), malarz. Artysta z Miłosławia osiadł od 1619 r. w Poznaniu. W latach 1623-1624 był starszym cechu malarzy.

Irena Hoppe (1889-1961), botanik, pedagog, działaczka ochrony przyrody. Urodziła się w Bugaju pod Miłosławiem jako córka Teofila, administratora majątku rolnego, i Józefy z Cichockich. Po ukończeniu szkoły powszechnej w Miłosławiu

uczęszczała do liceum i seminarium nauczycielskiego w Kościerzynie na Pomorzu. Po zdaniu w 1908 r. w Gdańsku egzaminu nauczycielskiego, podjęła pracę w szkołach poznańskich. W latach 1919-1923, pracując jako nauczycielka, studiowała równocześnie biologię na Uniwersytecie Poznańskim. W 1926 r. uzyskała stopień doktora filozofii na podstawie pracy *Plankton Warty pod Poznaniem*. W latach 1929-1939 i 1945-1950 pełniła funkcję dyrektorki Gimnazjum im. Zamoyskiej w Poznaniu.

Wysiedlona przez Niemców z Poznania okupację spędziła w Koniecpolu, gdzie m.in. uczestniczyła w tajnym nauczaniu. Po wojnie kontynuowała rozpoczętą w okresie międzywojennym działalność dydaktyczno-wychowawczą i społeczną wśród młodzieży i dorosłych w zakresie krajoznawstwa i ochrony przyrody. W 1956 r. kierowała biurem Oddziału Wojewódzkiego Ligi Ochrony Przyrody w Poznaniu. W latach 1948-1959 była wiceprezesem, a następnie aż do śmierci prezesem Oddziału Miejskiego Ligi Ochrony Przyrody w Poznaniu. Zmarła nagle w czasie pełnienia obowiązków służbowych, pochowana jest w Poznaniu na cmentarzu przy ul. Bluszczowej.

Tadeusz Jachowski (1893-1966), lekarz, działacz społeczny, powstaniec wielkopolski. Urodził się w Taczanowie w powiecie pleszewskim. Był synem Stanisława oraz Jadwigi z domu Stammer. W 1903 r. rozpoczął naukę w Gimnazjum Cesarza Wilhelma w Poznaniu, a po zdaniu matury w 1912 r., rozpoczął studia medyczne w Lipsku. W czasie studiów uczestniczył w pracach Polskiej Korporacji Demokratyczno-Niepodległościowej jako nauczyciel języka polskiego dla dzieci polskiej emigracji. Przez semestr w 1913 r. studiował medycynę w Monachium. Studia medyczne ukończył w 1917 r. w Lipsku. Po ukończeniu studiów został zmobilizowany do armii pruskiej, gdzie w stopniu podporucznika służył jako lekarz-asystent oddziału chirurgicznego szpitala wojskowego w Lipsku. Skierowany na front zachodni, przebywał w szpitalu polowym mieszczącym się w podziemiach zbombardowanej katedry w Metz.

W 1918 r., po powrocie do Wielkopolski, jako jeden z pierwszych lekarzy zgłosił się ochotniczo do wojska polskiego. Został skierowany do jarocińskiego garnizonu, gdzie zorganizowano polski oddziały zbrojny. W tamtejszym szpitalu wojskowym pełnił funkcję lekarza. W powstaniu wielkopolskim uczestniczył razem z oddziałami jarocińskimi w walkach na froncie

zachodnim. Po zakończeniu walk powstańczych został skierowany do Pułku Artylerii Polowej w Gnieźnie, skąd w stopniu porucznika wyruszył na wojnę polsko-bolszewicką. Służył w dywizji dowodzonej przez płk Stanisława Taczaka na froncie północno-wschodnim, w okolicy Lidy, Grodna i Suwałk. Po pokoju ryskim w 1921 r. pozostał wraz z pułkiem wielkopolskim przez rok na ziemi wileńskiej w Sejnach.

Po złożeniu egzaminu doktora medycyny na Uniwersytecie Jagiellońskim, w 1922 r. zamieszkał w Żerkowie i rozpoczął praktykę lekarską. W latach 20. ubiegłego wieku był lekarzem Kasy Chorych w Jarocinie, a w latach 30. Ubezpieczalni Społecznej w Ostrowie na rejon żerkowski. W Żerkowie działał społecznie, uczestnicząc w pracach Banku Ludowego – w latach 1932-1934 pełniąc funkcję członka, w 1935 r. wiceprezesa, a w latach 1935-1939 prezesa rady nadzorczej. W 1930 r. został wybrany do sejmiku powiatowego w Jarocinie. W latach 1929-1934 uczestniczył w pracach Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem Józefa Piłsudskiego (BBWR) w Jarocinie i Żerkowie. Wiele uwagi poświęcał działalności w Polskim Czerwonym Krzyżu i Lidze Obrony Powietrznej; wspierał towarzystwa charytatywne. Uczestniczył w pracach wielu komitetów przygotowujących imprezy rocznicowe (święta: Niepodległości, Konstytucji 3 Maja) oraz uroczystości okolicznościowe organizowane w Żerkowie m.in. przez Towarzystwo Czytelni Ludowych, Koło Śpiewu „Lutnia”, Koło Powstańców i Wojaków, Strzeleckie Bractwo Kurkowe. Od 1924 r. był członkiem Koła Pszczelarzy w Żerkowie.

Zmobilizowany w 1939 r. kampanię wrześniową rozpoczął w Garwolinie, dochodząc ze swoim oddziałem do Zamościa, gdzie dostał się do niewoli niemieckiej. Powrócił do Żerkowa w listopadzie 1939 r. i pracował przez całą okupację jako miejscowy lekarz. Odznaczył się pełną poświęcenia postawą w trakcie leczenia chorych w czasie epidemii duru brzuszego.

Zaraz po wyzwoleniu Jarocina i ukształtowaniu się polskich władz objął stanowisko lekarza powiatowego. Mieszkając i pracując w Jarocinie, organizował całą powiatową służbę zdrowia. W latach 1946-1947 pracował jako lekarz rejonowy w Ubezpieczalni Społecznej w Jarocinie, a następnie, do przejścia na emeryturę w 1965 r., w szpitalu na stanowisku ordynatora oddziału wewnętrznego i zakaźnego. Jednocześnie dorywczo pracował w pogotowiu ratunkowym oraz jako lekarz w Ośrodku Pomocy Społecznej w Zakrzewie. Po przejściu na emeryturę praco-

wał w przychodni w Jarocinie jako członek komisji lekarskiej. Był członkiem Związku Lekarskiego. Zmarł w Jarocinie, gdzie został pochowany.

Był żonaty (od 1921 r.) z Antoniną z Czarnockich Rodziewiczową, wdową po profesorze gimnazjalnym, bratanku pisarki Marii Rodziewiczówny. Po jej śmierci poślubił w 1927 r. Bożenę Hyllankę, studentkę konserwatorium w Poznaniu, córkę doktora praw Piotra Hylli, znanego i uznanego działacza Polskiego Śląska, powstańca śląskiego. Z małżeństwa tego pozostało dwóch synów: Andrzej i Romuald.

Stanisław Knap, artysta malarz pochodzący z Miłosławia; od końca XVI w. tworzył w Poznaniu.

Józef Kościelski (1845-1911), działacz polityczny i społeczny, poeta i dramaturg. Urodził się w Służewie koło Aleksandrowa Kujawskiego jako syn ziemianina Augusta i Józefiny z Wodzińskich. Uczył się w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, maturę złożył w Braniewie. Studiował prawo w Berlinie i Heidelbergu; w Berlinie był przewodniczącym Towarzystwa Polskich Akademików. W latach 1871-1872 podróżował po Francji, Afryce i Bliskim Wschodzie. Po powrocie do kraju objął gospodarkę w dobrach rodzinnych: Szarleju, Karczynie i Służewie oraz rozpoczął ożywioną działalność polityczną i literacką. W 1881 r. otrzymał dożywotnie miejsce w Izbie Panów sejmu pruskiego, a w 1884 r. został wybranym posłem do parlamentu niemieckiego. Reprezentował politykę ugody wobec rządu; jego deklaracje lojalności budziły często opór członków Koła Polskiego i oburzenie opinii polskiej. Dopiero w latach 1890-1894 linia polityczna Kościelskiego zyskała zwolenników, głównie na łamach „Kuriera Poznańskiego”. Równocześnie jednak narastała przeciw niemu opozycja, odrzucająca politykę lojalizmu wobec Prus.

W 1895 r., po zakończeniu kariery politycznej, osiadł w nowo nabytym majątku w Miłosławiu. Usiłował dalszą działalnością, głównie społeczną i kulturalną, tym razem antyugodową i antypruską, zmienić panującą o nim opinię. Miał ambicje mecenasowskie: wspierał finansowo młodzież polską studiującą na uniwersytetach w Niemczech i inteligencję Górnego Śląska. W Miłosławiu utworzył galerię obrazów wybitnych twórców kultury narodowej, w tamtejszym parku ufun-

dował pomnik Juliusza Słowackiego (1899 r.) i przebudował miejscowy pałac. Także w Miłostawiu uruchomił w 1899 r. fabrykę cygar. Opiekował się robotnikami i dziećmi z ubogich rodzin, dla których wydawał darmowe posiłki. Zbudował i utrzymywał przedszkole. Był założycielem i długoletnim prezesem Towarzystwa Dziennikarzy i Literatów Polskich. Popierał wiele instytucji oraz związków przemysłowych, handlowych i rzemieślniczych; był m.in. prezesem rady nadzorczej Towarzystwa Akcyjnego H. Cegielski.

W 1904 r. przeniósł się do Poznania. Należał do założycieli organizacji Straż, której następnie przewodniczył (1905-1909). Zmarł w Poznaniu pochowany został w Miłostawiu, w podziemiach kaplicy kościoła pw. św. Jakuba. Od 1881 r. był żonaty z Marią Bloch, z którą miał córki: Katarzynę i Emilię oraz syna Władysława Augusta.

Wcześniej rozpoczął działalność literacką. Już w 1868 r. debiutował tomikiem wierszy *Sonety nadgoplańskie*, a późniejszy dorobek poetycki zebrał w tomie *Poezje* (1883 r.); z ostatniego okresu jego twórczości pochodzą m.in. *Preludia zakopiańskie* (1903 r.). Epigońska poezja Kościelskiego pełna jest sentymentalnej czułości i egzotycznego patosu. Niewielką wartość przedstawiają też jego różnego gatunkowo utwory sceniczne, tragedie i dramaty historyczne: *Władysław Biały, książę gniewkowski* (1874 r.), *Arria* (1874 r.) i *W imię krzyża* (1882 r.), dramaty współczesne: *Dwie miłości* (1884 r.) i *Tragedia jakich wiele* (1908 r.), komedie i farsy: *Poznańczenie we Włoszech* (1873 r.), *Prelegent* (1882 r.) i *Dzienniczek* (1889 r.). Sztukom Kościelskiego zarzucano schematyczność akcji, psychologiczne nieprawdopodobieństwo kreacji bohaterów, brak walorów scenicznych. Wystawiane były one sporadycznie (głównie w Poznaniu, rzadziej w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Lublinie) i nie cieszyły się powodzeniem.

Wincenty Kot herbu Doliwa (ok. 1395-1448), arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski. Urodził się w Dębnie jako syn kasztelana nakielskiego Macieja z Dębna i Biechowa w pow. pyzdrowskim oraz Małgorzaty. Od 1413 r. studiował na Uniwersytecie Krakowskim, zostając w 1417 r. magistrem sztuk. W 1422 r. był już kanonikiem poznańskim i gnieźnieńskim, a następnie kanclerzem kapitulnym w Poznaniu. Po objęciu biskupstwa poznańskiego przez Stanisława Ciołka¹⁰² w latach 1429-1430 był

jego wikariuszem generalnym. W 1432 r. został wychowawcą królewiczów: Władysława i Kazimierza Jagiellończyków. Wynikiem zbliżenia do panów małopolskich było nadanie mu jesienią 1434 r. podkanclerstwa koronnego. Na tym urzędzie położył duże zasługi dla realizacji pokoju z Krzyżakami, zawartego w Brześciu w 1435 r. W 1436 r. wybrany został arcybiskupem gnieźnieńskim.

Podczas rządów archidiecezją przywiązywał dużą wagę do spraw duszpasterstwa, energicznie przeciwdziałając szerzącej się ideologii husyckiej. W 1440 r. złożył przysięgę posłuszeństwa soborowemu antypapieżowi Feliksowi V (Amadeusz VIII, książę Savoy), od którego otrzymał kapelusz kardynalski; w 1447 r. złożył go na ręce papieża Mikołaja V (Tommaso Parentucelli). W latach 1441-1444 odbył kilka synodów prowincjonalnych, zasłużył się umacnianiem związków diecezji wrocławskiej z metropolią. Przeprowadził restaurację i tynkowanie katedry gnieźnieńskiej, erygował też w 1447 r. kościół w rodzinnym Dębnie, gdzie do dziś zachowała się jego tablica fundacyjna.

Za rządów króla Władysława III Warneńczyka stał po stronie rządzącej oligarchii małopolskiej; był współinicjatorem w 1438 r. antyhusyckiej konfederacji korczyńskiej. Uczestniczył w licznych negocjacjach ze Świdrygiełłą, Krzyżakami, Śląskiem i książętami mazowieckimi. Po śmierci króla pod Warną brał udział w poselstwie wzywającym na tron Kazimierza Jagiellończyka, którego koronował w Krakowie w 1447 r. Zmarł w Uniejowie, pochowany został w Gnieźnie.

Edward Feliks Lubicz-Niezabitowski (1875-1946), zoolog, lekarz, profesor Uniwersytetu Poznańskiego. Urodził się w Bugaju pod Miłosławiem, jako syn Hieronima, który był meliorantem, i Władysławy z Lubiczów-Dąbrowskich. Jego ojciec, uczestnik powstania styczniowego i członek Rządu Narodowego, po upadku powstania schronił się z najbliższą rodziną w zaborze pruskim, gdzie jednak nie uzyskał obywatelstwa. W 1885 r., po rozpoczęciu masowych wysiedleń Polaków z Prus poza granice Niemiec (tzw. rugii pruskie), całą rodzinę wydalono do Galicji. Po ukończeniu szkoły średniej w Przemyślu podjął studia lekarskie na Wydziale Filozoficznym i Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, pracując równocześnie w Muzeum Fizjograficznym Akademii Umiejętności i jako asystent

w Katedrze Anatomii i Histologii Porównawczej oraz w Katedrze Zoologii.

W 1900 r. uzyskał doktorat z zakresu nauk lekarskich i został asystentem w Katedrze Botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1905 r. podjął pracę nauczyciela przyrody w gimnazjum w Nowym Targu, do którego wrócił po zakończeniu I wojny światowej, by zostać jego dyrektorem. W Nowym Targu prowadził także praktykę lekarską oraz badania naukowe, w szczególności z zakresu paleontologii. W kierowanym przez siebie gimnazjum zorganizował pierwsze w kraju bezpłatne ambulatorium dla młodzieży szkolnej. W 1921 r. przeniósł się do Poznania, gdzie kierował Zakładem Anatomii i Histologii Zwierząt Domowych na Wydziale Rolniczo-Leśnym Uniwersytetu Poznańskiego. Po roku, mianowany profesorem zwyczajnym, przeszedł do Zakładu Biologii Ogólnej Wydziału Lekarskiego, którym kierował do 1939 r., pełniąc zarazem od 1925 r. obowiązki dyrektora Oddziału Przyrodniczego Muzeum Wielkopolskiego. W latach 1921-1922 był dziekanem Wydziału Rolniczo-Leśnego, w latach 1923-1924 Wydziału Lekarskiego; w latach 1928-1929 pełnił funkcję rektora Uniwersytetu Poznańskiego.

Podczas licznych podróży zagranicznych zebrał bogaty zbiór preparatów – okazów fauny planktonowej, który później przekazał Zakładowi Biologii Uniwersytetu Poznańskiego. Lata II wojny światowej, spędził w Warszawie, pracując początkowo jako lekarz w Szpitalu Ujazdowskim, potem wykładał w tajnej szkole rolniczej i pracował w muzeum archeologicznym. Po wojnie wrócił do Poznania, ale ciężko chory nie podjął pracy. Był żonaty z Leontyną Schille, miał córkę Janinę. Zmarł w Poznaniu, gdzie pochowany jest na cmentarzu przy ul. Lutyckiej.

Był członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności oraz członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i wielu innych stowarzyszeń naukowych. Opublikował około 150 prac i artykułów naukowych, poświęconych zagadnieniom z zakresu zoologii, paleontologii, rybołówstwa i łowiectwa oraz ochrony przyrody i zagadnień zoogeograficznych. Działalność naukową skupiał głównie na badaniach ssaków i owadów. Pierwsze dotyczyły kości kopalnych niedźwiedzia jaskiniowego, nosorożca włochatego, słonia, łosia, żubra i innych ssaków. Szczególnie ważny jest jego udział w zespołowych badaniach dotyczących opracowania szczątków nosorożców włochatych i mamuta z pokładów ozokerytu (tzw. wosk

ziemny), znalezionych w latach 1907-1929 w Staruni ok. 130 km od Lwowa oraz fauny kopalnej z okresu międzylodowcowego, odnalezionej na Szelażu w Poznaniu. W badaniach archeologicznych opracował szczątki kostne z osad przedhistorycznych w Poznaniu, Gnieźnie oraz w Biskupinie. Jest autorem klucza do oznaczania ssaków Polski. Niewiele mniejszy dorobek stanowią prace entomologiczne Lubicza-Niezabitowskiego dotyczące głównie błonkówek, wśród których opisał kilka nowych rodzajów i kilkadziesiąt nowych gatunków oraz form, zyskując światowy rozgłos.

Napoleon Ksawery hr. Mańkowski (1836-1888), inżynier, uczestnik powstania styczniowego, właściciel Winnej Góry, siostrzeniec Bronisława Dąbrowskiego. Urodził się w Poznaniu jako syn Teodora Mańkowskiego i Bogusławy, córki gen. J.H. Dąbrowskiego. W 1847 r. rozpoczął naukę w Gimnazjum Blochmana w Dreźnie. W 1848 r. jego ojciec Teodor, ze względu na udział w powstaniu, zmuszony został przez władze pruskie do emigracji. Wraz z rodziną wyjechał do Londynu, a następnie do Paryża. Towarzysząc rodzicom, Napoleon uczęszczał początkowo do szkoły w Londynie, a następnie do Collège Rollin w Paryżu, którą ukończył w 1852 r. Studiował w wyższej szkole inżynieryjno-technicznej, którą ukończył, uzyskując dyplom inżyniera.

W 1855 r. powrócił do Warszawy, gdzie pracował przy budowie mostu przez Wisłę, prowadzoną przez inż. Stanisława Kierbedzia¹⁰³, kierując biurem planów i rysunków inżynierskich. Po zakończeniu prac, ze względu na swoje umiejętności inżynierskie, był w latach 1866-1867 zatrudniony przy budowie linii kolejowej Warszawa-Brześć, budowanej z inicjatywy Leopolda Kronenberga¹⁰⁴. W czasie pobytu w Warszawie nawiązał kontakty z Jarosławem Dąbrowskim¹⁰⁵. Brał udział w powstaniu styczniowym, w którym został ranny w bitwie pod Ignacewem, gdzie dostał się do niewoli. W więzieniu spędził prawie cztery lata, z czego rok w Moabicie, a następnie w twierdzy Ehrenbreitstein pod Koblencją. Po wyjściu z więzienia powrócił do Wielkopolski i osiadł w odziedziczonym po ojcu majątku w Rudkach koło Szamotuł, który wzorowo prowadził, uzyskując znaczne dochody i nagrody na różnych wystawach rolniczych. W 1871 r. wybrany został posłem do parlamentu niemieckiego. Na krótko przed śmiercią otrzymał tytuł hrabiego papieskiego.

W 1880 r., po śmierci Bronisława Dąbrowskiego, otrzymał majątek Winna Góra, jednak w nim się nie osiedlił, przeznaczając go dla młodszego syna Henryka. Od 1869 r. był żonaty z Marią Chłapowską z Szóldr (1850-1909), córką Stanisława Chłapowskiego (1822-1902), najstarszego syna gen. Dezyderego Chłapowskiego (1788-1879) i Zofii z Kurnatowskich. Napoleon i Maria mieli dwóch synów: Teodora i Henryka. Zmarł w sanatorium w Goebersdorf (obecnie Sokołowsko w gminie Mieroszów w Górach Suchych).

Maria Jan Henryk Dezydery Mańkowski (1872-1924), wybitny numizmatyk i kolekcjoner, mecenas kultury, właściciel Winnej Góry, prawnuk gen. J.H. Dąbrowskiego. Urodził się w Rudkach pod Szamotułami jako syn Napoleona Ksawerego Mańkowskiego i Marii Chłapowskiej z Szóldr. Ukończył gimnazjum we Wrocławiu, a następnie studiował prawo na uniwersytetach w Halle i w Paryżu. Po powrocie do Wielkopolski osiadł w odziedziczonym po ojcu majątku w Winnej Górze i zajął się gospodarowaniem oraz kolekcjonerstwem. Było to jego życiową pasją, której poświęcał wiele czasu i środków. Jego pierwszą kolekcją był przygotowany jeszcze w gimnazjum zbiór motyli, przekazany później Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. W następnych latach całkowicie poświęcił się numizmatyce, zamiłowanie do której zawdzięczał w dużej mierze kontaktom ze znakomitym numizmatykiem Stanisławem hr. Walewskim, od którego nabył znaczną część zbioru. Nie wielką kolekcję monet odziedziczył także po Bronisławie Dąbrowskim. Poprzez współpracę i wymianę z innymi kolekcjonerami oraz liczne zakupy na aukcjach zagranicznych znacznie powiększył swój zbiór numizmatyczny, składający się głównie z monet polskich i uznawany za jeden z największych i najcenniejszych na ziemiach polskich. W 1909 r. jego kolekcja liczyła ok. 10 tys. egzemplarzy, w tym wiele monet rzadkich i złotych.

Chętnie udostępniał swoje zbiory zainteresowanym kolekcjonerom, utrzymywał liczne kontakty z innymi numizmatykami i historykami. Był autorem licznych artykułów na tematy numizmatyczne publikowanych w „Wiadomościach Numizmatyczno-Archeologicznych”. Szczególnie interesowały go fałszerstwa monetarne, których był niekwestionowanym znawcą. Zebrane przez niego bogate materiały na ten temat zostały wydane pośmiertnie w 1930 r. w Poznaniu w formie publikacji

Falszywe monety polskie. Od 1907 r. należał do członków dożywotnich Towarzystwa Numizmatycznego w Krakowie, którego rok później został prezesem. W 1920 r. wybrany został prezesem podobnego, założonego z jego inicjatywy Towarzystwa Numizmatycznego w Poznaniu. W 1922 r., z chwilą rezygnacji ze stanowiska prezesa Towarzystwa Numizmatycznego w Krakowie, nadano mu tytuł protektora. Dzięki jego staraniom organizacyjnym, pośrednictwu w transakcjach aukcyjnych, a także osobistym darom zbiory Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Krakowie powiększyły się o wiele rzadkich i cennych numizmatów.

Obok numizmatyki jego drugą pasją było gromadzenie pamiątek po gen. J.H. Dąbrowskim. Niewielką część z nich odziedziczył razem z majątkiem; były to głównie pamiątki rodzinne o wartości sentymentalnej i dotyczyły bezpośrednio samego generała (m.in. rzeczy osobiste, order, epolety, część korespondencji). Poprzez zakupy i wymianę zbiory te udało się znacznie powiększyć, głównie o listy i rękopisy. Na początku ubiegłego wieku całość zbioru dotycząca osoby generała była już na tyle bogata, że korzystali z niego historycy zajmujący się epoką.

Mańkowski wykazał się także ogromnymi umiejętnościami zarządzania majątkiem, który doprowadził do rozkwitu. Przyносił on tak wysokie dochody, że pozwalały one nie tylko na finansowanie pasji kolekcjonerskiej, wspieranie działalności Towarzystwa Numizmatycznego, ale także na podjęcie na znaczną skalę prac budowlanych w majątku. Wybudował neoklasycystyczny pałac oraz od podstaw wznosił większość zachowanych do dzisiaj zabudowań gospodarczych i folwarcznych. Z jego inicjatywy i fundacji przeprowadzona została również przebudowa kościoła w Winnej Górze oraz kaplicy-mauzoleum gen. Dąbrowskiego. W 1918 r., w 100-lecie śmierci generała, zorganizował uroczystość kościelną.

Był żonaty z Marią ze Stadnickich z Wielkiej Wsi pod Tarnowem, z którą miał czworo dzieci: Marię, Wacława, Krystynę i Andrzeja. Po wczesnej śmierci żony, po urodzeniu syna Andrzeja, poślubił Zofię z Michałowskich, wdowę po Leonie Mańkowskim. Zginął tragicznie w niewyjaśnionych okolicznościach; znaleziono go zastrzelonego w pałacu w Winnej Górze.

Andrzej Franciszek Ksawery hr. Mańkowski (1910-2001), właściciel (do 1939 r.) Winnej Góry, praprawnuk gen. J.H. Dą-

browskiego, prawnuk Bogusławy z Dąbrowskich Teodorowej Mańkowskiej, wnuk Napoleona Mańkowskiego. Urodził się w Krakowie jako syn Henryka Mańkowskiego i Marii ze Stadnickich z Wielkiej Wsi pod Tarnowem. W 1922 r. otrzymał w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu zaświadczenie o zdaniu egzaminu uprawniającego do podjęcia nauki w klasie trzeciej. Ojciec wysłał go jednak na dalszą naukę do Belgii, gdzie do 1928 r. uczył się w gimnazjum oo. Benedyktynów (Collège de St. André à Bruges). Maturę polską, klasyczną, z greką i łaciną jako językami obowiązkowymi, zdał w 1929 r. w Gostyniu. Następnie studiował w Wyższej Szkole Handlowej w Krakowie oraz na Uniwersytecie Poznańskim.

W 1933 r. w Wysuczce na Podolu w pobliżu Tarnopola poślubił Klementynę z Czarkowskich-Golejewskich, córkę Cyryla Czarkowskiego-Golejewskiego (1885-1940), drugiego ordynata na Wysuczce, i Ireny z Małachowskich. Po ślubie razem z żoną zamieszkał w Winnej Górze, którą odziedziczył po śmierci ojca. Znacznym majątkiem (ponad 2,3 tys. ha) z powodzeniem zarządzała jego żona Klementyna, natomiast sam Mańkowski studiował prawo i ekonomię na Uniwersytecie Poznańskim; w 1938 r. otrzymał nagrodę na seminarium prof. Edwarda Taylora¹⁰⁶ za tezę z teorii monetaryzmu¹⁰⁷. W latach 1930-1931 ukończył w Jarocinie szkołę oficerów rezerwy. Jako porucznik rezerwy 69. Pułku Piechoty¹⁰⁸, gdzie był adiutantem, ukończył kurs dowódców kompanii ciężkich karabinów maszynowych w Rembertowie. Brał udział w kampanii wrześniowej w bitwie nad Bzurą, gdzie wykazał się znacznym talentem dowódczym i osobistą odwagą w zwycięskim natarciu na Łęczycę, zdobywając niemiecki samochód osobowy wraz z mapami. Dowódca 69. Pułku Piechoty (mjr Antoni Chudzikiewicz) uznał, że zasługuje on na odznaczenie krzyżem orderu *Virtuti Militari*, jednak odznaczenia tego nie otrzymał.

W trakcie kampanii został napadnięty i pobity przez niższych stopniem polskich żołnierzy. Przyczyną było niesłuszne osądzenie o zdradę. Zgodnie z wymaganiami konwencji genewskiej i własnym sumieniem zabronił bowiem grupie polskich żołnierzy maltretowania wziętego do niewoli niemieckiego oficera. W wyniku pobicia i postrzelenia oraz wcześniejszej rany odniesionej w trakcie bitwy znalazł się w szpitalu polowym pod Kutnem. **Po powrocie ze** szpitala do Winnej Góry tylko dzięki staraniom pomysłowej i zaradnej żony uniknął aresztowania i rozstrzelania przez policję hitlerowską.

W grudniu 1939 r. Mańkowscy wraz z synami Krzysztofem (ur. 1933 r.) i Andrzejem (ur. 1936 r.) zostali zmuszeni do opuszczenia majątku i zostali wysiedleni do Generalnego Gubernatorstwa. W planach niemieckich właścicielem Winnej Góry miał być po zwycięskiej wojnie feldmarszałek Wilhelm Keitel¹⁰⁹. Dzięki żonie Klementynie, powiązanej z podziemną organizacją Muszkieterów¹¹⁰, całej rodzinie wyposażonej w fałszywe dokumenty udało się opuścić okupowaną Polskę i przedostać się do Anglii. Swoją działalność w tej organizacji Klementyna opisała dokładnie we wspomnieniach, które ukazały się drukiem w Monako w 1944 r. (wydane zostały także w Berlinie w 1995 r. oraz po polsku pt. *Moja misja wojenna* w Warszawie w 2003 r.).

W Anglii uczył się w szkole wojskowej, którą ukończył w stopniu kapitana. W 1944 r. dokończył studia prawnicze na uniwersytecie w Oxfordzie. W 1947 r. pomyślnie złożył na uniwersytecie Cambridge trudny, państwowy egzamin ze znajomości języka angielskiego, który obejmował umiejętność przemawiania, konwersacji, tłumaczenia z języka angielskiego na polski i z polskiego na angielski oraz znajomość życia w Anglii i instytucji angielskich. Biegłe posługiwał się także językiem francuskim i flamandzkim. W 1949 r. wyjechał z żoną, młodszym synem Andrzejem i córką Marią Izabellą (ur. 1944 r. w Edynburgu) do Konga Belgijskiego¹¹¹ (starszy syn Krzysztof pozostał w Anglii w szkole). W Katandze, wchodzącej w skład kolonii belgijskiej, został redaktorem dziennika „L'Essor du Congo” („Rozkwit Konga”). Piszący niemal codziennie artykuły, zdolny dziennikarz-publicysta zwrócił na siebie uwagę Departamentu Stanu USA, na którego zaproszenie udał się wiosną 1957 r. w dwumiesięczną podróż studyjną po Stanach Zjednoczonych. Jej rezultatem był napisany w języku francuskim tom studiów poświęconych Stanom Zjednoczonym, zatytułowany *Impressions américaines (Wrażenia z Ameryki)* i przeznaczony głównie dla czytelników w Belgii. Książkę wydano w stolicy Katangi Elizabethville w 1957 r.

W latach secesji Katangi (1960-1962) Mańkowski był doradcą ekonomicznym Moise K. Czombego¹¹² i dyrektorem kancelarii ministra spraw zagranicznych Katangi. Po upadku Katangi pracował w zarządzie parków narodowych. Afrykę opuścił ostatecznie w 1967 r. z dyplomem „honorowego myśliwego Konga”. W 1971 r. Mańkowscy zamieszkali na wyspie Noirmoutier (Noirmoutier en l'Île) we Francji w domku nazywanym

Aigle Blanc (Orzeł Biały). Andrzej rozpoczął pisanie artykułów dla Wolnej Europy, przesyłanych na ręce znajomego z czasów poznańskich, Jana Nowaka-Jeziorańskiego¹¹³. Ruchliwa Klementyna włączyła się do działalności społecznej i została wiceprzewodniczącą towarzystwa przyjaciół miasteczka Noirmoutier (Les Amis de Noirmoutier). W 1981 r. Mańkowscy, źle znoszący wilgotny klimat atlantycki, przenieśli się do pałacu Sermoise koło miasta Nevers nad Loarą, kupionego wspólnie z córką Marią Izabellą, żoną ekonomisty i polityka francuskiego Jean-François Reydet de Vulpillières.

Mańkowski zmarł w Sermoise; pochowany został na cmentarzu w Noirmoutier, obok syna Andrzeja, który zginął w 1972 r., w wypadku samochodowym w Belgii; Klementyna zmarła w 2003 r. Był człowiekiem zawsze poważnym i skupionym; był zamiłowanym wędkarzem i myśliwym. Jego były dowódca 69. Pułku Piechoty tak napisał o nim w 1945 r. w Londynie: „Charakter piękny, prawy i ustalony. B. religijny i praktykujący. B. pilny, obowiązkowy i pracowity. Przez całe otoczenie lubiany i ceniony. Dla żołnierzy uczynny i koleżeński. Bez nałogów – alkoholu zupełnie nie używa”.

Władysław Marcinkowski (1858-1947), rzeźbiarz. Urodził się w Mieszkowie, jako syn szewca Augustyna i Antoniny z Kwaśniewskich. Początkowo rzeźbiarstwa uczył się w Wieczorowej Szkole Rysunków i Modelowania w Poznaniu pod kierunkiem Mariana Jaroczyńskiego¹¹⁴. Następnie studiował w akademii berlińskiej i w Paryżu, m.in. u Cypriana Godebskiego¹¹⁵ i w Académie Julian, gdzie utrzymywał kontakty z mieszkającymi tam Polakami, zwłaszcza artystami, i rzeźbił ich portrety. Brał udział w Salonach paryskich, wysyłał swoje prace na wystawy do Zachęty i Salonu Krywulta w Warszawie. Uczestniczył w konkursie na pomnik Adama Mickiewicza w Krakowie. Około 1890 r. otworzył pracownię w Berlinie. W Wielkopolsce współpracował z architektem Rogerem Sławskim. Uczestniczył także w konkursach rozpisywanych przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, m.in. na medaliony wieszczów oraz w konkursie na fontannę przed gmach Zachęty w Warszawie (1900 r. – II nagroda) i na pomnik Fryderyka Chopina w Warszawie (1909 r. – II nagroda).

Od ok. 1905 r. przebywał w Słowińcu, gdzie zarządzał majątkiem Taczanowskich; miał tam także własną pracownię rzeź-

biarską. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Poznaniu, od 1909 r. wchodził w skład zarządu i stałego jury konkursowego; należał także do Stowarzyszenia Artystów Wielkopolskich. Od 1914 r. mieszkał na stałe w Poznaniu, gdzie otworzył własną pracownię. W latach 1926-1939 był dyrektorem Wielkopolskiego Muzeum Wojskowego. W 1929 r. organizował Dział Sztuki na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu. W tym samym roku odbyła się wystawa jubileuszowa z okazji 50-lecia pracy artystycznej oraz wręczenie nagrody artystycznej miasta Poznania.

Zmarł w Poznaniu. Reprezentował rzeźbę realistyczną, w pewnym okresie twórczości (ok. 1890-1914) skłaniając się także ku symbolizmowi i secesji. W późniejszym okresie powrócił do koncepcji realistyczno-naturalistycznych. Tworzył głównie rzeźby portretowe, m.in. zaprzyjaźnionych wielkopolskich rodzin ziemiańskich (m.in. Zofii Mycielskiej, Zofii i Elizy Taczanowskich, Anzelma Chłapowskiego, gen. Dezyderego Chłapowskiego). W 1899 r. wykonał pierwszy w Polsce pomnik Juliusza Słowackiego wystawiony w Miłosławiu z fundacji Józefa Kościelskiego. Jego dziełem jest także wiele rzeźb sakralnych do kościołów, m.in. w Inowrocławiu, Nekli, Poznaniu – *Chrystus wręczający klucze św. Piotrowi* w katedrze poznańskiej, *Chrystus z portalu i figura Serca Jezusowego z ołtarza kościoła Najświętszego Serca Jezusa i św. Floriana na Jeźycach*, w Gnieźnie – w katedrze postaci wyobrażające cztery stany dźwigające trumnę św. Wojciecha, w Ostrowie Wlkp.

Tworzył także nagrobki oraz medale i plakiety. Należał do organizatorów grupy artystów wielkopolskich *Plastyka* (1925 r.). Położył wielkie zasługi dla podniesienia rodzimej kultury artystycznej. Dążył do wyparcia tandetnych, fabrycznych rzeźb sprowadzanych z Niemiec. Przez wiele lat był jedynym wielkopolskim rzeźbiarzem o ustalonej sławie europejskiej.

Teodor Teofil Matecki (1810-1886), lekarz, działacz społeczny, organizator, zarządca i główny lekarz zakładu wodoleczniczego w Dębnie. Kształcił się w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, którego jednak nie ukończył, ponieważ wziął udział w powstaniu listopadowym. Za dzielność wyróżniony był odznaczeniem, jednak przez władze pruskie został skazany na trzy miesiące więzienia. W 1833 r. zdał maturę we Wrocławiu i na tamtejszym uniwersytecie podjął studia medyczne. W czasie studiów działał w Towarzystwie Literacko-Słowiań-

skim. Po uzyskaniu w 1837 r. stopnia doktora medycyny odbył staż zawodowy w Berlinie. W 1838 r. osiadł w Poznaniu.

Pracę lekarza łączył z działalnością społeczną i polityczno-narodową. Biorąc za wzór Karola Marcinkowskiego¹¹⁶, z którym współpracował. Jako lekarz koncentrował się na pomocy ubogim. Obok oddawania się pracy organicznej współpracował także z konspiracją przygotowującą powstanie w Wielkopolsce, pomagając m.in. w magazynowaniu lekarstw. W 1846 r. został aresztowany i przez sąd w Berlinie skazany na 6 lat twierdzy oraz grzywnę. Więziony był w Poznaniu, Sonnenburgu, Hausvogtei i Moabicie. Uwolniły go wydarzenia rewolucji -1848 r., został wówczas koordynatorem służby lekarskiej w Komitecie Narodowym. Założył szpitale w Śremie, Wrześni i Miłosławiu, w tym ostatnim leczono powstańców. W latach 1848-1849 przyczynił się do zwalczania epidemii cholery. Opieką nad rannymi powstańcami zajmował się także kilkanaście lat później w okresie powstania styczniowego oraz podczas wojny prusko-francuskiej, kiedy położył ogromne zasługi w leczeniu rannych i chorych żołnierzy, m.in. na czarną ospę (ospa prawdziwa). W uznaniu zasług w zwalczeniu tej niebezpiecznej choroby otrzymał tytuł radcy zdrowia i odznakę honorową. Po 1848 r. działał jako lekarz i popularyzator wiedzy przyrodniczej, był m.in. autorem popularnych książek *Poradnik dla matek* i *Domowa apteczka*.

Był członkiem dyrekcji Towarzystwa Pomocy Naukowej, naczelnym chirurgiem w Szpitalu Przemienienia Pańskiego w Poznaniu, kierownikiem zakładu położniczego w Szpitalu Elżbiety w Poznaniu, lekarzem i wykładowcą medycyny w poznańskim seminarium duchownym. Był wielkim entuzjastą zabiegów wodoleczniczych, których stosowania uczył się pod kierunkiem Vincenza Priessnitza. Z tego względu Stanisław Mycielski powierzył mu zorganizowanie i prowadzenie otwartego w 1847 r. zakładu wodoleczniczego w Dębnie. Funkcję zarządcy i głównego lekarza tego zakładu pełnił do 1852 r., rezygnując z niej z uwagi na nadmiar innych zajęć. Należał do szeregu towarzystw naukowych, m.in.: Towarzystwa Naukowego w Krakowie i Towarzystwa Lekarzy Podolskich. Najaktywniej działał w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, należąc do grona jego założycieli; w latach 1858-1875 pełnił funkcję skarbnika, następnie (do końca życia) wiceprezesa. Kierował także Wydziałem Przyrodniczym i Wydziałem (pierwotnie sekcją) Lekarskim oraz wchodził w skład wielu komisji Towarzystwa.

Był członkiem dyirekcji poznańskiej Spółki Akcyjnej Bazar oraz dysponentem akcji tej spółki należących do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wygłaszał referaty, publikował liczne artykuły, poświęcone nie tylko medycynie, ale także chemii, fizyce, matematyce i astronomii. Interesował się teorią ewolucji Karola Darwina¹¹⁷ i wygłaszał na ten temat publiczne odczyty. Nie cieszył się z tego względu szczególnym uznaniem w kołach zachowawczych, co jednak w niczym nie zaszkodziło jego pozycji w społeczeństwie wielkopolskim. Z zamiłowania zajmował się matematyką; rozwiązywanie zawiłych zadań było jego najwięszą rozrywką.

Od 1840 r. jego żoną była Apolonia z Szumanów (1817-1884). Zmarł w Poznaniu, pochowany został na cmentarzu św. Marcina. Po likwidacji cmentarza zwłoki przeniesiono na cmentarz zasłużonych na Wzgórzu Św. Wojciecha.

Maciej Józef Franciszek Mielżyński (1799-1870), ziemianin, działacz polityczny i społeczny, uczestnik powstania listopadowego, brat Seweryna Mielżyńskiego. Urodził się w Winnej Górze jako syn Józefa i Franciszki z Niemojewskich. Kształcił się w domu wraz z rodzeństwem pod kierunkiem prywatnego guwernera Jana Baptysty Motty'ego¹¹⁸, a następnie w szkołach w Berlinie. W młodości był więziony za udział w Związku Kosynierów¹¹⁹, ale ostatecznie został uniewinniony. Wziął udział w powstaniu listopadowym, walcząc pod dowództwem gen. Dezyderego Chłapowskiego¹²⁰ w oddziale jazdy poznańskiej w trakcie kampanii litewskiej. Przez krótki czas po upadku powstania przebywał na emigracji; po powrocie trafił na 9 miesięcy do pruskiego więzienia, otrzymał także karę wysokiej grzywny.

W kolejnych latach, wzorując się na gen. Chłapowskim, zajął się rozwojem gospodarki rolnej we własnych dobrach. Zaangażował się także w pracę organiczną, współpracował z Karolem Marcinkowskim, był jednym z twórców Bazaru w Poznaniu; wchodził w skład jego kierownictwa, a w latach 1846-1850 był jego dyrektorem. Należał do zwolenników legalnej opozycji wobec rządu i był jednym z przywódców stronnictwa „matorów poznańskich”. Należał do grona założycieli Towarzystwa Naukowej Pomocy, gdzie w latach 1846-1850 pełnił funkcję prezesa, a następnie aż do śmierci wiceprezesa. Od 1842 r. kierował Opieką Teatralną, za pośrednictwem której podejmował

starania o powołanie polskiego teatru w Poznaniu. Chociaż nie prowadził aktywnej działalności politycznej w okresie Wiosny Ludów i powstania 1848 r., należał do Komitetu Narodowego i wszedł w skład delegacji do króla pruskiego w sprawie reorganizacji Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Odmówił jednak przyjęcia stanowiska prezesa polskiej części księstwa. Od 1849 r. zasiadał w sejmie pruskim, był współzałożycielem i w latach 1856-1858 prezesem Koła Polskiego. Od 1855 r. był dożywotnim członkiem pruskiej izby panów. W 1862 r. przekazał swoje dobra w Wielkopolsce synom i wyjechał do Królestwa Polskiego. Opublikował wspomnienia z okresu powstania listopadowego, które po początkowej edycji w języku niemieckim z 1933 r. ukazały się także jako *Epizod wojny 1831 roku* (1897 r.) i *Wyprawa na Litwę* (1908 r.). Z małżeństwa z Konstancją Mielżyńską miał dziewięcioro dzieci, m.in. syna Józefa.

Józef Mielżyński (1824-1900), działacz społeczny i ziemianin, od 1863 r. zasiadał w pruskiej izbie panów. Krótko przed śmiercią został wybrany na prezesa Towarzystwa Naukowej Pomocy. Był jednym z założycieli muzeum przy Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk.

Seweryn Józef Stanisław Gomo Mielżyński (1804-1872), działacz społeczny i polityczny, malarz, kolekcjoner. Urodził się w Poznaniu jako syn ziemianina Józefa i Franciszki z Niemojowskich. Pierwszym jego nauczycielem był Jan Baptysta Motty, później kształcił się w gimnazjum francuskim w Berlinie oraz na uniwersytecie w Genewie, gdzie uczył na różne wykłady i studiował malarstwo. Interesowały go: inżynieria wojskowa, malarstwo i przyroda. Zebrane podczas wędrówek zbiory mineralogiczne podarował później Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Po powrocie do kraju zamieszany został w sprawę Związku Kosynierów, za co skazano go na twierdzą, ale został jednak ułaskawiony. W powstaniu listopadowym, wraz z braćmi Maciejem i Ignacym, który zginął w bitwie pod Szawłami na Żmudzi, wziął udział w kampanii litewskiej gen. Dezyderego Chłapowskiego. Dosłużył się stopnia rotmistrza i odznaczony został Złotym Krzyżem Orderu Virtuti Militari. Po upadku powstania do 1842 r. przebywał na emigracji, gdzie w 1834 r. uczestniczył w wyprawie sabaudzkiej Giuseppe Mazziniego¹²¹. Należał do Towarzystwa Demo-

kratycznego Polskiego, wspierał także finansowo ubogich emigrantów.

Po powrocie do kraju osiadł w Miłosławiu, gdzie rozpoczął ożywioną działalność polityczną. Wraz z bratem Maciejem należał do współzałożycieli poznańskiego Bazaru, a w latach 1845-1846 zaangażował się w działalność konspiracyjną, sprzeciwiając się planom szybkiego wybuchu powstania. Aresztowany w 1846 r. został uniewinniony w procesie berlińskim. W 1848 r. wszedł w skład Wydziału Wojennego Komitetu Narodowego i finansowo wspierał organizację oddziałów powstańczych. W latach 1848-1850 uczestniczył w pracach Ligi Polskiej. Przez krótki czas (1858-1861) piastował mandat do sejmu pruskiego.

Po wycofaniu się z życia politycznego zaangażował się w działalność Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Przebudował pałac w Miłosławiu, w którym zapewniał schronienie powstańcom i działaczom narodowym. Zmarł w Miłosławiu, pochowany został w kaplicy na miejscowym cmentarzu. Jego pogrzeb przerodził się w manifestację narodową.

Żonaty był z Franciszką z Wilkszyckich (1805-1874), która w posagu wniosła mu majątek Ryńsk koło Wąbrzeźna, znany ośrodek polskości. Położył duże zasługi dla rozwoju kultury w Wielkopolsce. W Miłosławiu gościł wielu wybitnych poetów, pisarzy i malarzy, wspierając ich m.in. finansowo. Kolekcjonował dzieła sztuki, sam także uprawiał malarstwo. Był autorem wielu obrazów, akwarel, rysunków i szkiców, głównie o tematyce religijnej. Kilka jego obrazów znalazło się w kościołach w Miłosławiu, Winnej Górze i Dębnie. Najwięcej rozgłosu przyniosły mu rozpowszechnione w szytychach *Sen ks. Sanguszeki w kopalniach syberyjskich*, *Kazanie Chrystusa na łodzi* oraz *Trzy Marie na Golgocie*, wystawione w Krakowie i Warszawie. Cenne są również niektóre portrety i pejzaże, znajdujące się obecnie w Muzeum Narodowym w Poznaniu. Zgromadził wiele wartościowych eksponatów, głównie malarstwa obcego oraz monet, medali i grafiki. Kolekcjonował także cenne książki; kupił różne przedmioty pochodzące z wykopalisk w Pompei. Pod koniec życia przekazał swoje zbiory Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk, stwarzając (wraz z zakupionym za własne pieniądze gmachem) podstawy muzeum, które później przybrało imię Mielżyńskich. W dowód wdzięczności ofiarowano mu w 1871 r. godność prezesa honorowego Towarzystwa. Żona Franciszka, a po jej śmierci bratanek Józef Mielżyński (1824-1900), konty-

nuowali dzieło Seweryna w postaci darowizn na rzecz Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Stanisław Mycielski (1800-1876), ziemianin, twórca zakładu wodoleczniczego w Dębnie. Urodził się jako syn Elżbiety z Mierzejewskich i Michała, starosty konińskiego, właściciela Pępowa i Tuliszkowa, i od przełomu XVIII i XIX w. dóbr żerkowskich i dębieńskich. Od 1821 r. objął posiadłość dębieńską, w której wznosił swoją nową siedzibę – klasycystyczny pałac. W 1847 r. otworzył w Dębnie zakład wodoleczniczy. Był miłośnikiem sztuki. W swej rezydencji, która stała się ośrodkiem życia kulturalnego, przyjmował artystów polskich i obcych, zwłaszcza muzyków i aktorów. W 1831 r. gościł tam Adama Mickiewicza. W 1862 r. z niewiadomych powodów sprzedał posiadłości dębieńską i żerkowską. Przeniósł się do Królestwa Polskiego, gdzie kupił dobra lubartowskie. Zmarł w Warszawie.

Zbigniew Ostroróg-Gorzeński (1869-1926), ziemianin, powstaniec wielkopolski. Urodził się w Lgowie, jako syn Stanisława, właściciela Tarzec. Po ukończeniu gimnazjum w Jarocinie studiował rolnictwo w Berlinie, a następnie, po śmierci ojca, w 1898 r. objął rodzinny majątek w Tarcach. Jako porucznik kawalerii i działacz Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół z końcem 1918 r. uczestniczył w przygotowaniach do powstania wielkopolskiego, tworząc własny oddział, którego działalność w znacznej mierze finansował. Organizował dla niego ćwiczenia wojskowe w lesie koło Tarzec. Z chwilą wybuchu powstania wielkopolskiego został dowódcą jarocińskiego batalionu powstańczego, który brał udział w wyzwoleniu Ostrowa Wlkp. i Krotoszyna, a później w walkach na froncie zachodnim (pod Nowym Dworem, Kopanicą, Wolsztynem i Zbąszyniem) i północnym, m.in. w rejonie Szubina.

Na początku stycznia 1919 r. został dowódcą VI okręgu powstańczego, obejmującego m.in. powiaty: jarociński, gostyński, krotoszyński, koźmiński i śremski. Dosłużył się rangi kapitana. W 1920 r. powrócił do Tarzec i zajął się gospodarowaniem. Działał także w organizacjach powstańczych; od 1922 r. był komendantem Towarzystwa Powstańców na powiat jarociński. Wyróżniony został tytułem honorowego obywatela Jarocina. Zmarł bezpotomnie jako ostatni męski przedstawiciel rodu Go-

rzeńskich ze Śmiełowa. Pochowany został w grobie rodzinnym na przykościelnym cmentarzu w Lgowie.

Przy pałacu w Tarcach ustawiono poświęcony mu kamień z pamiątkową tablicą z napisem: *1918-1919 W hołdzie Zbigniewowi Ostrorogowi-Gorzyńskiemu dowódcy jarocińskiego oddziału powstańczego w 80. rocznicę Powstania Wielkopolskiego. Społeczeństwo Ziemi Jarocińskiej, Tarce 1999.*

Piotr z Miłosławia, autor zbioru kazań o charakterze ludowym, zabytku wczesnej polszczyzny z połowy XV w., w których zapisywał przysłowia i liczne wydarzenia z życia ludu.

Dominik Pogłodziński (1917-1992), regionalista, kronikarz i działacz społeczny. Urodził się w Miłosławiu, gdzie spędził niemal całe życie. Po skończeniu szkoły powszechnej wyuczył się w Poznaniu fryzjerstwa. W latach 1945-1977 prowadził w Miłosławiu zakład fryzjerski. Jednak główną pasją jego życia były zbiory regionalne, które gromadził. Był inicjatorem powołania Muzeum Ziemi Miłosławskiej i współorganizatorem Towarzystwa Miłośników Ziemi Miłosławskiej. Prowadził kronikę życia miasta i okolicy. Był długoletnim działaczem harcerskim i strażackim, opiekunem miejsc pamięci narodowej. Angażował się w przygotowanie wielu uroczystości rocznicowych. Zmarł w Miłosławiu, gdzie został pochowany.

Antoni Poniński herbu Łódzia (1725-1818), starosta kopanicki. Urodził się jako syn Franciszka, także starosty kopanickiego. W 1740 r. objął wielkie dobra ziemskie w Wielkopolsce. Był członkiem i wizytatorem generalnym Komisji Edukacji Narodowej oraz kilkakrotnie posłem na sejm, w tym także na Sejm Czteroletni (1788-1792). Jako zwolennik tradycji szlacheckiej odmówił przyjęcia tytułu książęcego. Sprzyjał Napoleonowi Bonaparte i powstaniu Księstwa Warszawskiego, a o jego polityczne względy zabiegał gen. Jan Henryk Dąbrowski. Za zasługi dla kraju został odznaczony Orderem Orła Białego i Orderem Świętego Stanisława. Jako starosta kopanicki rozpoczął w 1775 r. prace melioracyjne w dolinie Obry, finansował także budowę nowych dróg. U schyłku życia osiadł w Brzostkowie, gdzie zmarł. Pochowany został w podziemiach nieistniejącego kościoła drewnianego. Pozostawił po sobie spisany po francusku raptularz, obejmujący lata 1764-1812.

Należy wspomnieć, że Adam Mickiewicz wymienia go w rękopisie *Pana Tadeusza*, opisując koleje losu książki kucharskiej, którą Wojski darowuje gen. Dąbrowskiemu, mówiąc „[...] niech powiem, jakim trafem wpadła w moje ręce” (w druku poniższy fragment został pominięty):

[...] Tę książkę, jako mówił mnie Bartek Dobrzyński,
 Posiadał w Wielkopolszcze naprzód pan Poniński,
 Nie ów Poniński Łodzian, człowiek z brzydką sławą,
 Co kraj sprzedawszy, umarł u Żyda pod lawą,
 Lecz Poniński starosta: ten żyjąc spaniale,
 Podług tej książki dawał obiady i bale.
 Przed śmiercią zapisał ją sąsiadowi swemu,
 Co mieszkał w Kopaszewie, panu Skorzewskiemu,
 Wreszcie książkę od pana Skorzewskiego żony
 Dostał Bartek Dobrzyński, Prusakiem rzeczony,
 Gdy gościł w Wielkopolszcze... [...].

Wymieniany również w tym cytacie Poniński Łodzian nosił imię Adam (1732-98) i był krewniakiem Antoniego Ponińskiego. Za usługi świadczone zaborcom uzyskał tytuł książęcy. Następnie był sądzony pod zarzutem zdrady kraju i został skazany na infamię, utratę urzędów i szlachectwa.

Filip Skoraczewski (1838-1910), leśnik, uczestnik powstania styczniowego, publicysta, działacz społeczny. Urodził się w Godurowie koło Gostynia, w rodzinie Jana, inspektora gospodarczego w dobrach Jana hr. Żółtowskiego, i Gertrudy z domu Peisert. Uczył się w gimnazjach w Lesznie, Trzemesznie i w Poznaniu. Egzamin dojrzałości zdał w 1862 r. w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W trakcie nauki należał do tajnej organizacji młodzieżowej Kościuszkowski. Po skończonej edukacji odbywał praktykę jako leśniczy w lasach dworskich: mościńskich i rydzynskich. Po wybuchu powstania styczniowego związał się z tajnym wielkopolskim komitetem powstańczym Działyńskiego. Z polecenia tego ostatniego pełnił funkcję lustratora na powiaty: krobki i wschowski. Na ziemi gostyńskiej prowadził działalność zmierzającą do podejmowania działań na rzecz pomocy powstaniu. Jako oficer gospodarczy organizował zaopatrzenie dla jednego z oddziałów powstańczych działających w okolicach Konina, gdzie sam walczył, uczestnicząc

w trzech bitwach. W starciu pod Ignacewem został ciężko ranny. Ścigany listami gończymi przez władze pruskie i rosyjskie, ukrywał się, a następnie potajemnie przedostał się do Zurychu w Szwajcarii. W grudniu 1863 r. sąd pruski skazał go zaocznie na karę śmierci. W 1864 r. rozpoczął studia leśne na politechnice w Zurychu, w czasie których został wybrany prezesem Stowarzyszenia Szwajcarskich Kandydatów Leśnictwa. Udział w działalności społeczno-politycznej polskiej emigracji. Oprócz leśnictwa studiował ekonomię i nauki o urządzeniach państwowych. W 1866 r. z wyróżnieniem zdał egzamin z leśnictwa.

Po ukończeniu studiów w 1867 r. powrócił do Wielkopolski pod przybranym nazwiskiem (ukrywał się przed policją do czasu amnestii w 1871 r., publikując w tym okresie pod pseudonimami Młody Leśnik i Ignacy Mieloszyk). Pracując jako nadleśniczy w Miłosławiu, w lasach Seweryna Mielżyńskiego, dał się poznać jako doskonały fachowiec-nowator. Podniósł na wysoki poziom stan miłosławskich lasów. Tworzył gospodarke leśną opartą na naukowych podstawach, co w tamtym czasie należało do rzadkości. W Miłosławiu założył i z wielkim powodzeniem prowadził szkółki leśne. Jako pierwszy z wielkopolskich leśników szkolił młodych leśników oraz borowych. Upowszechniał ochronę ptaków poprzez zakładanie sztucznych gniazd. Zgromadził pokaźne zbiory paleontologiczne i ornitologiczne, które w 1888 r. przekazał Muzeum Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Opublikował wiele artykułów w fachowych czasopismach („Sylwan”, „Ziemianin”, „Przegląd Leśniczy”). Zebrał także obfite materiały źródłowe do dziejów Miłosławia, które ukazały się drukiem. Jako mieszkaniec Miłosławia bardzo aktywnie uczestniczył w życiu społecznym miasta. Był m.in. współzałożycielem tamtejszego Banku Pożyczkowego oraz prezesem Towarzystwa Przemysłowego; działał w kółkach rolniczych, założył amatorskie kółko teatralne, dom starców oraz fabrykę cygar. Za swoje zasługi otrzymał honorowe obywatelstwo Miłosławia. Zmarł w Miłosławiu, gdzie został pochowany. Został upamiętniony na pomniku przy leśniczówce w Bagatelce koło Miłosławia.

Jakob Steinhardt (1887-1968), malarz, grafik. Urodził się w Żerkowie. W latach 1906-1907 uczęszczał do Akademii Sztuki (Akademie der Künste) w Berlinie, gdzie studiował malarstwo

u Lovisa Corinthy¹²² i grawerstwo u Hermanna Strucka¹²³. W latach 1908-1910 przebywał w Paryżu i kontynuował studia u Jeana-Paula Laurensa¹²⁴, u Henri Matisa¹²⁵ i Théophila Alexandra Steinlena¹²⁶. W 1910 r. wrócił do Berlina, a w 1911 r. podróżował po Włoszech. Po wybuchu I wojny światowej został zmobilizowany do armii niemieckiej; służył na froncie wschodnim w Polsce i Litwie, a następnie w Macedonii. Po wojnie powrócił do Berlina. Był w tym okresie współzałożycielem, razem z Ludwigiem Meidnerem¹²⁷ i Richardem Janthurem¹²⁸, artystycznej grupy Die Pathetiker. Artyści z nią związani przedkładali istotę dzieła ponad formę artystyczną, pokazując charakterystyczny niemiecki styl ekspresji.

W 1933 r. wraz z wieloma innymi twórcami opuścił Niemcy i wyjechał do Palestyny. W 1934 r. w Jerozolimie otworzył szkołę artystyczną, którą prowadził do 1948 r. W tym samym roku zaczął kierować wydziałem grafiki w Akademii Sztuki i Rysunku Bezalel, która otwarta została w 1906 r. na Mont Scopus w Jerozolimie. W latach 1954-1957 był dyrektorem tej szkoły.

Wraz z przybyciem artystów uciekających przed terrorem nazistów z Niemiec w Palestynie pojawił się w malarstwie niemiecki ekspresjonizm. Poza Jakobem Steinhardtem reprezentowali go również: Hermann Struck i Mordecai Ardon¹²⁹. Dołączyli do nich urodzeni w Niemczech, lecz przybyli do Ziemi Izraela już 20 lat wcześniej, Anna Ticho¹³⁰ i Leopold Krakauer¹³¹. Ta grupa artystów, mając duży wkład w rozwój lokalnej sztuki, poświęciła się głównie subiektywnej interpretacji krajobrazu Jerozolimy i otaczających ją wzgórz. Liderzy grupy byli ściśle związani z Akademią Bezalel, w której po II wojnie światowej dojrzewała i rozwijała się nowa generacja artystów izraelskich. Steinhardt tworzył także drzeworyty o tematyce biblijnej i żydowskiej. Żonaty z Minii Gumpert. Umarł w Nahariya w Izraelu, gdzie został pochowany.

Stanisław Taczak (1874-1960), generał brygady. Urodził się w Mieszkowie jako syn Andrzeja i Balbiny z Warasieckich. W 1893 r. ukończył gimnazjum w Ostrowie Wlkp., w 1897 r. uzyskał dyplom inżyniera hutnika na Akademii Górniczej we Freibergu. Jako inżynier pracował w Westfalii. W gimnazjum należał do Towarzystwa Tomasza Zana, w latach późniejszych działał w różnych polskich organizacjach w Niemczech. W latach 1898-1899 pełnił obowiązkową służbę w armii niemieckiej.

kiej; jako oficer rezerwy w 1904 r. został podporucznikiem, w 1913 r. porucznikiem, a w 1915 r. kapitanem rezerwy. Na własną prośbę otrzymał przydział do 6. Pułku Piechoty Legionów Polskich w Dęblinie, w którym w 1917 r. był dowódcą batalionu. W 1918 r. porzucił armię niemiecką i został oficerem Wojska Polskiego, w którym zajmował się organizowaniem sztabu generalnego.

W 1918 r. otrzymał w Poznaniu awans na stopień majora oraz nominację na głównodowodzącego powstania wielkopolskiego. Jako dowódca dążył z powodzeniem do utworzenia jednolitej armii ze spontanicznie powstających oddziałów powstańczych. Skompletował sztab Dowództwa Głównego, stworzył na terenie Wielkopolski 9 okręgów wojskowych, wydał rozkaz opanowania lotniska na Ławicy w Poznaniu. Po przekazaniu, ze względów osobistych i politycznych, dowództwa gen. Józefowi Dowborowi-Muśnickiemu został w Dowództwie Okręgu Generalnego drugim kwatermistrzem, a następnie zastępcą szefa sztabu. Dowodził także w 1919 r. 51 Pułkiem Strzelców Wielkopolskich (późniejszy 69. Pułk Piechoty). W 1920 r. powołany został w stopniu podpułkownika do Ministerstwa Spraw Wojskowych w Warszawie na stanowisko przewodniczącego komisji weryfikacyjnej dla oficerów Wojska Polskiego z byłej armii niemieckiej.

W latach następnych w stopniu podpułkownika i pułkownika dowodził 69. Pułkiem Piechoty, 34. Brygadą Piechoty i 17. Dywizją Piechoty. W 1923 r. awansowany został na generała brygady i w 1928 r. objął dowództwo Okręgu Korpusu II (lubelskiego). Przeniesiony w 1930 r. w stan spoczynku, działał w Poznaniu jako prezes Związku Weteranów Powstań Narodowych, przewodniczący Okręgowego Zarządu Straży Pożarnych, a zwłaszcza w latach 1930-1939 jako przewodniczący Towarzystwa dla Badań nad Historią Powstania Wielkopolskiego.

We wrześniu 1939 r. dołączył do oddziałów Armii Poznań. Dostał się do niewoli i przebywał kolejno w oflagach Prenzlau, Colditz, Johannisbrunn i Murnau. Po uwolnieniu w 1945 r. z Murnau został przyjęty do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Po odbyciu kuracji zdrowotnej w Nicei powrócił jednak na początku 1946 r. do kraju. Był żonaty (od 1903 r.) z Ewą Wichmann; miał córkę Aleksandrę i syna Stanisława. Zmarł w Malborku, gdzie został pochowany.

Władysław Wiewiórowski (1883-1919), nadleśniczy z Miłostawia, powstaniec wielkopolski. Urodził się w Biezdrowie koło Wronek, w rodzinie Andrzeja, agronoma, administratora majątku. Ukończył gimnazjum w Bydgoszczy oraz Akademię Leśną w Eberswalde. Od 1910 r. pracował na stanowisku nadleśniczego w Miłostawiu. Od połowy 1918 r. działał w powiatowym sztabie Towarzystwa Gimnastycznego Sokół we Wrześni. W listopadzie 1918 r. tworzył ze zdemobilizowanych żołnierzy wrzesińskie oddziały Służby Straży i Bezpieczeństwa. W powstaniu wielkopolskim był dowódcą kompanii, która zajęła Wrześnię i Witkowo, a następnie walczyła pod Gnieznem i Szubinem. Ciężko ranny w czasie natarcia na Szubin dostał się do niewoli niemieckiej i zmarł w szpitalu wojskowym w Bydgoszczy. Pochowany został w Miłostawiu. Został upamiętniony na pomniku przy leśniczówce w Bagatelce koło Miłostawia.

Władysław Żyźniewski (1909-1939), leśnik. Urodził się w rodzinie kupieckiej w Ślesinie koło Konina. Po ukończeniu gimnazjum w Kaliszu, w 1931 r. rozpoczął studia leśne na Uniwersytecie Poznańskim. Powołany do służby wojskowej, ukończył Szkołę Podchorążych Piechoty w Zambrowie w randze podporucznika rezerwy. Dyplom inżyniera leśnika uzyskał w 1936 r. Po odbyciu obowiązkowych praktyk zawodowych został nadleśniczym w lasach miłostawskich i zamieszkał w Bagatelce pod Miłostawiem. Po wybuchu wojny w 1939 r. został zmobilizowany. Walczył jako dowódca plutonu kolarzy w Armii Poznań w bitwie nad Bzurą. Poległ koło Sochaczewa. Pochowany został w Trojanowie; po pewnym czasie jego szczątki przeniesiono na cmentarz wojskowy na Powązkach w Warszawie. Został upamiętniony na pomniku przy leśniczówce w Bagatelce koło Miłostawia.

Przypisy

¹ Rozporządzenie Nr 1 Wojewody Kaliskiego i Wojewody Poznańskiego z 17 października 1994 r. w sprawie utworzenia Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego. Dz. Urzęd. Woj. Poznańskiego Nr 21, poz. 210.

² Zbiornik Jeziorsko wybudowany został 1986 r. w środkowym biegu Warty na granicy woj. wielkopolskiego i woj. łódzkiego. Koncepcja jego budowy sięga przełomu lat 50. i 60. ubiegłego wieku. Powstał on po przegrodzeniu doliny Warty (w 484,3 km jej biegu, na linii wsi Skęczniewo-Siedlątków) zaporą ziemną o maksymalnej wysokości 20 m i dł. 2730 m oraz po wybudowaniu zapór bocznych w dolinie Pichny i Teleszny, i zapór cofkowych w rejonie miasta Warta. Zbiornik jest wielozadaniowy i ma na celu zmniejszenie zagrożenia powodziowego, dostarczenie wody dla rolnictwa, przemysłu i gospodarki komunalnej i prowadzenie gospodarki rybackiej. Wykorzystywany jest także do celów sportowo-rekreacyjnych. Niezbędne jest utrzymywanie odpowiednich warunków siedliskowych dla ptaków. Zapora czołowa jest wykorzystywana do produkcji energii w elektrowni wodnej o charakterze przepływowym o mocy 4,89 MW. Jeziorsko jest drugim pod względem powierzchni zlewni i czwartym pod względem pojemności wśród 71 wielkich zbiorników zaporowych w Polsce. Poziomy piętrzenia i pojemności: absolutnie minimalny (116,00 m n.p.m.) – pojemność martwa 30 mln m³, normalny (120,50 m n.p.m.) – 163 mln m³, maksymalny (121,50 m n.p.m.) – pojemność całkowita 203 mln m³, nadzwyczajny (122,00 m n.p.m.) – pojemność całkowita forsowana 224 mln m³; pojemność użytkowa wynosi 172 mln m³. Powierzchnia przy pojemności całkowitej: 42,3 km².

³ Ostroga (tama poprzeczna) to nasyp zbudowany poprzecznie do nurtu rzeki i odchodzący od brzegu do brzegu pod prąd, prostopadłe lub z prądem. Ostroga (główka) chroni brzeg przed rozmywaniem, zwążając koryto, spiętrza wodę i zwiększa głębokość w korycie. Niekiedy ostrogi wzmacniane są tamami podłużnymi (równoległymi), będącymi przegrodami łączącymi końce ostróg i mającymi na celu regulację koryta o nurcie łagodniejszym i dnie bez ławic.

⁴ Wały przeciwpowodziowe są sztucznymi usypiskami w kształcie przymy o przekroju poprzecznym trapezu. Wznoszone wzdłuż rzeki

w pewnym oddaleniu od jej koryta, otaczając tereny zalewowe wzdłuż rzeki (międzywale), tworzą większe koryta dla przewidywanych wód powodziowych, przeciwdziałając jednocześnie rozlaniu się tych wód na chronione w ten sposób tereny sąsiednie. Zazwyczaj mają znaczną długość, odpowiednio do ukształtowania doliny i chronionych przed zalaniem terenów zagospodarowanych. Najczęściej wały projektuje się na wodę stuletnią.

⁵ Faszyna są to powiązane cienkie gałęzie wikliny lub innych drzew czy krzewów, używane głównie przy regulacji rzek i innych pracach wodnych w celu umocnienia brzegów.

⁶ Sukcesja (następstwo) to jedna z najważniejszych form zmienności biocenoz w czasie.

⁷ Ruda darniowa to powstająca na podmokłych terenach (torfowiska, łąki) skała osadowa o niewielkiej zawartości żelaza. Na terenie Polski dość powszechna, a w celu uzyskania żelaza przetapiana już od III w. p.n.e. aż do XX w. Stosowana była także w budownictwie.

⁸ Jan III Sobieski herbu Janina (1629-1696), król Polski od 1674 r.

⁹ Stefan Czarniecki herbu Łódzia (1599-1665), hetman polny koronny, najbardziej znany z prowadzenia wojny partyzanckiej przeciwko wojskom Karola X Gustawa w czasie potopu szwedzkiego oraz słynnej wyprawy duńskiej w latach 1658-1659.

¹⁰ Napoleon Bonaparte, Napoleon I (1769-1821), cesarz Francuzów w latach 1804-1815.

¹¹ Jan Gładysz (1762-1830), malarz działający w Wielkopolsce i Warszawie, tworzył portrety, obrazy historyczne i religijne.

¹² Aleksander III Wielki zwany Aleksandrem Macedońskim (356 r. p.n.e. – 323 r. p.n.e.), król Macedonii z dynastii Argeadów, powszechnie uznawany za wybitnego stratega i jednego z największych zdobywców w historii ludzkości.

¹³ Mikołaj I Pawłowicz z dynastii Romanowów (1796-1855), cesarz Rosji od 1825 r., w latach 1825-1831 król Polski, nazywany Mikołajem I Pałkinem.

¹⁴ Ermitaż, czyli Państwowe Muzeum Ermitażu, mieści się w pałacach, znajdujących się w Sankt Petersburgu, nad brzegiem Newy. Nazwa muzeum pochodzi od skromnego pałacu zimowego cara Piotra I, który w galerię sztuki przemieniła caryca Katarzyna II Wielka. Obecnie Ermitaż to jedno z największych muzeów sztuki i malarstwa w Europie.

¹⁵ Józef Weyssenhoff (1860-1932), powieściopisarz, poeta, krytyk literacki. Autor opowiadań, wierszy, wspomnień i powieści politycznych wymierzonych przeciw dążeniom demokratyczno-liberalnym i rewo-

lucyjnym. Sławił cnoty i tradycje kultury szlacheckiej dawnych Kresów. Mistrz opisów przyrody i łowiectwa. W latach 1891-1896 redaktor bardzo poczytnego i wydawanego na wysokim poziomie miesięcznika literacko-naukowego „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi”, ukazującego się w Warszawie w latach 1841-1914.

¹⁶ Arthur Karl Greiser (1897-1946), obergruppenführer SS i Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, przedtem prezydent Senatu Wolnego Miasta Gdańsk. Kraj Warty, czyli Okręg Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland, Warthegau), to nazwa regionu administracyjnego utworzonego podczas II wojny światowej na terenach zachodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej anektowanych przez III Rzeszę.

¹⁷ Muzeum Cesarza Fryderyka III w Poznaniu (Kaiser Friedrich Museum), pierwsze niemieckie muzeum założone w 1894 r. jako Prowincjonalne Muzeum w Poznaniu (Provinzial Museum in Posen), które w 1902 r. przemianowano na Kaiser Friedrich Museum. W założeniu miało być m.in. narzędziem polityki germanizacyjnej. Jako instytucja niemiecka przetrwało do 1918 r. W 1919 r. po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, Muzeum Cesarza Fryderyka III przemianowano na Muzeum Wielkopolskie. Było to pierwsze w odrodzonej Polsce muzeum publiczne. Podczas II wojny światowej władze niemieckie ponownie przemianowały muzeum na Kaiser Friedrich Museum Posen, nazywane także Muzeum Krajowego Okręgu Rzeszy Kraj Warty (Landesmuseum des Reichsgaues Wartheland). Wiele dzieł znajdujących się w muzeum wywieziono w głąb Rzeszy, reszty zniszczenia dokonały działania wojenne, zwłaszcza walki w 1945 r.

¹⁸ Ludwik Adam Mierosławski (1814-1878), polski generał, pisarz i poeta, działacz polityczny i narodowościowy, historyk wojskowości. Urodził się w polsko-francuskiej rodzinie szlacheckiej jako syn płk. Adama Kaspra Mierosławskiego (1785-1837), adiutanta marszałka Louisa Nicolasa Davouta (1770-1823), diuka Auerstedt, księcia Eckhmül, jednego z najwybitniejszych dowódców Napoleona. Matką Ludwika była Camilla Notté de Vaupleux. Brał udział w powstaniu listopadowym. Po klęsce powstania od 1833 r. przebywał na emigracji we Francji, gdzie zyskał sobie sławę wybitnego teoretyka wojskowości. W 1846 r. ujęty przez pruską policję został skazany na karę śmierci, której uniknął dzięki wybuchowi rewolucji berlińskiej. Po oswoobodzeniu w 1848 r. z berlińskiego więzienia Moabit został naczelnym wodzem armii polskiej zaboru pruskiego. Dowodził m.in. w zwycięskich potyczkach pod Miłosławiem i Sokołowem oraz przegranym starciem pod Wrześnią. Po kapitulacji powstania ponownie dostał się do niewoli pruskiej, z której szybko został

jednak uwolniony i wyjechał na Sycylię. W 1848 r. został w Palermo szefem sztabu armii rewolucyjnego rządu sycylijskiego. Po upadku powstania w 1849 r. wyjechał do Paryża, a następnie do Karlsruhe, gdzie rząd Badenii i Palatynatu mianował go naczelnym wodzem rewolucyjnej armii. Po klęsce w bitwie z Prusakami pod Rastatt podał się do dymisji i powrócił do Paryża. W 1860 r. Giuseppe Garibaldi powołał go na dowódcę Legionu Międzynarodowego w Neapolu, jednak ostatecznie legion ten nie został utworzony. W 1861 r. Mierosławski został dyrektorem polskiej szkoły wojskowej w Genui. W 1863 r. przybył do Polski, by zostać dyktatorem powstania styczniowego. Po przegranych starciach pod Krzywosądem i Nową Wsią oraz w wyniku powstałych konfliktów w dowództwie postanowił złożyć dyktaturę i zdecydował się na powrót do Paryża, skąd rozprzestrzenił informacje o fatalnym zorganizowaniu powstania w Polsce. Wycofał się z polityki po wojnie francusko-pruskiej. Napisał autobiografię oraz utwory poetyckie; najbardziej znanym jego dziełem jest praca z teorii wojskowości *Rozbiór krytyczny kampanii 1831 roku*.

¹⁹ W dniu 23 lutego 1919 r. z wielkopolskich oddziałów powstańczych: batalionu śremskiego, jarocińskiego i koźmińskiego oraz 1 pułku piechoty z powiatu rawickiego powstał 11 pułk strzelców wielkopolskich. Bataliony powstańcze wywodziły się ze sformowanych w listopadzie 1918 r. kompanii bezpieczeństwa. W dniu 5 lutego 1920 r. 11. Pułk Strzelców przemianowano na 69. Pułk Piechoty, który stacjonował w garnizonie w Gnieźnie. W czasie wojny obronnej 1939 r. wchodził w skład 17 dywizji piechoty walczącej w ramach Armii Poznań.

²⁰ Ignacy Jan Paderewski (1860-1941), pianista, kompozytor, polityk, premier Polski i minister spraw zagranicznych w 1919 r., działacz niepodległościowy, profesor konserwatorium w Warszawie.

²¹ Teodora (Dora) Mikułowska (1880-1946), malarka i nauczycielka rysunków. Malowała utrzymywane w duchu postimpresjonizmu, pogodne w kolorystyce kompozycje figuralne, portrety, krajobrazy, martwe natury, wykonywała także ekslibrisy, ilustracje i zabawki artystyczne.

²² Sebastian Kneipp (1821-1897), bawarski ksiądz katolicki, proboszcz w Wörishofen, prałat papieski. Jeden z najbardziej znanych na świecie zwolenników hydroterapii, ziołolecznictwa oraz racjonalnego sposobu odżywiania się, ze zwróceniem uwagi na osobowość chorego. W 1848 r. opracował metodę leczenia wodą. Wynalazł, produkowane do dzisiaj, kawę słodową i chleb ziarnisty. Zawdzięczamy mu wprowadzenie najprostszych zabiegów higienicznych, jak codzienne mycie się i spacer, oraz zasad zdrowego odżywiania.

²³ Vincent Priessnitz (1799-1851), jeden z twórców wodolecznictwa (hydroterapii). Propagował kuracje z użyciem zimnej wody, polegające

na: okładach, brodzeniu po kolana, polewaniu części ciała, gwałtownym chlustaniu z drewnianych wiader na pacjenta, kąpielach lub zraszaniu całego ciała. Zabiegi te połączone były ze spacerami w górzystym terenie. Początkowo był oskarżany o szarlatanerię. Jednak w 1838 r. udało mu się uzyskać pozwolenie na prowadzenie zakładu wodoleczniczego w Gräfenbergu (obecnie kurort Lázně Jeseník, Czechy), w którym już po roku leczyło się ponad 1500 pacjentów. Wkrótce wiele innych ośrodków europejskich zaczęło stosować zasady terapii Priessnitza. Zastosowana terapia została dostrzeżona w XIX w. przez lekarzy z Wiedeńskiej Szkoły Medycznej, a jej autor uznany został za ojca naukowej hydroterapii. Obecnie wodolecznictwo zaliczane jest do medycyny alternatywnej. Priessnitz uznawany jest za wynalazcę prysznica używanego powszechnie do kąpieli natryskowych. Mottem jego działalności była maksyma greckiego poety Pindara *Nic lepszego nad wodę*.

²⁴ Osadnictwo olęderskie, zwane także holenderskim to ruch kolonizacyjny, którego początki na ziemiach polskich sięgają końca XVI w.; trwał on aż do rozbiorów Polski. Olędry (Holländer) albo Olendry były nazwą osad rolniczych zakładanych przeważnie na nizinach nadrzecznych obfitujących w łąki i pastwiska sprzyjające hodowli bydła. Osadnicy zajmowali się głównie uprawą roli i hodowlą zwierząt, głównie bydła mlecznego. Zajmowali się również pszczelarstwem, łowiectwem oraz drobnym przemysłem i rzemiosłem (np. młynarstwo, tkactwo). Olendrzy stanowili grupę wolnej ludności chłopskiej, początkowo byli to osadnicy holenderscy osadzani na Żuławach. Potem prawem olen-derskim obejmowano również ludność pochodzenia polskiego. Cechami tego osadnictwa była wolność osobista, posiadanie samorządu, organizacja gromadzka. Właściciel terenów, na których mieszkali sprawował nad nimi władzę sądowniczą. Olendrzy wyróżniali się zamożnością w masie chłopów pańszczyźnianych.

²⁵ Płk Ludwik Sczaniecki (1789-1854) urodził się w Boguszynie (gm. Nowe Miasto). Nauki pobierał w Warszawie i Dreźnie. Uczestniczył w wojnach napoleońskich, a z wyprawy na Moskwę (1812 r.) wrócił ranny i z odmrożeniami. Był adiutantem i przyjacielem gen. J.H. Dąbrowskiego, który mianował go wykonawcą swego testamentu i opiekunem małoletnich dzieci. Później zakładał Związek Kosynierów – organizację wolnomularską o charakterze narodowym. W powstaniu listopadowym dowodził sformowanym przez siebie, częściowo własnym kosztem, 2. Pułkiem Jazdy Kaliskiej. Za działalność spiskową został osadzony w więzieniu w Berlinie. Uczestniczył też w powstaniu w 1848 r. Był członkiem Towarzystwa Naukowej Pomocy, należał do Ligi Polskiej, uczestniczył w pracach Kasyna Gostyńskiego i komitetu Bazaru

w Poznaniu, z jego inicjatywy i funduszy ukazywał się „Dziennik Polski” – organ polskich demokratów. Zmarł w Paryżu. Pochowany został w kościele w Brzostkowie, którego kolatorami była rodzina żony, Konstancji Czarnockiej. Pogrzeb był wielką manifestacją narodową, uświetnioną obecnością m.in. Karola Libelta.

²⁶ Antoni Jabłonowski, Książę Jabłonowski na Ostrogu, Maryampolu i Podkamieniu herbu Prus (1793-1855) – polski działacz konspiracyjny, członek Towarzystwa Patriotycznego (Narodowego Towarzystwa Patriotycznego) – tajnej organizacji niepodległościowej w Królestwie Polskim założonej w 1821 r. przez mjr. Waleriana Łukasińskiego.

²⁷ Wilhelm I Holenderski (1772-1843), w latach 1815-1840 król Zjednoczonych Niderlandów (tzn. Holandii i Belgii oraz Wielki Książę Luksemburga). Urodził się w Hadze jako Wilhelm Fryderyk (z domu Oranje-Nassau), syn Wilhelma V Orańskiego i jego żony Wilhelminy Pruskiej (z domu Hohenzollern), córki króla Prus Fryderyka Wilhelma II.

²⁸ Chrystus Boleściwy (*Vir Dolorum*, Mąż Boleści) to w ikonografii chrześcijańskiej przedstawienie martwego lub zmartwychwstałego Jezusa Chrystusa niebędącego jeszcze w chwale, lecz ukazującego rany zadane podczas ukrzyżowania. Wizerunek ten pojawił się w XII w. w kręgu bizantyjskim jako ukazanie martwego Chrystusa ze skrzyżowanymi ramionami i koroną cierniową. Na obrazach przedstawiane są często narzędzia męki Chrystusa (*arma Christi*: krzyż, korona cierniowa, włócznia, gwoździe, kolumna biczowania) lub Jezus zbierający krew do kielicha z rany w boku.

²⁹ Apolinary Kątski (1825-1879), skrzypek, pedagog, kompozytor. W 1861 r. założył Instytut Muzyczny w Warszawie. W latach 1861-1879 był dyrektorem oraz nauczycielem wyższej klasy skrzypiec tej uczelni, przekształconej w 1919 r. w Państwowe Konserwatorium Muzyczne. Karierę muzyczną rozpoczął w wieku 4 lat, początkowo pod okiem ojca – Grzegorza Kątskiego, a następnie u słynnego włoskiego skrzypka i kompozytora Niccolò Paganiniego (1782-1840). Koncertował m.in. w Sankt Petersburgu, Wiedniu, Paryżu i Londynie, m.in. w czasie uroczystości koronacyjnych królowej Wiktorii w 1837 r. W latach 1853-1859 był solistą na dworze carskim w Sankt Petersburgu.

³⁰ Antoni Kątski (1817-1899), pianista, kompozytor i pedagog. Był cudownym dzieckiem w muzyce; z pierwszym koncertem solowym wystąpił mając 5 lat. Nazywany był „geniuszem wirtuozów” i „atletą fortepianu”. Długi czas mieszkał w Rosji, w latach 1853-1867 uczył muzyki w Sankt Petersburgu. Jako pierwszy ze stołecznych wykonawców odbył artystyczne tournée po miastach Syberii. Komponował różne gatunki muzyki, m.in. symfonie, komedie muzyczne, dwa koncerty

fortepianowe, ok. 400 utworów kameralnych (etiudy, wariacje, utwory brawurowe). Przez ponad 70 lat działalności koncertowej wystąpił we wszystkich muzycznych stolicach świata.

³¹ Ryszard Wincenty Berwiński (1819-1879), poeta związany z Wielkopolską, działacz polityczny. W latach 1855-1871 w Konstantynopolu służył w oddziale kozaków sułtańskich Sadyka Paszy, a następnie w 2. Pułku Dragonów Otomańskich.

³² Ludwik Władysław Franciszek Kondratowicz, pseud. Władysław Syrokomla (1823-1862), poeta i tłumacz.

³³ Na towarzyskim obiedzie z udziałem Adama Mickiewicza w imieniu zebranych gościa witał ks. Tomasz Cieśliński (1801-1870), który w latach 1830-1852 był proboszczem w Dębnie. Znany jest jako autor poezji i tłumacz z języka łacińskiego tekstów religijnych. Był m.in. autorem przekładów hymnów brewiarzowych (ukazały się w latach 1830-1852) oraz poematu zatytułowanego *Bęben*, którego akcja toczy się w Miłostawiu.

³⁴ 2 (13) Eskadra Wielkopolska dowodzona przez por. Norwida-Kudło, latając na niemieckich samolotach Halberstadt CL.II (dwupłatowy, dwumiejscowy samolot myśliwski oraz bliskiego rozpoznania i wsparcia), odznaczyła się podczas powstania wielkopolskiego. W marcu 1920 r. została przekształcona na myśliwską i w jednolitej numeracji otrzymała nr 13.

³⁵ Wojciech Kossak (1856-1942), malarz, przedstawiciel nurtu malarstwa o tematyce historycznej i batalistycznej. Autor wielu obrazów przedstawiających wydarzenia z okresu wojen napoleońskich i powstania listopadowego, scenki rodzajowe, portrety i konie.

³⁶ Jan Długosz herbu Wieniawa (1415-1480), historyk, dyplomata i duchowny. Autor *Historiae Poloniae (Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego)*, jednego z najwybitniejszych dzieł średniowiecznej historiografii europejskiej, opisującego historię Polski od najdawniejszych czasów do 1480 r.

³⁷ Rafael Santi, również znany jako Rafael Sanzio (1483-1520), malarz i architekt, jeden z najsłynniejszych artystów włoskiego renesansu. *Madonna Sykstyńska*, namalowana w latach 1513-1514 należy do najbardziej znanych dzieł malarskich Rafaela. Jako Madonna została przedstawiona piękna kochanka Rafaela Margherita Luti, zwana La Fornarina, a adorujący ją św. Sykstus ma twarz papieża Juliusza II. Obraz jest obecnie ozdobą Galerii Obrazów Dawnych Mistrzów w Dreźnie (Gemäldegalerie Alte Meister), jednej z największych kolekcji malarstwa europejskiego na świecie.

³⁸ Są to drobne części pociętych różnych monet w celu uzyskania pożądanej wagi srebra przy zapłacie za określony towar.

³⁹ Antoni Amilkar Kosiński herbu Rawicz (1769-1823), generał polski, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej i wojen napoleońskich, współtwórca Legionów Polskich we Włoszech, baron Cesarstwa Francuskiego.

⁴⁰ Własowcy to potoczna nazwa dwóch dywizji piechoty, sformowanych pod koniec 1944 r. z rosyjskich jeńców przez gen. A.A. Własowa i Komitet Wyzwolenia Narodów Rosji. Po zakończeniu wojny własowców przekazano władzom ZSRR, gdzie pozbawionych praw obywatelskich, część rozstrzelano lub osadzono w łagrach.

⁴¹ Emilia Sczaniecka (1804-1896), wielkopolska działaczka społeczna i narodowościowa. Była założycielką pierwszego w Wielkopolsce Stowarzyszenia Kobiet oraz instytucji Pomocy naukowej dla ubogich dziewcząt w Poznańskim i Prusach Zachodnich.

⁴² Juliusz Słowacki (1809-1849), jeden z najwybitniejszych poetów polskich doby romantyzmu, dramaturg. Jego utwory podejmowały problemy związane z walką narodowo-wyzwoleńczą, z przeszłością narodu i przyczynami niewoli oraz tematy egzystencjalne. Poeta nastrojów, mistrz operowania słowem. Wywarł ogromny wpływ na poetów Młodej Polski i dwudziestolecia międzywojennego. W 1848 r. przebywał w Poznaniu z zamiarem wzięcia udziału w powstaniu, co jednak nie nastąpiło ze względu na zły stan zdrowia.

⁴³ Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz, pseud. Litwos (1846-1916), powieściopisarz, nowelista i publicysta. Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za całokształt twórczości. Jeden z najpopularniejszych pisarzy polskich przełomu XIX i XX w. Podczas pobytu w Miłostawiu pisarz odwiedził w Winnej Górze Henryka Mańkowskiego. W Miłostawiu podczas odsłonięcia pomnika Juliusza Słowackiego poznał pochodzącą ze Środy Wlkp. dziennikarkę i pisarkę Marię Radziejewską (1875-1911) (czwarta Maria jego życia). Na początku to ona odrzuciła uczucie Henryka, później starała się je odzyskać, ale bezskutecznie. Zmarła w Berlinie, pozostawiając po sobie dziennik, który miał zostać przekazany pisarzowi, co jednak nie nastąpiło spoczywa na cmentarzu w Środzie Wlkp..

⁴⁴ Wincenty Ferreriusz Jakub Pol (1807-1872), poeta, geograf. Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie objął pierwszą w Polsce katedrę geografii. Autor m.in. cyklu poetyckiego *Pieśni Janusza*. Duże uznanie przyniosła mu *Pieśń o ziemi naszej*, będąca poetyckim cyklem opisów ziem polskich, który przyczynił się do znacznego wzrostu zainteresowania rodzimą przyrodą i kulturą wśród społeczeństwa.

⁴⁵ Lucjan Siemieński (1807-1877), poeta, pisarz, krytyk literacki i tłumacz, uczestnik powstania listopadowego. Autor licznych wierszy,

inspirowanych polskim i ukraińskim folklorem, felietonów, gawęd biograficznych, prac historycznych i literaturoznawczych.

⁴⁶ Teofil Aleksander Lenartowicz (1822-1893), etnograf, rzeźbiarz, poeta romantyczny, uczestnik konspiracji i powstania 1848 r. Tworzył wiersze patriotyczne i religijne, poematy historyczne oraz liryki oparte na folklorze mazowieckim oraz rzeźby portretowe i nagrobki.

⁴⁷ Józef Ignacy Kraszewski, pseud. Bogdan Bolesławita, Kaniowa, Dr Omega i inne (1812-1887), pisarz, publicysta, wydawca, historyk, działacz społeczny i polityczny, najplodniejszy autor w historii literatury polskiej.

⁴⁸ Władysław Stanisław Reymont, właściwie Władysław Stanisław Rejment (1867-1925), polski pisarz, prozaik i nowelista, jeden z głównych przedstawicieli realizmu krytycznego z elementami naturalizmu w prozie Młodej Polski. Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za czterotomową powieść *Chłopi*.

⁴⁹ Henryk Wieniawski (1835-1880), skrzypek, kompozytor i pedagog. Nazywany był „poetą skrzypiec”, ceniony jako wirtuoz o fenomenalnej technice i jako wielki liryk. Był ostatnim wirtuozem skrzypiec, który przeszedł do historii muzyki również jako kompozytor. Dzięki Wieniawskiemu do europejskiej literatury skrzypcowej wszedł polonez.

⁵⁰ Julian Fałat (1853-1929), malarz, malował sceny rodzajowe, pejzaże, portrety, znakomite sceny myśliwskie i zwierzęta.

⁵¹ Leon Jan Wyczółkowski (1852-1936), malarz, grafik i rysownik, jeden z czołowych przedstawicieli okresu Młodej Polski w nurcie malarstwa realistycznego. Znakomicie oddawał urodę kwiatów i martwych natur. Portretował niemal cały świat artystyczny Krakowa.

⁵² Adam Hilary Bernard Chmielowski, św. Brat Albert (1845-1916), zakonnik, założyciel zgromadzenia albertynów, uczestnik powstania styczniowego, artysta malarz. Znany z pełnej poświęcenia pracy dla biednych i bezdomnych. W 1989 r. podczas kanonizacji w Rzymie został ogłoszony świętym. Jego doczesne szczątki znajdują się pod ołtarzem w sanktuarium *Ecce Homo* na Prądniku Czerwonym w Krakowie.

⁵³ Leon Kapliński (1826-1873), malarz, dziennikarz, pisarz, działacz polityczny. Uczestnik ruchów rewolucyjnych na Górnym Śląsku, za co był więziony w berlińskim więzieniu Moabit. Malarstwa uczył się u holenderskiego malarza i grafika Ary Scheffera i J.N. Roberta-Fleury. Malował obrazy historyczne i alegoryczne, oparte na motywach literackich oraz portrety. Pierwotnie pochowany został w Miłostawiu na cmentarzu przy kościele pw. św. Jakuba, po latach jego szczątki przeniesiono na cmentarz przy ul. Palczyńskiej do kaplicy grobowej Mielżyńskich.

⁵⁴ Nazwą kulturkampf (walka kulturowa) powszechnie określa się wydarzenia w Cesarstwie Niemieckim w drugiej połowie XIX w., kiedy kanclerz Otto von Bismarck usiłował doprowadzić do ograniczenia wpływów Kościoła katolickiego w państwie. Na ziemiach polskich działalność tę ściśle wiązał z zaostreniem germanizacji, co jednak w konsekwencji doprowadziło do wzmocnienia polskiego ruchu narodowego.

⁵⁵ Zofia Kossak-Szczucka (Zofia Kossak-Szatkowska) (1889-1968), powieściopisarka, uczestniczka ruchu oporu organizacji Żegota.

⁵⁶ Stefan Wyszyński (1901-1981), arcybiskup metropolita warszawsko-gnieźnieński, kardynał, prymas Polski (zwany Prymasem Tysiąclecia), Sługa Boży Kościoła Katolickiego.

⁵⁷ Hieronim Gorzeński (1793-1846), był jednym z ośmiorga dzieci Andrzeja Gorzeńskiego. Studiował najpierw w Dreźnie, a od 1810 r. na Uniwersytecie Wileńskim, korzystając tam z opieki zaprzyjaźnionego z rodziną Jana Śniadeckiego. Po dwóch latach przerwał naukę i przyłączył się do wojsk napoleońskich maszerujących na Moskwę; służył w randze kapitana jako adiutant Louisa Nicholasa Davouta (1770-1823), marszałka Francji, jednego z najwybitniejszych dowódców Napoleona I Bonapartego. Ranny w bitwie pod Możajskiem w 1812 r., powrócił do Wilna, gdzie odzyskał zdrowie dzięki pomocy Jana Śniadeckiego. Za waleczność został odznaczony Krzyżem Virtuti Militari. W 1814 r. powrócił do Śmiełowa. W latach następnych sprawował mandat posła z powiatu wrzesińskiego na sejm prowincjonalny Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Przedkładał tam petycję w sprawie obrony języka i narodowości polskiej. Był także aktywny w różnych przedsięwzięciach organicznikowskich; jego nazwisko pojawia się w Kasynie Gostyńskim, Spółce Bazarowej, Towarzystwie Pomocy Naukowej. Poślubił Antoninę z Bojanowskich.

⁵⁸ Jedną z pierwszych wiadomości na temat Chelkowskich ze Śmiełowa znajduje się w *Księżce pamiątkowej złożenia zwłok Mickiewicza na Wawelu* z 1890 r. Odnotowano w niej, że na uroczystość przybył Józef Chelkowski (1868-1954). Przywiózł ze sobą wieniec wykonany z liści dębu posadzonego przez poetę w parku śmiełowskim. Józef Chelkowski był synem Franciszka i po śmierci ojca w 1893 r. przejął Śmiełów. Pięć lat później ożenił się z Marią z Donimirskich herbu Brochwicz (1878-1960). W latach 1918-1919 Józef Chelkowski odegrał ważną rolę jako pierwszy polski starosta w Koźminie, wprowadzony przez powstańców. Był znanym hodowcą i miłośnikiem koni. Maria i Józef Chelkowscy mieli czternaścioro dzieci. Najmłodszy syn Andrzej dostał Śmiełów, jednak wybuch wojny przekreślił plan tej sukcesji. W latach 1905-1906 w wiejskiej szkole śmiełowskiej doszło do prote-

stów uczniów, a także do strajku z powodu rugowania języka polskiego. W pałacu śmielowskim również nauczano języka polskiego aż do końca zaboru. Pod pretekstem akcji zbiórek na Międzynarodowy Czerwony Krzyż działały wówczas chóry regionalne i teatryki amatorskie. W okresie I wojny światowej Chełkowscy regularnie udzielali pomocy biednym poprzez Towarzystwo Wincentego à Paulo i utrzymywali punkt dla sióstr miłosierdzia. Dwóch synów Chełkowskich (Szczęsny i Franciszek) walczyło w postaniu wielkopolskim. W 1939 r. Niemcy wyrzucili Chełkowskich do Dobrzycy, następnie skierowali do obozu w Cerkwicy i w końcu przesiedlili do Generalnej Guberni. W kampanii wrześniowej uczestniczyło 5 synów Chełkowskich, polegli dwaj z nich: Franciszek i Edmund. Pod gruzami zginęły w Warszawie dwie córki: Halina i Zofia. Wojciech (1908-1983) stał się bohaterem jako oficer 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich. Pięciokrotnie ranny został odznaczony krzyżem orderu *Virtuti Militari* i dwukrotnie Krzyżem Walecznych. Potem był oficerem I. Dywizji Pancerniej gen. Maczka i autorem książki *Zakopany sztandar*. August Chełkowski (1927-1990), wnuk Józefa i Marii, fizyk, profesor Uniwersytetu Śląskiego, był senatorem RP w latach 1989-1990; w latach 1991-1995 pełnił funkcję marszałka senatu.

⁵⁹ Michał Ceptowski vel Mathias Zöpf (1765-1829), osiadły w Polsce sztukator niemiecki. Autor sztukaterii i rzeźb w wielu pałacach wielkopolskich.

⁶⁰ Franciszek Smuglewicz (1745-1807), malarz i rysownik. Tworzył dzieła o tematyce historycznej i alegorycznej, obrazy religijne i portrety oraz akwarele, rysunki, litografie i freski w kościołach, pałacach i budynkach użyteczności publicznej (np. w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego). Antoni Smuglewicz (1740-1810), malarz teatralny i dekorator wnętrz.

⁶¹ Konstancja Łubieńska (1798-1867), z rodu Bojanowskich, żona Józefa Łubieńskiego (1792-1846). Literatka, publicystka polska słynna z talentu, urody i dowcipu, była starannie wykształcona i wychowana. Dla Adama Mickiewicza była gotowa porzucić męża z dziećmi oraz udać się na emigrację. Wzajemna fascynacja przerodziła się z czasem w przyjaźń, podtrzymywaną później przez trwającą 20 lat korespondencję. Była zaangażowana w konspiracyjną działalność niepodległościową. Zajmowała się pracą społeczną i literacką; napisała *Bajki dla dzieci* oraz powieść *Niedowiarek*. Po śmierci męża Józefa wyszła za mąż po raz drugi, za Wandalina Wadpola. Była właścicielką Budziszewa oraz Marcelina, w którym przebywała w pierwszej połowie XX w. najstarsza córka Mickiewicza – Maria. W 1850 r. założyła w Marcelinie Szkołę Gospodarską dla dziewcząt.

⁶² Józef Haller von Hallenburg (1873-1960), generał broni Wojska Polskiego, legionista, dowódca m.in. Błękitnej Armii, działacz polityczny i społeczny.

⁶³ Cyryl Ratajski, pseud. Górski, Wartski, Wrzos, Celestyn Radwański (1875-1942), polityk, prezydent Poznania, minister spraw wewnętrznych, podczas II wojny światowej Delegat Rządu Na Kraj (1940-1942).

⁶⁴ Władysław Tatarkiewicz (1886-1980), filozof i historyk filozofii, estetyk i etyk, historyk sztuki.

⁶⁵ Wojciech Bąk (1907-1961), pisarz, prozaik i poeta, tworzący głównie w ramach liryki religijnej.

⁶⁶ Adolf Nowaczyński, pseud. m.in. Adolf Neuwert, Adolf Przyjaciół, Anecki N., Antisperanto (1876-1944), pisarz, dramaturg, satyryk, poeta, publicysta, działacz polityczny i społeczny.

⁶⁷ Zygmunt Latoszewski (1902-1995), dyrygent, dyrektor i kierownik artystyczny teatru, reżyser, pedagog. Zajmował się także krytyką muzyczną, wiele cennych artykułów o tematyce muzycznej zamieszczał w programach spektakli operowych i koncertów.

⁶⁸ Ludomir Różycki (1833-1953), kompozytor, przedstawiciel Młodej Polski w muzyce. Łączył styl neoromantyczny z motywami polskiej muzyki ludowej.

⁶⁹ Michał Wywiórski (Gorstkin) (1861-1926), malarz. Malował początkowo sceny orientalne, pod koniec XIX w. jego zainteresowania przesunęły się w kierunku czystego pejzażu, którego stał się mistrzem. Świetnie malował sceny morskie.

⁷⁰ Ludwik Puget (1877-1942), rzeźbiarz, malarz i historyk sztuki.

⁷¹ Marcin Rożek (1855-1944), rzeźbiarz i malarz, profesor Szkoły Sztuk Zdobniczych w Poznaniu.

⁷² Stefan Florian Garczyński (1805-1833), poeta romantyczny, przyjaciel Adama Mickiewicza.

⁷³ Andrzej Tomasz Towiański (1799-1878), filozof i przywódca religijny. Charyzmatyczny przywódca sekty towiańczyków zwanej też Kołem Sprawy Bożej. Idee Towiańskiego były połączeniem mistycyzmu z konkretnymi ideami politycznymi, odnoszącymi się bezpośrednio do sytuacji w Europie, do losu Polski i Polaków. Towianizm głosił potrzebę autentycznego naśladowania Chrystusa i widzenia bliźniego nawet we wrogu politycznym. Oskarżany był o brak patriotyzmu, a nawet szpiegostwo. Jednym z podstawowych założeń towianizmu było przekonanie, że w proces historyczny włączone są posłannictwa poszczególnych narodów, zwłaszcza Polaków, Francuzów i Żydów. Dla patriotów polskich najbardziej kontrowersyjne były jego idee prymatu Sprawy Bożej nad sprawą niepodległości Narodu, oraz projekty unii Polski z Rosją.

⁷⁴ Juliusz Kossak (1824-1899), malarz, rysownik i ilustrator. Specjalizował się w malarstwie historycznym i batalistycznym, ulubionym tematem jego obrazów były konie.

⁷⁵ Michał Elwiro Andriolli (1836-1893), rysownik, ilustrator i malarz, przedstawiciel romantyzmu. Był synem Franciszka, rzeźbiarza, osiadłego w Wilnie kapitana wojsk napoleońskich pochodzenia włoskiego.

⁷⁶ Jan Marcin Szancer (1902-1973), grafik, ilustrator książek dla dzieci.

⁷⁷ Stanisław Wyspiański (1869-1907), dramaturg, poeta, malarz, grafik, architekt, projektant mebli. Jako pisarz związany z dramatem symbolicznym. Tworzył w epoce Młodej Polski.

⁷⁸ Jerzy Grotowski (1933-1999), reżyser, pedagog, teoretyk sztuki teatralnej, twórca nowoczesnej metody aktorskiej. Powszechnie uznawany za jednego z największych twórców i reformatorów teatru XX w.

⁷⁹ Kazimierz Dejmek (1924-2002), reżyser i aktor teatralny.

⁸⁰ Salomea z Januszewskich Słowacka secundo voto Bécu (1792-1855), matka Juliusza Słowackiego, pochodząca z rodziny polskich Ormian. Znana jest w literaturze dzięki licznym lirycznym listom syna adresowanym do niej.

⁸¹ Cyprian Kamil Norwid, właśc. Cyprian Ksawery Gerard Walenty Norwid (1821-1883), poeta, prozaik, dramatopisarz, eseista, grafik, rzeźbiarz, malarz, rytownik, filozof.

⁸² Kazimierz Nestor ks. Sapieha (1757-1798), marszałek Sejmu Czteroletniego, jeden z twórców Konstytucji 3 Maja, członek Komisji Edukacji Narodowej, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, wielki mistrz loży masonskiej Wielkiego Wschodu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁸³ Jadwiga Dziubińska (1874-1937), posłanka, działaczka Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie, następnie Stronnictwa Ludowego. Była autorką nowatorskich programów pedagogicznych i założycielką wielu szkół rolniczych.

⁸⁴ Magdalena Samozwaniec (1894-1972), pisarka satyryczna, córka Wojciecha Kossaka, siostra Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej.

⁸⁵ Maria Pawlikowska-Jasnorzewska (1891-1945), poetka dwudziestolecia międzywojennego. Mistrzyni poetyckich miniatur. W 1935 r. wyróżniona Złotym Wawrzynem Polskiej Akademii Literatury. Nazywana pierwszą damą młodej poezji.

⁸⁶ Edward Śmigły-Rydz, właśc. Edward Rydz, pseud. Śmigły, Tarłowski, Adam Zawisza (1886-1941), polityk, marszałek Polski, Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, Naczelnny Wódz w wojnie obronnej 1939 r.

⁸⁷ Henryk Oskar Kolberg (1814-1890), etnograf, folklorysta, kompozytor. Jako pierwszy w polskiej etnografii zebrał i usystematyzował według regionów rodzimą kulturę ludową w dziele *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*.

⁸⁸ Stanisław Powalisz (1898-1968), malarz i witrażysta.

⁸⁹ Jarosław Iwaszkiewicz, pseud. Eleuter (1894-1980), pisarz, prozaik, eseista, tłumacz, współtwórca grupy poetyckiej Skamander, współpracownik „Wiadomości Literackich”, wieloletni redaktor naczelny „Twórczości”. Uprawiał wiele gatunków literackich: wiersz, opowiadanie, powieść, dramat, libretto operowe, wspomnienie, list, biografia, szkic, przekład.

⁹⁰ Scypion Afrykański Starszy, Publius Cornelius Scipio Africanus Maior (236-183 r. p.n.e.), jeden z najwybitniejszych wodzów rzymskich, który pokonał Hannibala i dał Rzymowi zwycięstwo w II wojnie punickiej. Konsul w latach 205 i 194 p.n.e., cenzor w roku 199 p.n.e. Choć znany jest przede wszystkim jako genialny dowódca, jeden z nielicznych, którzy nigdy nie przegrali żadnej bitwy, był też zdolnym oratorem i wykształconym erudytą. Miał szczególne zamiłowanie do greckiej kultury, którą propagował w Rzymie. Sam pisał pamiętniki po grecku.

⁹¹ Wielodrożnica to duża wieś o zwartej zabudowie powstająca wzdłuż kilku ciągów komunikacyjnych (ulic), ale o nieregularnym kształcie, jedna z wczesnych form słowiańskiej zabudowy wsi.

⁹² Giovanni Catenazzi (ok. 1660-po 1724), architekt pochodzenia szwajcarskiego, działający w Polsce. Jego dziełami są m.in. kościół farny w Lesznie, kościoły cystersów w Przemęcie i Obrze, kościół Cysterek w Owińskach, kościół Reformatorów w Woźnikach, Kolegiata Poznańska Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Marii Magdaleny w Poznaniu, Kolegium jezuickie w Poznaniu.

⁹³ Adam Swach (1668-1747), franciszkanin, malarz. Odbił trzyletnie studia u królewskiego malarza Jerzego Eleutera Siemiginowskiego. Malował obrazy sztalugowe i był bardzo znanym i cenionym twórcą wielu fresków; jego późnobarokowe polichromie można do dziś podziwiać w kościołach w Poznaniu, Owińskach, Łądzie, Pyzdrach, Żerkowie, Kaliszu, Łowiczu, Piotrkowie Trybunalskim, Jarosławiu, Krasnymstawie, Szamotułach, Wełnie, tworzył również w Krakowie i Krośnie. Był jednym z wielu franciszkańskich zakonników, którzy w XV-XVII w. stanowili znaną grupę twórców, głównie malarzy, freskantów, budowniczych, snycerzy. Umiejętności manualne zakonnicy zawdzięczał kontaktom z różnymi ośrodkami kultury w kraju i poza jego granicami, a także współbraciom, którzy przekraczali furte klasztorną jako

ludzie o określonych kwalifikacjach zawodowych. Do podejmowania tego rodzaju prac mobilizowała zakonników także troska o zaspokajanie elementarnych potrzeb klasztorów oraz konieczność wyposażania kościołów w nastawy ołtarzowe, obrazy i księgi liturgiczne we własnym zakresie.

⁹⁴ Marcin Luter (Martin Luther) (1483-1546), niemiecki reformator religijny, teoretyk i inicjator reformacji, mnich augustiański, doktor teologii. Autor 95 tez potępiających praktykę sprzedaży odpustów, w których odrzucał możliwość odkupienia łaski bożej.

⁹⁵ Filip Melanchton (Philipp Schwartzerd) (1497-1560), reformator religijny, najbliższy współpracownik Marcina Lutera, współtwórca Reformacji, profesor uniwersytetu w Wittenberdze.

⁹⁶ Fryderyk Chopin (1810-1849), kompozytor, pianista.

⁹⁷ Aleksandr Wasiljewicz Suworow (1729-1800), książę rosyjski i italski, rosyjski dowódca (feldmarszałek i generalissimus); w latach 1768-1772 walczył z konfederatami barskimi, w 1794 r. brał udział w walkach z powstańcami kościuszkowskimi, walcząc m.in. pod Maciejowicami oraz zdobywając Warszawę.

⁹⁸ Wolnomularstwo (masoneria lub sztuka królewska) to ponadnarodowy, częściowo tajny ruch etyczny powstały w XVIII w., stawiający sobie za cel moralne i społeczne doskonalenie człowieka; szerzył zaczerpnięty z tradycji oświecenia światopogląd racjonalistyczny, deistyczny i antyklerykalny. Ryt Szkocki (Dawny i Uznany) to jeden z dominujących i bardziej rozbudowanych rytów masońskich, powstały w napoleońskiej Francji, mocno przesiąknięty tradycją judaizmu. Pierwszą polską lożą masońską było założone w 1721 r. w Warszawie Czerwone Bractwo.

⁹⁹ Józef Rufin Wybicki (1747-1822), pisarz i polityk, autor słów *Mazurek Dąbrowskiego*.

¹⁰⁰ Józef Antoni Poniatowski (1763-1813), książę, bratanek króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, naczelny wódz wojska polskiego w Księstwie Warszawskim, marszałek Francji.

¹⁰¹ Julian Ursyn Niemcewicz (1758-1841), pisarz, publicysta, działacz polityczny. Autor komedii politycznych (*Powrót posła*), powieści historycznych, bajek i pamfletów o charakterze politycznym oraz pamiętników. Pozostawił po sobie także *Podróż do Wielkopolski i Śląska w 1821 r.* (Poznań 1972).

¹⁰² Stanisław Ciołek herbu Ciołek (1382-1437), biskup poznański, sekretarz królewski, podkanclerzy królewski Władysława Jagiełły, poeta polsko-łaciński.

¹⁰³ Stanisław Kierbedź (1810-1899), inżynier, projektant i budowniczy mostów, tuneli, dróg i linii kolejowych, generał-major, członek

Petersburskiej Akademii Nauk. Zaprojektował i zbudował m.in. mosty: stały i wiszące na Newie w Petersburgu, mosty kolejowe: na Łudzie i Dźwinie, tunele pod Wilnem i Kownem. Podczas pobytu w Warszawie był członkiem Rady Stanu i Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego. W Petersburgu piastował wysokie stanowiska w zarządzie komunikacji, pełniąc kilkakrotnie obowiązki ministra tego resortu. Był doradcą przy rozbudowie portów w Petersburgu i Kronsztadzie oraz przebudowie sieci dróg wodnych wchodzących w skład obecnej Wołżańsko-Baltyckiej Drogi Wodnej (dawniej System Maryjski).

¹⁰⁴ Leopold Kronenberg (1812-1878), bankier i przedsiębiorca warszawski, pochodzący z żydowskiej rodziny rabinów. Fortunę zdobył na dzierżawie monopolu tytoniowego. Założył w Warszawie Bank Handlowy, inwestował w rolnictwo, transport kolejowy, cukrownictwo i przemysł górniczo-hutniczy. Za najważniejsze osiągnięcie jego życia uważa się założenie w Warszawie w 1875 r. Szkoły Handlowej.

¹⁰⁵ Jarosław Dąbrowski przydomek Żądło, ps. Łokietek (1836-1871), polski działacz niepodległościowy, sztabskapitan Armii Imperium Rosyjskiego oraz generał i wódz naczelny wojsk Komuny Paryskiej. Zginął na barykadzie w czasie obrony Paryża, pochowany na cmentarzu Père-Lachaise.

¹⁰⁶ Edward Robert Edmund Taylor (1884-1964), polski ekonomista, przedstawiciel neoklasycznej szkoły w ekonomii, profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wniósł znaczny wkład do teorii ekonomii, zajmując się m.in. zagadnieniami tworzenia i podziału dochodu narodowego. Współtwórca Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich, autor m.in. *Historii rozwoju ekonomiki*.

¹⁰⁷ Monetaryzm to kierunek we współczesnej ekonomii, którego przedstawiciele uznają inflację za zjawisko głównie pieniężne, spowodowane nadmierną emisją pieniądza. Zalecają dostosowanie emisji pieniądza do tempa wzrostu gospodarczego.

¹⁰⁸ 69. Pułk Piechoty (69. pp) to oddział piechoty Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej Polskiej w czasie wojny obronnej 1939 r. Wchodził w skład 17. Gnieźnieńskiej Dywizji Piechoty walczącej w ramach Armii Poznań.

¹⁰⁹ Wilhelm Keitel (1882-1946), niemiecki feldmarszałek, szef Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu. W Berlinie w 1945 r. podpisał akt kapitulacji niemieckich sił zbrojnych. Skazany przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze ze zbrodnie wojenne na karę śmierci przez powieszenie.

¹¹⁰ Muszkieterzy (Muszkieterowie), krypt. Mu, Nurki, Regimenty Mu, Żupany, to polska organizacja konspiracyjna o charakterze wy-

wiadowczym utworzona w 1939 r. w Warszawie z inicjatywy kpt. Stefana Witkowskiego (1903-1942). Prowadzili działalność wywiadowczą na terenach okupowanych, na obszarze Rzeszy i polskich obszarach zajętych w 1939 r. przez ZSRR oraz kontrwywiadowczą. Posiadali bezpośredni kontakt umożliwiający regularne przekazywanie meldunków wywiadowczych tajnej brytyjskiej służbie wywiadowczej Secret Intelligence Service (SIS, znana także jako MI6 – Military Intelligence section 6), powołanej w 1909 r. do prowadzenia wywiadu zagranicznego.

¹¹¹ Kongo Belgijskie to istniejąca w latach 1877-1960 belgijska kolonia w centralnej Afryce w dorzeczu rzeki Kongo. Obecnie nazywa się Demokratyczna Republika Kongo.

¹¹² Moise Kapenda Czombe, także Tschombé (1919-1969), polityk kongijski, prezydent Katangi, niepodległego państwa w Afryce, istniejącego w latach 1960-1963, ze stolicą w Elizabethville (obecnie Lubumbashi), które w latach 1966-2005 było prowincją w południowej części Demokratycznej Republiki Konga, w latach 1971-1997 znanej jako Zair (rejon dawnej kolonii belgijskiej Kongo Belgijskie), podzieloną w 2006 r. na mniejsze prowincje (Górna Katanga, Górne Lomami, Lualaba, Tanganika).

¹¹³ Jan Nowak-Jeziorański, właściwie Zdzisław Antoni Jeziorański, zwany Kurierem z Warszawy (1914-2005), polski patriota, polityk, działacz społeczny, dziennikarz i żołnierz Armii Krajowej. Autor wielu książek o tematyce politycznej i audycji w Radiu Wolna Europa i Polskim Radiu.

¹¹⁴ Marian Jaroczyński (1819-1901), malarz, grafik, rzeźbiarz.

¹¹⁵ Cyprian Godebski (1835-1909), rzeźbiarz.

¹¹⁶ Karol Marcinkowski (1800-1846), wielkopolski lekarz, społecznik, filantrop, inicjator budowy Bazaru w Poznaniu.

¹¹⁷ Karol Darwin (1809-1822), angielski przyrodnik, jeden z najwybitniejszych XIX-wiecznych biologów i jeden z pierwszych badaczy ewolucji, autor teorii ewolucji będącej obecnie paradygmatem biologii.

¹¹⁸ Jan Baptysta Motty (1790-1856), spolonizowany Francuz, przyrodnik, pedagog, protoplasta znanej poznańskiej rodziny. Syn Jeana, oficera kawalerii narodowej i Anny Marii Bachmann. Przyjechał do Polski w 1805 r. wraz z rodziną Mielżyńskich. W Miłostawiu w latach 1806-1812 pracował jako guwerner synów Józefa Mielżyńskiego. W latach 1812-1845 pracował jako nauczyciel przyrody i francuskiego w szkole departamentowej w Poznaniu, przekształconej później w Gimnazjum św. Marii Magdaleny. Od 1848 r. prowadził prywatną szkołę dziewczęcą oraz pensjonat dla chłopców. Autor książek przyrodniczych i poświęconych historii literatury pisanych w języku polskim i francuskim. W 1817 r. zawarł związek małżeński z Apolonią Herwig (zm. 1878 r.). Z tego mał-

żeństwa urodziło się troje dzieci. Syn Marceli (1818-1898) był nauczycielem i działaczem społecznym, córka Walentyna (1823-1859) wyszła za mąż za Hipolita Cegielskiego. Młodszy syn Stanisław (1826-1900), był znanym wielkopolskim działaczem społecznym i politycznym.

¹¹⁹ Związek Kosynierów był tajną polską organizacją niepodległościową, działającą w Wielkopolsce w 1820 r., powstała w oparciu o rozwiązana lożę poznańską Wolnomularstwa Narodowego. Rozbity został w 1826 r., w związku z dekonspiracją Towarzystwa Patriotycznego w Królestwie Polskim.

¹²⁰ Dezydery Chłapowski (1788-1879), generał dywizji, działacz gospodarczy, prekursor pracy organicznej. Autor książki o rolnictwie, wielu artykułów poświęconych problematyce rolnej i pamiętników.

¹²¹ Giuseppe Mazzini (1805-1872), dziennikarz, włoski demokrat i bojownik o wolność, stał na czele ogólnowłoskiego powstania, które wybuchło w okresie Wiosny Ludów.

¹²² Lovis Corinth (1858-1925), niemiecki malarz i grafik. Jego dojrzałe prace były syntezą impresjonizmu i ekspresjonizmu.

¹²³ Herman Struck (Chaim Aaron ben David) (1876-1944), niemiecki grawer żydowskiego pochodzenia.

¹²⁴ Jean-Paul Laurens (1838-1921), francuski malarz i rzeźbiarz, ostatni reprezentant francuskiego stylu akademickiego.

¹²⁵ Henri Matisse (1869-1954), francuski malarz. Uważany jest za najslynniejszego przedstawiciela fowizmu, kierunku w malarstwie francuskim początku XX w. o bardzo żywej i oderwanej od rzeczywistości kolorystyce dzieł. Jego znacznie uproszczone, wręcz „komiksowe” płótna, są tak naprawdę plamami wyrazistych kolorów.

¹²⁶ Théophil Alexandre Steinlen (1859-1923), francuski malarz, rysownik i grafik pochodzący ze Szwajcarii, zaliczany do nurtu secesji.

¹²⁷ Ludwig Meidner (1884-1966), niemiecki malarz ekspresjonista i grafik.

¹²⁸ Richard Janthur (1883-1950), niemiecki malarz i grafik.

¹²⁹ Mordecai Ardon (1896-1992), żydowski malarz.

¹³⁰ Anna Ticho (1894-1980), żydowska rysowniczką.

¹³¹ Leopold Krakauer (1890-1954), żydowski malarz i architekt.

Polecana literatura krajoznawcza

- Anders P., *Jarocin*, Poznań 2007, 110 s.
- Anders P., *Miejsca pamięci Powstania Wielkopolskiego*, Poznań 2003, 175 s.
- Anders P., *Nieznana Wielkopolska. Gdzie Prosna i Lutyńia uchodzą do Warty*, Warszawa 1992, 179 s.
- Anders P., *Śladami Powstania Wielkopolskiego*, Poznań 2008, 190 s.
- Anders P., Czarny E., Kostołowski A., Wilczyński J., *Żerków i Nowe Miasto nad Wartą*, Poznań 1997, 96 s.
- Kaleniewicz A., *Nadwarciański Szlak Rowerowy – atlas rowerowy*, Poznań 2005, 59 s.
- Kaleniewicz A., *Transwielkopolska Trasa Rowerowa – atlas rowerowy*, Poznań 2003, 60 s.
- Kucharski B., *Miłostów i okolice*, Poznań 1997, 99 s.
- Lityński M., *Przewodnik dla kajakarzy*, Bielsko-Biała 2004, 85 s.
- Maluśkiewicz P., *Wielkopolskim Szlakiem Mickiewicza*, Poznań 1993, 133 s.
- Maluśkiewicz P., *Wielkopolskim traktem*, Poznań 1997, 238 s.
- Słowiński M., Nadolny G., *Wielka Pętla Wielkopolski. Warta – Noteć – Gopło – Warta, Przewodnik nie tylko dla wodniaków*, Warszawa 2007, 328 s.
- Sobczak J., *Przejdziem Wartę*, Poznań, 1996, 115 s.
- Sobczak J., *Szlakiem Wiosny Ludów*, Poznań 1998, 91 s.
- Strzałko M., *Zakład wodolecznicy w Dębnie nad Wartą*, „Kronika Wielkopolski” 1994, nr 4 (71), s. 80-87.
- Strzałko M., Sobczak J., *Winna Góra*, Poznań 1997, 85 s.
- Wielkopolska. Słownik krajoznawczy*, red. W. Łęcki, Poznań 2002, 455 s.

Spis treści

Wstęp / 5

Część ogólna / 7

Zasięg terytorialny i układ przewodnika / 7

Co to jest park krajobrazowy? / 7

Położenie i granice / 11

Krajobraz, budowa geologiczna, gleby / 14

Klimat / 22

Wody / 23

Lasy i parki / 35

Rośliny i grzyby / 41

Zwierzęta / 52

Formy ochrony przyrody / 65

Z dziejów – walory kulturowe / 81

Miejscowości w Parku i okolicy / 93

Szlaki turystyczne / 239

Szlaki piesze / 239

Szlaki rowerowe / 247

Szlaki wodne / 259

Szlaki tematyczne / 265

Ścieżki dydaktyczno-przyrodnicze / 267

Ludzie związani z terenem Parku / 273

Przypisy / 307

Polecana literatura krajoznawcza / 325

Publikacje z serii Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza prezentują przeszłość i współczesność Wielkopolski oraz jej walory krajoznawcze. W ramach serii ukazują się przewodniki, monografie krajoznawcze miejscowości, regionów lub parków, opracowania na temat najcenniejszych obiektów, opisy śladów ważnych wydarzeń i wybitnych postaci związanych z Wielkopolską.

Polecamy:

- Nr 22 *Szlakiem Wiosny Ludów* (1998)
- Nr 30 *Puszcza Zielonka* wyd. II (2004)
- Nr 32 *Powiat wolsztyński* wyd. II (2005)
- Nr 33 *Rogaliński Park Krajobrazowy* (2005)
- Nr 34 *Jarocin* (2007)
- Nr 35 *Park Krajobrazowy im. gen. Dezyderego Chłapowskiego* (2007)
- Nr 36 *Lednicki Park Krajobrazowy* (2007)
- Nr 37 *Park Krajobrazowy Promno* (2008)

WOJEWÓDZKA BIBLIOTEKA
PUBLICZNA W POZNANIU

138642

000-138642-00-0